ГЕОРГІЙ БУЛАШЕВ

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД

у своїх легендах релігійних поглядах та віруваннях

ГЕОРГІЙ
БУЛАШЕВ

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД

У СВОЇХ ЛЕГЕНДАХ, РЕЛІГІЙНИХ ПОГЛЯДАХ ТА ВІРУВАННЯХ

КОСМОГОНІЧНІ УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПОГЛЯДИ ТА ВІРУВАННЯ

Київ
Фірма "Довіра"
1992

Усім, хто не байдужий до духовних набутків свого народу, кого цікавить українська космогонія, міфологія, легенди та перекази про світотвір, про рослинний та тваринний світ, народна астрологія — загалом легенди від часів язичництва до початку минулого століття, прислужиться це унікальне видання, що вперше з'явилося друком на початку XX століття. Опублікована свого часу російською мовою, сьогодні ця унікальна книга повертається до своїх витоків.

Переклад
Юрія Буряка

Художнє оформлення
Володимира Гарбуза

ISBN 5-7707-2049-2

© Переклад. Ю. Г. Буряк, 1992
© Передмова. В. О. Шевчук, 1992
© Художнє оформлення. В. В. Гарбуз, 1992

ГЕОРГІЙ БУЛАШЕВ ТА ЙОГО ПРАЦЯ ПРО УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД

Перед тобою, читачу, одна із капітальних етнографічно-світоглядознавчих праць про систему думання, уявлень, міфотворчість та вірування українського народу, закроєна, в первісному задумі, дуже широко, бо загальна назва її "Український народ у своїх легендах і релігійних поглядах та віруваннях", але автор встиг написати й випустити тільки перший випуск праці, присвячений космогонічним українським поглядам та віруванням, тобто його міфології, та й ця книга на сьогодні немала бібліографічна рідкість, бо не знайти її і у великих бібліотеках. Так само дослідник і читач марно шукав би по енциклопедіях та довідниках хоч якихось даних про її автора: немає про нього ані слова ні в "Українській радянській енциклопедії", ні в "Енциклопедії українознавства", немає ні в "Українській літературній енциклопедії", хоч він був і літературознавцем, ні в інших довідкових виданнях. Збереглася, правда, рукописна автобіографічна довідка, яку ласкаво надав мені для використання Сергій Білокінь, за що складаю йому тут найщирішу подяку.

Георгій Онисимович Булашев народився в 1860 році в селі Мала Токмачка Бердянського повіту Таврійської губернії (нині це село в Запорізькій області, розташоване воно на річці Кінській у самому осередді колишньої Запорозької Січі). Батько вченого був людиною незначною — виконуючим обов'язки псаломщика, але вже належність його до духовного чину сприяла тому, що сина він віддав учитися саме по духовному відомству. Георгій Булашев спершу закінчив Таврійську духовну семінарію (в Сімферополі), а по тому вступив до Київської духовної академії, яку й закінчив у 1883 році. Юнак відзначався особливими здібностями, бо вже в 1877 році в газеті "Крымский вестник" надрукував статтю "Месяцесловы святых при рукописных богослужебных книгах церковно-археологического музея" — для сімнадцятирічного хлопця написати таку поважну статтю неабищо. Навчаючись на другому курсі Київської духовної академії, від

її Ради був представлений на здобуття Євгеніє-Рум'янцівської премії за роботу "Десятилетие учено-литературной деятельности редактора журнала "Руководство для сельских пастырей", ректора Киевской духовной академии Бориса Плотницкого" — ця робота згодом, у 1889 році, вийшла в Києві. На третьому курсі написав працю, за яку одержав ступінь кандидата: "Преосвященный Ириней Фальковский, епископ чигиринский", яку надрукували "Труды Киевской духовной академии", 1883, № 6—8, 10, а ще одну простору розвідку про Іринея Фальківського, українського письменника та вченого кінця XVIII—початку XIX століття, надрукував у тому ж таки 1883 році в № 1,5,8 "Киевской старины", вона звалася "Ириней Фальковский, коадъютор киевский". На той рік припадає ще одна публікація Г.Булашева в "Черниговских епархиальных ведомостях" (1883. — № 14) вже з етнографії: "Несколько слов о так называемых двоеверных песнях русского народа" — наукова діяльність 23-річного юнака може викликати здивування. На четвертому курсі написав твір на ступінь магістра і 6 грудня 1883 року був у цьому званні затверджений. По тому викладав у Києво-Подільському духовному училищі, в Першому жіночому училищі духовного відомства та інших навчальних закладах. У 1883—1888 роках вміщував в журналах щороку по кілька десятків статей духовного змісту, критичних, бібліографічних, з питань етнографії, огляди, рецензії. З 1884 по 1892 рік він редактор "Воскресного чтения", що виходило в Києві, а по 1905 рік — помічник редактора журналу "Руководство для сельских пастырей". У 1905 році Синод призначив його редактором цього журналу строком на один рік. На цьому дані автобіографічної записки кінчаються. Рік смерті вченого не відомий. Із видань Г.Булашева можна назвати ще "Краткую историческую записку по поводу 30-летия нздания журнала "Руководство для сельских пастырей", що вийшло в Києві в 1890 році, і роботу "Пушкин на Юге России", що вийшла в Києві в 1899 році.

Таким чином, книга, що подається оце тобі, читачу, є найповажнішою і найсоліднішою книгою Георгія Булашева, яка й визначає йому почесне місце серед тих учених, які осмислювали український фольклор, і яка й дотепер не втратила свого пізнавального та наукового значення. Загалом,

наші вчені-фольклористи більше працювали, збираючи й видаючи пам'ятки української народної творчості, і таких просторих монографій, як оця, створено не так уже й багато, хоч тема, за яку взявся учений, належить усе-таки до більш-менш розроблених, бо космогонічні українські погляди та вірування — це не що інше, як українська міфологія, власне, одна з її частин. І до Г.Булашева про це писали, аналізуючи більше поетичні пам'ятки; Г.Булашев же узявся опрацювати, в основному, прозаїчні фольклорні оповідання, але, як сам визнає, неповно, бо користувався головно етнографічними матеріалами, що їх зібрали П.Куліш, М.Драгоманов, П.Чубинський, П.Іванов, В.Іванов та Б.Грінченко; освоїв він матеріали, друковані в "Киевской старине" та "Этнографическом обозрении", але цілковито не торкнувся "вельми багатих, — як сам пише, — галицько-руських етнографічних матеріалів, що їх видає "Наукове товариство імені Шевченка" у Львові". І це немале самообмеження дослідника, бо в кінці XIX і на початку XX століть саме в Галичині було видано величезний масив етнографічного матеріалу, який систематично видавався в "Етнографічному збірнику", а побіч з тим осмислювався в "Матеріалах з української етнології", згадати б хоча тритомне видання "Знадоби до української демонології", укладене В.Гнатюком, збірники галицьких легенд, записи В.Лесевича, О.Роздольського, багатотомне, вийшло їх шість, зібрання пам'яток фольклору із так званої Угорської Русі, окремо вийшов том записів гуцульського фольклору, виданий В.Шухевичем у виданні "Гуцульщина" (том 5), вийшли там праці М.Дикарєва, що також торкалися цієї проблеми, і так далі. Зрештою, й самообмеження дослідника мало свої підстави, бо опрацювання навіть матеріалів, що їх освоїв учений, зайняло в нього 515 сторінок книги — це, зрештою, свідчить, яку велику тему захотів він опрацювати. Власне, й у самому охопленні предмету треба було обмежитися, учений написав книгу не так про українську міфологію, про систему богів у ній, як про бачення українським народом світу, відтворив його уявлення про походження й розвиток людини, початки світу, походження народів, про бачення й довколишнього середовища, яке українська людина бачила й поетично сприймала: небо, атмосферні явища, землю, воду, дім, рослини, тварини, птиці, гадів, комах — власне, ту

частину української міфології, яка базувалася не так на поганськім, як на християнськім світобаченні, або на їхній взаємній сув'язі, тобто не шукаючи про те історичних свідоцтв, а вивчаючи той комплекс уявлень, зокрема космогонічний, який був ще реальністю його часу.

Огляньмо основні роботи про космогонічні погляди й уявлення українського народу, які з'явились в українській науці до Георгія Булашева. Основу цих вивчень безсумнівно заклав Микола Костомаров. У 1847 році, якраз перед арештом у справі Кирило-Мефодіївського братства, він видав цікаву роботу "Славянская мифология", книжка вийшла в Києві. Вона складалася із трьох частин: "Смисл міфології слов'ян", де робиться перегляд слов'янських божеств, йдеться про річний цикл у природі, одушевлення й уособлення явищ природи, йдеться про вірування у загробне життя і про ворожбитство. У другому розділі розглядаються свята в язичницьких слов'ян: свято весни, літні свята, Лади й Купала, зимове свято Коляди. В третьому розділі йдеться про слов'янське язичницьке богослужіння, ідолопоклонство, імена богів у східних слов'ян. Своєрідною компіляцією цієї праці й доданого свого матеріалу була книжечка Якова Головацького, видана в 1860 році у Львові, звалася вона "Очерк старословянского баснословія или мифологіи", в якій автор також торкається космогонічних проблем, говорить про поняття вищого Бога, світлопоклоніння, поганських богів, воду, космогонію, боротьбу доброго начала із злим, вірування у духів повітряних, водяних істот, пошанування дерев і символічне значення дерев, пташок, звірів, про земні духи, метаморфози, гадання та віщбу і подає, як і М.Костомаров, розділ про язичницьке богослужіння. Сам М.Костомаров не перестає цікавитися цими питаннями і в 1873 році видає ще одну роботу: "Несколько слов о словяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией". У книжці йдеться про уособлення явищ природи, віру в безсмертя, про магічну силу в речах, міфологію східних слов'ян і божество світу, весняні обряди, святкування Купала, культ предків, волхування та його підстави. Цих-таки питань торкався М.Костомаров і в рецензії з приводу "Малорусских народных преданий и рассказов" Михайла Драгоманова — однієї з книжок, що були за джерело розшуків і Георгія

Булашева. Тут знову-таки йшлося про одушевлення природи, міфи про походження світу й людини, про гріхопадіння, легенди на теми Святого Письма, історичні перекази. Докладніше опрацював Микола Костомаров і інші зачеплені в книзі Г.Булашева питання — про символи рослинного світу: дерева, квіти й трави, символи світу тваринного — все це спочатку було опрацьоване в дисертації "Об историческом значении русской народной поэзии" (1843), а потім у капітальній праці "Историческое значение южно-русского народного песенного творчества", вміщеній у томі 21-м "Собрания сочинений" М.Костомарова (СПБ, 1905), яка складається з двох частин: "Період язичнецький і Україна ("Южная Русь") до козацтва" і друга частина "Історія козацтва в пам'ятках української народної пісенної творчості". Монографія обіймає 553 сторінки дрібно набраної великої вісімки. Неважко помітити, що Георгій Булашев практично переймає в своїй книзі схему саме М.Костомарова, тобто розглядає ті ж проблеми, але на основі не пісенної народної творчості, а на основі фольклору прозаїчного; через це читачеві, який цікавиться питаннями космогонічних поглядів та уявлень українців, обов'язково треба не оминути й останньої праці Миколи Костомарова, бо ці дві книги взаємно одна одну доповнюють.

М.Костомаров і Г.Булашев працювали на основі так званої міфологічної школи, хоч уже вживали й засади школи історико-порівняльної. На цих засадах писали свої нариси також галичанин Антоній Петрушевич і наддніпрянці Митрофан Дикарєв та Іван Нечуй-Левицький. Всі три друкувались у Галичині, і їхні праці навряд чи були доступні Г.Булашеву. Про працю ж Івана Нечуя-Левицького варто сказати кілька слів, бо вона в наші часи не перевидавалася, навіть у десятитомному зібранні творів визначного письменника. Робота надрукована в журналі "Правда" (1876) і звалася "Світогляд українського народу" — в підзаголовку стояло: "Ескіз української міфології". Джерельною основою дослідження стали колядки та щедрівки, тобто той матеріал, якого Г.Булашев також не торкався. Будуючи свою міфологічну систему, Іван Нечуй-Левицький розрізняє світлих богів: Бога Господаря, Богиню Сонце, Богиню Зорю, Хмару, Купало, Коляду, темні зимові сили, Громовика —

пастуха, хлібороба та воїна, Вітер, Богиню Весну і весняні ігри, страсть і смерть світлих богів, Різдво Сонця та інших світлих богів — розповідь про це складає першу частину розвідки. В другій частині йдеться про персоніфікації сил природи: русалок, мавок, полісунів, польовиків, домовиків, чортів, відьом, упирів, вовкулак, Долю і Злидні, деякі з цих питань зачепив і Г.Булашев. У третьому розділі йдеться про пантеїзм в українській міфології, метаморфози, створення світу, світове дерево — дуб, про створення людей, погляд на початок світу тощо — як бачимо, й тут було багато такого, про що писав і Г.Булашев. Немало подібного матеріалу опрацював і Микола Сумцов у своїх "Культурных переживаниях", які друкувалися в "Киевской старине". Отже, книга Г.Булашева продовжила цілий ряд досліджень на подібну тему в українській науці. Користувався він також, про що й сам заявляє в передмові, й російськими (акад. А.Веселовського, Н.Тихонравова та інших) і німецькими (Макса Мюллера) працями з цих питань: наукова база його дослідження була вельми солідна.

Вирісши на Україні й проживши на ній усе життя, Георгій Булашев ставився до українського народу з глибокою пошаною, хоч клерикальне виховання і праця в клерикальних виданнях російської православної церкви з її імперськими тенденціями не могла не відбитись на його поглядах, часто він стоїть на імперсько-російських позиціях, але до певної міри. Так, він свідомо вживає термін "український" та "Україна", а не офіційне тодішнє "Малоросія", "Южная Русь" чи "Юго-Западная Россия", він осуджує "сильний гніт цензурних та інших ущемлень" української літератури і те, що в університетах на Україні не вивчається українська мова та й спеціалістів для цього нема, окрім "бухгалтера пивоварного заводу" (мається на увазі Костянтин Михальчук). Учений пише, що "ми стоїмо на знаменному рубежі швидкого й буйного розквіту всіх боків життя 30-мільйонного українського населення просторої Російської імперії, яке ось-ось, як кажуть, не сьогодні-завтра цілком урівнене буде в усіх відношеннях з населенням великоруським. Яким сильним струменем заб'є тоді, — пише Г.Булашев, — в ньому життя, з якою напругою запрацює наукова думка в рідному напрямі, як оживиться народний геній — про це й говорити не

приходиться". Навіть Ілля Муромець для нього — український богатир; всі ці речі свідчать про виразно заявлений український патріотизм автора, його свідому працю на терені української науки. Але знову-таки, до певної міри, бо його лякає те, що партія українофілів "без оглядки кидається вперед", і він не поділяє її "крайніх заяв та дій", а навпаки, поділяє точку зору Бориса Грінченка, просторо цитуючи її, про потребу не відриватися інтелігенції від народу, а з'єднуватися з ним світоглядно, йти до нього, пізнавати — точка зору з виразним народницьким ухилом. Зрештою, автор і свою книгу пише для того, щоб освічений українець пізнав душу свого народу, його світогляд, релігійні погляди та вірування — це все "читачам-українцям, сподіваємося, хоч трохи допоможе орієнтуватися в складному ділі вивчення душі народної, а читачів-неукраїнців ближче познайомить з кровним по духу братом, що був досі для них "таємничим незнайомцем". Усі ці думки велять бачити у Георгії Булашеві людину світлу й поступову, однак, коли йдеться про його поглядн історико-софічні, тут уже він не годен виборсатися з позиції чисто імперської. Так, він заперечує цілком аксіомну думку, що українці — це прямі нащадки давніх полян, угличів, тиверців, деревлян та інших південноруських племен, хоч йому, як етнографу, сліпому треба було б бути, щоб не помітити, що і в його часі українці розбиті на ряд етнічних територій: волиняки, поліщуки, подоляни, сіверяни, кияни (колишні поляни), галичани і так далі — до речі, території цих етнічних масивів цілком накладаються на території поселень давніх племен з певними, правда, історичними поправками. Для вченого Київська Русь — "одне національне ціле", і це теж далеко не так. Київська Русь була клаптиковою державою, складеною з найрізноманітніших племен та народностей, навіть і неслов'янських, через що вона так швидко розпалася, а "єдиною державою" пробула хіба за Володимира та Ярослава — це не більше 70 років. Г.Булашев тут ніби прихильник антинаукової погодінської гіпотези з певною, правда, видозміною. М.Погодін, прагнучи приписати Росії державний досвід та культуру Київської Русі, пропагував думку, що населення Південної Русі, переможене і розгромлене татаро-монголами, відкочувало на північ і там продовжило своє державне існування в Російськім царстві, а на їхнє

місце прийшли із заходу українці, отже, йшлося про те, що жителі Київської Русі і власне Києва були безпосередніми предками росіян, а не українців. Георгій Булашев вважає трохи інакше: населення Київської Русі, власне південної її частини, під час монгольського нашестя відійшло на захід, "тут у Галичині й на Волині і склалася, очевидно, — пише вчений, — малоруська народність (Мала Росія)" і генезу українського народу кладе, як і недавні офіційні радянські історики, на XIV століття, що є теж антинауковим: безліч даних свідчить, що південні руси із землі, на якій жили, не сходили нікуди, хоч і понесли значні у тій війні втрати, Київ також продовжував жити й функціонувати як місто, так само й Києво-Печерський монастир, який навіть зруйнований не був, а Галицько-Волинське князівство монголи й завоювати не змогли, отже, й не могли зламати цього чисто українського державного утворення, в яке ще до нашестя входив і Київ. Отже, не було ніякого пізнішого розселення із заходу на схід у корінних землях України, хіба часткове, хоч цілком правильно автор говорить про колонізацію степових районів у пізніші часи українцями, так само й Слобожанщини — раніше ці землі були в безроздільному володінні степовиків-кочовиків. Водночас, на відміну від М.Костомарова, який говорив про дві руські народності (росіян та українців), Г.Булашев цілком правильно розрізняє три народи, включаючи сюди й білорусів, однак теорія, що "українці (як і білоруси) є галуззю одного кореня, від якого йде і галузь великоросійська", більше політична, як наукова: всі три народи склали свої національні організми з різних племінних груп і знову-таки не завжди слов'янських, а про той час, коли слов'яни, може, були й одним племенем, можемо говорити хіба апріорно, фантазуючи, а не історично, бо історія потребує фактів, а не політичних, догідних сучасному моменту, здогадів. Знову-таки, не треба забувати, що етнічне з'єднання зовсім не тотожне буває державному, бо інакше ми б українців, що жили під Польщею, звали б поляками, а індусів, що жили під Англією, не індусами, а англійцями. Отже, й Київська Русь була не етнічним з'єднанням, як вважає Г.Булашев, а тільки державним. З'єднання ж певних груп східнослов'янських племен у національний організм, очевидно, мало свої етнічні й історичні передумови, і ці передумови

напевне не склалися в одному XIV столітті, а у віках. Цілком сумнівну думку відстоює Г.Булашев, коли свідчить, що "первісне, духовне життя і первісна народна їхня поезія, що служить вірним відбиттям і висловом її, були в давнішу пору і аж до нашестя татар *спільні*" (підкр. Г.Булашева). Безсумнівно, спільні риси були, інакше ці племена не з'єдналися б в державний організм, як є спільні риси в казках різних народів світу, але й не менше було рис одмінних, і етнографові це має бути очевидним, бо навіть при елементарному порівнянні народної пісні, приміром, російської з українською, не можна не помітити відмінної образної системи та й структури мелодики їхньої, хоч теми й мотиви могли бути й подібні, і подібність ця свідчить не про етичну єдність тих, що ними користуються, а про мандрівність сюжетів, що також є річчю аксіоматичною; тобто ніяк не можна загальнолюдські чи міжрегіональні ознаки народної творчості (а вона, як це переконливо доказали етнографи історико-порівняльної школи, значною мірою за мотивами інтернаціональна) плутати із етнічними ознаками. З другого боку, деякі види народної творчості могли бути й спільними, як похідне спільного державного життя: наприклад, дружинна поезія чи билини, творені мандрівним купецьким елементом.

Християнство як таке й справді справило на народний світогляд величезний вплив, але годі говорити, що з "нього почалася в нас писемність", ряд фактів сьогодні дозволяє говорити про наявність писемності на українській землі до прийняття християнства. Інша справа, що християнство стало потужним стимулом для її розвитку, хоч те ж таки християнство, і це теж безсумнівно, стало й першим ідеологічним ярмом для її розвитку. В тісні зносини з Візантією Русь ввійшла ще до прийняття християнства; інша справа, що з прийняттям його Русь з'єдналася з Візантією ідеологічно — це теж різні речі, — що не завжди було догідно тій-таки Русі, згадаймо про боротьбу проти грецького священичого нашестя на Русь і митрополита Іларіона, який таку боротьбу провадив. Очевидно, для нас незвично звучить, коли Г.Булашев називає сербів і болгар східними слов'янами, очевидно, він мав на увазі слов'ян східної віри. Справді, створена для церкви східної віри слов'ян церковнослов'янська мова мала консолідуюче значення, як латинська для Європи Західної, — це

було зроблено для того, щоб слов'яни східного обряду мали, як пише автор, "єдність по своєму церковному й візантійському характеру", а з другого боку, не всяке з'єднання на добро, — це принесло розвиткові місцевих культур і немалу шкоду, бо місцеві мови не розвивалися літературно, а замінилися, хай і спільним для багатьох, мовним літературним сурогатом, що привело нас до утримання на довгі століття рутинних літературних форм і відрізало від загальноєвропейського культурного контексту, зумовивши таким чином хронічне духовне відставання, бо в Західній Європі швидше, ніж у нас, дійшли до спасенної думки про секуляризацію культури, і це було зв'язано з переходом від загальної, мертвої літературної мови до живих національних — процес цілком поступовий, який у нас затримався завдяки деспотичним формам східного християнства. З другого боку, це сприяло засвоєнню народом біблійних тем, християнізації народної творчості, витворенню апокрифічних сказань, чудової духовної пісні і морально-навчальних фабло, що українську народну творчість безсумнівно збагатило, а також вплинуло на розвиток українського народного світогляду, зокрема витворення морального кодексу, про що також не треба забувати, а також витворилося, як правильно пише Г.Булашев, "двовір'я".

Оце, здається, і все, що викликає в мене бажання подискутувати з автором; загалом же в нього ідеологічної суб'єктивності небагато. Перед нами серйозний учений і дослідник, і в своєму дослідницькому методі він воліє створювати ту картину, яку об'єктивно викладають наявні факти. Маючи сталий інтерес до давньої літератури, в перших розділах книги учений простежує, як впливала книжна християнська література на народну творчість, як переломлювалася вона в народній свідомості, видозмінювалася, як приходили в український народ мандрівні інтернаціональні мотиви, як з'єднувалися віковічні духовні уявлення з новими, що їх несло з собою християнство, — все це речі конче важливі і без них годі збагнути процес творення народного світогляду, адже він складавсь у віках здебільшого стихійно, і уклався, як вважає автор, у досить струнку систему. Цю систему й поставив він своїм завданням накреслити, але, як ми вже

казали, цю роботу тільки почав; однак і те, що він зробив, є немеркнучим пам'ятником його діяльності на цьому полі.

Минуло більше вісімдесяти років з часу виходу цієї книги. Українська наука не переставала цікавитися темами, зачепленими у праці Г.Булашева. Серйозні публікації в "Етнографічному збірнику" та "Матеріалах до української етнології" на Західній Україні, статті в етнографічних виданнях 20-х років на Україні Східній, зокрема в неперіодичному виданні "Первісне громадянство", публікації пізнішого часу як на Україні, так і в діаспорі додали немало до предмету нашої розмови. Але робота Георгія Булашева і на тлі пізніших розробок не застаріла на сьогодні. Більше того, в час, коли український народ знову починає пробуджуватися й усвідомлювати себе, коли він трохи опам'ятався після жахливих кровозливань, які йому принесло трагічне XX століття, такі книжки стають конче потрібні, щоб глибше нам пізнати себе, душу свою, усвідомити себе, а усвідомлення без пізнання неможливе. Через це й видобуто з книжкових сховищ цю книгу — потреба в ній і в десятках таких, як вона, досі забутих і викинутих із культурного вжитку, нагальна. Отож насамкінець процитуємо слова Георгія Булашева, які й сьогодні звучать злободенно: "Не рахуватися з пануючим у народі світоглядом, з усталеним укладом життя і з його прямими й природними потребами ні в якому разі не можна". Я б до цього додав: коли хочемо збудувати у світі власний дім, ми повинні знати, як його будували до нас предки наші. Коли хочемо бути розумними, ми повинні знати, як думали до нас. Коли хочемо зрозуміти світ і себе у ньому, ми повинні знати, як його розуміли до нас. Це речі аксіомні, але їх треба повторювати, бо самостійно бур'ян росте, а не культурна рослина, і сама по собі поширюється глупість, а не розум. Розум нам треба культивувати, доєднувати до розуму предків, а недомисля їхнє бачити й пробачати. Це і буде запорукою нашого просування у часі.

Валерій Шевчук

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

авно і, можна сказати, безповоротно минулися ті часи, коли твори народної словесності вважались низькими і не гідними смаку освічених людей, "підлими", як називав Третяковський народні пісні. Ще за царювання імператриці Катерини II почали в нас знайомитися з народною словесністю, до того ж сама імператриця упорядкувала навіть невеличку збірку прислів'їв під заголовком "Вибрані російські прислів'я". З кінця XVIII століття починають також з'являтися збірники народних пісень, хоча збирачі, як, приміром, Чулков*, вважають за потрібне, пристосовуючись до смаків і мови сучасної освіченої громади, переробляти їх і виправляти в них "не лише різноголосся і розмір у віршах, але й переставляти їх з одного місця на інше, аби зв'язок їхнього плину і змісту зробити через те плавкішим і природнішим, чого деяким з них бракувало"[1]. Особливо посилилось прагнення до вивчення народних творів на початку XIX століття, по виході у світ "Історії Держави Російської" Карамзіна і важкої Вітчизняної війни, що переможно закінчилась для нас і великою мірою сприяла пробудженню в руського громадянства почуття народності. Імена Калайдовича, Сахарова, П.Киреєвського, Снєгирьова залишаться незабутніми** для кожної руської освіченої людини.

Серйозне ставлення до народних творів дещо послаблене було на короткий час теорією так званої "художньої етичної критики", що виникла в нашій літературі в 30-х роках минулого століття і визнавала значущість лише за тими творами словесності, які, відбиваючи загальнолюдські ідеї, містять у собі загальнолюдський інтерес. Буслаєв, якому російська література найбільш зобов'язана поширенням здо-

---

* Тут і далі див. примітки у кінці книги.

[1] Богданович, котрий видав 1785 року на замовлення імператриці Катерини II "Російські прислів'я" (в трьох частинах), визнав за потрібне "переложити" у свої вірші навіть ці найдосконаліші взірці багатства, сили й краси народної, чистої мови, ці "перлини думки в коштовній оправі прекрасного слова".

рових наукових поглядів на значення і метод розробки народної словесності, так характеризує ставлення до цієї художньої естетичної критики: "Найшкідливішим у цих естетичних настановах було, так би мовити, аристократичне їхнє спрямування. Не лише з погляду естетичного, а й історичного дослідник звертався лише до світил літератури і мистецтва, і саме до світил першої величини: виставляв великі достоїнства Данте і Шекспіра, Ломоносова або Державіна, і, з височини свого естетичного трибуналу, — озброєний вдавано-неупередженою критикою, — величаво роздавав дрібні нагороди решті письменників, яких удостоював своєї естетичної оцінки. Яке діло було такому високомовному критикові до наших пісень, що ображали його витончений смак, викоханий в аристократичній обстановці так званих зразкових академічних творів? Яке діло було йому до наших старовинних збірників XV, XVI або XVIII століть, наповнених повчаннями і легендами на ламаній болгаро-руській чи польсько-руській мові, наповнених творами, які, можливо, цілком задовольняли наших грубих предків, але до яких не можна було прикласти формули щодо художньої ідеї та форми, визначених законами його естетики? І такі теоретики-критики не тільки не хотіли знати нашої писемної старовини і народності, а й насправді не знали ні тієї, ні другої, і своїми зверхніми поглядами стаючи начебто вище нашої старовини і народності, лише збуджували до тієї і другої зневагу, що призвело до шкідливого пересуду, доволі поширеного ще й нині, ніби можна скласти собі правильне уявлення про історію руської літератури на вивченні пізніших письменників, починаючи з Кантеміра чи Ломоносова, без грунтовного знання нашої давньої літератури та без найживішої прихильності до народної словесності". Головний представник художньої естетичної критики В.Г. Бєлінський навіть прямо заявляв, що "один невеликий вірш справжнього художника-поета незмірно вищий за всі твори народної поезії, разом узяті".

Панування теорії художньої естетичної критики було недовговічним у нашій літературі. Найавторитетніший художник-поет О.С.Пушкін ще декількома роками раніше несправедливо-зневажливого відгуку про народні твори нашого знаменитого критика писав братові (наприкінці жовтня 1824

року) у листі з с. Михайловського: "Чи знаєш, чим я займаюсь? До обіду пишу записки і обідаю пізно; по обіді їжджу верхи, ввечері слухаю казки — і винагороджую тим недоліки проклятого свого виховання. Що за диво ці казки! Кожна — поема!" І в літературі, і в науці нашій, починаючи з 60-х років XIX століття, виник і швидко почав міцніти національно-історичний напрям. Народні поетичні твори визнані були дуже важливими пам'ятками минулого народного життя; їх посилено почали збирати і видавати в оригіналі, зі слів народу, і всерйоз досліджувати. До давніших збірників додалось чимало нових — Афанасьєва, Якушкіна, І.Киреєвського, П.Рибнікова, Варенцова, В.Даля, П.Безсонова, Є.Барсова, Л.Майкова, професора Гільфердінга та багатьох інших. З'явилась низка грунтовних досліджень про ці твори — Афанасьєва, Буслаєва, Пипіна, Тихонравова, професора Міллера та ін. При цьому спочатку дослідники, захопившись лінгвістичною теорією міфології, а згодом теорією міфології природи, ледь не в кожному народному творі намагались віднайти і вказати якщо не повний якийсь давній міф, то принаймні хоча б уламок його.

В останню чверть XIX століття виникла нова історико-літературна школа, заснована на порівняльному вивченні народності і підсилена надійним керуванням порівняльної граматики і порівняльної міфології індоєвропейських народів. Вона дійшла переконання, що "всі суттєві підвалини мови, побуту родинного і племінного, міфологічних і поетичних переказів становлять неподільну власність всієї групи народів індоєвропейських, або арійських, і саме за тієї віддаленої доби, жива пам'ять про яку збереглась до наших часів у найдавніших гімнах та обрядах священних книг давньоіндійського племені, відомих під назвою Вед. Ця віддалена доба, коли складались окремі народності, що виокремлювалися із загальної арійської, — доба, яка приховувала в собі справжні основи наступного літературного розвитку народу, набула в очах дослідників народності високого значення, а її характеристика стала суттєвою частиною, конче потрібним вступом до історії мови і літератури. Заснована на даних порівняльного мовознавства, порівняльної міфології і побуту арійської сім'ї, така характеристика пояснює найдавніші долі відомої народності, її первісну культуру, ті основи народ-

ності, з яких розвивалося і якими визначалося наступне історичне життя народу. Історія народної словесності сьогодні немислима поза цим зв'язком з віддаленою національною старовиною, поза її зв'язком з історією мови з одного боку, з міфологією — з другого. На думку Макса Мюллера*, "за первісної доби між народами і релігіями — такий же щільний зв'язок, як і між народами і мовами: мова і релігія становлять для нього істинні елементи, конче потрібні для утворення народності". І ось з'являється останнім часом чимало — іноді досить великих — вчених порівняльно-етнографічних праць, на чолі яких по справедливості мають бути вельми грунтовні дослідження академіка Веселовського, які збагатили вивчення фольклору.

Цілком природним при цьому є те, що головну увагу збирачів народних творів і вчених-дослідників було звернено на літературу, ближчу до них, а саме — московську, так звану великоруську. Щоправда, і збірники українських народних творів, що не тільки нічим не поступалися перед творами великоруськими, а й за своїм історичним і художнім значенням безперечно перевищували їх, почали з'являтися майже одночасно із збірниками народних творів великоруських. Першим з них був збірник князя М.Цертелєва, що вийшов у світ 1819 року під заголовком: "Опыт собрания малороссийских песней". Далі йшли збірники: М.Максимовича, П.Лукашевича, І.Срезневського, П.Куліша, А.Метлинського, П.Чубинського, М.Маркевича, Д.Мордовцева, М.Драгоманова, Номиса (М.Симонова), Я.Головацького, П.Іванова, В.Іванова, Б.Грінченка і дуже багатьох інших. Отже, сирого етнографічного матеріалу зібрано вже вельми значну кількість томів, часто, притому, доволі солідних[1]; немало передбачається їх і попереду, оскільки скарбниця української народної поезії є чи не однією з найбагатших, та до того ж, як показали спостереження останнього часу, українська народна творчість не лише не вичерпується, а й намагається навіть пробиватися на нові шляхи.

[1] Покажчик "Літератури українського фольклору", укладений Б.Грінченком, налічує 296 сторінок і містить у собі 1763 номери; між тнм, укладач покажчика далекий від думки про вичерпність його.

На жаль, із збирачами не йшли поруч дослідники зі своїми порівняльно-етнографічними працями, і українська народна література надто мало ще привнесла від себе в багату скарбницю наукової розробки фольклору, який з кінця минулого століття, за гарним образним висловом професора М.Сумцова, "струмує багатьма живими поточками по головних національних і наукових течіях, — поточках, які ще далеко не злилися у спокійні й величні ріки широкого порівняльно-етнографічного вивчення життя народів". Це пояснюється, з одного боку, тим, що етнографічна наука взагалі порівняно поки що молода, хоч в останні два десятиліття вона зростає надзвичайно швидко, при підтримці антропології, археології і філології. З другого боку, українська література весь час перебувала у нас, з огляду на суто політичні міркування правлячої адміністрації, під сильним гнобленням усіляких цензурних та інших утисків, так само як почасти і все, що торкалося розкриття тих чи інших сторін життя українського народу. Ось чому українські вчені наші вважали за краще спеціалізуватися в галузі власне руської літератури, і справа дійшла до того, що коли Академія Наук взялася до складання наукових програм з різних наріч руської мови і говорів мови великоруської, то для складання програми з української мови не знайшли в жодному з університетів на українській території вченого "офіційного" фахівця і звернулись... до бухгалтера пивоварного заводу — великого, втім, знавця української мови.

На цей час обставини зовсім змінились. Ми стоїмо на знаменному рубежі скорого і швидкого розквіту всіх сторін життя тридцятимільйонного українського населення великої Російської імперії, яке от-от, як мовиться, не сьогодні-завтра, цілком прирівняно буде в усіх відношеннях до населення великоруського. Яким потужним джерелом завирує тоді в ньому життя, з якою напругою почне працювати наукова думка в рідному напрямку, як оживиться український поетичний геній, — про це говорити не доводиться, оскільки Україна дала Росії за час спільного політичного існування чимало видатних діячів на всіх теренах.

Та чи підготовлене російське суспільство до відродження усе-таки сиднем сиділого українського богатиря? Чи безперечно талановитий український народ не є для нього тільки

веселим оповідачем сміховинних сцен з малоросійського побуту, одягненим у вишиванку з довгим яскравим вистьобом, у широкі шаровари, заткнуті за халяви, та у високу смушеву шапку? Чи знає воно його поза театральним коном у жанрових п'єсах з того ж малоросійського побуту, оскільки декілька створених "ідейних" п'єс останнього часу не дійшли ще до великих міст Великоросії?.. Є сумнів, що на поставлені питання доведеться дати негативні відповіді.

Та й самим українцям треба твердо пам'ятати, що будь-який поступальний рух на шляху прогресу не тільки зумовлюється, але й цілковито грунтується на його житті попередньому; а тому конче треба, як мовиться, наперед самовизначитися, з'ясувати собі справжнє статус кво, перш ніж кидатися, не оглядаючись, уперед, що вже і встигло доволі гостро виявитися в крайніх заявах і діях партії українофілів. Українська інтелігенція майже зовсім одірвалася від свого народу, причому багато хто навіть обрусив свої прізвища, що закінчувалися на -ко, доданням, як помітив ще Гоголь, "складу "въ". Б.Грінченко в "Передмові" до III тому виданих ним вельми вартісних "Етнографічних матеріалів", що містять у собі 1704 пісні і 233 варіанти до деяких з них, цілком справедливо говорить: "Зібрані тут, вони (пісні) є закликом до нас, людей, що живуть інтелектуальним життям переважно, — закликом допомогти народові у справі його розумового розвитку, у справі його духовної творчості, — народові, якому ми багато чим зобов'язані. Якщо серед усього цього матеріалу ми тут або там помічаємо згубний вплив, хибний напрямок, то до кого ж ми мусимо висловити з цього приводу претензії, як не до нас самих передовсім? Що ми зробили для того, аби зберегти в народному середовищі кращі взірці народної творчості? Чим ми допомогли народові в пошуках ним нових шляхів у цій сфері? Яких заходів ужили з метою усунути ухилення від істинної дороги? Який новий матеріал внесли у свідомість народу для розширення його кругозору, для могутнього пробудження роботи народної думки і почуття, що зумовлює розвиток оригінальної і яскравої творчості? Ми, щоправда, нагромадили великі запаси фольклорного матеріалу, ми риємося в цих запасах, вихоплюємо в них мізерні крихти — для того, щоб помилуватися їхньою художністю, або щоб пристібнути їх до тієї чи іншої гіпотези про поход-

ження того чи іншого сюжету, — цього потребує наука, і колись ми пожнемо плоди цих копітких досліджень, — та загалу, який дав нам усі ці запаси, що йому від цього? Чи кидає це в його свідомість якогось світлого променя? Чи спонукає це його на створення нових шедеврів, які вже чужі містично-забобонній основі первісної думки, прогресивних за змістом і чудових за формою? Ці питання, відповіді на які так очевидно негативні, болюче постають у свідомості кожного, хто прагне дати собі звіт у справі вивчення народного життя".

Не рахуватися з панівним у народі світоглядом, з усталеним укладом життя і з його прямими і природними запитами в жодному разі не можна. А оскільки світогляд народу і підвалини життя його складаються і твердо спираються на його релігійні погляди і вірування, то ми й наважились запропонувати на сторінках цієї книги низку нарисів, які читачам-українцям, сподіваємось, хоч трохи допоможуть орієнтуватися у складній справі вивчення душі народної, а читачів-неукраїнців ближче ознайомлять з кровним по духу братом, що був досі для них "таємничим незнайомцем". Удаватися до порівняльних учено-літературних досліджень, зважаючи на вказану пряму мету нарисів, не будемо. Легенди українські, що лягли в основу книги, почерпнуто здебільшого з етнографічних матеріалів, зібраних П.Кулішем, М.Драгомановим, П.Чубинським, М.Сумцовим, П.Івановим, В.Івановим та Б.Грінченком. Деякі з цих збірників, що зовсім не мали й свого часу доступу до широкого загалу, нині є великою бібліографічною рідкістю, і нам коштувало багатьох клопотів і зусиль розшукати їх. Подекуди наводитимемо найцікавіші варіанти і найновіші дані з "Киевской старины", "Этнографического обозрения" та інших періодичних видань. Скрізь матимемо на увазі лише українців, що входять до складу нашої вітчизни, так що зовсім не торкнемось багатющих галицько-руських етнографічних матеріалів, що видаються "НТіШ" у Львові (вийшло вже 13 томів).

ЗАГАЛЬНИЙ НАРИС РОЗВИТКУ УСНОЇ РУСЬКОЇ І ЗОКРЕМА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Малороси, або південнороси, або українці, — на якій назві особливо наполягає нині партія "українофілів", — являють собою одну з трьох руських народностей, яка за чисельністю своєю в 4 рази перевищує білорусів, але в 21/3 раза поступається великорусам.[1] Перші віки державного життя встигли міцно, органічно поєднати названі три народності в одне національне ціле; етнографічні відмінності між ними за найдавніших часів, на думку вчених, були зовсім незначні.* Але надалі історія поставила ці три долі руського племені в надто різні умови. У XIII столітті на Русь звалилося всією своєю ваготою страшне татарське нашестя. У 1240 році здобутий і зруйнований був першопрестольний Київ, а сама країна зазнала такого нещадного спустошення, що майже все населення Південної Русі, що залишилося в живих, утекло на захід. Тут, на Галичині й Волині, і склалась, мабуть, малоруська народність (Мала Росія), що виступала вже окреслено, з особливостями своєї мови, в XIV столітті. Звідси вона заселила помалу всю Наддніпрянщину, поклавши початок різним українським говіркам. Спочатку було заселено найбезпечніші північні межі — від Прип'яті й Стирі до Києва, всю нинішню Чернігівську губернію на південь від Десни і північну частину Полтавської. Ця північна смуга української мови межує з областю поліських говорів, з Прип'ятським Поліссям і Задесенням, населення яких, за мовою, являє перехід від малоруської мови до білоруської на заході і від малоруської до великоруської на сході. У XVII столітті утиски польського уряду і панів, а також і війни спричинили масове переселення малоросів за Дніпро — до Полтавської і навіть Харківської і Воронезької губерній, заселення Подільської губернії. У XVIII столітті, із завоюванням Новоросійського краю, малороси поширилися і по губерніях Херсонській, Катеринославській і Таврійській, переходять у 1792 році, в особі чорноморських козаків, на Кубань, проникають потім до Ставропольської губернії, навіть за Волгу і в Сибір.**

[1] Дехто вбачає в малоросах нащадків давніх полян, угличів, тиверців, древлян та інших південноруських племен; проте, очевидно, більшість цих племен зникла ще на початку руської історії, зазнавши розорення і змішення з тюркськими кочівниками (половцями та ін.).

Отже, українці, як і білоруси, являють собою відгалуження того ж кореня, від якого йде і відгалуження великоруське, і тільки по закінченні доволі тривалого періоду окремого одне від одного їхнього життя порівняно слабкі спочатку племінні відтінки означились досить рельєфно і яскраво, поклавши початок хоча й окремим, але дуже близько спорідненим народностям. Звідси — і початкове духовне життя, і початкова їхня поезія, яка правдиво відображала і виражала його, були за найдавнішої пори і аж до нашестя татар спільними.

Як же відбувався розвиток усної руської, а отже, й української народної поезії?

Усна поезія руського, як будь-якого взагалі, народу, сягаючи своїми початками доби доісторичної, навіть первісної, і донині має явні ознаки свого міфічного походження. Першопочатки народної поезії губляться в доісторичному творенні самої міфології, у так званому міфологічному процесі духовного життя народу.* За такої сукупної неподільності художньої творчості з розвитком міфічних народних вірувань слід убачати в найдавнішому міфічному епосі не лише зовнішній бік або поетичну форму релігійних переконань народу, але один з найсуттєвіших моментів у самому творенні народної міфології. Чим більше переймався народ своїми віруваннями, чим щедріше нагромаджувалися вони в його творчій фантазії, перетворені на живі образи, тим невідпорніше відчував він потребу з'ясувати для себе ці вірування і образи й уявити їх, як живі створіння, в цілому ряді епічних оповідей. Отже, поезія є конче потрібною, природною посередницею між темним, ще не розвинутим віруванням і між народною свідомістю: вона з'ясовує і розподіляє у відчутних образах дозріле вірування, як тільки воно вийшло з невиразної царини непевного сподівання й міркування.

Жоден народ не пам'ятає початку своїм казкам і пісням. Так споконвіку ведеться, що переповідаються вони усно з роду в рід, з покоління в покоління, як священний заповіт старовини. Пісня завжди співається не для самої лиш розваги, а й для того, щоб її, як переказ, молоде покоління перейняло й завчило, а потім переказало своїм нащадкам, — співається

"старим людям на слухання, а молодим — для пам'яті", як закінчується відомий вірш "Про Голубину книгу".* Походження поезії, що губиться в прадавніх часах, в уявленнях народу поєднувалося з початком пізнання, чародійства і заклинання, а також права і язичницьких обрядів.

У міру того, як народ ставав уважнішим до історичної долі своєї, він відчував потребу запам'ятовувати найважливіші події, що залишили слід в його житті. Тоді до справжнього міфа додаються легенди. Та оскільки в поетичних народних оповідях, створених до цього часу, як дійові особи завжди виводилися боги, то найлегше було для наших предків-язичників приписати богам справи людей, а долі народу відбити в різних пригодах тих же богів. Переходом од богів до людей є свого роду напівбоги — герої, богатирі. Не бувши наділенимн владою та іншими рисами богів, вони проте досить різко відрізняються від звичайних людей багатьма перевагами, наданимн їм здебільше надприродною силою, причому переваги ці вони дістають ззовні, від істот міфічних; саме народження їхнє часто супроводжується незвичайними явищами у світі фізичному.

Перекази про найдавніші зіткнення народів спричинили розширення й видозміну легенд. Чужоземні вороги доісторичної доби залишили по собі в пам'яті народу невиразний — і до того ж похмурий — образ і перейшли в його поезію у вигляді велетів.** Оскільки велети не були істотами людськими, то легенда, цілком природно, могла подавати їх і в образах тварин. Звідси пішло повір'я, засноване, без сумніву, на уявленні про перевертнів, про певний таємничий зв'язок між народами і різними тваринами; звідси, далі, народні перекази і оповіді, які збереглися ще й дотепер, про упирів або "вовкодлаків" — українських вовкулаків, тобто перевертнів у вовків. Найдавнішими насельниками Руської землі, як свідчить вірш "Про Єгорія Хороброго", були "вовки рискучі", "змії люті", "звірі могутні", "звірі рогаті", тобто різні ворожі народи, з якими народ руськнй вів завзяту і тривалу боротьбу за територію.

Як найстародавніші велети, так і богатирі взагалі пізніше перетворилися на скелі (закам'яніли), іноді на ріки й озера

(Дніпро, Дон, Дунай, Волхов, Ільмень-озеро та ін.), які поховали у своїх водах сліди чародійства й нелюдськості.

Та не в самих лише поемах і казках народ зберігає свої епічні перекази, а й в окремих висловах, коротких замовляннях, прислів'ях, приказках, загадках, прикметах і взагалі в так званих забобонах. Всі ці розрізнені члени одного загального казкового переказу, взяті в своїй сукупності, складають те ціле, яке хоч і не виповілося в усій повноті і неподільності в жодній народній поемі, однак усіма відчувалося і усвідомлювалось, як рідний набуток предків. Жоден з розрізнених членів міфічного переказу не живе в народі окремо, сам по собі; всі вони взаємно переходять один в одного, пов'язуються міцними узами повір'я, з'єднуються і зміщуються, підпорядковуючись грайливій фантазії народу, зображувальній і художній. Часто загадка переходить у цілу поему, і поема скорочується до загадки; прислів'я народжується з легенди і стає невід'ємною частиною поеми, хоча й ходить в устах народу окремо; клятва й замовляння, відчленовані від переказу, розвиваються в цілу легенду або стають звичайним прийомом в епічній оповіді; навіть прикмета, звичайно домислювана, а не висловлювана, іноді стає щедрим джерелом для епічного вимислу.

Найдавніші народні словесні твори мають найрізноманітніший зміст, охоплюючи всі розумові і моральні інтереси народу. Епічні легенди з розповідями про пригоди героїв поєднують міфічні перекази про походження богів, про будову світу і перевороти, що в ньому сталися, моральні повчання, а також настанови досвідченої мудрості, які, дивуючи нас проблисками здорового глузду, частенько змушують і посміхнутися, коли входять у забобонні, дитинячі уявлення про природу, зразок яких можна бачити у прикметах, закляттях, нашептах. Зображуючи життя в усіх його проявах, розповідаючи про все велике й важливе, знане народом, епічна народна поезія має своїм предметом весь світ і все людство — зрозуміло, в тому тісному обсязі, в якому вміла вона збагнути і світ, і людство.

Найважливішим рушієм давньої народної поезії є *епічне чудесне*, виховане чаруваннями, прикметами й різними іншими забобонами, які панували в народній фантазії, незва-

жаючи на всі благочестиві зусилля розсіяти його, навіть ще в XVI і XVII століттях. Це епічне чудесне відповідало всім душевним пориванням марновірної старовини. В ньому шукала відповіді допитлива цікавість; до нього зверталися в немочі і нужді за зціленням, чаклунством і заклинаннями; а поезія в ньому черпала своє натхнення. Отже, в епічній легенді чудесне становило необхідний елемент саме тому, що було основою життя, коли створювалась така легенда. З одного боку, воно було суттєвим доповненням до переконання в справедливості епічної оповіді; з іншого — поетичним ідеалом, оскільки забобонна фантазія своїм вимислам надавала колосальних розмірів і вбирала їх таємничим серпанком. Народна казка, як вигадливе сплетіння оповідей про минувшину з небилицями, так згладжує у своєму оповіданні будь-які відмінності між звичайним і надзвичайним, що слухач непомітно переходить від одного до іншого і навіть поблажливо зголошується на будь-яку небилицю, не тривожачи своєї наївної довірливості бодай найменшим сумнівом у щирості й правдивості оповідача.

Міфічний епос закладає перші підвалини моральних переконань народу, виражаючи у надприродних істотах, в богах і героях не лише релігійні, але й моральні ідеали добра і зла. Ось чому ці ідеали народного епосу — більше, ніж художні образи: це — ряд сходинок народної свідомості на шляху до морального вдосконалення. Це — не довільна гра фантазії, а низка подвигів релігійного благочестя, що прагнуло в найкращих своїх мріяннях зблизитися з божеством, уздріти, так би мовити, його безпосередньо. Звідси зрозуміле те величезне значення, яке мали для народу за давніх часів — та почасти мають і досі ще — його поетичні твори: вони замінювали собою і школу, й науку. Під їхнім доброчинним впливом протікало все життя людини від колиски до домовини. Немовля біля грудей матері вже прислухалося і звикало до колискової пісні, яку, в свою чергу, співатиме воно потім своїм дітям. Проводжаючи в останню путь небіжчика, близькі й рідні оплакували його в обрядових голосіннях і були певні, що свого часу і їх проведуть з тими ж голосіннями. Два крайні віки людського життя — старість і дитинство — любо зустрічалися в казці: покоління, яке відходило, переповідало переказ поколінню, яке народилося. Дідусь або бабуся роз-

повідають казку і повчають — діти слухають і навчаються. Перші пригадують у казці минуле — другі гадають по ній про майбутнє; а зміст самої казки захоплює: чудесні подвиги богатирів, різні битви і жахи й на завершення, як бажаний вінець тривогам, одруження з красунею-царівною з цілим царством у посаг; ідея казки — та прекрасна середина людського віку, та бадьора змужнілість, яка для дітей ще недоступна, як віддалене прийдешнє, а для старих-оповідачів є вже безповоротним минулим, — той ідеал, який за всіх віків переносив людину з дійсності до чогось кращого і досконалішого і який у казці так наївно обіцяє різні нездійсненні дивовижі.

Поезія служила народові як утіхою в праці, так і забавою в свята; саме тоді розігрувалася вільна фантазія — і танок, і пісня супроводжували старовинний звичай, що втримався в пам'яті разом з переказами з давніх-давен. Отож як відбиття переказу пісня і обряд були не лише втіхою і забавою, але й справою неабиякою. Поезія, якій звичайно присвячувалося все дозвілля, була надійним охоронцем чистоти думок і почуттів. Як у мові слово "правда" є синонімом слова "істина", так і епічна поезія добро завжди подає розумним, а зло — дурним. У казках усіх народів і часів люди добрі й співчутливі звичайно морочать і обманюють чаклунів, відьом, велетів і взагалі збиткуються над нечистою силою. Народна поезія часто тішиться з глупоти нечистої сили, яка так легко довіряється хитрощам щиросердої людини.

Взагалі слід зазначити, що моральне почуття вельми добре виховується поезією, через що слухача завжди дужче захоплюють питання моральні, ніж художня ідея розповіді; люди прості й діти навіть досі ще, не вміючи відрізнити художньої насолоди від морального задоволення, беруть у казці або повісті таку ж участь, як і в реальному житті, з любов'ю стежать за добрим і великодушним героєм і з огидою слухають про лихе й погане. Слухач з простолюду, якщо хоче похвалити епічну розповідь, ніколи не скаже: "добре" або "чудово", як заведено в освіченому товаристві висловлювати схвалення художньому творові, а мовить: "правда".

Якби народна поезія обмежувалась лише естетичними інтересами, вона давно б уже вичерпалась у своїх джерелах

і з плином віків навіть зовсім би щезла. Однак як старовина і переказ, як вірування і звичай вона вища за будь-який вимисел, що живить лише довільне естетичне почуття; вона поза всякою підозрою у неправді і зумисній омані. Хоч прислів'я й каже про один вид народної усної поезії, саме про *казку*, що казка — вигадка; але такий вирок їй винесено тому лиш, що задум переважної частини казок належить до надто вже віддаленої доби, через що народ не встиг утримати їх у формі билини і переказує не в складній формі вірша, в більш вільній, пізнішій формі — прозовій.

Найвищого рівня розвитку народна усна поезія досягає в історичній пісні. Тут уже поезія зливається з історією, до того ж за допомогою щирого вірування, яким освітлюються побут і звичаї, переконання і звички, та й усе життя-буття предків.

Так виникла й розвивалася усна поезія у всіх народів, так виникла і розвивалася вона і в народу руського і його органічної галузі — племені південноруського, або малоруського, або українського.

ПРИЙНЯТТЯ РУССЮ ХРИСТИЯНСТВА ТА КОРОТКИЙ НАРИС ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ АПОКРИФІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

еред повного розпалу творчості народного поетичного генія наприкінці X століття, за святого рівноапостольного князя Володимира, Русь прийняла християнство. Прийняття християнства, строго кажучи, було першою важливою подією в культурному житті Русі. З нього почалась у нас писемність, почалась освіта, яка відкрила можливість літературного розвитку.

З прийняттям християнства Русь увійшла в тісні дружні зносини передовсім з Візантією. Звідси, якщо лиш не з ближчого Корсуня або грецького Херсонеса Таврійського, вона одержала твори релігійного мистецтва, своє перше духовенство й священні та церковно-богослужебні книги. Звідси ж вона одержала безліч повчальної літератури, а також літератури історичної у формі хронік і хронографів. Візантія згодом дала нам у різних святоотецьких писаннях, "шестиденниках" і т.ін. — доволі бідні, втім, — відомості з галузі природознавства. Від неї ж ідуть взірці красного письменства як в уривках релігійної гімнології, що ввійшли до церковних урочистих співів, так і в повістях і піснях світського змісту. Ці останні твори, що перекладалися за найдавнішої доби нашої писемності, не лише задовольняли потребу наших предків у читанні поетичних творів, але разом з тим давали готові взірці й мотиви для власних таких же творів. На жаль, Візантія не дала нам систематичної, пристосованої для освіти широких мас, школи, якої, втім, і сама, власне кажучи, не мала; не дала також нам знайомства з давньокласичною літературою й наукою, тому що в ній самій ці традиції були занедбані, та й Русь не була ще спроможна прийняти їх.

Не менш сильним був у цей час вплив на Русь східних слов'ян — сербів, а надто болгар, яких ріднила з нашими предками єдність віри у формі православного сповідання і єдність церковнолітературної мови. Цей період літератури болгар, сербів і руських, аж до XIV століття, являє цілковиту єдність за своїм церковновізантійським характером і за основним змістом своїм, чому сприяли: 1) спільні церковні книги, 2) часті церковні зносини, що приводили до руських болгарське і сербське духовенство, 3) зв'язки з Афоном, де кожне з цих племен мало свої монастирі і своїх представників —

подвижників і переписувачів книг і 4) єдність умовної старослов'янської мови, що стала мовою їхньої загальної літератури.

Між іншим, як із Візантії, так і з Болгарії перейшло до нас чимало апокрифів* та апокрифічних сказань, які невдовзі стали чи не найприємнішим духовним поживком для новоосвічених предків наших. Апокрифічні сказання становлять велику царину релігійних легенд, що виникли за часів глибокої давнини на грунті релігійного вірування, під впливом священних біблійних книг. Первісна основа апокрифічних сказань — давні легенди, які були в іудеїв не лише до початку писемності, але й за часів самої писемності, збереглися до порівняно пізніших християнських часів і перейшли до християнських книг. З'явившись у давні часи, вони спершу переходили від одного покоління до другого шляхом усного переповідання, а потім зібрані були в окремі книги. Ревне збирання давніх легенд почалося в іудеїв особливо після полону Вавілонського**; воно зосереджувалося переважно в школах рабинів, і ним займалися особливі вчителі, які відомі з початку III століття до Р.Х. під назвою танаїмів, а з кінця II століття до Р.Х. — амораїмів. Зібрані таким чином перекази ввійшли до Талмуда, книг кабалістів, книги Яшар та багатьох інших іудейських книг.

До якого саме часу належить поява перших апокрифічних книг, визначити важко. Перше посилання на них звичайно вбачають у 47—48 віршах 14-ї глави 3-ї книги Ездри, де, крім 24-х давніх канонічних книг, згадуються ще 70 книг нових і останніх, під якими письменники перших віків християнства мали на увазі давньоіудейські апокрифи.

Деякі з апокрифічних сказань за своїм характером доволі близькі до біблійних; наприклад, такі, як легенди про Авраама, Йосифа й Мойсея, вміщені у творах Йосифа Флавія*** і в книзі Яшар. А інші являють плід хитромудрих тлумачень Святого Письма і переказів іудейських рабинів. У всіх таких апокрифічних сказаннях відбивається посилене прагнення якомога більше піднести єврейську історію в повному її обсязі від початку і до кінця. Звідси, в них щороку помічається неймовірне перебільшення, що переходить усякі межі; всі особи й події так прикрашаються, що зовсім втрачають свій

істинний біблійний тип і стають цілком міфічними. Там, де Святе Письмо розповідає про звичайну подію, іудейські апокрифи вбачають неодмінно диво, у здійсненні якого беруть безпосередню участь янголи, духи й демони; а де Святе Письмо справді говорить про диво, там в апокрифах з'являється стільки перебільшень і прикрас, що диво втрачає своє високе достоїнство і здається відверто невірогідним. Джерело чудесного, що ним так наповнені апокрифічні сказання, полягає часто не у всемогутності Божій, а в різних чарівних предметах, іноді в силі духів. Всі тлумачення Святого Письма, з яких виводяться ці сказання і якими вони потверджуються, позначені або надзвичайною дріб'язковістю, що прив'язується до букви, до окремого вислову, до одного слова, або заплутаністю, дивним містицизмом і хитрим символізмом. На них, як і на самих сказаннях, яскраво позначилися ті властивості, які, природно, мали розвинутися в іудейському народі, коли він, утративши верховодство Боже через пророків і підпавши впливові інших народів, став жити під проводом своїх рабинів, котрих Спаситель охарактеризував сліпими проводирями сліпих (Євангелія від святого Матвія: 23, 16). Ці сліпі проводирі й привели іудеїв до найтемніших уявлень майже про всіх старозавітних осіб і події, до того ж деякі апокрифічні сказання відверто перейняті вже духом пізнішого іудейства, в них різко окреслюються сліди перського, а надто грецького впливу.

З іудейських книг та іудейських легенд апокрифічні сказання з найперших часів християнства почали переходити в християнські книги. Християнські апологети, захищаючи новозавітне вчення у зв'язку зі старозавітною історією, часто зверталися до творів іудейських письменників, особливо до творів Філона* та Йосифа Флавія, і запозичували з них деякі сказання про старозавітних осіб і події; християнські екзегети**, пояснюючи священні книги, також нерідко посилались на ті сказання, які вони зустрічали в усних переказах, апокрифах та інших іудейських книгах; літописці та історики, викладаючи давню історію за Біблією, на додаток до біблійної оповіді наводили і апокрифічні сказання.

Переходячи до християнських книг, багато апокрифічних сказань, природно, мусили змінитися і набути іншого — вже християнського — колориту.

Водночас у християнській Церкві були створені і свої апокрифи. Благочестиве почуття і уява християн перших віків не задовольнялися тими стислими легендами про життя і діяння Спасителя, Богоматері та святих апостолів, які містилися в канонічних книгах Нового Заповіту, і намагалися доповнити ці легенди різними подробицями з переказів. А переказів цих у перші часи, коли християнське просвітництво поширювалося не стільки за допомогою книг, скільки через усні настанови і розповіді, було, звичайно, дуже багато. За відсутності освіти в розповідях не завжди могли відрізнити істину від вигадки, а потяг до чудесного і прагнення в усьому бачити особливий смисл готові були прийняти за істину навіть найнеймовірніше сказання. Окрема думка Святого Письма, часто стислий вислів його або навіть одне слово, під впливом збудженої уяви перетворювалися на цілу подію.

Предметом деяких апокрифів є легенди про мучеників, сповідників, подвижників і вчителів — цих героїв віри і Церкви, що вражали уяву сучасників і наступних поколінь своїми подвигами і високоблагочинною діяльністю на користь віруючих.

Нарешті, деякі апокрифи завдячують своїм походженням різним єретикам, котрі укладали їх з тією метою, щоб захистити і поширити своє псевдовчення. Так виникли "Євангеліє Никодима", "Євангеліє Якова", "Листування Ісуса Христа з Авгарем", "Мандри апостолів", "Мандри євангелістів", "Плач Богородиці", "Діяння апостольські", "Апокаліпсиси" тощо.

Найсприятливіший грунт для себе серед слов'янських племен апокрифи знайшли в Болгарії. Тут в X столітті, за царя Петра, з'явилась єресь богомилів, що поширилась згодом і в інших слов'янських країнах. Як галузь маніхейства богомили*, подібно до маніхеїв, прийняли близьке до давньоперського релігійного дуалізму вчення про два начала світу — добре, Бога, і зле, Сатанаїла. Бога вони визнавали творцем лише невидимого, духовного світу, а створення видимої природи і самої людини по тілу, або тілесної природи людини, приписували Сатанаїлу. Подаючи весь давній період од початку світу до явлення Спасителя часом повного панування Сатанаїла в роду людському, вони відкидали Старий Заповіт

як твір злого начала, і засуджували закон Мойсея і писання пророків. Проте, відкидаючи писання Мойсея і пророків, богомили користувалися апокрифічними сказаннями та книгами і самі укладали такі книги. Принаймні засновнику секти — попу Єремії, на прізвисько Богомил, в "індексах" хибних, одлучених книг приписуються такі апокрифи: "Про древо хресне", "Про Святу Трійцю", "Про Христа, як його за попа ставили", "Питання Єремії до Богородиці", "Як Христос плугом орав", "Сказання про те, як Пров Христа другом назвав", "Питання й відповіді про те, від скількох частин створений був Адам" та неправдиві молитви про трясавиць і нежитів[1]. Але зміст усіх зазначених апокрифів, крім молитов про трясавиць і нежитів, що грунтуються на народних слов'янських віруваннях, показує: вони — не оригінальні твори, а лиш переробка апокрифічних сказань, які існували у візантійській писемності.

Все значення апокрифів щодо Біблії обмежується тільки тим, що в них убачаються певні сліди давніх істинних переказів; принаймні деякі з тих легенд, що містяться в них, потверджуються свідченнями самих новозавітних книг. З другого боку, апокрифи розкривають перед нами внутрішнє життя свого часу; в них надзвичайно яскраво відбивається загальний склад та ідеальні настрої тих давно минулих часів, коли їх складено. Апокрифи показують нам, в якому світлі уявлялись за давніх часів священні особи і події, як вони настроювали уяву народу, які виховували в ньому почуття і прагнення; характеризують загалом релігійно-моральний світогляд давнини.

Та особливо важливе значення апокрифічні сказання мають з погляду літературного й художнього. Вони являють велику й багату царину давнього релігійного епосу, створеного живим, теплим віруванням та благочестивою фантазією Сходу, — релігійного епосу, в якому з-поміж різних помилкових поглядів і анахронізмів трапляється багато чудових ідей, сміливих і оригінальних мотивів, багато надзвичайно зворушливих і поетичних картин, перейнятих часто повчальними моральними настановами. Ось чому апокрифи, незважаючи

[1] Нежить — демонічна істота, котра уособлювала поняття хвороби і взагалі всякої нечистої сили.

на заборону і переслідування їх, переходили від одного народу до інших, проникали в мистецтво й літературу, постачали, особливо в давні й середні віки, сюжети для духовної поезії, живопису й скульптури і взагалі справляли величезний вплив на склад релігійних народних понять. Зміст апокрифічних сказань був таким, що не міг не захоплювати благочестивого і допитливого читача; в основі багатьох з них лежав готовий народний переказ, а якщо працювала й особиста фантазія укладача, то — в дусі тієї ж релігійно-поетичної творчості. Один раз занесене до книги, сказання легко поширювалося в середовищі, таким же чином настроєному, — надто в ті часи, коли канонічне й неканонічне ще мало розрізнялося. Дуже промовляло на користь апокрифів і те, що багато з них повторювало авторитетну форму книг самого Святого Письма. У надписах їхніх стояли священні імена (патріархи, Мойсей, Давид, Соломон, пророки, апостоли та ін.). Тон був біблійний і євангельський — та ж піднесена простота, те ж важливе пророче, іноді загадкове слово. Самі оповіді подавалися наче конче потрібним додатком до того, що не було доказане в біблійних книгах, і що було, одначе, сповнене величезного інтересу для віруючого, котрий природно прагнув ближче пізнати таємниці Божественного світоврядування. Там, де біблійна чи євангельська оповідь була стислою і де мимоволі виникало питання, апокриф з'являвся, щоб дорозповісти те, чого не було в священній книзі, і пропонував безліч найпринадливіших, часто разючих і звичайно наочних подробиць. Світотворення, доля перших людей, патріархів, царів іудейських викладені у Старому Заповіті дуже стисло, або залишали непоясненими багато питань, що хвилювали релігійну цікавість, — а старозавітні апокрифи докладно розповідали про Адама і Єву, їхнє гріхопадіння і вигнання з раю; розповідали про Еноха, Мельхиседека, Авраама, Мойсея, про царів Давида і Соломона. Старий Заповіт не говорив про те, як давні люди влаштовували своє життя, здобували перші знання, винаходили різні мистецтва, — про все це повідомляли "Мале Буття" і "Сказання про Адама і Єву". Не менше минувшини цікавили питання майбуття — і апокрифічні книги впевнено говорили про пришестя Месії, про майбутні часи, про блаженство праведників і страждання грішників ("Сказання про праведного Еноха", "Одкровення

Авраама“, “Сходження Ісаї“). Уявлення про те перетворення, яке пов'язує Старий Заповіт з Новим, дало привід у сказанні “Про хресне древо“ провести цілу історію цього древа з часів Адама до побудови Соломоном храму Єрусалимського і потім до самої Голгофи. Новозавітні апокрифи тоном цілковитої певності і нерідко з непідробною поезією повідомляють багато подробиць про дитинство Христа Спасителя і різні події Його земного життя (“Євангелія“ Іякова, Никодима, Хоми), про Пресвяту Богородицю та Її материнське заступництво за грішний рід людський перед Своїм Божественним Сином (“Слово про Різдво Пресвятої Богородиці“, “Слово Івана Богослова“ та ін.). Історія апостолів також мала свої апокрифічні пам'ятки. Це — “Мандри апостольські“, відомі в рукописах під заголовками: “Слово святих апостолів Петра, Андрія, Матвія, Рута і Олександра“, “Діяння і муки апостолів Петра і Павла“, “Діяння апостола Павла і великомучениці Теклі“, “Діяння апостола Пилипа“, “Діяння і муки апостола Хоми“, “Апокаліпсиси“ різних апостолів та багато інших. Чимало апокрифів і апокрифічних сказань присвячено питанням есхатологічного характеру (“Ходіння Богородиці по муках“, “Слово про видіння апостола Павла“, “Питання Івана Богослова Авраамові на Єлеонській горі“ тощо).

Такий зміст апокрифів та апокрифічних сказань мимоволі захоплював і принаджував простодушних благочестивих і жадібних до знання читачів на всьому величезному просторі християнського світу — від Палестини й Малої Азії до крайнього заходу Європи і від Ефіопії до скандінавської і руської півночі.

ВПЛИВ ХРИСТИЯНСТВА ТА АПОКРИФІЧНИХ ТВОРІВ НА НАРОДНИЙ СВІТОГЛЯД І УКРАЇНСЬКУ НАРОДНУ СЛОВЕСНІСТЬ

ведення християнства на Русі спричинило величезний переворот у світогляді й побуті наших предків. У своїх уже доволі близьких наслідках християнство стало важливою і політичною, й моральною силою.

Яким би слабким спочатку не було в народу розуміння нового віровчення, воно, однак, було першим цілісним кодексом космогонії і моралі, обставлене було правильною і у великих осередках урочистою обрядовістю, в храмах небаченої доти краси, з постійним втручанням в особисте життя кожного, з прикладами власного аскетичного ентузіазму, що, безперечно, мало сильний вплив, з багатим запасом релігійно-чудесного, нарешті — з готовими священними і церковно-богослужбовими книгами, які поклали початок освіти й писемності. Старовина була, зрозуміло, дорога загалові як звичне вірування, люба своїми веселими святами, внаслідок чого загал утримав надовго багато що з її запасу; проте як віровчення старовина не могла вже змагатися з християнством, особливо після того, коли ореол святості й чуда оточив самих руських подвижників і страдників, якими невдовзі стали превелебні Антоній та Феодосій Печерські, варяги Феодор і син його Іоан, страстотерпники Борис і Гліб, свята княгиня Ольга, святий рівноапостольний князь Володимир та багато інших. До їх шанування долучилося шанування найуславленіших храмів, монастирів, чудотворних ікон, святих мощей, які стали місцевими святинями і водночас символами місцевого патріотизму за часів князівських міжусобиць і змагань земель між собою. Примноження святинь супроводжувалося розвитком легенд, що майже одразу переходили в писемність, а відтак і в народну духовну поезію, і взагалі християнсько-легендарний матеріал посів чільне місце в народному переказі і разом зі спогадами з язичницької старовини створив новий складний, і до того ж украй плутаний народний світогляд, що існує почасти в народі й дотепер.

Із зустрічі двох світоглядів створився той середній стан, який давні пастирі Руської Церкви назвали "двовірством".* Християнське вчення з його сумарною проповіддю і доволі абстрактною догматикою двоїлося з тими первісними язичницькими уявленнями, якими батьки й діди жили цілі віки і

які ввійшли в плоть і кров дітей і поки що нічим не були ще порушені. Новонавернені предки наші поділилися на дві групи. В одній, меншій, до певної міри пустила коріння церковна освіта, про запровадження якої так дбав святий рівноапостольний князь Володимир, і тут, на грунті перших церковнослов'янських творів, принесених з Візантії через Болгарію і безпосередньо з Болгарії, невдовзі стала розвиватися власна наслідувальна література церковного характеру. Другу групу, незрівнянно численнішу, склала народна маса. До неї вчення доходило уривками, книг вона не читала, хоча з плином часу звикла до обрядного зовнішнього вигляду, засвоїла деякі основні істини християнського віровчення, жадібно сприймала легенди, але в цілому порядку побуту тривалий час лишалась на колишньому своєму первісному щаблі. В народній масі відбувалося змішання предметів поклоніння, давніх богів з християнськими святими (Перун — та Ілля Пророк, Волос — і святий Власій та ін.). Не було забуто старих головних богів, тим паче були пам'ятні всі ті дрібні представники міфології, які пересновували народний побут у всіх напрямках. Викривачі незмінно озброюються проти "поганських" звичаїв, "бісівських" пісень і розваг; прямо згадують про поклоніння давнім язичницьким божествам і вогню — Сварожичу, про жертви Роду й Рожаницям, бісам, колодам і колодязям і про різні обряди язичницької давнини. Викриття не раз свідчать про те, що в народі довго не міг утвердитися християнський шлюб, замість якого далі діяв давній звичай — "умикання" (викрадання), або купівля нареченої, або шлюб за умовою, з посагом. Де за християнським ученням потрібна була молитва, ці удавані християни звертались до "чародійства", вузлів ("науз"), нашептів і т. ін. Тоді ж відбулась і та заміна давніх язичницьких свят християнськими, початок якій покладено було, певно, ще на слов'янському півдні. Словом, як, з одного боку, під видимим християнським зовнішнім виглядом трималися рештки язичництва, так, з другого боку, і нове вірування переінакшувалося й засвоювалося під впливом давньої міфології. Народна маса, далека від книжності, не спроможна була відмовитися від звичної предківщини і приймала з християнського вчення головним чином те, що в уявленнях її зближалося з цією предківщиною. Але до певної міри це змішання

трималося і серед самих книжників, які виявилися надто великими любителями "відлученої", міфологічно-християнської літератури.

Отже, в давньому народному побуті спершу після прийняття християнства утворилося два світогляди — церковний і народно-двовірський. Перший наполегливо повторював християнські повчання; другий видозмінювався з плином часу, приймав дедалі більшу частку християнських мотивів, дедалі більше забував предківщину, що природно поволі вимирала, та все ж таки зберіг її настільки, що вона в усному переказі, хоч і уривчасто, дожила до нашого часу.

Надалі у своєму розвитку народний світогляд зазнав особливо сильного впливу так званої "ложної", "відлученої", або апокрифічної літератури.

До Південної Русі апокрифи почали переходити одразу ж по прийнятті нашими предками християнства, одночасно майже зі священними й богослужбовими книгами. В XI—XV століттях проникали вони сюди з Візантії, Сербії і здебільшого з Болгарії, а в XVI і XVII — з Польщі.

Легендарний, майже завжди фантастичний характер апокрифічних сказань, розв'язання ними, так би мовити, найживотрепетніших пунктів християнських вірувань надавали апокрифам невідпорної чарівності і надовго робили їх улюбленим читанням наших грамотіїв і навіть кодексом віри. Особливий успіх мали ті апокрифи, які були найдоступнішими для загалу за своєю формою і захоплювали змістом, цікавим для дитинної фантазії. Зі Старого Заповіту увага новонавернених предків наших переймалася над усе легендами космогонічного характеру. Не менше вражав їх також своїми суто фантастичними рисами цар Соломон, з ім'ям якого пов'язано було і на давньому Сході, і на середньовічному Заході безліч міфів, що дійшли у нас і в південних слов'ян до рівня народних казок. Незрівнянно більше, звичайно, цікавість збуджували апокрифи християнські. Вони прилучались до того самого відомого змісту християнської історії, в них зустрічалися ті самі відомі особи, з якими пов'язувалось християнське вчення про віру, причому все доповнене було казковими й поетичними подробицями, вельми принадними для малорозвиненого й легковірного грамотія.

Давня заборона "ложних" книг уже застерігає віруючого, що ці книги розповідають багацько історій, про які не мовиться у справжніх письменників Церкви. Успіхові цих пам'яток серед широкого загалу сприяла та обставина, що вони найчастіше торкалися пунктів віри, до яких народ прагнув знайти позитивне пояснення: питання про світотворення, про Страшний суд і пекельні муки і т. ін. Про все це апокрифічні сказання говорили з такими подробицями і на доказ називали такі авторитети, що недосвідчений читач од щирого серця вірив їм на слово. Простота форми, що полягала в прямій позитивній розповіді, в коротких питаннях і відповідях і т. ін., робила ці пам'ятки ще доступнішими, і вони міцно закріплювалися в народній пам'яті. Прагнучи дати всьому повне пояснення, апокрифи у своїх тлумаченнях різних предметів Святого Письма допускалися довільного символізму, що ним так легко задовольняється патріархальна глибокодумність; наївне прагнення відкривати глибокий зміст Письма вбачало символіку навіть у таких оповідях, які саме Письмо виводить позитивним фактом, і аж ніяк не притчею чи іносказанням.

У Південній Русі апокрифи знайшли дуже сприятливі умови для свого поширення і навіть почасти для розвитку. У домонгольський період народне життя тут рухалося широким руслом волі і просвіти. В історичному житті це була доба сміливих подвигів, територіального поширення молодої, повної сили держави; у справі освіти — доба живої сприйнятливості, посиленого прагнення до можливого і доступного в той час на Русі просвітництва, — доба оригінальних початків літератури та інтенсивної поетичної народної творчості. Культурний розвиток відбувався доволі швидко. Живе почуття народності прозирає в усіх проявах давньокиївського побуту. Сувора аскетична регламентація, що виходила зі стін Києво-Печерського монастиря, не могла придушити руху народного життя, перейнятого свіжими поетичними началами. Рух цей був такий потужний, що проник у притвори і на хори храмів у фресковий живопис і водив пером ченців-літописців.

Апокрифічні твори проникали в Південну Русь насамперед з Візантії, Болгарії і Сербії у формі апокрифічних книг або вставних у різні збірники легенд. Професор Є.Голубинсь-

кий, по збережених донині рукописах домонгольського періоду і по згадках у тодішніх пам'ятках, перелічує такі рукописи домонгольського періоду руської історії: 1) "Сказання Агапія, чому залишають родину й домівки свої" — у травневій Четьї-Мінеї XII століття* Московського Успенського собору, 2) "Сказання Афродітіана про дивину в Перській землі" — в Толстовському рукописі XIII століття, 3) "Ходіння Богородиці по муках" — у Троїцькому лаврському збірнику XIII століття, 4) "Глибинні книги", згадувані у "Житії Авраамія Смоленського"[1], 5) "Видіння пророка Ісаї", — у травневій Четьї-Мінеї Московського Успенського собору, 6) "Ліствиця патріарха Якова", перекладена з "Палеї"[2], 7) "Параліпоменон пророка Єремії" — у травневій Четьї-Мінеї Московського Успенського собору, 8) "Слово Мефодія Патарського", згадуване давнім літописцем, 9) "Житіє Нифонта і Панкратія" — в Четьї-Мінеї XII століття, 10) "Заповіти 12 патріархів", перекладені з "Палеї".

Без сумніву, апокрифів та апокрифічних сказань у домонгольський період було незрівнянно більше в обігу на Русі, однак давні списки їх втрачені або ще поки не розшукані. Принаймні у найдавнішому (XI століття) південнослов'янському "індексі" апокрифічних і "відлучених" книг, який являє собою розширений третій відділ "індексу", приписуваного звичайно Антіохійському патріархові Анастасію Синаїту (599 року), і вміщений у нашому рукописному Номоканоні XIV століття під заголовком "Правило Лаодикійського собору", перелічений доволі довгий ряд "невиправлених", або (як трактує інший список того ж "індексу") "потаємних", крім згаданих у статті Анастасія, книг. З таких "невиправлених", "потаємних" книг, яких немає в статті Анастасія Синаїта, але які оберталися в південнослов'янській літературі в перекладах і встигли вже звернути на себе увагу Церкви як твори, що облудно прикривались авторитетом старозаповітних і новозаповітних осіб, Номоканон XIV століття вказує такі, не згадувані в жодному з доти відомих грецьких "індексів": 1) "Питання Івана Теолога, який запитує Аврама праотця на горі

[1] Професор М.Сумцов схильний убачати в цих "Глибинних книгах" відомий апокриф — "Питання Івана Богослова".
[2] "Палея" — загальнодоступний виклад Старого Заповіту (*прим. — ред.*).

Елеонській", 2) "Питання Варфоломійові до Богородиці — ложная писанія", 3) "Дванадцять Яковичів" (якщо лиш це не "Заповіт 12 патріархів", що найімовірніше), 4) "Епістола про тиждень", 5) "Наймення янголів", 6) "Пря диявола з Христом", 7) "Про Соломона царя та про Китовраса байки і жарти", 8) "Про службу Таїнств Христових... — єретик писав". Отже, очевидно, що упорядник вказаного "індексу" керувався при його впорядкуванні не лише статтею Анастасія Синаїта, але — і це особливо важливо — наявним складом апокрифічних писань у сучасній йому слов'янській літературі: він перший вніс до свого покажчика непомічені грецькими "індексами" апокрифи, оригінали яких були грецькі; він же поклав початок "індексу" "ложних" писань, які мали суто слов'янське місцеве походження. Упорядникові, при цьому, не можна відмовити в широкому знайомстві з творами сучасної йому слов'янської літератури. Назви грецьких апокрифів він цитує самостійно у тому вигляді, як знаходить їх у слов'янських рукописах, або ж зі своїми глосами, які свідчать, що зміст цих статей відомо йому з безпосереднього знайомства. Називаючи серед "ложних" такі твори, які вже віднесені були до апокрифічних грецьких заборон, упорядник і тут залишається самостійним, то доповнюючи, то обмежуючи свідчення своїх візантійських джерел. Нарешті, в "індекс" його внесені і книги болгарські, як, наприклад, писання попа Єремії, що прикривалися іменами новозаповітних святих.

Особливою повнотою відзначається в "індексі" відділ єретичних творів, що з'явилися в літературі слов'янській. Вперше стала відчутною на слов'янському грунті потреба відсторонити "грубих людей" од "спокуси ложних словес". І ці "ложні словеса", що спокушали грубих невігласів, майже виключно зобов'язані своїм походженням попу Єремії; дивовижна живучість їхня як у південних слов'ян, так і в нас на Русі пояснюється тим, що піп Єремія у своїй літературно-пропагаторській діяльності був власне лише збирачем народних забобонів; чужій, занесеній єресі і чужим легендам він надав народного характеру і зробив їх популярними переказами.

Занесені були апокрифи та апокрифічні сказання в Південну Русь почасти грецьким і південнослов'янським духівництвом, без якого, за відсутністю належної кількості власних більшою чи меншою мірою підготовлених кандидатів

священства, предки наші тривалий час не могли обходитися. Внесли, так би мовити, в цю справу свою лепту допитливі торгові люди при торгових зносинах з Візантією і Болгарією. А щодо власне "місцевих" апокрифічних сказань, тобто пов'язаних зі священними місцями Палестини, почасти Константинополя і Афона, то вони були засвоєні руськими прямо й безпосередньо, під час ходіння на прощу у Святу Землю, і рознесені в усних, а також літературних переповіданнях "калік перехожих" — прочан землі Руської. Повернувшись зі святих місць, прочани вважали, що вони навіть не мають права мовчати про ті дорогі для віруючого християнина предмети, які вони бачили на власні очі, про які чули на самому місці усні перекази, що пережили багато віків. Передати бачене і почуте в мандрах "вірним людям" ставало для простодушних прочан релігійним обов'язком, і, притлумлюючи в собі усвідомлення своєї "грубості й нерозум'я", вони іноді описували свою мандрівку, щоб "не відвернути милості Божої від себе". В місцях земного життя Спасителя прочан оточувала довга низка місцевих народних християнських переказів, і це велике ціле східнохристиянського епосу, відбите в апокрифічних євангеліях і діяннях апостольських, було для них найкращим коментарем до того, що вони бачили в Палестині. Монументальні пам'ятники минулого лишаються мовчазними, якщо їх не пояснить живе слово. "Неможливо без проводиря, — говорить ігумен Даниїл у своєму "Ходінні у святу Землю", — як треба ходити і без мови добре пізнати й роздивитися всі святі місця". І ось руський ігумен знайшов в одній лаврі "мужа святого, старого деньми і книжного вельми", який вказав йому всі святі місця в Єрусалимі і поводив його по всій святій Землі. Він розповів йому все, "зі святих книг належно вивчене". Так, неподалік од Вефлиєму Даниїлу показали місце, "де свята Богородиця бачила двох людей, один з яких плакав, а другий сміявся": легенда з "Первоєвангелія Якова", що ним постійно користувався "книжний вельми" проводир ігумена під час своїх пояснювальних розповідей. За версту від гробу Рахілі Даниїл бачив місце, "де свята Богородиця сіла на осла, коли під Нею Суще во чреві Її мало з'явитися на світ; і тут є камінь великий, саме на ньому відпочивала свята Богородиця. А від того каменя йшла пішки до вертепу, де народила Господа нашого

Ісуса Христа“: легенда — звідти ж. За півверсти від дому Захарії Даниїл бачив гору, “до тієї гори прибігла Єлизавета й рече: “Горо! Прийми матір з дитям“, аби гора та розступилася і прийняла їх у себе. А слуги Іродові, що гналися за нею, підступили до місця того і, не знайшовши нічого, так і повернулись, посоромлені“: легенда з того ж “Первоєвангелія“, так само, як і розповідь Даниїла про “кладезь“, біля якого було Пресвятої Богородиці перше благовіщення. Описуючи церкву Воскресіння Христового і місце розп'яття Спасителя, Даниїл говорить про голову Адама, яка була під хрестом і на яку “зійшла вода з ребер Ісуса і омила гріхи роду людського“. Згадуючи про стовп Давида в Єрусалимі, Даниїл зауважує, що на цьому стовпі Давид писав Псалтир. Згадуючи про Капернаум, каже, що тут належить народитися антихристу. Повідомляє про печеру, де Спаситель навчив учнів своїх співати “Отче наш!“, і про другу печеру, де жив Мельхиседек, який “перший почав служити літургію хлібом і вином, а не опрісноком“ і т.ін. Апокрифічні легенди чув Даниїл і на шляху до Єрусалима. В Ефесі, наприклад, він бачив лазню, “де працював Іван Богослов з Прохором, учнем своїм, у румеїв“; бачив він і пристановище, “і де Івана Богослова море викинуло“: обидва ці сказання містяться в “Ходінні Івана Богослова“, помилково приписуваному учневі його Прохору, яке належить до апокрифічних. Архієпископ Новгородський Антоній у своїй мандрівці (наприкінці XII століття) каже, що в церкві святої Софії, у Константинополі, зберігалися скрижалі Мойсея, а в церкві святого Михаїла — хрест із лози Ноя і палиця Мойсея тощо.

Подібні до цих релігійно-церковні перекази як у домонгольський період, так і за наступних часів заходили в Південну Русь разом з іншими оповідями прочан у величезній кількості, оскільки паломництво тут до Палестини, Царграда і на Афон було сильно розвинуте, до того ж деякі прочани як, приміром, Іван Вишенський, проживали на Афоні протягом багатьох літ.

Крім апокрифів і апокрифічних сказань, в Південну Русь проникло з тієї ж Візантії і особливо з Болгарії багато “ложних молитов“, “худих немоканунців“ та всіляких чарівницьких і ворожильних книг, як-от: “Мартолой“, або “Остролог“, “Чаровник“, “Громник“, “Молніянник“, “Колядник“, “Цареві Сновидці“, “Мисленник“, “Волховник“, “Пут-

ник“, “Звіздочтець“ та ін., які хоч власне й не належали до релігійних книг, та марновірством своїм заступали в народній свідомості саму релігію, зводячи її до цілковитого фетишизму. Апокрифи були поширені в нас більше в переробках, аніж в істинному своєму вигляді, більше у виписках і уривках, аніж у повних творах, — одне слово, поширенішими були апокрифічні сказання, що виникли з апокрифів, аніж власне апокрифи. Самі апокрифічні сказання і легендарні подробиці, що так часто зустрічаються в різних пам'ятках давньої руської писемності, далеко не завжди запозичені з перших — справжніх джерел, а переважно з других і третіх рук, з різних перекладних грецьких, болгарських, сербських і навіть польських книг, в яких вони вміщувалися. Головними джерелами і сховищами їх в Україні і взагалі в Росії були такі, здебільше у своїй основі перекладні, візантійські апокрифічні твори: 1) Палеї, 2) Хроніки, 3) “Слово про царювання народів останніх часів, сказання від першого чоловіка до останнього віку“ Мефодія Патарського* і 4) “Бесіда трьох святителів“ Василія Великого**, Григорія Богослова*** та Івана Злотоуста****.

До 1449 року в Росії не було повного списку Біблії, і книги Святого Письма поширювані були або окремо, або навіть у виписках, частинами — як для богослужбового, так і для позацерковного, домашнього вжитку. Старозаповітні книги Біблії для освічених наших предків замінювалися Палеєю, яка містила в собі, поряд зі священним старозаповітним текстом, дуже багато всіляких апокрифічних сказань і природничо-історичних переказів з давніх грецьких джерел з повчальними тлумаченнями. Вона мала високий авторитет нарівні з книгами Святого Письма, аніскільки не відрізнялась нашими предками від Біблії, й сама назва її була синонімом назви Біблії. У саморобному “Індексі книг істинних і ложних“ вона, як книга авторитетна і повчальна, за відсутності імені свого упорядника, приписувалася або Івану Злотоусту, або Івану Дамаскину***** і без жодних вагань зачислялась до книг “істинних“.

Наймення Палеї в давній руській писемності мали збірники, що були зовсім не схожі між собою ні метою, ані змістом і розпадалися на дві сім'ї: 1) “Палею Тлумачну“, або “Буття в Іудеї“ і 2) “Палею“ малу, “Історичну“, або так звані “Очі палейні“.

Тлумачна Палея — полемічний твір, спрямований проти "жидів"[1] — і почасти проти магометан — для виправдання Нового Заповіту і на доказ його переваг над Старим. Тому зміст її в найдавнішій редакції, як правило, охоплює перші вісім біблійних книг: 1) п'ятикнижжя Мойсея, книги — 2) Ісуса Навина, 3) Суддів, 4) Рут, 5-8) 1, 2, 3 і 4 Царів, і не сягає далі початку царювання Соломона, завершуючись пророцтвами Давида, Соломона і Філона про Спасителя і деяких новозаповітних осіб і події. Від Тлумачної Палеї віє улюбленими прийомами святих отців Церкви. В ній історична розповідь постійно переплітається з богословсько-символічним тлумаченням, часто навіть цілком поступаючись йому місцем, як така, що має лиш службове, другорядне

[1] За давніх часів слово "жид" і особливо — "жидівський", як говорить професор М.Тихонравов, не мало в нас того певного і вузького значення, яке мають ці слова нині. Все єретичне, нечисте, не згодне з православною вірою, мало назву "жидівство". У "жидах" бачили наші предки зародок усієї "погані", яка була і є на землі. "Від якого коліна пішло погане коліно"? — запитує "Бесіда трьох святителів" — і відповідає: "Від жидівського". Все єретичне, неправославне, заборонене зливалося в розумінні руських людей з "жидівством". Складені в Росії "Правила святих отців", що містять у собі виклад епітимій, мають, між іншим, таку заборону: "Другий гріх: єретичний або жидівський; три дні поститися і 30 день поклонятися". Ненависне латинство також часто називалося "жидівством"; тим же йменням таврувалась і літургія, що правилася на опрісноках. Перші прояви полеміки в руській церковній літературі спрямовані проти "жидів": з ними вночі ходив змагатися преподобний Феодосій Печерський, тому що зловірство їхнє проникало в Печерський монастир; писання першого руського митрополита Іларіона так само протиставляють старий, "жидівський" закон, новому, християнському. Ненависть до "жидів" проходить крізь увесь давній період нашої історії. У XVII столітті полеміку з "жидами" вважали ще за потрібне вводити в коло початкового навчання грамоті, в "абетки" і прописи, пов'язуючи його з першими ж уроками. Духовний вірш залишає свій поважний церковно-релігійний тон і вдається в гумор, коли йому доводиться говорити про "жидів". Походження деяких звичаїв християнських у народних піснях і легендах пояснюється ворожістю "жидів" до християн. Так, у півуставному збірнику XVIII століття Новгородської бібліотеки (N 1428, а, 511) вміщено таку "Повість про жидовина давніх часів". "У святому граді Єрусалимі воскрес Господь, і тоді ж мироносиці йшли від гробу Його. Янгол їм звістив про Христове воскресіння; і вони звеселилися, радісно йдучи. Та ось якийсь жидовин у той час курку заколов. А жінки, котрі вельми раділи воскресінню Христовому, одна до одної гукали: "Христос воскрес!" І жидовин вигукнув: "Якщо Христос воскрес — тоді й курка ця воскресне!" І враз курка ожила і яйце знесла, і мироносиці плід її узяли й мерщій віднесли до апостолів, кажучи: "Христос воскрес воістину!" Відтоді маємо звичай на великдень Воскресіння Христового у церкві цілувати хреста Господнього з рук священика і в усьому православному християнстві спільний звичай маємо такий на весь світ: яйце цілувати, що Христове воскресіння проповідує вельми добре".

значення. З особливою докладністю найдавніша Тлумачна Палея зупиняється на перших шести днях творення: це "Шестиденник", який подавав надто багатий матеріал для богословсько-символічних тлумачень, з додатком догматичних тлумачень про Триєдине Божество[1]. За цією доволі великою першою главою йде оповідь про "буття людське" до потопу — у вигляді простих хронологічних та генеалогічних свідчень, а тоді вже у формі послідовної історичної розповіді. Досить велике місце посідають при цьому "Заповіти дванадцяти патріархів", які значно доповнені упорядником символічними тлумаченнями пророцтв "патріархів". Старозаповітна історія від Мойсея до Соломона викладена відповідними уривками з Біблії.

Тлумачна Палея, постійно вказуючи на таємничий зміст старозаповітних подій стосовно Нового Заповіту, захоплює у свою сферу найважливішу частину християнської символіки, викладає ті символічні ідеї, які відбивало і відбиває християнське мистецтво у живописних і скульптурних зображеннях, що прикрашали і прикрашають храми. Вона зібрала для викриття "окаянного жидовина" символічні тлумачення Старого Заповіту так само, як на Заході Biblia pauperum ("Біблія вбогих") згрупувала їх навколо новозаповітних зображень. Символічні пояснення Тлумачної Палеї, що їх так полюбляла візантійська церковна література, зближують її з давньоруськими проповідями і взагалі з частиною нашої давньоцерковної літератури, що трималися наслідуванням літератури візантійської, через що ця частина творів не завжди була загальнодоступною.

Апокрифи, що ввійшли до складу найдавнішої редакції Тлумачної Палеї ("Об'явлення Авраама", "Слово Афанасія Александрійського про Мельхиседека", "Ліствиця Якова", "Заповіти дванадцяти патріархів", "Житіє святого великого пророка Мойсея", пізніше — "Повість про Китовраса", "Суди Соломона", "Сказання про царицю Савську"), відзначаються головним чином символічним і пророцьким характером, зовсім чужі казковості, належать здебільшого до творів, які поважалися самою Церквою: ці твори давньохристиянської літератури відомі за назвою *ложно надписаних*. Упорядник

[1] Упорядник Тлумачної Палеї надавав найважливішого значення саме цій частині свого збірника, через що й сама Тлумачна Палея називалася "біблійною книгою", повістю "про буття неба і землі".

Тлумачної Палеї, вносячи ту чи іншу відлучену книгу до своєї великої компіляції, передає розповідь її від свого власного імені, багато відкидає, багато додає, керуючись основною думкою Тлумачної Палеї — подати у старозаповітних подіях викриття "окаянного жидовина". У власне руських редакціях її переважають апокрифічні сказання (про падіння Сатанаїла і десятого чину янголів, про рай і про древа життя і пізнання добра й зла, про ходіння Сифа до раю перед смертю Адама і про погреб Адама в Єрусалимі та ін.), багато з яких у тому чи іншому вигляді стали згодом набутком народної легенди.

Історична, Мала Палея, або "Очі палейні", в найдавніших південнослов'янських і руських списках містить у собі переказ старозаповітної історії ("Шестиденника" зовсім немає) до Давида включно. Вона була відома вже преподобному Нестору Літописцю і Даниїлу Прочанину (Паломнику). Батьківщина її — Візантія, до того ж у деяких слов'янських списках укладення цієї Палеї присвоюється якомусь кир-Феодору. За джерела укладачеві правили: книга Буття, Псалтир, пророцтва "Єремії", творіння Григорія Богослова, Івана Злотоуста, Феодора Студита*, Епіфанія Кіпрського**, твори Йосифа Флавія, апокрифічне "Житіє святого великого пророка Мойсея", а особливо великий канон Андрія Крітського*** і апокрифічні перекази старозаповітного змісту, які були рясно розсіяні по візантійських хроніках та хронографах. Історична Палея зовсім чужа полемічній меті, а отже, історичний виклад полишає тільки в найвинятковіших випадках, аби подати — звичайно цілком довільне і наївно-неуцьке — пояснення якогось церковного обряду, церковної пісні, псалма; переказ історичних книг Біблії в ній часто замінюється народно-апокрифічним, з перекрученням біблійних подій і спотворенням біблійних імен. Такий характер Історичної Палеї робив її абсолютно доступною для розуміння величезної більшості давньоруських читачів, а тому вона дістала широкий доступ у народну масу, ввійшла в найщільніший зв'язок з народною усною словесністю, у творах якої й дотепер надто виразно відчуваються її мотиви. Вона багато в чому нагадує німецькі так звані "Історичні біблії" — Historienbibel, що мали на меті популяризацію серед простолюду змісту Біблії і дуже широко користувалися для цього різними апокрифічними сказаннями.

До візантійських хронік, що були також доволі багатим джерелом апокрифічних сказань у нас за давнини, належать

Хроніки Івана Малали та Георгія Амартола*. В Хроніці Івана Малали, що викладає події від початку світу до 566 року по Р.Х., вміщено апокрифічні сказання про Авраама, Мельхиседека, "Заповіти дванадцяти патріархів", сказання про кровоточиву жону Вероніку, котра поставила Спасителю, на віддяку за своє чудесне зцілення, мідну статую, і дві повісті, що зажили великої популярності серед наших давніх грамотіїв: "Сказання про війну Троянську" і "Александрія". Загальний характер Хроніки Георгія Амартола — церковний. Викладаючи всі події (від створення світу до 867 року по Р.Х.), Амартол простежує головним чином долі істинної віри і Церкви і перемогу православ'я над єретиками. Але при цьому він не обмежується розповіддю про одні лиш церковно-релігійні події, а говорить і про звичаї та побут у різних країнах, згадує про стан у них науки й мистецтва тощо. Крім багатьох дрібних апокрифічних подробиць про різних осіб і події, в Хроніці вміщено, між іншим, сказання про єврейську писемність за Сифа** і астрономії за Німврода***, про погреб Адама в Єрусалимі, про змагання Авраама з єгипетськими астрологами про долю, про Мельхиседека, про смерть Мойсея, про сивіл, про лікарські книги, про Соломона і царицю Савську та інше. Як Хронікою Івана Малали, так і Хронікою Георгія Амартола користувався наш перший літописець; окремі розповіді з них часто зустрічаються в різних давньоруських збірниках.

"Слово про царювання племен останніх часів, від першого чоловіка до останнього віку", зовсім безпідставно приписуване святому Мефодію Патарському (помер 310 року), швидше може належати святому Мефодію, патріархові Константинопольському (помер 846 року). До оповіді про перших людей і про перші часи світу внесено багато апокрифічних сказань з багатьох джерел. Далі йде мова про те, як виникли різні царства від початку світу, або від Адама, і повідомляються об'явлення, чи пророцтва, про майбутні події до останніх часів світу — по сьомій тисячі літ од створення його****. При оповіді про Македонське царство і про Александра Великого***** є сказання про те, як Александр помістив нечисті народи Гога і Магога****** та інші в північних горах. Знаменням настання останніх часів вважаються завоювання ізмаїльтян по всій землі і страшні спустошення й лиха, які вони вчинять при цьому. Далі описується з'явлення антихриста, зішестя на землю Єноха та Ілії*******, які викриють

антихриста, але самі будуть умертвлені ним. Нарешті, з'явиться знамення Сина людського, котрий прийде на хмарах небесних, зі многою славою — і тоді настане останній — Страшний суд. "Слово" було відоме в нас з перших часів писемності (вже в літописі преподобного Нестора наводиться з нього розповідь про нечисті народи, замкнені в горах Александром Македонським), існувало в безлічі списків, до того ж часто поширювалося різними апокрифічними вставками.

"Бесіда трьох святителів", приписана Василію Великому, Григорію Богослову та Івану Злотоусту, — звичайно, лише для надання їй більшого авторитету і з огляду на звичай, який існував, від імені цих святителів провадить дискусії з різних богословських питань, — за своїм походженням належить до часів віддаленої християнської старовини і спочатку занесена до нас, імовірно, з Болгарії, разом з "кощунами", "худими номаканунцями", "ложними молитвами", "Зелейниками", "Волховниками", "Чаровниками" та іншими відлученими книгами, бо вона зустрічається в таких болгарських рукописах, де не видно жоднісіньких слідів руського впливу. "Бесіда" має вигляд збірника, укладеного з різних, переважно апокрифічних і легендарних, творів. У них містяться питання й відповіді щодо священної історії і взагалі пізнання, звичайно в мудрованій формі; богословське питання зближується зі складною загадкою, розв'язання якої в очах стародавнього простодушного руського читача уявлялось справою великої мудрості. "Бесіда" знає багато подробиць, зовсім не згадуваних у книгах Святого Письма. Так, вона знає, "зі скількох частин Адама створено", скільки пробув він у раю і т.ін. Знає ім'я невільниці Пілатової, котра виказала апостола Петра; ім'я воїна, котрий ударив Господа на хресті списом і т.ін. Деякі питання і відповіді мають характер жартівливих загадок, наприклад: П. Хто народився раніше Адама з бородою? — В. Козел. — П. Що означає: віл народив корову? — В. Адам народив Єву. — П. Яке було на землі перше мистецтво? — В. Швацтво: Адам і Єва зшили собі одежу з листя смоковного.

П. Що це є: стояв град на шляху, а шляху до нього нема, прийшов до нього німий посланець, приніс грамоту неписану? В. Град — це ковчег, а посланець — голуб, що приніс оливковий сучок.

П. Живий мертвого бив, а мертвий волав? — В. Живий — дзвонар, а мертвий — дзвін і т.ін. "Бесіда" знала, нарешті, що земля заснована "на трьох китах великих" і т.ін.

Засвоєна руським народом, "Бесіда" набула в нас місцевого колориту і пустила глибоке коріння в давньоруській поезії. Перебуваючи в найтіснішому зв'язку з народними забобонами, загадками, прикметами й різними міфічними поглядами і відгукуючись на всі літературні й художні інтереси доби, вона дала зміст багатьом народним пісням, казкам, висловам і, треба думати, в свою чергу сама багато запозичила з цих народних джерел. Люди з суворими православними переконаннями могли дивитися принаймні недоброзичливо або навіть і з презирством на ще наївне зібрання притч і загадок, могли його переслідувати з погляду богословського; але поезія "Бесіди" була така чарівна, що незважаючи на суворі заборони, вона поширювалась у багатьох списках, з найдивнішими, суперечними духові православ'я, наступними, новими додатками. За цікавістю енциклопедичного змісту свого і за грайливістю поетичного переказу, вжитого до народних загадок, вона настільки була поширена між освіченими нашими предками, що уривки з неї були внесені до *Азбуки* — і, цілком імовірно, не задля самої поетичної форми переказу, а скоріше через повчальність відомостей, які освічені люди думали почерпати з неї. Ще й сьогодні, за словами професора Ф.Буслаєва, де-не-де в глухих закутках Русі можна зустріти освіченого мужичка, котрий, задовольняючись цією цікавою "Бесідою", навчається з неї по-своєму розуміти світ та історію людства, символічно пояснювати собі явища природи і всесвітні події, тлумачити зображення на іконах, водночас дедалі більше звикається з поетичним світом духовних віршів, які проспівує йому мандрівний співець, сліпий старець, який непевно блукає своєю уявою в тому ж наївному, вже зовсім далекому для нас світі апокрифічної "Бесіди".

Апокрифічні і взагалі "відлучені" твори, наповнені вигаданими, іноді навіть фантастичними, розповідями, в яких священні істини змішані з різними грубими помилками і забобонами, підлягали, природно, суворому осуду з боку давньоруської церковної влади. Стаття "Про книги істинні та ложні" дедалі більше розросталась, доповнювана південнослов'янськими і руськими додатками, і постійно вміщалась у Кормчих і деяких інших книгах*, погрожуючи

карою тим, хто читає "відлучені" книжки[1]. При всьому тому, книги ті, як ми раніше сказали вже, широко розповсюджувалися "по всій землі Руській", справили величезний вплив на нашу освіту, на нашу писемність, ввійшли в єство народного переказу, релігійних вірувань і космогонічних уявлень. Мало в якій пам'ятці давньоруської писемності ми не зустрінемо якогось апокрифічного сказання або якоїсь апокрифічної подробиці. Багато є "відлучених" книг, на які предки наші дивилися, як на Святе Письмо. Посилання на апокрифічні статті і заборонені твори часто трапляються в церковних словах і повчаннях. Та й самі повчання ці полюбляють убиратись у форму "ложних" книг і приймати чужі заголовки. Так, приміром, одне з давніх руських повчань має заголовок: "Слово Святої Трійці до всього світу на порятунок душі й тіла". Апокриф уперто проникає в церковні зображення, в обрядовість, у церковні співи і т.ін. У старовинних требниках поряд із церковними молитвами вміщалися замовляння і заклинання язичницького походження. У церковних правилах багато положень і заборон запозичено було з "ложних" книг — "худих намоконунців", за висловом "індексів", і, під побоюванням прокляття за невиконання їх, пускалось у темний і забобонний народ. Папірці з надписами Господніх імен або з Посланням Авгаря* до Ісуса Христа навішувалися, з різними примовляннями і молитвами, на шию хворих, і таким чином старе язичницьке вірування в "наузи" зливалося з християнським обрядом. Належні Псалтирі супроводжувалися "відлученими" ворожильними книгами "про місячні дні", передбаченнями того, коли зручно садити, сіяти, брати шлюб і т.ін. Деякі окремі вислови, образні картини в акафістах "Ісусу Найсолодшому", "Чесному Хресту" і "Страстям Христовим" мають на собі явні сліди впливу апокрифів. То чим же можна пояснити таке дивне, на перший погляд, явище?

---

[1] Суворого систематичного переслідування "відлучених" книг у давній Русі, втім, не було, та, власне кажучи, як побачимо дещо нижче, і не могло бути. Сам упорядник Великих Четій-Міней Макарій, митрополит Московський, який жив уже в XVI столітті, вніс до свого величезного збірника чимало "відлучених" книг ("Слово Яноха праведного", "Сказання Афродітіана про різдво Спасителя", "Оповідь про Вавілонський полон" і деякі ін.), вважаючи їх, з простоти своєї, звичайно, "істинними", хоч вони й зазначені в "індексі" як "ложні".

На пояснення цього насамперед слід сказати, що деякі основні апокрифи ще з перших віків християнства користувалися довірою і повагою навіть у середовищі найуславленіших отців і вчителів вселенської Церкви, тому що апокрифи ці були якщо й не зовсім канонічним уявленням, то все-таки благочестивим і віроподібним переказом: в апокрифі, як каже академік О.Пипін, діяли впевнені позитивні легенди і нерідко їхня безсумнівна і глибока християнська поезія, і діяв також елемент символу і прообразу, дуже сильний у самому християнському віровченні. Так, цією довірою користувалися легенди про світотворення, про небесні сили, про створення Адама; про хресне древо, про житіє і смерть Богоматері і т.ін. Деякі апокрифи, як, наприклад, "Першоєвангеліє Якова", "Євангеліє Никодима", апокрифічні "Об'явлення" (не всі, втім), мали немов напівканонічне значення. На руському грунті апокрифи стрілися з однією з найтемніших сторін нашого стародавнього грамотія, що залишили доволі важкий слід в історії релігійного розвитку руського народу, саме з буквалізмом, із забобонним страхом перед усім, що видає себе за Святе Письмо, з беззаперечною довірою до всього написаного, з повним небажанням, всупереч апостольському заповіту, випробувати дух Письма. До того ж "відлучені" книги надто вже щедрі були на погрози тим, хто наважився б узяти під сумнів їхнє божественне походження, і, з другого боку, на нагороди-індульгенції тим, хто дбав про їхнє поширення. Буквалізм нашого давнього грамотія, говорить професор М.Тихонравов, надавав однакової віри і канонічній книзі, і якійсь "Епістолії" Ісуса Христа, посланій з неба. Але багато хто так недбало обходився з книжками, що "навіть назв не відав читаних книг". Простодушний чернець, переписуючи "відлучену" книгу, був певен, що чинить подвиг християнського благочестя, і на завершення просив: "а де буде помилка в написанні, то ви, духовні, Бога ради виправляйте самі духом незлобивості, а не кляніть мене, грішного"; а "освічені" і розумні ігумени, яким потрапляв до рук такий збірник, що являв собою суміш канонічних статей з "відлученими", позначали іноді книгу словами: "прочитав багато доброго і щирого".

З другого боку, давньоруське життя і давньоруська освіта твердо спиралися на релігійні засади; на таких же засадах виникли і розвинулися апокрифічні сказання; отже, вони якнайкраще припадали до смаку давньоруським читачам.

Убогість церковно-богословського розвитку не давала їм можливості більш чи менш ясно усвідомлювати ті помилки й неправдоподібності, те дивне змішання вимислу з істиною, які вражають нас в апокрифах; навіть "найосвіченіші" з них, не виключаючи й архипастирів, навряд чи володіли таким знанням Святого Письма та історії, щоб могли критично ставитися до апокрифічних творів. Досить пригадати хоча б відоме Послання початку XIV століття Новгородського архієпископа Василія до Тверського єпископа Феодора про земний рай, яке, по суті своїй, справедливо має бути віднесене до "ложних" книг. А проте в апокрифічних творах була своя принадливість. Вони авторитетно, хоч нерідко дуже своєрідно, розв'язували різноманітні релігійні питання — головний предмет тодішньої допитливості; поширювали з вигаданими подробицями суху й стислу історичну оповідь; персоніфікували явища й сили природи, які тому ставали немов живою істотою, перейнятою різними дивами. Твори ці давали відомості, яких не могла дати, крім них, жодна книга. Те, що становить непроникну таємницю для історії, — скажемо словами професора І.Порфир'єва, — апокрифи знають найдокладніше: їм відомо, коли створені і загинули янголи, вони вказують день і навіть годину, коли сталося падіння Адама і Єви, розповідають подробиці початку їхнього життя по вигнанні з раю і, нарешті, ще більші подробиці про смерть Адама ("Сказання про Адама" та "Сповідання Єви"); вони знають, що відчували й говорили, перебуваючи в пеклі, Адам та інші патріархи і пророки перед пришестям до них Спасителя ("Слово Адама до Лазаря"); вони змальовують докладні картини кончини світу, Страшного суду і прийдешнього життя, розповідаючи про те, в якому віці і вигляді стануть до суду померлі, чи впізнають на тому світі один одного, чи спілкуватимуться між собою родичі, що їдять праведники в раю. Інші апокрифи, як, наприклад, "Заповіти дванадцяти патріархів", подобались своїм напутливим характером, своїми повчальними роздумами. Інші приваблювали читача казковою або загадковою формою, як, наприклад, "Сказання про Соломона і Китовраса" та "Бесіда трьох святителів". Зрештою, в деяких апокрифах зустрічаються глибоко зворушливі й надзвичайно поетичні картини; такими є, приміром, у "Ходінні Богородиці по муках" зображення, де Богоматір, оглянувши багато різних мук пекла, закликає всіх святих пророків, апостолів, усі небесні сили молитися за

грішників, і де всі, покликані нею, падають ниць перед престолом Божим і моляться. Такі ж зображення у "Видінні апостола Павла", де вся природа скаржиться Богові на беззаконня людей, а Бог просить її потерпіти, доки люди розкаються; де янголи Божі, приставлені до людей, по закінченні кожного дня й кожної ночі приходять до Бога й приносять йому всі справи людські — добрі і злі. Догоджаючи релігійному почуттю, апокрифічні твори водночас догоджали й почуттю поетичному — і тим краще, що догоджали з одного й того ж релігійного джерела, яке визнавалось єдино законним з огляду на споконвіку сталий склад руського життя.

Надійно збережені спершу в "товстих збірниках попів", апокрифічні твори спустилися потім, з розвитком освіченості, в маси неосвіченої більшості, в народ, і в безодні народних книг, зшитків, лубочних картин "відлученим" книгам і донині належить найпомітніше місце — у них лише інші читачі стали[1]. Вся сила симпатії, яка вабила й вабить народ до цих творів, пояснюється головним чином тим, що багато "відлучених" книг трималися тими ж стародавніми переказами індоєвропейської сім'ї народів, виявом яких була усна словесність народу, так що, точно кажучи, не "відлучена" література поселила й розвивала "двовірство" в руському народі, а навпаки — сама вона живилася й підтримувалася цим "двовірством". Нові християнські уявлення прищеплювались у руському народі дуже важко, поволі; століттями спроквола перероблювались у народному світогляді, щільно переплітаючись з усією силою колишніх, язичницьких поглядів. Нова споруда зводилась на руїнах старої — і до того ж наполовину зі старого матеріалу. Історичний хід народного світогляду, історія духу, переконань, звичаїв народу саме тим відзначається, що тут минуле перебуває в найщільнішому зв'язку із сучасним, у найповнішій взаємодії. Відмітна риса історії народних поглядів і вірувань — глибока консервативність. Давні погляди й вірування, давні повір'я та обряди, давні звичаї, як засвідчує повсюдний досвід, народ зберігає дуже й дуже довго. Він зберігає їх навіть і тоді, коли вже

[1] Про роль священно- і особливо церковнослужителів (дячків і паламарів) у справі переповідання, так би мовити, апокрифічних сказань народові найкраще говорить відома "Євангельська Пісня", яка вся складається з питань: "Ой ти, дяче, дяче учений, над школами вибраний, Скажи мені, що то єсть єдин?.." і т. ін.

зовсім не розуміє. Давні вірування довго не помирають; вони зливаються з новими віруваннями, спочатку вподібнюючи їх до себе, а згодом видозмінюються самі. Якщо подивимося, як християнство прищепилося до того чи іншого народу, то побачимо, що в різних народів воно має різний характер. Причина такого явища полягає у відмінності колишніх поглядів, зумовлюваній історичним життям народу та його національними особливостями. Народ — це той же організм, що має свої органічні закони, свої розпізнавальні риси, — одне слово, те, що зветься народністю. В його житті трапляються запозичення від інших народів, засвоєння чужого. Але це чуже запозичується не всуціль, не безумовно. Народний організм убирає в себе лише те, що йому властиве, і в міру засвоювання чужого перетворює його на свою власну кров і плоть. Запозичене засвоюється на народний лад, стає своїм, втрачаючи багато колишніх властивостей і набуваючи нових — народних рис. З прийняттям християнства народу довелося порвати з усім минулим, як "диявольським", як "служінням сатані". Такий різкий переворот, такий докорінний злам духовний не могли, звичайно, здійснитись ураз або принаймні більш чи менш скоро. Звідси — "двовірство" і гарячі симпатії народні до апокрифічних творів як сполучної ланки між новим, християнським, і старим, язичницьким, що коренилось у стародавніх переказах індоєвропейської сім'ї народів.

Маса народна для того, щоб зріднитися з новим світом християнських ідей та переказів, мусила звести їх до рівня свого дитинно-наївного розуміння і звичного способу уявлення. То ж на грунті почасти давньоязичницьких, почасти християнських переказів та апокрифічних сказань виникає в середовищі щедро обдарованого щирою поетичною творчістю українського народу великий цикл легенд, що обіймають змістом усі сторони нехитрого життя його, найнагальніші питання і розмаїті запити.

У своїй сукупності українські легенди являють собою доволі струнку світоглядну систему; всі вони перейняті одним духом, усі стягнуті і злиті однією спільною ниткою. Головне завдання більшості українських легенд — показати людям усе нікчемство людського розуму перед Вищою Премудрістю, всю марноту людських прагнень і зусиль змінити визначене з неба, всю швидкоплинність земних радощів і смутків порівняно з вічністю несказанного райського блаженства і

страшних пекельних мук. Основні положення свої легенда розкриває в оповідях начебто з життя відомих старозаповітних осіб, патріархів, пророків, Спасителя, Божої Матері, апостолів і святих спасенників. Певна річ, що в усному переповіданні упродовж багатьох віків книжні сюжети неминучо мали підпорядковуватися — і справді підпорядковувались — місцевим впливам; у деяких легендах, цілком імовірно, відбивається почасти вплив особистості самого оповідача. При всьому тому моральний елемент завжди зберігає в них провідне значення і складає найжиттєвішу їхню частину. Тон легенд — спокійний, серйозний, авторитетний, але подекуди, через уживання епічних зворотів і виразів, які впродовж століть відлились у певну і в такому ж вигляді вже назавжди застиглу форму, деякі легенди збиваються на тон казковий і внаслідок надмірного — іноді без будь-якої потреби — нагромадження чудесного елемента, переходять у "побрехеньки". Та в усіх загалом легендах яскраво відбиваються риси, що характеризують українця таким, яким він постає перед нами у своєму минулому і яким залишається почасти й дотепер, незважаючи на докорінно змінені умови громадянськості. Найважливіші з цих рис такі: дуже розвинене почуття особистості, яке протестує проти фаталізму; прагнення до громадської справедливості, яке спричиняється до ненастанних пошуків правди на землі, не зважаючи на всілякі тривоги й розчарування, завжди зв'язані з такими пошуками; особиста ініціатива у порушенні й розв'язанні питань як моральних, так само й громадських; братерська любов до людей, яка виключає, проте, містичну темність і прямо дивиться на людські вади; невичерпний добродушний, безневинний гумор, що зберігає іноді свою природну грубість у мові й формі вираження, і дещо ін.

Свій виклад українських легенд ми розпочнемо з легенд, що стосуються священної історії Нового Заповіту і церковної історії. Та при цьому визнаємо нагально необхідним сказати спочатку декілька слів ще про одне, не згадане поки що нами, найсуттєвіше й надзвичайно важливе джерело українських легенд, як загалом і легенд усіх народів.

„МАНДРІВНІ ПОВІСТІ“ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕГЕНДАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

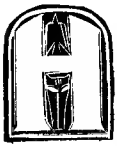

іщо під місяцем не нове" — повчає багатовікова мудрість. І як не дивно може це видатись, наведений афоризм якнайширше стосується літературних скарбів народів. Самовіддані, безкорисливі трудівники науки, старанно вивчаючи щонайменші подробиці в поемах і казках, в легендах і повістях, в усних народних переказах і писемних літературних пам'ятках, — чи то класичні твори світових геніїв, а чи старовинні напівграмотні "витвори" незнаних переписувачів, — в усьому цьому неосяжному матеріалі, нагромадженому протягом багатьох віків у різних народів, побачили в останній час чимало однакових сюжетів і мотивів, розсипаних по всьому світу в незчисленній кількості. Спадкоємний літературний переказ, виявляється, є найголовнішою рушійною силою, що, як каже професор Ф.Буслаєв, упродовж віків і мало не до наших днів надихала навіть таких великих геніїв, як Данте і Шекспір, підказувала Гете казки про чорнокнижника Фауста, тривожила неспокійний дух Байрона давніми небилицями про пригоди Дон Жуана, живила у Вальтері Скотті патріотичні спогади про рідну Шотландію і, нарешті, навіть у наш зовсім непоетичний час під музичний супровід опери малює повільній уяві юрби фантастичні картини східної притчі про Сороку-крадійку, народної казки про Ченерентоля (у руських казках — Пепелюга, або Пепелуга) або середньовічної легенди про Роберта Диявола. Відповідно до побуту і розвитку звичаїв і понять погляд на переказ змінювався, але сам переказ упродовж тисячоліть тримається твердо і залишається той же самий, і вся робота віків і поколінь полягає тільки в тому, щоб низати нові враження й нові погляди та ідеї на одну й ту ж спільну нитку, за допомогою якої кожний новий крок на шляху розвитку гальмується тяжінням до старовини. Саме християнство, наклавши незгладиму печать духовної спорідненості на всі цивілізовані народи, відкрило нове широке поле для взаємного спілкування між ними — культурного взагалі, а літературного і писемного й поготів, оскільки християнство грунтується саме на письмі. Вивчати українські народні твори, більшою чи меншою мірою пов'язані з книжними джерелами середніх віків, можливо тільки за допомогою загального літературного, писемного переказу, внесеного разом із християнством до всіх народів, що прийняли його.

Переказ цей своїми початками, — провадить далі професор Ф.Буслаєв, — сягає далеко за межі християнської ери, глибоко пустивши своє коріння на обробленому грунті давньої історичної культури Сходу і Заходу, єврейства з відгомонами інших східних народностей і світу класичного з його твердими засадами для європейської цивілізації. Тому разом з чистим вченням Євангелія і з догматами Церкви народи мали внести в свою національність безліч елементів світських, мирських і язичницьких, які вони разом з письмом успадкували від цивілізації народів дохристиянських. Ця стара закваска давала нове бродіння мирській, народній словесності, усній і писемній, народним пересудам і переказам; і вона ж, внаслідок панування релігійного настрою у середні віки, непомітно проникала і до сфери церковних інтересів, розплоджувала "відлучені" писання, або апокрифи, давала оповідний матеріал для притчі або повчального прикладу проповідникові і взагалі прикрашала фантастичними образами релігійну поезію та іконографію. Із суцільної маси загального в середні віки для всіх європейських народностей двовірства, з цієї жахливої суміші язичницького з християнським, варварського з відгомонами цивілізації античної і східної, усних переказів з авторитетом Письма, — взагалі, із цього каламутного бродіння в злитті свого, народного, з чужим, прищепленим ззовні, дуже рано стали виокремлюватися помітні струмені літературного руху, які йшли з однієї країни в іншу, захоплюючи в своїй течії цілі масиви спільного для всіх народностей літературного матеріалу — чи була то повчальна легенда про тлінність світу сього, чи жартівлива повість про жіночі хитрощі й виверти, чи сувора картина пекельних страждань, чи брутальний анекдот скандального змісту, чи фантастичне сказання про героїчну битву зі страхітливим змієм, чи хитромудре питання з дотепною на нього відповіддю. Ніхто не хотів знати тоді, з яких джерел витікав цей літературний потік легенд, повістей, байок і анекдотів і якими шляхами вторгався він до Італії, Іспанії, Німеччини чи Франції і Англії; але те, що він приносив у своїй каламутній течії, всюди визнавалося за своє, рідне, непомітно зливалося з туземним і асимілювалося з ним, тому що скрізь приймалось тільки те, що було доступне й придатне, що пристосовувалося до понять і переконань і, як здорова їжа, входило в обіг усього національного організму. Внесене ззовні переставало бути чужим, прилучаючись до місця і часу, і

трималося потім уже міцно. І коли багато з тих же спільних усьому історичному світові сюжетів брали в свої твори знамениті поети, як, наприклад, Бокаччо для "Декамерона", Сервантес для "Дон Кіхота", Шекспір для драм, Лафонтен для повістей та байок, то цим запозиченням вони аніскільки не вносили в обіг понять свого народу якоїсь чужоземної новизни, а лише силою свого генія висвітлювали те, що й до них було всім відомо, надавали вже знайомому лише нового вигляду; в тому, до чого віддавна всі звикли й призвичаїлися, відкривали вони нові джерела поетичної насолоди, осяваючи світлом нових ідей колишні вимисли, вводячи їх, як давніх знайомців, до привітної обстановки життєвих, сучасних їм інтересів.

Упродовж багатьох віків блукало — і досі ще блукає — з країни в країну по всьому світові чимало повістей, анекдотів, різних оповідей, які внаслідок цього заведено в науці називати "перехожими", або "мандрівними". Вони у своєму "мандруванні" так перехрещувалися, переплутувались і перероблялися, зникаючи часто на батьківщині і живучи в повному цвіті на чужині, що важко буває іноді навіть показати місце початкового їхнього виникнення і той шлях, який вони пройшли.

Як на головне джерело "мандрівних повістей" вчені посилаються на санскритський збірник повістей, байок та повчальних сентенцій, відомий під назвою "Панчатантра", або "П'ятикнижжя". "Панчатантра" являє собою укладення, або повчання, про те, як розважливо і морально поводити себе і керувати державою, викладене в цікавій формі притч, повістей та байок. Її укладено між II століттям до Р.Х. і VI століттям по Р.Х. з бесід мудреця Вішну-Сарми, що був наставником синів одного давнього індійського царя[1]

Індійські легенди в самій Азії зазнали значної переробки, коли були переказані в народностях, що прийняли буддизм, який і поклав на старовинні перекази новий шар своєї релігійно-філософської доктрини. Разом з буддизмом

[1] Окрім "Панчатантри", без сумніву, було багато невідомих нам таких збірників; та й сама вона являє собою тільки скорочення або витяг з іншого, значно більшого, зібрання і потім, в свою чергу, стала в тій же Індії джерелом декількох переробок, з-поміж яких особливо відома "Гітопадеса", або "Рятівне Повчання". В VI столітті "Панчатантру" скорочено всього до п'яти книг.

оповідально-дидактична література поширилася до сходу і півночі від Індії, перейшла до Китаю й Тібету, а звідти — до монголів. Спочатку передавалася вона усно в зносинах між купцями й різними перехожими прочанами, потім стала спроквола закріплюватися на письмі і, нарешті, відкрила собі більш правильні шляхи культурного спілкування між Сходом і Заходом через Персію і Сірію, за допомогою аравітян, візантійців та євреїв.

Слідом за східною оповідальною літературою тим же шляхом — через Сірію та Візантію, за допомогою аравітян та євреїв — поширювалися в середні віки і загалом напутні повчання практичної моралі, в яких до розважливості індійських мудреців, заснованої на житейській досвідченості, було додано міркування здорового розуму класичних філософів, здебільшого грецьких. Один сірійський християнин у IX столітті переклав з грецької мови на арабську, або за візантійськими джерелами опрацював зібрання таких повчальних висловів — апофегм грецьких філософів, яке стало відтак головним джерелом для арабської та єврейської практичної філософії і взірцем для безлічі таких же збірників філософських міркувань здорового розуму і житейської мудрості в усіх європейських народів у середні віки. Це було найпопулярніше читання, що лишило по собі сліди до пізніших часів у лубочних виданнях і народних книгах, подібних до нашого "Письмовника" Курганова.

Щодо власне української літератури "мандрівних повістей", то вона передовсім набула свого змісту з Візантії, особливо через дуалістичні секти південних слов'ян. До цього головного джерела їх долучилися й деякі інші — не менш важливі. На сході й півдні Південна Русь входила в безпосередні зіткнення з азіатськими народами, надто з мусульманами, і просто від них запозичувала деякі повісті. З другого боку, вона не цуралася й західноєвропейської літератури і звідси також запозичувала деякі перекази й переробки "мандрівних повістей" східного походження, головним чином через Польщу. Та більш важлива участь у створенні українських легенд належить перекладним західним збірникам легендарного характеру. Це "Римські діяння" (Gesta Romanorum), "Велике Свічадо прикладів" (Magna Speculum exemplanium), "Зорі пресвітлі" та деякі інші. Відомому Іоаникію Галятовському* належить збірник про дива Пресвятої Богородиці під заголов-

ком: "Небо нове з новими зорями", майже наполовину укладений на основі західних легендарних джерел.

"Мандрівна повість", одного разу пущена в обіг, продовжує рух, не зупиняючись, і чим далі посувається вперед через гори й моря, тим більше й більше розгалужується по різних країнах на різні варіанти, з доповненнями (й навпаки) свого первісного вигляду, і чим частіше повторюється усно й письмово, тим дедалі більше ускладнюється вставками і суперечностями, які спонукають дослідника до нових висновків і міркувань. Деякі з українських легенд мають, приміром, схожість з літературними пам'ятками навіть таких народів, які на історичній пам'яті не мали, очевидно, жодних зносин з українцями і взагалі з руським народом, як, наприклад, єгиптяни.

КОСМОГОНІЧНІ* УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПОГЛЯДИ ТА ВІРУВАННЯ

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ПРО СТВОРЕННЯ СВІТУ

итання про створення світу належить до числа таких питань, якими цікавилась людина за всіх часів і на всіх рівнях культури. Ось чому і цикл українських легенд відкривається саме легендами про світобудову. В основу їх, без сумніву, покладено загальноарійський міф*, що знайшов собі ясне відлуння навіть у космогонічних переказах американських індійців чипеваї; але на українському грунті він переплівся і з буддійськими, і з магометанськими, і з талмудистськими оповідями, і з іранськими дуалістичними поглядами і особливо з апокрифічними легендами, що перейшли до нас із Візантії і через Візантію.

У другому томі "Записок о Южной Руси" П.Куліша (с. 31—32) вміщено, між іншим, такий "Міф про перший вік творіння". Колись, ще за першого віку, за старих людей, миша і горобець засіяли разом просо. Коли вони зжали просо, то стали ділитися, та й не помирилися. Стали вони битися, стало збиратися всяке птаство і всякі звірі. Як почали тоді битися птахи зі звірями, як почали битися, то птахи і подолали й перебили звірів. Та хоч і подолали, зате й самі побилися. Тільки один птах "вийнявся", який і добив усіх звірів. Дуже втомився він і сів на високому-високому дереві. Коли йде чоловік "бовкуном". Птах і просить того чоловіка: "Дай мені бика, — каже, — я його з'їм. Я в тебе задарма брати не хочу — заплачу за нього". Чоловік віддав. Птах з'їв бика й просить знову чоловіка: "Донеси мене, будь ласка, до моєї хати". Несе його чоловік, несе й заніс у страшні хащі. А він і каже: "Зачекай тут трохи — я тобі винесу платню". І виніс йому "царствечко" у золотому яєчку, причому сказав: "Ти не

розкривай цього яєчка, коли ввійдеш у село, а розкрий де-небудь у полі, чи що". Чоловік не послухався птаха і розкрив яєчко посеред шляху: аж тут відтіль ярмарок такий, що Боже храни! Ходить чоловік поміж людей та й плаче. На його щастя, нагодився тут один подорожній, якого чоловік і став просити: "Зроби милість, чи не допоможеш ти мені зібрати все це та й закрити яєчко!" Зібрали вони вдвох, закрили яєчко, і пішов чоловік з тим "царствечком" додому: покаявся вже.

Коли слухач запропонував оповідачеві питання міфа: "Звідкіля ж знову понабиралися звірі, після того як їх винищили птиці?" — "Це вже на другий вік повернуло: тоді Бог і людей, і всякої тварі розмножив".

Професор М.Сумцов убачає в наведеному міфі "уламки давньослов'янського міфа, саме два уламки: *про участь у створенні світу миші й горобця і про походження світу з яйця*" (курсив автора) — і щодо цього наводить цілу низку довідок про роль миші і яйця в космогонії різних європейських народів і американських індійців. Цей погляд шановного професора ми особисто вважаємо принаймні якимось дивним непорозумінням. І передусім у наведеному міфі зовсім не йдеться про створення світу (у П.Куліша слово "творення" в заголовку взято в лапки, тобто означає не акт світобудови, а створене вже), а тим більше про участь в його створенні миші і горобця. Світ є вже давно створеним, існує землеробство, є "чоловіки", свійські тварини, села, шляхи і т.ін. Зовсім нічого не говориться в міфі, який наводить П.Куліш, і "про походження світу з яйця": в яйці, даному птахом чоловікові у вигляді платні за бика, містилося "царствечко" — не світ, а це яйце — чудесна жива іграшка, як "містечко в табакерці"; про ту частину, де йдеться про яйце, сам Куліш робить під рядком пряме і досить прозоре зауваження: "Далі починається, очевидно, вставка з казки". Міф, наведений Кулішем, являє собою сплутаний, неясний уламок народної легенди про перший вік існування світу.

Головним джерелом усіх українських легенд про створення світу є "відлучений" Апокаліпсис Іоанна Богослова, а ще ближче — "Бесіда трьох святителів" і "Сувій божественних книг", в яких викладено космогонічні відомості в ду-

алістичному дусі Ірану, точніше — космогонічне вчення гностико-богомильської єресі*, місцями дещо згладжене біблійним поглядом [1].

Наведемо тут найхарактерніші з легенд, супроводжуючи їх відповідними довідками з фольклору в його сучасному стані. При цьому вважаємо за потрібне зробити одне маленьке застереження, що в той час, як Ісуса Христа і Бога Духа Святого український народ уявляє собі в цілому абсолютно згідно з православним ученням, Бога Отця він уявляє — під впливом, мабуть, іконографії — не інакше, як в образі святої людини (та саме усе ж Бога)**, старого, з великою сивою бородою, що живе в першому раю, створеному Ним особисто для Себе.

На чолі легенд про створення світу має бути поставлена легенда, записана в хуторі Малієві Харківської губернії Куп'янського повіту. В ній вочевидь дається взнаки вплив гностико-богомильського вчення про світобудову, за яким Бог є творцем лише вищого, духовного світу, а зримий світ, включаючи сюди й тіло людини, створений Сатанаїлом, що існував одвічно і являв собою втілення зла. Оскільки душу людини створено всеблагим Богом, а тіло — Сатанаїлом, то в людині точиться постійна боротьба між прагненнями душі до добра й потягами тіла до зла.

Легенда лише — цілком імовірно, під впливом пізніших течій релігійної думки — зменшує творчу силу Сатанаїла, що творить не самостійно, а за велінням Божим; а спроба ж його до самостійної творчості виявляється цілком невдалою. Бог створив світ не Сам, — твердить легенда, — а разом з Лукавим. Бог що наказував Лукавому чинити, те той і робив, — і виходило все чудово. Так Лукавий увесь світ створив, та тільки Бог примушував його творити все. Лукавий дивувався сам собі, як він все добре створив, хоча й Бог його примушу-

[1] Професор М.Сумцов твердить, що до числа джерел може бути віднесено ще й "Історію про створення світу і перших людей", вміщену в південноруській "Пчелі" кінця XVII століття, описаної почасти Білозерським; зміст її, на пропозицію професора, схожий із змістом "Бесіди трьох святителів" у витягу професора Порфир'єва з одного збірника XVII століття. Але... сам професор М.Сумцов не бачив цього цікавого рукопису, а Білозерський навіть не вказав, — за словами самого М.Сумцова, — на зміст "Історії".

вав. От і надумався він без Бога створити собі інший світ, щоб самому царювати над ним. Але Бог перешкодив Лукавому в цій справі і не дав йому ніякої влади.

Одного разу дав Бог Лукавому пучку землі і звелів, щоб він кинув цю пучку на порожнє місце. Кинув Лукавий — і з неї утворилася та земля, на якій ми тепер живемо. З тієї пучки, яку дав йому Бог, Лукавий не забув і для себе приховати трошки землі за нігті. Як тільки відійшов од нього Бог, одразу ж виколупав з-під нігтів порошинки землі і кинув їх "на простір". Та з того праху не вийшло землі, а постали з нього плазуни, жаби і всі нечисті тварини, які й розлізлись всією землею. Лукавий як заплаче — а з його сліз постали болота, трясовина, де тепер чорти збираються для нарад. Тоді Лукавий подививсь-подививсь на свою роботу, плюнув та й каже: "Кину я творити світ, а то як почну сам щось творити, то вийде ще гірше, ніж тепер!"

Звідтоді Лукавий тільки на готове дивиться, а сам нічого нового вже не створює.

До цієї легенди близько прилягає легенда, записана в Могилеві-Подільському.

Одного разу засперечався Ідол з Богом. Ідол каже: "І я сотворю таку ж точно землю, яку Ти створив... Таку ж точно сотворю — захочу тільки, й сотворю". І взявся Ідол створювати землю. От пірнув він у море, на саме аж дно пірнув, набрав землі за щоки, і з тією землею нагору. А море глибоке; поки-то він випірне нагору, вода й вимиє всю землю з рота. Ніяк не може винести землі із собою. Чого лиш не робив Ідол, ніщо не помагає: як тільки випірне з моря, а вода вже, виявляється, і вимила всю землю з рота... Ідол тоді до Бога й каже: "Отак і так зі мною трапляється — я не можу ніяк винести землі з моря". — "Отож то і є! — каже Господь. — Винесеш землю з моря, лише промов при цьому: "Господи, благослови!"

Ідол промовив: "Господи, благослови!" — пірнув на дно моря, набрав землі і виніс її нагору. З тієї землі пішли гори й каміння. Що Бог створив, те вийшло рівне, чисте, а що Ідол, там усе камені, гори і всілякі нерівності — викрутаси. Все це Ідол понатворював.

Так і все в Ідола виходило, що він не робив. Засперечався, наприклад, Ідол і іншого разу з Богом: Бог посіяв овес — овес і вродив; а в Ідола — як посіє овес, то вродить осот. Бог творить корову — то корова і виходить; а Ідол хоче створити корову, а виходить коза. Ото таке було з Ідолом.

В інших легендах, поряд з розповіддю про створення світу, наводиться розповідь і про створення янголів, злих духів і падіння Сатанаїла з неба. В цих легендах дуалістична ідея про спільну участь в акті творення доброго й лихого начал дається взнаки дещо слабше, і вони надто наближаються до апокрифів, а подекуди навіть буквально повторюють їх. Сатанаїл є то споконвічною істотою, то творінням Божим; він ще є співучасником у творенні Богом світу і почасти представником матеріального начала, та могуть його надто обмежена. Особливо близько стоять названі легенди до "Зведення Божественних книг", списку "Бесіди трьох святителів" професора Казанського університету Григоровича під заголовком "Сказання працелюбних мужів — списано з божественних книг Василія Великого, Григорія Богослова, Іоанна Дамаскина про преславні незнані речі, про споконвічного Господа Бога нашого, як бисть Господь Саваоф, раніш за всіх зримих і незримих тварей" і до списку того ж апокрифа, виданого проф. І.Я.Порфир'євим за рукописом Соловецької бібліотеки. Найхарактернішими з цих легенд є такі: 1) записана в селі Рихті Кам'янецького повіту Подільської губернії, 2) записана в Радомисльському повіті Київської губернії, 3) записана в с.Хомутинцях Вінницького повіту Подільської губернії, 4) записана в слободі Кабанячій Куп'янського повіту Харківської губернії.

1. Одного разу, коли не було ще на світі ні землі, нічого, а була сама тільки вода, ходив Бог по тій воді, і бачить на ній бульбашку з піни, що ворушиться. Бог розколупав жезлом бульбашку — та й виліз звідти маленький чорненький чоловічок з хвостом і ріжками. Бог дав ім'я цьому створінню — Сатанаїл і мовив до нього: "Іди за Мною, будемо разом ходити". Довго ходили вони по воді; нарешті, потомилися й захотіли відпочити. Бог і каже Сатанаїлу: "Пірни під воду, візьми жменю землі, скажи при цьому: "Во ім'я Господнє, іди, земле, зі мною", — і неси нагору до Мене".

Сатанаїл пірнув на дно, взяв звідти жменю землі та й міркує собі: "Навіщо я казатиму "Во ім'я Господнє"; хіба я чимось гірший від Бога?" Ось він і каже: "Во ім'я моє земля йде зі мною". Випірнув нагору, глянув — а землі в жмені ні порошинки. Бог і каже йому: "От бачиш — хотів обдурити Мене, не послухатися і вчинити по-своєму, та не вдалося; пірнай знову". Сатанаїл знову пірнув на дно, набрав у жменю землі, затиснув її в кулак, проте все одно не сказав так, як велів йому Бог; упертий, як усякий чорт, він і цього разу сказав по-своєму: "Во ім'я моє іде земля зі мною". Випірнув нагору, розняв кулак, дивиться — а землі знову нема ні порошинки. Бог каже йому: "Ти таки знову хотів учинити по-своєму і не слухаєшся Мене; однак твоя затія надаремна: нічого з того не буде. Пірнай утретє і кажи так, як тобі наказано".

Сатанаїл пірнув утретє, набрав у жменю землі й каже: "Во ім'я Господнє"; потім раптом спохопився та й міркує собі: "Перше земля вислизала в мене з кулака тому, що я легко тримав; тепер я її затисну так, що вже не вислизне". Та й знову сказав по-своєму: "Во ім'я моє іде земля зі мною". Випірнув нагору, дивиться — а землі знову нема, хоч він і затиснув її обома руками. Одначе, оскільки він, бравши землю, все ж пом'янув ім'я Боже, то в нього під нігтями лишилося трошки землі. Бог бачить, що і втретє Сатанаїл не виконав його повеління, і каже йому: "Ні, видно, з тебе нічого доброго не буде, якщо ти не міг виконати навіть такої дрібниці. Нічого робити, виколупай ту землю, яка лишилася в тебе під нігтями, і давай її сюди, — досить буде і цієї".

Сатанаїл виколупав. Бог узяв ту землю, посипав її по воді, — і раптом з'явився на воді гарний пагорок, а на ньому — зелень і дерева. Бог присів із Сатанаїлом на цьому пагорку відпочити. Оскільки Бог почувався дуже втомленим, то приліг на траві і заснув. Тоді Сатанаїла взяли заздрощі, чому він не такий дужий і могутній, як Бог. І вирішив він утопити Бога. Взяв Сатанаїл Бога на руки й хотів кинути у воду, — і раптом бачить диво: перед тим вода була від нього не далі як за крок, а тепер відійшла кроків на десять, а на її місці стала земля. Однак Сатанаїл не збентежився цим і побіг до води, щоб кинути в неї Бога. Та от би вже зовсім кинути, а вода від нього іде щораз далі й далі, і Сатанаїл ніяк не може добігти

до неї. Біг він, біг — і раптом опинився якимось дивом на тому ж самому місці, звідки взяв Бога на руки. Глянув він ненароком убік і бачить, що вода від нього тут не далі, як за два кроки. Він давай туди бігти, аби таки втопити Бога. І раптом знову сталося те ж саме, що й першого разу: він біжить до води, а вона від нього відходить. Біг він, біг — і раптом знову опинився на колишньому місці. Поклав він тоді Бога на землю й міркує: "Земля ця тоненька, як шкаралупа: от викопаю яму, прокопаюся до самої води, та й кину туди Бога". Копав він, копав, аж поки зовсім не знемігся, — спітнів увесь і викопав глибочезну яму, однак до води так і не докопався (от чому на світі Божому так багато землі, і от чому вона така груба: то її чорт набігав, бажаючи звести зі світу Бога). Тим часом Бог прокинувся та й каже: "Ось бачиш тепер, який ти безсилий порівняно зі Мною — нічого не можеш зробити зі Мною, як не хотів би ти того: земля й вода скоряються Мені — Тому, Хто їх створив, а не тобі. А в тому, що через тебе земля стала такою великою, нема ще лиха. Я населю її різними людьми і тварями, а яма, яку ти щойно викопав, знадобиться для тебе самого на пекло".

Потім Бог став населяти землю різними створіннями: відразу ж зліпив із землі людину, дмухнув на неї, — і вона стала ходити і розмовляти[1]; потім створив усіх інших живих тварей і звірів — усіх по парі, щоб вони могли плодитися. Після того Бог пішов на небо, звернувшись до Сатанаїла: "Іди й ти зі Мною".

Та оскільки в Сатанаїла не було крил, то він і не міг летіти за Богом на небо. Тоді Бог приладнав йому шість крил, і він злетів на небо.

Чи довго, чи недовго жили вони на небі, тільки Сатанаїл так вислужився перед Богом, що Бог подарував йому золоту корону на голову. Якось Богові треба було кудись піти на якийсь час, і він залишив на небі керувати всім Сатанаїла, наказавши йому, коли послати на землю дощ, коли вітер, коли град, коли тепло; а тоді додав: "Якщо тобі самому сумно буде, то ось макітра з водою: умочиш у неї пальця, к(р)апнеш — і

[1] Про створення людини наводитимуться у відповідному місці особливі легенди, які досить грунтовно розповідають про це.

з тієї краплі зробиться такий самий, як і ти, і тоді вже не сумуватимеш, тому що буде з ким розважитись".

Промовивши це, Бог пішов з неба. Щойно Він вийшов за ворота, Сатанаїл прожогом до макітри, умочив пальця, крапнув краплю води і бачить — справді з'явився достоту такий самий, як він. Тоді він став умочати у воду разом усі десять пальців і понастворював багато тисяч таких чоловічків. Робив він їх, робив доти, доки вистачило води; коли ж викрапав усю воду, дивиться — а чоловічків стільки, що світу Божого не видно. Тоді Сатанаїл міркує собі: "Ось тепер я цар так цар; є в мене своє військо, є в мене свої слуги, є в мене своє царство. Тепер я вже нікого не боюсь і Бога на небо не пущу, а правуватиму тут сам". І от Сатанаїл наказав своїм слугам, щоб вони ставили йому царський престол. Через якийсь час престол був готовий. Сатанаїл видряпався на престол, розсівся, наїжачився й каже до свого війська, щоб воно уважно стежило, коли Бог буде летіти назад на небо, і не пустило б Його. А Бог тим часом побував там, де Йому треба було, і летить назад на небо. Раптом бачить — на небі сила-силенна маленьких чоловічків, і кожне в Нього кидає — той каменем, той оцупком, той грязюкою, хто чим попало. А Сатанаїл нап'яв на голову подаровану йому Богом корону, сидить на престолі і орудує ними, щоб заступали Богу дорогу та не пускали Його на небо. Однак Бог усе ж злетів на небо і, дуже розгніваний на Сатанаїла, прокляв його, взяв жезл, штовхнув ним поставлений Сатанаїловими слугами престол — і той престол разом із Сатанаїлом і всіма його слугами звалився на землю. Бог сказав: "Амінь!" — і кого цей "амінь" де застав у повітрі, коли він падав на землю і не встиг ще долетіти до неї, той і лишився висіти там до Страшного суду. І нині, коли хтось із людей йде або їде і зачепить головою або чимось іншим висячого у повітрі слугу Сатанаїла, в ту ж хвилину в цю людину неодмінно й учепиться "блуд", і вона збочить з дороги. Ось чому ті, хто проходить чи проїздить, збиваються з дороги ("блудять"). Проклятий і скинутий з неба Сатанаїл звідтоді ходить зі своїми слугами і чинить добрим людям зло; а Бог на небі натомість Сатанаїла створив собі незліченну кількість гарненьких хлопчиків і назвав їх "янголами". З-поміж усіх янголів Він особливо полюбив одного і дав йому ім'я Миха; цьому Мисі Він звелів пильно стежити

за Сатанаїлом і всіляко перешкоджати йому чинити людям зло. Ось і став Миха стежити за Сатанаїлом. Стежив, стежив, але успіху не досяг особливого, бо в Сатанаїла було шість крил, а в Михи лише двоє, через що Сатанаїл постійно втікав од Михи. Тоді Миха заявив Богові, що він нічого не може вдіяти із Сатанаїлом, тому що Сатанаїл, маючи шість крил, — тоді як у нього — Михи — лиш двоє, — значно швидше літає, і Миха тому не може впантрувати за ним. При цьому Миха попросив Бога, щоб Бог відібрав подаровану Сатанаїлові золоту корону і віддав би її йому. Бог сказав на це Мисі: "В такому разі вирушай на землю, розшукай Сатанаїла, потоваришуй із ним і запроси його у глибоке море купатися. Перед тим, як купатиметеся, побийся об заклад, хто довше просидить під водою, і коли за третім уже разом Сатанаїл пірне, ти хутчіш виходь на берег, візьми Сатанаїлову корону і тікай на небо; а Я тим часом заморожу море, так що поки Сатанаїл проб'ється з-під криги, ти встигнеш утекти з короною". Миха вчинив так, як звелів йому Бог: вирушив на землю, розшукав Сатанаїла, потоваришував із ним, і стали жити обидва разом. Якось Миха запрошує Сатанаїла купатися і вибрав для цього найглибше море. Миха роздягся; роздягся також і Сатанаїл, зняв і корону й лишив її на березі. Купаються. Миха й каже Сатанаїлу: "Ану, хто довше зможе пробути під водою — я чи ти?" Сатанаїл каже: "Я", а Миха каже: "Я". І ну сперечатися. Сатанаїл й рече: "Та що тут сперечатись? Спробуймо негайно: пірнем обидва разом й побачимо, хто довше сидітиме у воді".

Пірнули. А Миха, тільки-но сховав голову, як зразу ж і випірнув і дивиться, де Сатанаїл. Вода в морі прозора, як скло. І бачить він — сидить Сатанаїл на самому дні. Сидів він, сидів та й став підійматися вгору. Тоді Миха швидесенько спустився на дно, сів і сидить. Сатанаїл випірнув, дивиться, а Миха ще сидить у воді. "Кепські справи, — таки він пересидів!" — подумав Сатанаїл. А Миха випірнув та й каже: "А що? Хто довше сидів у воді — га?" — "Ну, давай ще раз!" — каже Сатанаїл.

Пірнули знову. Сатанаїл опустився на дно, а Миха миттю випірнув і став дожидатися, коли Сатанаїл стане виринати, щоб тоді самому знов сховатися у воду. І знову вчинив так само, як перше: тільки-но Сатанаїл став підійматися вгору, Миха пірнув, й випірнув потім декількома

хвилинами пізніше Сатанаїла. Сатанаїл знову каже: "Давай ще раз спробуємо. Якщо й цього разу ти мене пересидиш, то так уже й бути, тоді вже здамся — будь ти тоді в цьому ділі першим".

Пірнули. Сатанаїл знов опустився на дно, а Миха відразу ж випірнув, вийшов на берег, схопив свою одежу і Сатанаїлову корону й ходу на небо. А Бог наказав тоді морозу, щоб він заморозив те море на цілих три сажні. Сатанаїл сидів під водою, доки стало сили. Та ось вже не може довше сидіти. Він нагору... Коли це щось негаразд: крига не пускає. Він тоді знову на дно — та як уперся ногами, як підскочив, як ударив у кригу головою, то крига на всьому морі затріскотіла. Він удруге зробив те ж саме, — крига тріскотить на тому місці, де Сатанаїл ударив, тріскотить; потріскалась, однак не ламається. Тоді Сатанаїл утретє вдарив з такою силою, що вискочив з-під криги просто нагору. Дивиться — Миха вже на середині шляху між небом і землею, мчить з його короною. Сатанаїл за ним навздогін, і оскільки в нього було шість крил, а в Михи всього лиш два, то він летів швидше, ніж Миха, і став того наздоганяти. От Сатанаїл вже зовсім недалеко, от-от наздожене Миху; та тут якраз на небі з'явився Бог і кинув Мисі величезний вогненний меч, мовлячи: "Бери, захищайся!"

Миха впіймав на льоту меча, а Сатанаїл уже біля нього, хоче забрати корону. Тоді Миха змахнув мечем і відрубав у Сатанаїла з одного боку три крила, а сам мерщій далі тікати. Сатанаїл, як підстрелений, з відрубаними крилами, отак каменем й полетів донизу й гепнувся на землю. Тоді Бог відокремив од імені Сатанаїла склад "їл" і додав його до імені янгола Свого Михи, внаслідок чого Сатанаїла стали звати просто Сатана, а Миху — Михаїл.

З цього часу Сатана зробився найлютішим ворогом Михаїла і став вигадувати, як би захопити його і що б йому заподіяти, якій би карі піддати за те, що він його знедолив: відняв корону й відрубав крила. От Сатана викопав глибоку яму в землі й закопав у ту яму навмисне вилитий з цією метою величезний і грубий чавунний стовп, поприроблював до стовпа кілька ланцюгів: для шиї, для рук, для ніг — і так міцно все зробив, що якби кого прикути до того стовпа тими

ланцюгами, то він би до кінця світу з них не вирвався. Коли Сатана скінчив усі ці приготування, то вдягнув на себе ті ланцюги, прикував себе ними до стовпа й спробував, чи міцно стоїть стовп. Як смикнув Сатана, то земля здригнулася, а стовп і не похитнувся. Тоді Сатана зняв із себе ланцюги й каже: "Коли потрапиш до моїх рук тепер, ненависний Михаїле, то не вирвешся більше від мене з цієї в'язниці! Як би там не було, а я все-таки тебе захоплю й засаджу сюди!"

Коли дивиться, проходить повз нього якийсь старенький Дідок. "Здорові були, паночку!" — "Добридень, Діду!" — "А що це ви спорудили, паночку?" — "Тюрму таку, Діду". — "Яка ж це тюрма? Я щось не можу цього зрозуміти". — "Який же Ти нездогадливий! Ходи-но, ставай сюди — я Тебе закую, то й побачиш".

Дідок став. Сатана надів на Нього всі ті ланцюги й позамикав. Та поскільки Дідок був старенький й худенький, то Він легко вивільнив з ланцюгів поступово то руку, то ногу, так що нічого не виходило. Тоді Сатана сказав: "Вилізай лишень звідти, Діду; Ти старий і дуже худий для цієї тюрми, а я її спорудив для такого славного козака, як сам. Дивись, як я влізу в кайдани, то на мені буде добре".

Сатана надів на себе кайдани, сам їх приладнав, позамикав й питає: "А що, Діду, добре? Га?" — "Амінь!" — прорік Дід.

Ту ж мить все залізо злилося, скувалося докупи саме собою, й Сатана лишився в ньому вікувати до суду Божого. А Дідом тим був ніхто інший, як Сам Бог.

Після цього бачить Сатана, що йому непереливки, — в ту біду, яку готував для іншого, вскочив сам, — скликав усіх своїх слуг і наказав їм гризти залізо, щоб визволити його з неволі. І гризуть чорти те залізо цілий рік до Святого Великодня, вже залишається їм зовсім мало гризти, аби визволити свого Люцифера, іноді бувають роки, коли — не більше дюйма; та як тільки священик проголосить у церкві на Великдень: "Христос воскрес!" — в ту ж мить залізо, яке вони гризли, стає таким само грубим, як і було, — ніби наростає. Вони знову починають його гризти; гризуть, гризуть, — лишається тільки перекусити; та прийде Великдень, і воно

знов удвічі наростає. Так воно собі йшлося з року в рік, так і нині ведеться.

2. На самому початку не було ні неба, ні землі, а була тільки темрява і вода, змішана з землею так, ніби кваша, а Бог літав Святим Духом понад водою, яка шуміла піною. От якось Бог ходив по воді та й дмухнув на ту піну, мовивши при цьому: "Хай буде янгол!" І постав янгол, та тільки без крил. Бог дав йому два крила й каже: "Літай, як і Я". Янгол каже: "Не можна, Господи". Бог дав йому ще два крила й каже: "Літай". — "Не можна, Господи", — відповідає янгол. Бог дав йому тоді ще два крила. Ось він і літає. Тоді створив Бог світло й дав янголу меча. Другого дня Бог створив небо. Третього дня Бог каже шестикрилому серафиму: "Опустися глибоко у воду й дістань Мені звідти маленьку частинку землі на Моє ім'я: посіємо її, щоб росла". Сатанаїл (так звався той серафим) пірнув у воду, відокремив частку землі, однак не на Боже ім'я, а на своє. Але земля та розсипалася у нього в руці, і не можна було принести її до Бога. Приходить Сатанаїл до Бога та й каже: "Не можна відокремити землі".

Бог, звичайно, знає, що Сатанаїл відокремлював на своє ім'я; однак мовчить про те й каже до нього: "Піди знов спробуй". Сатанаїл відокремив маленьку частку та узяв і сховав собі трошки за губу. Коли він приніс до Бога землю, то Бог благословив її і звелів, посіявши, щоб вона росла. Як стала земля рости, то почала рости й та, яка була у Сатанаїла за губою. "Господи, порятуй мене з біди! — закричав він. — Я вкрав трошки землі за губу, і вона також росте за губою!" — "Виплюй", — каже йому Бог.

Як почав Сатанаїл плювати, та як почали з рота такі, як він, вилітати, то летіли доти, доки Сатанаїл не виплював усієї землі. Коли виплював уже всю землю, то плюнув ще кілька разів чистою слиною. І почали вилітати один за одним янголи ще прекрасніші, ніж він. Після цього Бог і каже: "Тепер трохи відпочинемо та підемо на небо". Бог ліг і начебто спить, а Всевидячим оком Своїм усе добре бачить. Сплять і світлі янголи, тільки не спить Сатанаїл з першими янголами, темними, й раду радить, щоб Бога і світлих янголів кинути у воду — втопити. Вирішили на раді: "Як укинемо Бога і світлих янголів у воду, то тоді самі на небі будемо богами".

Взяв Сатанаїл Бога на руки, а темні янголи — світлих янголів і понесли їх кидати у воду. Їм здається, що вода неподалік, та ніяк не можуть до неї дійти. Носились вони, носились, на всі чотири сторони, а все-таки не донесли до води й поклали їх знову на тому ж місці, звідки взяли, й самі поснули. А земля розрослася велика. Бог устав з вірними янголами, забрав усіх тих, які спали, та й покидав їх у воду, а сам пішов на небо разом зі світлими янголами. Одним дав по шість крил і назвав їх серафимами; іншим дав тільки по два, однак назвав їх архистратигами й начальниками над янголами. Одного назвав Гавриїлом, другого Михаїлом — усім дав імена. На небі витворив сонце, місяць і зорі. Це було вже четвертого дня.

П'ятого дня створив дві риби великі й дві малі. Великих підклав під землю і звелів, щоб вони підтримували її; а малих пустив у воду, щоб вони розводилися. Потім створив птахів і пустив їх, щоб летіли й плодилися.

3. Коли замислив Господь сотворити світ, то сказав Своєму старшому янголу Сатанаїлу: "А що, — каже, — архангеле Мій, ходімо творити світ". — "Ходімо, Господи", — відповідає Сатанаїл. От вони й пішли понад морем. А море таке темне, сказано — бездонне! Бог і каже: "Бачиш цю безодню?" — "Бачу, Господи". — "Йди ж, — каже, — у цю безодню на саме дно й дістань Мені жменю піску. Та дивись, — каже, — як братимеш, то промов про себе: "Беру тебе, земле, на ім'я Господнє". — "Добре, Господи". І пірнув Сатанаїл у безодню до самого піску, та при цьому йому соромно стало: — "Ні, — каже собі, — Господи, додам я й своє ім'я: хай будуть поряд і Твоє, і моє". От бере він пісок і каже: "Беру тебе, земле, на ім'я Господнє й своє!" Взявся виносити, а вода так і вимиває той пісок. Він щосили затискає жменю — та де вже йти проти Бога! Доки він випірнув на поверхню моря, так того піску як і не було: увесь вода вимила геть. "Не хитруй, Сатанаїле, — каже Господь. — Йди знову, та не додавай свого імені!" Знову пірнув у море Сатанаїл; але чорт чортом — знову примовляє: "Беру тебе, земле, на ім'я Господнє! І своє!" І знову піску не стало. Лише за третім разом сказав Сатанаїл: "Беру тебе, земле, на ім'я Господнє!" І ось несе він пісок та й жмені вже не стискує, так навмисне на

розкритій долоні й несе, щоб вода змила його; та де там: як набрав повну жменю, так повну жменю і виніс до Бога.

Взяв Господь той пісок, ходить морем і розсіває; а Сатанаїл давай облизувати руку: "Хоч трохи, — думає, — сховаю для себе, а потім, — міркує собі, — й сотворю землю". А Господь розсіяв. "А що, — питає, — Сатанаїле, нема більше піску?" — "Ні, Господи". "Тоді треба благословити!" — каже Господь. Та й благословив землю на всі чотири сторони. І як тільки він благословив, так земля й почала рости.

Оце, росте земля; а та, що в роті у Сатанаїла, й собі росте, і нарешті так розрослась, що й губу розпирає. Бог і каже: "Плюй, Сатанаїле!"

Той і почав плювати й харкати, і де він плював, там виростали гори, а де харкав — скелі. От через що в нас і земля нерівна!.. Ще кажуть, ніби ті скелі та гори Бог знає, до яких би пір росли, та вже Петро й Павло як закляли їх, так вони більше й не ростуть. Потім Господь каже Сатанаїлу: "Тепер, Сатанаїле, тільки б освятити землю; та втім, нехай вона собі росте, а ми перепочинемо". — "Добре, Господи", — каже Сатанаїл. Прилягли вони відпочити. Господь спить, а Сатанаїл замислив утопити Бога, щоб заволодіти землею. Підняв він Його на руки й біжить до моря. Спершу біжить та й біжить на південь, а моря нема; подався він на північ — і там не видно. Кинувся він на всі чотири сторони світу — ніде нема моря: відоме діло, земля вже так розрослася, що в саме небо вперлась краями. Де вже там те море стало!.. Бачить Сатанаїл, що нічого не вдіє, несе Бога на те місце, звідки взяв, та й сам біля нього лягає. Полежав трохи, а тоді й будить Бога: "Уставай, — каже, — Боже, землю святити!" А Бог йому каже: "Не турбуйся, Сатанаїле! Земля Моя вже освячена: освятив Я її цієї ночі на всі чотири сторони".

4. Їхав якось Господь Саваоф "на ковчезі", а Лукавий виліз із води та й дивиться. Ось Господь і питає його: "Що ти таке?" А Лукавий відповідає: "Я — Лукавий". — "Будь Мені товаришем", — каже Господь. — "Добре, буду". — "Ну, то скажи Мені, що знаходиться під водою?" — питає Господь. — "Земля", — відповів Лукавий. — "Дістань Мені землі", — каже Господь. Диявол поліз у воду, дістав землі Богу й собі та набив її в рот, — думка така: "Подивлюсь, що буде Бог

робити, те і я зроблю". Бог узяв землю й почав сіяти її по воді — постав суходіл. Лукавий ніяк не може утримати землі, яка була у нього в роті, й каже Богові: "Невміч мені: земля лізе із рота!" "Блюй, — каже йому Бог, — і будуть гори, долини й пагорби. Лукавий став блювати — і з'явилися гори, долини й пагорби. Тоді каже Бог Дияволу: "Йди на небо; а як зійдеш, то помий руки й тріпни ними, — і в тебе з'являться товариші". Лукавий так і вчинив: помив руки, тріпнув ними, — і до нього з'явилось багацько лукавих.

Якось Лукавий засперечався з Богом, що вип'є всю воду і разом з нею увесь пісок. Коли він напився води й нажерся піску, його й розперло. Став він блювати — і наблював гори й болота.

Як додаток до цих легенд не зайве навести ще одну легенду про походження "гір крутих та високих, ярів довгих та глибоких", розшукану "старенькою, згорбленою, тихомовною", вельми релігійною "бабунею Марцею Оверчихою".

Одного разу створив Господь землю — рівненьку, гладеньку, всю в садах та квіточках. А дияволу й собі схотілося сотворити таку ж землю. Однак скільки він не возився, нічого не міг удіяти. Ось він приходить до Господа та й просить: "Господоньку! Поможіть мені створити землю". А Господь й каже йому: "Лети ти, Сатано, на край світу, пірни ти глибоко на дно морське, захопи в жменю землі із дна, і розсій ту землю за вітром та й кажи при цьому: "Рости, земле, на Божу славу". Полетів диявол на край світу, пірнув на дно моря, захопив землі в жменю, і ще не вийшов з води, як уже промовив: "Рости, земле, на мою славу, а не на Божу". А земля й вислизнула вся з рук. Дістав диявол землі вдруге — вислизнула й та з рук; дістав він утретє, причому і цього разу мовив те саме: "Рости, земле, на мою славу", — і земля втретє вислизнула йому з рук. Зметикував тоді диявол, як узяти землю, щоб не вислизнула. Пірнув ще раз у море, дістав самого дна й захопив землі й піску в рот. Тепер уже не вислизне земля з рота. Випірнув на поверхню, та тільки-но промовив: "Рости, земле, на славу дияволу", — а земля й почала рости: набила йому повну пащу й повне черево. Як вирвало його, розкрив він пащу і почав блювати. Летить та блює, летить та блює; понаблював він ці високі гори, а де вже

просто кілком підпирало груди і він падав на землю, качався черевом, бився руками й ногами, то там повибивав долини й глибокі яруги. Так диявол всю прекрасну Божу землю "спаскудив" горами та яругами.

За однією легендою, учасником у створенні світу, крім Бога і Сатанаїла, був ще й святий апостол Петро — втім, більше в ролі радника. Мабуть, до космогонічної легенди цієї[1] він перенесений з "Обходів апостольських", де святий апостол Петро мандрує то самостійно, то — здебільшого — разом із Спасителем. А що справді на неї вплинули в даному разі "Обходи апостольські", це видно з того, що творцем світу в зазначеній легенді є Ісус Христос, а не Бог Отець. Легенда відзначається більшою наївністю і простодушністю.

Якось Ісус Христос і святий Петро, — розповідає легенда, — не маючи роботи, сиділи й нудилися. От святий Петро й каже: "Боже, оскільки Тобі нічого робити, то хоч створи тепер світ". — "Добре, — каже Ісус Христос, — тільки треба в такому разі гукнути чорта, щоб дістав з моря піску й синього каменя; а то — як же Я Сам буду діставати?" Гукнули чорта. Ісус Христос каже: "Лізь у воду та кажи: "Не я беру, а Бог бере, — і діставай, що трапиться в руку". Чорт поліз у воду; однак не сказав так, як велів Ісус Христос, а каже: "Не Бог бере, а я беру". І він нічого не дістав. Лізе бідолашний чорт удруге; але знову він точно так сказав — і не дістав нічого. А як поліз утретє, то вже послухався Ісуса Христа, каже: "Не я беру, а Бог бере". Та й зачепив обома лабетами. Вилізши нагору, побачив чорт, що в нього в одній руці пісок, а в другій — синій камінь. Ісус Христос взяв від нього і те, й друге, створив світ, як треба, тільки лишилось його ще перехрестити.

"Як би нам перехрестити світ?" — каже Ісус Христос. — "Я знаю як", — відгукнувся святий Петро. "Ну, чини, як собі знаєш". Святий Петро підкликав чорта й каже йому: "Вези мене до тієї води, яку бачиш перед собою, а я тобі за це зроблю все, чого лиш тобі заманеться". — "Добре, — каже чорт, — нароби мені помічників, бо я сам не можу упоратися в світі". Святий Петро обіцяв йому наробити помічників, і

[1] Легенду записано в Ольгопільському повіті Подільської губернії.

чорт взяв його на плечі й потяг. Одначе ось вони вже доїхали до самого кінця світу, а води нема. Зненацька вода з'явилася в тій стороні, звідки вони виїхали. Чорт повернув назад. Та, проїхавши знову весь світ упоперек, вони знов-таки води не знайшли, а побачили її раптом на правій стороні світу. Чорт не знає вже, що йому робити, — так вимучився; однак мусить їхати. Приїхавши на правий край світу, знову не знайшли води; тільки щось біліє перед ними, ніби вода. Чорт знову йде. Коли вони доїхали до кінця світу, святий Петро й каже: "Досить, ми вже перехрестили світ. Тепер я скажу тобі, як ти можеш наробити собі помічників. Устань рано в суботу, візьми води та й бризкай позад себе: скільки буде поза тобою бризок, стільки буде й чортів". Чорт так і вчинив. І з того часу на світі стає дедалі гірше й гірше, тому що чортів на світі стає щораз більше й більше.

А найкраще вчинив би святий Петро, якби обманув чорта, тому що обдурити таку погань — зовсім немає гріха.

Всі наведені досі легенди, з одного боку, розвивають першоосновний мотив загальноарійського міфа про світобудову, з другого — розвивають, під впливом місцевих умов і національних особливостей, зазначені вище апокрифи й апокрифічні легенди. Оскільки ж ті самі джерела лягли і в основу великоруських легенд про створення світу, то немає нічого дивного, що й українські, і великоруські легенди в деяких пунктах та окремих виразах схожі від слова до слова; істотна відмінність лише в тому, що в українських легендах ширший політ фантазії, і вони місцями яскраво виблискують (в оригіналі, звичайно) непідробним, простодушним, захоплюючим народним гумором. Значно цікавіший той факт, що українські легенди про світотвір мають в цілому, в загальних рисах доволі близьку схожість з релігійно-міфічними уявленнями американських індійців чипеваї і легендами корелів Олонецького краю.

За релігійно-міфічними уявленнями чипеваї, спочатку була тільки вода. Великий дух Виска наказав бобру опуститися у воду і принести з дна моря трохи землі на поверхню. Бобер опустився, але землі не дістав. Мускусна миша (rat musque') виявила велику спритність і принесла трохи твані. Тоді Виска дмухнув на цю твань, чи намул, і він розрісся до

величезних розмірів. Таким чином з віддиху Виски пішла земля.

В цьому космічному міфі чипеваї, як бачать читачі, місце Бога і Сатанаїла українських космогонічних легенд займають Виска, бобер і миша; загальна основа в них одна й та ж.

За корельською легендою, до створення світу поряд з Богом існував і представник злого начала — Кенчо, або Кару. Він був вельми могутній, і зло було глибоко вкорінене в його природі. Намагаючись стати нарівні з Богом або навіть вище Нього, він хотів узяти участь у творенні світу. Але спроба ця не вдалась йому. Господь послав Кару дістати з дна моря землі, щоб створити світ. Кару захопив її повну жменю, тільки не зумів утримати: земля вся висипалась крізь пальці, і Бог створив світ без його допомоги. Однак Кару не заспокоївся і став просити у Бога частину творення під свою владу. Бог дав йому такий маленький клаптик землі, на якому можна було забити лише невеличкий кілочок. Але й цього клаптика було досить для Кару. Він увіткнув кілочок, зробив таким чином отвір, і з цього отвору поповзли всілякі гадини. Ось чому гади перебувають під особливим заступництвом Кару і за його наказом кидаються навіть на людей (корели ніколи не називають створінь Кару на ім'я — "мадо", а звуть просто "пагаччу", що означає — поганий, той, хто чинить зло). Багато гадів виповзло з отвору, зробленого Кару кілочком, поки, нарешті, Бог не став на заваді їм.

Можливо, звичайно, що космогонічні мотиви апокрифічних легенд проникли до чипеваї через місіонерів, а до корелів — через найближчих руських поселенців; але цілком можливо й те, що ми маємо справу з одним з мандрівних переказів, який у відомій місцевості одержав менше нашарувань, в іншій більше, ускладнився легендами апокрифічними і народною творчою фантазією. Від інших зближень утримаємось, бо вони зроблені вже в дослідженнях з фольклору.

Надто вже людиноподібне уявлення Бога в українських космогонічних легендах і дитячо-наївне зображення Його всемогутності в акті світобудови, здатні часто викликати в нас посмішку, аніскільки не є свідченням того, що народ склав собі цілком неправдиве уявлення про сутність Божу і Божий хист. Тут ми маємо справу тільки з релігійною малорозви-

неністю народною, живою уявою українця, загальним народним неуцтвом і неминучою на цьому рівні вульгарністю зображення і уявлення біблійних понять і подій, з чим доведеться нам зустрічатися й рахуватись і в усіх наступних українських легендах. Космогонічна, наприклад, легенда, записана в слободі Кабанячій Харківської губернії Куп'янського повіту, при всій грубості і темноті уявлення акту світотвору, містить в собі різкий протест проти своєрідно зрозумілих слів Біблії: і почив (Бог) у день сьомий от діл Своїх ("почити", "опочити" по-малоруськи означає: відпочивати після праці, яка викликала втому, — що, звичайно, зовсім несумісне з поняттям про всемогутність Божу).

Спершу, "спервовіку" нічого не було, — говорить легенда, — ні Бога (єдиний випадок заперечення в українських легендах предвічності Божої), ні людей, ні янголів; не було ні землі, ні неба, а було темно-темно. Саме в цей час явився Бог, і жив на повітрі. Ось Бог і задумав створити небо і землю. Спочатку створив небо, а затим зліз із неба додолу й створив землю. Тоді став *з тіла* творити людей, птахів і звірів; потім почав садовити дерева й траву. Нарешті, поліз на небо й створив янголів. Сів на престолі і став царювати. Бог творив людей щодня потроху; творив він їх чотири дні, — і наповнилась людьми вся земля. Землю з країв прив'язав мотузками.

Бог створив небо, землю, людей, весь світ — і не втомився. Хоч у книзі й сказано, що він відпочивав, але це неправда: Господь не втомиться, що б Він не робив — на те Він і Бог.

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ПРО СТВОРЕННЯ АДАМА І ЄВИ

Українські легенди про створення першої людини, як відлуння арійських легенд, носять на собі надто — як у цілому, так і в деяких подробицях — очевидні сліди апокрифічного сказання з доволі густим дуалістичним забарвленням. Найбільший вплив на них справили Палея та апокрифічне сказання "Як створив Бог Адама".

У Палеї говориться, що Бог створив людину в землі Мадіамській*, узявши від восьми частин**: 1) від землі — тіло, 2) від каменя — кості, 3) від моря — кров, 4) від сонця — очі, 5) від хмари — думки, 6) від світла — світло, 7) від вітру — дихання, 8) від вогню — тепло. Коли Бог пішов узяти від сонця очі, і Адам лежав на землі, то прийшов до Адама окаянний сатана і вимазав всього його багнюкою. Бог, повернувшись, хотів було вкласти Адаму очі, та коли побачив його в багні, то дуже розгнівався на диявола і прокляв його. Диявол щез, як блискавка, крізь землю. Господь, знявши з Адама "пакості сатанинські", зробив з них собаку, якій і повелів сторожити Адама, а Сам відійшов у горний Єрусалим за Адамовим диханням. Сатана вдруге прийшов, щоб навести на Адама злу скверну. Побачивши біля ніг Адама собаку, який став на нього гавкати, він злякався і, взявши "дерево", поштирхав ним усього Адама й заронив у нього сімдесят недуг. Господь, повернувшись, знову одігнав диявола, та недуги ввійшли всередину людини.

Тоді Господь подбав про те, щоб дати відповідне ім'я первісній людині. Для цього Він послав янгола Свого і звелів йому на сході взяти аз (А), на заході — добро (Д), а на півночі і на півдні — мислете (М), і людині, таким чином, було дане ім'я Адам***. Бог настановив його царем над усією землею, і над птаством небесним, і над звірами земними, і над рибами морськими, до того ж Бог дав йому самовладство. Після того Господь насадовив на сході рай і поселив у ньому Адама. Єву Господь створив з ребра Адама, для цього навіяв на нього сон.

Маючи за основну мету показ переваги Нового Заповіту над Старим, який був лише сінню першого, Палея далі збивається на символізацію і силуване прообразне значення часто й густо вигаданих подій. У тому сні, який навіяний був

на Адама для створення Єви, Господь показав йому Своє розп'яття, смерть, воскресіння й вознесіння на небо за півшости тисячі літ: побачив Адам Господа розіп'ятого, Петра, що ходив по Риму, Павла, який учив народ у Дамаску, та ін. Прокинувшись у великому трепеті, Адам сповістив Господа про своє видіння. Господь каже йому: "Задля тебе годилося б Мені зійти на землю, бути розіп'ятому і воскреснути на третій день; а ти нікому не повідуй цього видіння, доки не побачиш Мене в раю, коли сидітиму одесную Отця. І ти за цим повболівай". Адам пробув у раю сім днів, і цим Господь дав прообраз життя людського: "10 років мине дитинство, 20 — юнак, 30 — повноліття, 40 — середовіччя, 50 — сивина, 60 — старість, 70 років — скін". Ці ж сім днів дали прообраз й семи тисячам років існування світу; "а восьмій тисячі нема кінця" — це буде вік нескінченний.

В апокрифічному сказанні "Як створив Бог Адама" говориться: "І пішов Господь Бог очі взяти від сонця, і залишив Адама самого лежати на землі, та прийшов окаянний Сатана до Адама і обмазав його багнюкою, намулом і возгрями (?). І повернувся Господь до Адама... зняв з нього пакості Сатанинські, і тоді створив Господь собаку і, змісивши з Адамовими сльозами й глиною, що лишилася після створення Адама й була зішкрябана з нього, очистив його, як дзеркало, від усіх скверн, і приставив собаку, і звелів сторожити Адама, а сам Господь пішов у горній Єрусалим по дихання Адамове. І прийшов удруге Сатана і схотів на Адама напустити злу скверну... Собака почав люто гавкати на диявола. Та окаянний Сатана взяв дрючок і поштрихав усе тіло Адамові, і створив у ньому 70 недуг. І повернувся Ісус з горнього Єрусалима і побачив Адама, дрючком поштриханого, і змилосердився над ним... І відігнав Господь диявола... і обернув усі недуги всередину".

Українські легенди варіюють на різні лади здебільшого ці два апокрифічні сказання, щедро розводячи їх усілякими подробицями в суто народному дусі й маючи на меті осмислення тих чи інших особливостей людського організму, людської природи взагалі, а також почасти чоловічого і жіночого інтелектів. Дуалістичний елемент іноді виступає в них гостріше, ніж в апокрифічних сказаннях; елемент біблійний виявляється дуже слабо.

У легенді, записаній у Куп'янському повіті, розповідається, що Бог узяв глини і став ліпити людину за образом Своїм і за подобою. Угледівши це, диявол й собі взяв глини і також заходився ліпити фігуру за образом своїм. Бог зліпив людину, а диявол — цапа[1]. Бог вдихнув у Своє творіння душу, і людина ожила. Диявол ну собі дмухати на свою твар: дмухав спереду, дмухав ззаду — не оживає, а лиш смердить.

— Господь, дмухни і на мою твар, — просить диявол.

Бог дмухнув — і цап став живий. Диявол зрадів і давай танцювати довкола цапа й хизуватися перед Богом, що його твар краща за Божу. Господь і каже дияволу:

— Чому ж ти називаєш цапа створінням своїм? Адже Я оживив його: твоя глина, а цап Мій.

І вдалися в суперечку.

— Гаразд, — каже Бог. — Якщо ти втримаєш цапа, хай тоді він буде твій, а не втримаєш — Мій.

Диявол пристав на це. Та як не підійде до цапа, той усе на нього рогами, все рогами. Розлютився диявол, схопив цапа за хвіст, думає: "Тепер ти не втечеш від мене!" Та де там: цап рвонувся, частина хвоста лишилася в диявола, а сам цап усе-таки втік. Ось чому цапи куці.

Легенда, записана в селі Хорощанці Луцького повіту, розповідає, що, коли Бог створив людину, диявол схотів змайструвати й собі таке ж. Узявся до роботи, але в нього вийшов вовк (один варіант розповідає, що диявол зліпив свою людину з глини, але таку велику, що її довелось обстругати; із цих стружок пішли шершні, гедзі, мухи, комарі). Щоб оживити його, біс сказав: "Гужа (візьми) Бога!" Та вовк і не ворухнувся. Тоді Бог мовив до вовка: "Гужа його!" Вовк зараз же зірвався й побіг за дияволом, який накивав п'ятами і хотів вилізти на дерево; але вовк наздогнав його і ухопив за ногу. З рани потекла кров і заструменіла стовбуром дерева, а те

[1] В Ушицькому повіті про первісну людину є таке повір'я: "Сатана все може зробити, тільки за умови, якщо Бог дозволить та благословить. Так, людину Сатана зліпив з глини — і зробив її так вдало, що Господу Богу лишалося тільки благословити й дати їй живу душу. Коли Сатана зліпив людину, то поставив її стійма, а потім обплював її з голови до п'ят. Через це й досі людина плює та кашляє".

дерево була вільха. Тому й досі це дерево червоне, а чорти відтоді стали без п'ят. Причому вовки ганяються за чортами і поїдають їх. Аби не вони й не грім, чортів розплодилося б бозна скільки.

Така ж легенда зустрічається в Греції і Албанії; естонський переказ теж приписує створення вовка дияволу.

У легенді, записаній у самому м.Куп'янську, розповідається, що Бог зліпив людину з глини, поставив її коло тину сушитися й наказав собаці сторожити, а Сам полетів на небо за душею. Диявол бачив, що Бог щось робив, і взяла його цікавість, що там таке стоїть коло тину. Крадеться повз собаку, а той давай гарчати на нього — не підпускає. Диявол подмухав на собаку. Від його подиху собака відчув страшний холод, став тремтіти; а диявол і каже:

— Пусти мене поглянути на справу Божих рук — я дам тобі за це шубу, а не пропустиш — геть заморожу.

Собака спокусився обіцяною шубою, оскільки був без шерсті й змерз, і пропустив диявола. Диявол покрив собаку шерстю, а людину всю обплював, обхаркав. Бачить Бог своє творіння покритим нечистотою, й вивернув його так, що всі нечистоти опинились усередині, а тоді вдихнув у нього душу. І стала людина зовні чиста, а всередині повна всілякої скверни.

Ще оригінальнішими і водночас народно-вульгарними за змістом є українські легенди про створення Єви. Найхарактерніші з них записані в м. Куп'янську (1), Канівському (2) та Радомисльському (3) повітах.

1. Створивши Адама, Бог поселив його в раю. Пожив там Адам якийсь час і стало йому сумно. Привів до нього Бог усіх птахів небесних і всіх звірів земних і сказав, щоб він дав усім їм імена; тоді наказав їм слухатися Адама. Бачить Бог, що Адам усе ж нудьгує, і говорить Сам до Себе: "Не добре бути чоловікові одному, створю йому жінку за образом його. З чого лиш її створити? З глини — не любитимуть одне одного. Ні, візьму частину в Адама і створю з неї жінку, щоб вони приліпилися одне до одного, були одне тіло. З чого ж узяти? З голови? Буде дуже розумна, стане главою чоловіка. З руки? Візьме чоловіка в руки. З ноги? Буде бігати від чоловіка. Візьму ребро з лівого боку від самого серця, з-під

руки, щоб сердечно любила чоловіка й була в нього під рукою. Навіяв Бог на Адама сон, узяв у нього з лівого боку, від серця, ребро й приставив його до дерева на осоння сушитися. Біжить собака, угледів ребро, ухопив його й давай гризти. Янгол відняв у собаки вже надгризене ребро, подав його Богові, і Бог з недогризка створив жінку Адамові. Ось чому жінок на Україні лають: "собачий недогризок", або "чортів хвіст".

За іншим варіантом, записаним у Куп'янському повіті, усе відбувалося так. Коли створив Бог Адама, тобто зліпив його й поставив сушити, собака одразу й крадеться до нього. Підкрався й витяг у людини одне ребро. Спохопився Бог — нема ребра. Пішов Він шукати, і знайшов у кущах собаку, а в нього в зубах ребро. Бог відняв його й приніс до Адама — так звали першу людину. Приладнував Він його, приладнував — нічого не виходить, оскільки ребро було вже надгризене. Тоді Бог з прикрості взяв та й створив з того ребра жінку Адамові й назвав її Євою.

За деякими легендами, ребро Адамове викрадає не собака, а чорт. Схоплений янголом у той момент, коли в райській огорожі лишався вже один лиш його хвіст, чорт тікає з ребром, але натомість залишає в руках янгола свого хвоста, з якого Бог і творить Єву. Ось чому всі жінки хитрі й лукаві, як чорти. Чорти відтоді стали куцими, а попервах у них були довгі хвости.

2. Чоловіка Бог створив із землі, а жінку з тіста та й поставив їх проти сонечка, щоб вони висохли, а Михаїлу звелів пильнувати. От Михаїл пильнував, пильнував, та ненароком задивився на щось, а собака прибіг та й з'їв жінку. Вклав Бог душу в людину[1], тоді взяв у неї "одну кістку з ребра" (очевидно, одне ребро з усіх ребер) і створив йому вже

[1] Душу в різних місцевостях України уявляють по-різному, у вигляді: а) *духа*, що може втілитися в різні образи, залишати, зі своєї волі людину під час сну, прибираючи при цьому вигляду сивої миші (Вінницький і Грубешівський повіти); б) мухи (Ушицький повіт); в) маленької дитини (Холм і Канівський повіт), що має крильця (Київський повіт); г) маленької людини з чистим і прозорим тілом (Харківський повіт). Душа померлого перебуває в домі Давида. Дім цей стоїть на сухій землі, але оточений зусебіч морем. Споруджений він царем Давидом для того, щоб уберегтися в ньому від смерті (Київська губернія). Душа однієї померлої молодиці прожила в її матері понад два тижні.

вдруге жінку. Людину Бог назвав Адамом, а жінку сам чоловік назвав Євою.

3. Бог створив Адама з пшеничного тіста й поставив його на сонце, щоб він висох; а собака та й з'їв його. Тоді Бог зліпив Адама з глини, вдихнув у нього янгольську душу й дав йому рогове тіло, щоб воно ніколи не згнило й не боялось холоду. Потому Бог наслав на Адама сон, і коли Адам заснув, Бог створив йому із рожі (Althaea rosea L., одинока, немахрова мальва — улюблена на Україні квітка) жінку та й поклав її коло Адама; Адам прокинувся, побачив, що жінка не така, як він, та й каже до Бога: "Не хочу я жінки з квітки; коли б мені таку жінку, як і я". Тоді Бог знову навіяв на Адама ще глибший сон. Коли Адам заснув, Бог вийняв з нього одне ребро, створив з того ребра Єву й поклав біля Адама. Адам прокинувся, побачив, що жінка його така ж, як і він, і взяв

Протягом усього цього часу душа нічого не їла, а лише постійно сиділа над гарячим хлібом і вдихала в себе гарячу пару, що виходила з нього (Грубешівський повіт). Одна стара жінка розповідала, що, коли вона була ще дівчам, померла її тітка. Всі старші родичі вийшли з хати, де лежала небіжчиця; лишилась сама розповідачка й почула, що під припічком хтось стогне. Вона злякалася й, вибігши з хати, оголосила про це старшим домашнім. Ті ввійшли до хати; стогони припинилися. Домашні знову вийшли з хати — і стогони зараз же почали повторюватися. Розповідачка знову побігла оголосити домашнім. Тоді ті здогадалися, що тут хтось та є. Думали, що це відкривається скарб, й тому, ставши за дверима, щоб дівчинка не боялась, коли знову почує стогони, звеліли їй, в разі їхнього повторення, промовити так: "Всяка душа хай хвалить Господа". Дівчинка зробила це, і те, що стогнало, відповіло: "І я хвалю Бога предвічного". — "Душа покутующа (та, що кається й несе епітимію, й перебуває під церковною забороною — прим. автора), чого ти хочеш і хто ти така?" — "Я бабця твоєї бабці. Більше ста літ уже я тут покутую. Кидають на мене дрова, змітають сміття. Я потребую твоєї допомоги; надай її мені від рук твоїх та пам'ятай, щоб ніхто більше для цього не трудився". Дівчинка взяла у матері грошей, купила коленкору й ниток, зробила три манишки й винесла їх на ярмарок і продала. Віддавши взяті в матері на покупку гроші, вона на бариш, що залишився, знову купила коленкору й ниток з тією ж метою. Коли вона побачила, що грошей уже вистачить для сплати за богослужіння, то звернулась до ксьондза (розповідачка — з Вінницького повіту), який відслужив панахиду за упокій небіжчиці. Повернувшись додому і прочитавши молитву за упокій душі ("Antiol Panski"), всі сіли обідати. Тільки-но почали їсти, раптом бачать — стоїть біля порога жінка, доволі похилого віку, і ні на кого більше не дивиться, а тільки на дівчинку, і при цьому мовить до неї: "Bog zaplac" (Бог заплати — воздай). Повторивши це тричі, вона стала незримою.

її собі. Бог і питає Адама: "Ну, то що, яка жінка тобі до вподоби більше — чи та, яка з квітки, чи та, яка з твого ребра?" — "Вже ж бо мені більше до вподоби та, яка з мого ребра", — відповідав Адам. — "А на Мою думку, — каже Бог, — та краща, яка з квітки: Я її дам Сину Своєму за матір". Узяв Бог ту жінку, яка створена була з квітки, й відіслав на небо; а Адаму і Єві каже: "Їжте всі яблука, які є в раю, не їжте лише з одного дерева; коли ж скуштуєте від нього, то зараз же помрете"

Хоч у створенні Божої Матері Самим Богом з квітки — й причому до створення Єви — безсумнівне бажання легенди звеличити Пресвяту Діву перед усіма земнородними, та слід зауважити, що мотив про створення жінки з квітки відомий космогонічним легендам й інших арійських народів.

З деякими додатковими подробицями щодо створення Адама ми познайомимося в легендах про гріхопадіння перших людей, до яких і перейдемо зараз.

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ПРО ГРІХОПАДІННЯ ПЕРШИХ ЛЮДЕЙ ТА ЇХНЄ ВИГНАННЯ З РАЮ

Легенди про гріхопадіння перших людей та їхнє вигнання з раю, всупереч запевнянням професора М.Сумцова, містять досить суттєві відхилення від біблійної легенди про той же предмет — почасти під впливом апокрифів, а головним чином тому, що в цих легендах дано доволі значний простір фантазії, іноді аж занадто фривольний. Слід зауважити, що взагалі українські легенди і принагідно, і без нагоди люблять відхилятися від Біблії і впадати в грайливо-вульгарний тон. Перше пояснюється частково незвичайним поглядом українського народу на Біблію, в якій "весь світ зав'язаний і зв'язаний; її ніяк не можна прочитати, і якщо хто й піднатужиться, схоче пізнати все, що в ній є, той неодмінно з глузду зсунеться. Письменним людям особливо треба остерігатися Біблії, тому що в ній є такі слова, які, справді, можна читати; та з-поміж них є й такі, яких ніяк не годиться вимовляти (Іванов В.В. Життя й творчість селян Харківської губернії // Нариси з етнографії краю). Та відхилившись од Біблії й відчувши себе у сфері більш чи менш вільного апокрифа, легенда не проти часом доволі легко, з народним гумором поставитись до того чи іншого космогонічного чи будь-якого іншого серйозного питання і розв'язати його навіть в анекдотичному ключі. З апокрифів найбільший вплив на українські легенди про гріхопадіння перших людей та їхнє вигнання з раю справили "Слово про Адама" і "Слово про сповідання Євине", що являють собою, власне кажучи, лише дві різні редакції того ж самого апокрифа (тексти обох творів видано в слов'янській редакції професором Тихонравовим у "Пам'ятках відлученої літератури" та академіком Пипіним у "Пам'ятках старовинної руської літератури").

Зміст "Слова про сповідання Євине" в тій частині, яка безпосередньо стосується гріхопадіння перших людей та їхнього вигнання з раю, може бути переданий у таких загальних рисах (розповідь-сповідання ведеться від імені Єви, яку попросили про те її діти й онуки). Коли Диявол спокушав перших людей, то він зійшов до них в образі світлого янгола й на слова Адама і Єви, що Бог не велів куштувати від древа пізнання добра і зла, став жаліти їх: вони, — казав Диявол, — цього не розуміють, бо коли б скуштували від того древа,

то були б, як боги. Коли потім спокушена дияволом Єва скуштувала від плоду, то "серце в ній збунтувалося". Вона покликала Адама й каже: "Йди до мене й поглянь на велике диво: я отверзла вуста, і язик мій сам у мені заговорив". Адам узяв од Єви плід і також з'їв його. Тоді одверзлись очі в них; Адам і Єва побачили свою наготу, і в серці їхньому явилась хіть. Листя з усіх дерев миттєво осипалось, крім однієї смоковниці. Адам і Єва підійшли під неї і зшили собі з її листя одіяння. Адам одразу ж відчув свій тяжкий гріх і став гаряче молитися Богові, а проте Господь вигнав і його, і Єву з раю.

Канва апокрифа дуже проста; розповідь ведеться в усьому згідно з Біблією, за винятком лише збудження "в серці" Адама і Єви "хіті", по тому як вони побачили наготу одне одного. Не те в легендах, обставлених, крім іншого, ще й багатьма додатковими подробицями щодо подій, що передували гріхопадінню перших людей. Так, легенда, записана в Куп'янському повіті, у м.Ново-Біленькому, починається доволі докладною розповіддю про скинення Сатанаїла з неба.

Господь правічний Дух, — говорить легенда, — без пори, без часу витав і незбагненної триєдності Своєї ні в чому ще не виявляв. Він відав, що все буде так, як Ним визначено давно: і Син Його, і Мати, і сонми янголів святих, і частина, що відпала від них, і просторий світ, і мала земля, і смертна людина на ній. І от явились духи-янголи перед Ним. Перший янгол підступив до Нього, щоб пізнати волю Його. І чує Данило-Умнило (так звуть першого янгола) від Бога такий наказ: "Піди й збери усі свої полки, все воїнство своє представ на огляд Синові Моєму". Відійшов Данило-Умнило з насумреним чолом й гадає: "Звідки взявся Син? Був Бог та я один — глава всіх янголів Його, а нині ось з'явився ще новий Володар".

Поділив Данило-Умнило всі янгольські полки на дві частини: одну він склав із однокрилих янголів і Богові віддав, а другу — з шестикрилих — повів їх за собою і став із першими до битви. Поставив Данило-Умнило престол свій вище Божого, аби хоробрості додати своїм войовникам. Три дні й три ночі в небесах ішла запекла битва; Господь чекав на їхнє каяття. Архангел Михаїл тоді ще звався Михою, а гордий Данило-Умнило носив велике ім'я Сатанаїла. З Михи Господь зробив Михаїла-архістратига, дав йому списа й жезло й велів прогнати з неба Данила-Умнила з його шестикри-

лим воїнством на тисячу років у пекло. "Піди, — мовив Бог, вручаючи архістратигу Михаїлу спис і жезло, — піди прожени його цією зброєю з неба, почорни його, пазурі йому настроми, хвоста причепи, роги настав". Архістратиг Михаїл виконав наказ Божий: скинув Данила-Умнила з престолу, пазурі йому на пальці настромив, хвоста до заду причепив, роги на голову начепив і всього почернив та й загнав його до пекла на тисячу років — а тисяча років, як один день. Потім створив Бог сонце; місяць і зорі, воду і землю, насадовив рай; створив із землі Адама і Єву з ребра Адама, призначив сімох янголів — начальників (очевидно, відповідно до семи чинів янгольських) і розподілив їх за чинами їхніми. Вилетів Данило-Умнило на світ із пекла, кинувся до сонця, щоб зірвати його з неба; та сонце обпалило його. Тоді він побіг у рай. Побачив блаженство перших людей і заздрість стала мучити Данила-Умнила: він уліз у жабу і підповз під Єву, яка спала в затінку райського дерева, потьмарив їй розум, збудив хіть. Потім виліз із жаби, ввійшов у змію, поповзав по Адаму і Єві й, повабивши їх, спокусив на гріх. Бачить далі Данило-Умнило заборонене дерево, зриває з нього червоне яблучко, подає Єві й каже: "Якщо хочеш бути богинею, з'їж цього плоду: отверзуться твої очі, пізнаєш ти добро і зло". Єва скуштувала від яблука й подала Адамові. Отверзлись у них очі: уздріли вони свою наготу; а вздрівши, засоромились й поспішили затулитися листям. Приходить Господь у рай і, не бачачи Адама, гукає:

— Адаме, де ти? — Я тут, у раю. — За те, що послухався своєї жони і скуштував забороненого плоду, працюватимеш до поту ти сам і весь твій рід. А ти, Єво, слухатимешся чоловіка і народжуватимеш у недузі чад.

Затим Бог наказав архангелу Михаїлу вигнати Адама і Єву батогами з раю.

Скажемо спочатку декілька слів про епізод з поваленням Сатанаїла, щоб більше до нього вже не повертатися.[1] В

[1] Завершення епізоду про повалення Сатанаїла в легенді, записаній у слободі Ново-Миколаївці того ж Куп'янського повіту, переказується дещо інакше. Янгол Миха, проводир Божої раті, двічі являвся до Бога доповісти про те, що ніяк не може подужати свого супротивника; але Бог посилав його вести битву з ворогом далі. Та коли Миха постав перед Богом утретє і сказав, що почувається безсилим проти ворога, Бог відняв од імені Сатанаїл дві останні літери (їл), додав їх до імені Миха й призначив останнього Своїм архістратигом. Тоді архістратиг Михаїл одразу ж переміг Сатану і все воїство його.

наведеній легенді Сатанаїл стає грішним янголом внаслідок своєї надмірної гордині. Щодо мотиву бунту Сатанаїла проти Бога слід зауважити, що це — не витвір народної фантазії

У Києві Юрієм Олтаржевським записано ще один дуже цікавий варіант про повалення Сатанаїла з неба.

Давно це було. Тоді не було ні людей, ні землі, ні дерев, ні птахів — і взагалі ніякої живої тварі не було ще на світі, її вже опісля Господь Бог премудрістю Своєю створив, благословив і звелів кожній робити свою справу. Одна лиш зозуля поміж птахами, як циган між людьми, ніяк не може осісти на одному місці, у своїй хаті; нема в неї свого гнізда, в чужі гнізда яйця кладе. Отакий їй від Господа, кажуть, заповіт дано, щоб вона не сміла своїм власним господарством жити, а щоб тинялась по чужих кутках і не знала втіхи від своїх дітей.

Кожна твар, яка б вона не була проклятуща, — от хоча б, наприклад, вовк — вже ж який, здається, великий розбійник, а й той утішається своїми дітками — авжеж! А зозуля — адже це, власне, навіть і не птах, а так — перевертень, тьху! — ось вона що. Так от тоді була всюди вода, а над нею перше небо, на якому жив Бог і двоє Його служників: Мишко й Грицько. Ото як при монастирях, можливо, доводилось вам бачити послушників або служок, так при такому саме ділі й вони були. А на самому небі, там, де тепер живе Божа Матір, жив Сатанаїл і в усьому йшов наперекір Господу. Що не захоче Господь зробити, то він, лукавий оцей Сатанаїл, візьме та й завадить, не дасть-таки, проклятий, зробити. Ось і замислив Господь Бог, як би це Йому знищити Сатанаїла, і не так цілком знищити, як відняти ризу його, в якій була вся його сила. Одного разу Сатанаїл роздягся, поклав ризу свою на камені і став плавати в морі, бо дуже любив, проклятущий, купатися. А Господь сидить на Своєму небі та й дивиться. Оце й засперечався Господь Бог із Сатанаїлом: "Не дістанеш, — каже Господь, — дна морського". А Сатанаїл каже: "Ні, дістану". От Сатанаїл і почав пірнати, а Господь гукнув Мишка й велів йому, щоб летів на море, і коли пірне Сатанаїл, то щоб став дмухати, скільки є духу, на море. Отакі зробили. Сатанаїл пірнув перший раз, а Мишко й став дмухати з усієї сили на воду — море так і взялося корою, замерзло.

Сатанаїл випірнув та й пробив головою кригу. От Господь і каже: "Ну, пірнай другий раз!" У них, бачте, така вже умова була, щоб до трьох разів пірнати. Пірнув Сатанаїл удруге, а Мишко дмухає на воду, аж присів, — хочеться таки і йому вислужитись перед Господом. Море знову взялося кригою, ще товщою. Сатанаїл випірнув і знову пробив головою кригу. Господь каже: "Ну-мо, пірнай третій раз!" Сатанаїл пірнув, а Мишко — ледь не лусне, так дмухає на море; і Господь став теж йому допомагати — почав і Собі дмухати щосили на море. Море взялося такою грубою кригою, що Сатанаїл, коли випірнув, то не зміг уже пробити її головою, а Грицько тим часом схопив ризу Сатанаїла і давай утікати з нею на небо. Побачивши, що з ним не жартують, Сатанаїл зараз же став прохукувати кригу; прохукав діру, та й погнався за Грицьком і вже почав було наздоганяти його, бо в Грицька було два крила, а в Сатанаїла цілих шестеро. Коли тут де не взявся Мишко, та мечем і відхопив Сатанаїлу крила. Сатанаїл упав у море, а ризу його Мишко з Грицьком принесли до Бога. В цій самій ризі Ісус Христос пізніше на хресті мучився; з Мишка та Грицька Господь зробив архангелів Михаїла та Гавриїла. Очевидно, тут ми маємо справу з легким зміненням в бік до ще яскравішого вираженого дуалізму легенди, вже наведеної нами вище.

або домисел народу, а, без сумніву, книжне запозичення, книжний відголосок. Так, у "Літописі Димитрія, митрополита Ростовського" причини гріха й занепаду частини янголів пояснено таким чином: "Вину тієї янгольської гордині ницої зі слів богословів переказують: начебто Господь Бог відкрив був янголам таємницю втілення Слова, через яке мало поєднатися божество з людством в особі Христа, а Йому всі янголи мусили поклонятися. Та один з найбільших янголів, на ймення Світлоносний, роздивляючи висоту й славу єства свого янгольського, міркуючи про мізерність тлінного єства людського, загордів і умислив не поклонятися прагнущому втілитися в Бога Слову, і каже про себе: "На небо зійду і буду подібний до Всевишнього".

За іншими легендами, погорда Люцифера виявилась у тому, що він відмовився виконати наказ Бога поклонитися першій людині. "Я створений зі світла й полум'я, — сказав Люцифер, — а він із земного багна, і я мушу йому поклонитися? Ні, не принижуся я перед земним тліном, який своїми вчинками оскверпить матір свою — землю!" Цей мотив відмови Люцифера поклонитися Адамові міг бути внесений до українських легенд з талмудичних сказань, перенесених і до Аль-Корану. В останньому сказано: "Коли ми рекли янголам: "поклоніться Адаму", — вони всі йому поклонилися, за винятком Євлиса, який рік: "Чи поклонюся тому, якого Ти створив з глини?" І він рік: "Що Ти мислиш про людину, яку Ти визнав кращою за мене? Воістину, якщо Ти потерпиш мені до дня воскресіння, я викореню всіх нащадків його, за винятком декотрих".

Щодо гріхопадіння перших людей, то початком його легенда визнає потьмарення розуму внаслідок збудження хіті спершу в Єви, для чого Сатанаїл "вліз у жабу і підповз під Єву, яка спала в затінку райського дерева, а затим в Адамі і Єві й, принадивши їх, спокусив на гріх". Цей мотив міг увійти в легенду 1) з Апокаліпсиса, де в главі 16-й, стовпці 13-му мовиться: "І я бачив, що виходили з уст змія, і з уст звірини, і з уст неправдивого пророка три духи нечисті, як жаби"; 2) з народного світогляду й безпосереднього спостереження. Жаби водяться в болотах, — і чорти також водяться в болотах; отже, чорти живуть разом з жабами, близькі до них. Потопельниці (що втопилися умисне) перетворюються, за народним повір'ям, на жаб і стають подругами, полюбовницями чортів. Крім того, не могло бути не підмічено, що жаби під

час шлюбного періоду, перебуваючи у збудженому стані, стрибають, як отьмарені, на будь-який кинутий їм предмет і є, таким чином, уособленням любострастя. Звідси вже зрозуміло, чому в легенді Данило-Умнило ввійшов саме в жабу, щоб потьмарити розум Єви і збудити в ній хіть.

Питання про повалення Сатанаїла, а також про створення Адама, Єви й нечистих духів торкається й легенда, записана в с.Хомутинцях, хоч головний предмет її — гріхопадіння перших людей. В легенді цій є риси, схожі з іншими легендами, але є й такі характерні подробиці в суто народному дусі, які зустрічаються лише в ній одній. Наводимо текст легенди по можливості в дослівному перекладі.

Людину, кажуть, виліпив Господь з глини, причому дав їй Свою святу "постать". Тільки, на лихо, зосталась ще після цього жменя глини. Де її подіти? Господь і приліпив цю глину між ногами людини, — і з неї виникло "грішне тіло", яке й згубило людину. Якби не воно, жив би собі Адам в раю, розкошуючи; а то — ні! Прожив день, та й занудьгував: сказано — підійшла "грішна думка". Однак Господь усе ж не хоче дати йому жінку. "Краще, — міркує Собі, — дам Я йому товариша; товариш усе ж краще, аніж жінка." Ось Бог і каже Адамові: "Не журись, Адаме: буде те, чого ти бажаєш! Обмочи в росу мізинного пальця та й струси перед собою — і буде в тебе товариш. Гляди ж тільки, — додав Господь, — не струси позад себе!" А Адам — чи забув, чи що: обмочив у росу всю руку та як струсить назад, так і з'явилося п'ять чортів. Глянув Адам, та в ноги. А чорти давай обмочувати в росу лабети та струшувати позад себе. І стільки їх розмножилося, що навіть небо тріскотіло.

Отсе так і нині "жиди" роблять. "Жид, пся віра" (собача віра) нізащо не витре після миття рук по-християнськи, а неодмінно трусне спочатку позад себе мокрими руками[1].

Подивився Господь, якого лиха накоїв Адам, та й велів Своїм янголам усіх чортів позганяти з неба. Як посипались із неба чорти, то де котрий пом'янув Бога, там і лишився: хто на небі — на небі лишився, хто на землі — на землі лишився,

[1] Повір'я про походжеиня чортів з крапель води, струшених з рук після миття їх, назад, широко розповсюджене серед наших малоросів. І нині можна ще часто почути в селянській сім'ї иаказ дітям, щоб воии, коли йдуть, умившись, до рушника, ие струшували мокрих рук, ие тріпали иазад, бо з тих крапель иароджуються чорти.

а хто в повітрі — у повітрі лишився. Одначе чорти завше залишаються чортами. Ті, які на землі, підводять людину; ті, які під небом, дражняться з Богом, за що Господь й побиває їх Своїм громом. Буває так, що чорт ховається за християнина; тоді Господь убиває громом і християнина, та натомість одпускає йому гріхи[1]. А іноді чорт ховається в землю; але громова стріла вбиває його і в землі, а через сім літ виходить із землі, й кажуть, що вона допомагає від кольок. А ті чорти, які лишилися на самому небі, щовечора запалюють там свої смоляні свічки; однак янголи ходять спиною вперед ("плечима") та й зганяють їх з неба. І летить чорт з неба, як світляна смужка (падучі зорі), і скільки разів християнин скаже "амінь", на стільки сажнів чорт угородиться в землю, а якщо, бува, ніхто не скаже, то він по землі так і розіллється смолою.

Оце знову приходить Господь до Адама та й каже: "А що, Адаме, з усього видно, тобі жінки б треба!" Глянув Адам на Бога та лиш облизався. "Ну, вже ж бо нічого з тобою робити! — каже Господь. — Треба тобі й жінку дати". І наслав Господь на Адама сон, виламав у нього ліве ребро — і з того ребра постала жінка.

Радості Адама не було меж, коли побачив він жінку; але скоро переконався, що де чорт сам не зможе, то пошле жінку. В раю були в одній місцині такі яблучка, які Бог заборонив їсти. Жінка як поглянула на них, так і причепилася до чоловіка: дай та й дай. Адам каже, що не можна, а вона своєї править: "Оце так ти мене, — каже, — любиш, що жалієш і яблучка мені". — "Та їж уже, — каже Адам, — коли хочеш! Тільки мене хоч не доведи до гріха". Єва, як тільки з'їла сама, одразу ж почала вмовляти й чоловіка. Як не відмовлявся Адам, та де там. Ось уже їсть і він; щойно почав ковтати, коли приходить Господь, — так те яблуко в горлі й застрягло, і тепер воно "на горлі" в кожного мужчини (кадик). Поглянув Господь, дає Адаму заступ, лопату й жменю насіння і каже йому: "Ото так, Адаме: не хотів ти берегти Мого заповіту, тепер іди, кривавим потом добувай собі хліб!" Та й вигнав його з раю на землю.

---

[1] Імовірно через те, що те, що "жиди", з одного боку, сприяють розмноженню чортів на білому світі, а з іншого, — тому, що "жид", як "пся віра", не може служити надійним захистом, і чорти за них не ховаються, отож "ще як світ стоїть, то не чути, щоб грім жида вбив, — аж оце якось і жида в нас вбито".

Нову спонуку до спокуси Єви Сатанаїлом вказує легенда, записана в Радомисльському повіті. Колн Бог, — говорить легенда, — створивши Адама і Єву й поселивши їх у раю, пішов на небо, Єва зараз же пішла в сад прогулятися. А вона була така красуня, що той янгол, якого Бог скинув з неба, зразу закохався в неї. Перекинувся він на змію та й виліз на яблуню, на якій росли заборонені Богом яблука. Підходить туди Єва. Грішний янгол й каже їй: "Чому ви з цього дерева не рвете яблук? Вони вже достигли". Єва відповідає: "Нам Бог сказав, щоб ми не їли з цього дерева яблук, інакше помремо". — "Бог тому так сказав, — зауважила на це змія, — щоб ви самі не стали богами, тому що коли ви з'їсте хоч одне яблучко з цього дерева, то будете також богами". Єва повірила й хотіла було вже з'їсти яблуко з того дерева, коли йде Адам. "А ти й забула, що цих яблук не можна їсти?" Єва каже: "Ми станемо богами, якщо з'їмо хоч одне яблуко". І з'їли Адам і Єва заборонене яблуко. Щойно проковтнули, як стало їм соромно і холодно. Вони позшивали липове листя, затулилися та й сховалися, щоб їх не знайшов Бог. Однак Бог довідався про все і вигнав їх з раю, а біля воріт приставив янгола, щоб не пускав їх. Рогове тіло Адама і Єви Бог зараз же перемінив на таке, що маємо ми нині, лишивши частину його тільки на кінці пальців.

У цій легенді помічаємо також заувагу про втрату нашими прабатьками після гріхопадіння рогового тіла й заміну його на справжнє людське тіло, причому народ додає, що обстрижені нігті — залишки рогового тіла — не слід кидати на землю, а треба ховати їх за пазуху, бо а) з них диявол шиє собі шапку-невидимку, а коли надягає цю шапку, то Бог не може влучити в нього блискавкою; б) обстрижені нігті треба зберігати для того, щоб після смерті можна було за їхньою допомогою видертися на високу скляну гору раю. Останнє повір'я зустрічається взагалі у всіх слов'ян і литовців, ввійшло до Талмуду і Едди й позначене відверто міфічними рисами.

Зовсім осібно стоїть легенда про створення Адама і Єви, їхнє гріхопадіння й вигнання з раю, повідана згадуваною вже нами раніше бабунею Марцею Оверчихою. На жаль, легенда ця, уміщена в спогадах "з дитячого світу сільського хлопчика", лишилась якось непоміченою і не звернула на себе належної уваги серйозних фольклористів. Цікаві в ній деякі подробиці створення перших людей, але найцікавіший погляд на те, в чому саме полягало гріхопадіння їхнє. Ось ця легенда.

Коли створили Господь небо і землю і освітили її сонцем, то взяли в руки глини, стали місити її, ліпити — й виліпили чоловіка і жінку та поклали їх проти сонця, щоб вони обсохли, а Самі пішли в рай трохи відпочити. А диявол блукав собі в цей час по світу та й наткнувся на людей. Дивиться на них, — а вони такі гарні з лиця, як янголи, хоч води з них напийся. Страшна заздрість узяла диявола, що вони такі гарні, а він такий чорний, потворний; навіть сльози виступили в нього з очей. Обійшов він навколо людей, подивився ще, скривився, та взяв і обблював їх. Якраз на ту пору Господь підійшли до людей.

Як глянули на людей, то аж в долоні сплеснули. "Ай! Що ж це ти наробив, Сатано?" — "А навіщо Ти їх створив такими аж занадто гарними?.." Тоді Господь узяли та й вивернули людей нутром наверх, а лицем усередину. Оскільки люди тепер вивернуті, то вони й не гарні, а потворні; а оскільки їх обблював диявол, то всередині в них міститься сморід.

Нічого не вдієш. Взяли Господь людей та й намочили їх на сім днів у помиях, щоб викисли з них гріхи. Коли гріхи викисли, Господь просушили людей проти сонця, а потім дмухнули на них — і стали люди живими. І прозвали Господь чоловіка Адамом, а жінку — Євою; і дали Адамові заступ й ланцюг, а Єві — кужіль і веретено, щоб вони жили собі в раю й працювали.

Якось вийшли Господь з Адамом орати; Самі стали за плугатаря, а Адама поставили погоничем. Ополудні Господь зупинили плуга й мовили: "Адаме, випряжи волів з плуга на полудень: хай поки попасуться, а Я тим часом перепочину під деревом. А ти гляди не спи; пообідай сам, попаси, напій худобу і, коли сонце поверне з полудня, розбуди Мене". Адам добре пообідав, походив трохи за худобою, потім присів під кущем, схилився на руки та й заснув. Господь прокинулися, поглянули на небо — сонце вже геть-геть над вечір спустилося; проте ні Адама, ні волів немає. "Адаме, агов!" — кличуть Господь. Та де там! Ні слуху ні духу! Кинулись Господь до кущів, — а Адам влігся під кущем та й спить собі, аж хропе. Тоді Господь його гистиком (лопатка, якою зчищають землю з плуга), — гистиком — раз, ще раз вдарили та й кажуть: "Прокляте ти створіння, занапащене дияволом, таке ж неслухняне, як і він! Не достойне ти жити зі Мною в раю! Іди ж собі к бісу!.." Отак і вигнали Господь з раю людей. — "Ось

за що вигнали Господь людей з раю, — додає від себе оповідачка, — за непослух; а що кажуть, наче за яблучко, так то — неправда".

Без сумніву, в цій легенді ми маємо справу з природним прагненням пробудженої народної свідомості сповна осмислити — на засадах усе того ж легендарного переказу — як деякі вади в богостореній людині, так і спосіб життя перших людей у раю, який вони мусили, за заповітом Божим, обробляти й зберігати. Так само в легенді видно прагнення осмислити й саме гріхопадіння, сутність якого полягає не в тому, власне, що Адам і Єва з'їли яблуко, яке саме в собі й по собі не містило нічого особливого, а в тому, що вони порушили заповіт Божий, не послухалися Господа. Гріхопадіння приписується Адаму, цілком імовірно, як главі; принаймні ми аж ніяк не схильні вбачати перенесення першої провини з Єви на Адама тому лиш, що легенда йде з вуст жінки.

Але оцей наш нарис був би неповним, якби ми не навели ще тут надзвичайно характерного "Вірша на Різдво" (Різдво Христове), записаного в м.Куп'янську, який колоритно, з незрівнянним українським гумором пародіює гріхопадіння перших людей. Наводимо "Вірша" в оригіналі, в якому дотримано правопису П.Куліша, що, до речі, прийнято і в перекладі Євангелій Матвія і Марка українською мовою, недавно опублікованого:

Чи чули ви, панове, зроду,
Що Бог явивсь до нас аж Сам?
Та ще чого?! Щоб побити пику, морду
І очі виколоть бісам.
Бо старший біс хотів спізнаться з Богом:
Надувсь, як сич, аж очі лізуть рогом.
А Бог йому і каже: "А зась, поганий!
Нема тобі тут місця з нами".
Зайшов чорт з іншого тут краю:
Адама в гості пригласив,
А сам мерщій удрав до раю,
Та Єву яблуком скусив,
Та й Адама угостив.
Очнувсь Адам, аж баче — лихо:

Чорт сорочку з його зняв.
Адам питає Єву тихо:
— А з ким це вчора я гуляв,
Що він сорочку з мене зняв?..
А що, стара, невже і в тебе її нема?
Не викупимось ми від сорома!

Задумався Адам, сів у куточку та й заснув;
А Бог його збудив та й каже:

— А де ти дів свою сорочку?
— Мене, тато, чорт обманув.
— Пішов же геть, поганий, з раю!
Це ти так раю доглядів,
Що чорт з Євою всі яблука поїв!..
Іди і ти, поганко, з раю прясти!
Тебе Адам щоб доглядав,
Щоб більш не сміла яблук красти,
Так я Адамові нагайку дав...
А йди і ти, проклятий чорте!
Ти що з Адамом це зробив?
Старого в гості пригласив,
А з Євою всі яблука поїв:
Хазяїна раю навіки погубив!
Чорт гласу Божого злякався,
Утік та й у пекло аж забрався.
А щоб Адама й Єву одягти,
Христос родивсь. Адам гуляє:
Є нова свита і кожух,
І Єва в плахті щеголяє,
І знов у всіх радіє дух.
Гуляйте же і ви, панове, хоть щодня,
Бо й ви Адамова рідня.
Так будьте з празником здорові!

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ПРО ЖИТТЯ ПЕРШИХ ЛЮДЕЙ ПО ВИГНАННІ ЇХ З РАЮ ТА ПРО РУКОПИСАННЯ АДАМОВЕ

а українські легенди й вірші про життя перших людей по вигнанні їх з раю та про рукописання Адамове найбільший вплив справив той же апокриф "Слово про сповідання Євине", під впливом якого склалися й легенди про гріхопадіння перших людей та їхнє вигнання з раю. По вигнанні з раю, — говориться в апокрифі, — Адам і Єва посідали навпроти нього і, припавши до землі, заголосили — і голосили 7 днів (за іншою редакцією — 15 днів). "Знемогла душа моя від голоду, — казала Єва. — Ходімо, пошукаємо їстівного". Підвелися вони, обійшли всю землю — і не знайшли нічого їстівного; повернулися до Едема і знов заголосили: "Раю мій, раю, пресвітлий раю, — волав Адам, — красо невимовна! Задля мене створений, а задля Єви зачинений; Милостивий, помилуй мене грішного!" Тоді Господь умилосердився й послав янгола Іоїля, який відділив їм сьому частину раю. Адам і Єва поїли спочатку плоду тернового. Явився архангел Михаїл, приніс пшениці й меду і став настановляти Адама на діла ручні. Потім вигнав з раю всіх тварин, звірів, гадів і птахів і віддав їх Адаму, який дав їм усім імена. Адам почав обробляти землю. Прийшов диявол і каже: "Земля моя, а Божі — небеса і рай. Якщо хочеш бути моїм, то обробляй землю; а коли хочеш бути Божим, то йди до раю". Адам заперечив: "Божі небеса й земля і цілий всесвіт". — "Напиши його *рукописання*, — каже диявол, — тоді дозволю тобі обробляти землю (і не давав йому відійти), і тоді будеш моїм". Адам каже: "Чия земля, того і я й діти мої". Зрадів диявол і мовив: "Запиши мені все те, що ти зараз сказав". Адам узяв "плечя", написав рукописання й каже: "А інде писано у Святому Письмі". Адам жив у раю, славлячи Бога з архангелами та янголами у світі незатемнюваному; коли ж він був вигнаний з раю за порушення, то не відав ще того, що ніч і день раніше, ніж його, створено Богом. Сів він "просто раю" й заголосив "по райському житії". Настала ніч, зійшла на землю пітьма. І заволав Адам, промовляючи: "Горе мені, порушникові Божої заповіді, вигнаному зі світлого райського житія, пресвітлого незатемнюваного світу. Світе мій пресвітлий, — продовжував він, плачучи і голосячи, — вже не побачу сяяння твого і незатемнюваного світу, ані краси райської не побачу. Госпо-

ди, помилуй мене грішного". Прийшов до нього диявол та й питає: "Чого ти стогнеш і голосиш?" Адам відповідає: "Заради світу пресвітлого, який зникнув з очей". Диявол каже йому: "Я тобі дам світло, запиши рукописанням його рід свій і дітей". Адам "заради світу пресвітлого" дав дияволу рукописання, в якому написав так: "Чий світ є — того я і чада мої". І настав день, і засяяло світло по всьому всесвіту. А диявол узяв рукописання Адамове і сховав його в Йордані під каменем на тому місці, де пізніше хрестився Христос [1].

Ремство Адама про втрачений рай породило цілу сім'ю українських і руських духовних віршів, відомих під назвою "Плач Адама". Нічого особливо оригінального ці вірші собою не являють і подекуди буквально повторюються повністю або повторюють окремі вислови апокрифа "Слово про сповідання Євине". А загалом вони є простим поширенням таких віршів з церковних співів Постувального тижня: "Вигнаний з раю Адам був, там же й сидів проти нього, ридав, голосив зворушливим гласом, і говорив: "Горе мені, постраждав окаянний я! Одну тільки заповідь Бога порушив — і всіх був позбавлений благ. Раю пресвітлий, для мене насаджений був і через Єву зачинений!.." Поетичні картини церковних співів у віршах доповнені відповідними благочестивими роздумами про марноту людських устремлінь до земної слави і земного багатства і завершуються в деяких з них поверненням Ісусом Христом грішного Адама до раю. Лад віршів — церковний. Остання обставина — треба думати — пояснюється тим, що багато з виспівуваних нині сліпцями псалмів і духовних віршів складені (створені) південноруськими письменниками кінця XVII й початку XVIII століть: Лазарем Барановичем, святим Димитрієм Ростовським, Іоаном Максимовичем та ін. Так, наприклад, щодо Лазаря Барановича, архієпископа Чернігівського,

[1] Легенда про рукописання, дане Адамом дияволу про вічну працю на нього й рабство, склалася на основі неправильно зрозумілих слів апостола Павла: "І вас, що мертві були в гріхах та в необрізанні вашого тіла, Він оживив разом із Ним, простивши усі гріхи, знищивши рукописання на нас, що наказами було проти нас — Він із середини взяв його та прибив його на хресті" (Послання святого апостола Павла до колосян: 2, 13 — 14), а також і слів церковної молитви: "чесним Його хрестом *рукописання* гріхи наші знищив". Звідки ввійшла ця легенда у слов'янський апокриф, ще не досліджено.

в дослідженнях про його праці прямо говориться, що він, "відвертаючи народ від мирських пісень й повчаючи, щоби пісні мирські залишали, а замість них хвалу Богу й Богоматері віддавали, багато пісень обернув на божественні і, без сумніву, в народ передавав. Хоча суголосся було мирських пісень, але текст створював божественний, щоби при нагодах, замість нікчемних божественні словеса були співані, і добродумання в серцях укорінювалося".

Інші українські вірші відзначаються вже цілком народним характером і, поряд з плачем Адама, відводять також місце зображенню самого життя перших людей невдовзі по вигнанні їх з раю. Такою є "Пісня про Адама і Єву", вміщена П.П.Чубинським у "Трудах Этнографическо-статистической Экспедиции в западно-русский край" (т. 1, с. 147—148):

"Сидить Адам просто рая
І наготу покриває.
— А ти, Єво, не смутися,
І до мене обернися,
Прошу я тебе!

Господь Адаму говоряше:
— Де ж ти, Адаме, живеш?
— Осьде — в кутку,
Ох, мій смутку,
І з Євою молодою
Тішу біду свою.
Заповіді не хранив,
.... сотворив.

— О, бач, Єво,
Смутна жено,
Було жить, не грішить;
Вибачай же тепер.
Лучче було в раю жить,
Солодкі яблука во рту иміть.
Тепер треба працювати,
Щоб кавалок хліба мати
До самої смерті.

Зачав Адам розмишлять:

Як би нам хліба достать:
Укопать я не вмію
І не знаю, що посію,
Бо не маю чого.

Янгол к ньому явився:
— Іди, Адаме, поучися,
Візьми заступ та нагнися,
Копай землю, потрудися,
Та побачиш, що тобі вродить,

Проклята Єва і змія,
Що веліли вийти із рая,
І по пущі блудити,
І в сирій землі жити
По конець віку"

Легенди на "Плачі Адама" майже не спиняються, зате набагато докладніше говорять про життя перших людей по вигнанні з раю і про рукописання, дане Адамом дияволу. За легендою, записаною в м.Куп'янську, вигнані з раю прабатьки сіли проти райських дверей і гірко оплакували свій гріх і колишнє блаженство. До усвідомлення про гірку втрату домішувалась осторога за саме життя своє, страх смерті. Поставлений на сторожі біля дверей раю янгол чув ридання Адама і Єви, бачив їхній страх; зглянувся він на лиху долю перших людей і сказав Богові про їхнє сумне становище. Бог, не маючи наміру довести Адама і Єву до повного розпачу, велів янголу переказати їм, щоб вони взяли біля райського порогу землі, змоченої їхніми сльозами, і цю землю посіяли. Там, де посіяв Адам, виросла зі сліз його, змішаних із землею, пшениця, а де посіяла Єва, там виросли коноплі. Отак перші люди одержали хліб і одяг.

У легенді, записаній у с.Хомутинцях, розповідається таке про початок землеробства і водночас про створення коня.

Розсердився Адам, що Господь вигнав його з раю. Копає землю та й не каже: "Господи, допоможи!" А чорт радіє з того. Отож, що Адам скопає за день, чорт уночі поперекидає знову догори травою. Адам копає на іншому полі, думаючи, що поле в тому винне: копає та й копає, а вранці гляне — на полі знову трава зеленіє, ніби воно й не було скопане. Бився він,

бідолашний, побивався, а тоді зітхнув до Господа Бога та й каже: "Господи Боже, допоможи мені!" І як він промовив це, так та земля, яку він копав, і зачорніла смугою. Помолився Адам Богові й почав засівати. Коли засіяв, то запрягся сам у борону й волочить. Та так йому важко ту борону тягти, а чорт сидить позаду на бороні та й сміється. Поглянув на все це Господь і каже Своєму янголу: "Бачиш того чорта, що на Адамовій бороні?" — "Бачу", — відповідає янгол. — "Тож піди, — каже, — та зроби з того чорта коня для Адама". Янгол і пішов, та як закине на чорта оброть, так із нього й стала коняка. Тоді янгол каже Адаму: "Розпрягайся, чоловіче, та запрягай коня: Господь дає тобі скотину".

Легенда, записана в Куп'янському повіті, говорить, що коли диявол через заздрість спокусив перших людей на гріх, то, виганяючи їх із раю, Бог дав Адамові дерев'яну лопатку й велів йому копати землю й сіяти хліб, а Єві дав гребінця й веретено, щоб пряла. Адам почав копати землю. З'являється диявол і каже: "Не смій копати землю! Вона — не Богова, а моя: я дістав її з морського дна. Хіба даси мені щось, тоді дозволю копати". — "Та що ж я тобі дам, — каже Адам, — коли в мене самого нема нічого?" Диявол мовив: "Нехай буде так: поки живе людина, вона — Божа, в коли помре — моя". Адам пристав на це. Тоді диявол одтяв у Адама кінчик мізинця й кинув його на камінь — кінчик устряг глибоко в камінь. Диявол кинув той камінь у річку Йордань й промовив закляття: "Доки не випірне цей камінь з води, доти померлі люди будуть мої. А випірне він лише тоді, коли на землі з'явиться така людина, яка тричі народиться і тричі хреститиметься!" Отож коли Ісус Христос хрестився в Йордані, камінь сплив нагору, випірнув, бо Ісус Христос був саме Той Чоловік, Який тричі народився — від Бога Отця предвічно, від Діви Марії во плоті та з домовини й тричі хрестився — за законом Мойсейовим, в ріці Йордані й на хресті. Відтоді померлі люди стали Божими.

У слободі Ново-Миколаївці Куп'янського повіту записано такий варіант цієї легенди. Після суперечки Адама з дияволом за землю вони стали ділити *народ*. Адам ще не бачив, як люди помирають, і не знав, що всі нащадки його мають померти; через те диявол обдурив його легко, сказавши, що віддає Адаму живих людей, а собі бере мертвих. Ось

і уклали вони між собою таку умову і написали про те рукописання. Адам замість підпису приклав до каменя свою руку; вона відбилася на камені, і диявол кинув цей камінь у ріку Йордань. З того часу, як було зроблено рукописання, став народ помирати, і всі померлі стали потрапляти до диявола в пекло: і грішні, і праведні, і превелебні.

Раз якось іде Господь по землі і з Ним святий апостол Петро, а назустріч їде, сидячи поважно в колісниці, диявол. Господь і каже апостолу Петру: "Піди, запитай диявола, хто виведе померлих людей з пекла". На питання Петра диявол відповів: "Той вирве їх із рук моїх і виведе з пекла, хто тричі народиться і в Йордані хреститиметься". Тоді Спаситель пішов на річку Йордань до Іоана, хрестився від нього, стоячи на камені, й зітер з каменя Адамову печать.

Легенда, записана в Радомисльському повіті, розповідає про життя перших людей по їх вигнанні з раю і особливо про народження в Адама і Єви перших дітей і про вбивство Каїном Авеля надзвичайно наївно і своєрідно. Коли Бог вигнав Адама і Єву з раю, вони сіли в лісі та й плачуть — не знають, що робити. Господь послав до них янгола, який дав Адамові жменю жита й заступ і каже: "Візьми скопай клаптик землі та посій це жито — то й буде в тебе хліб". А Єві дав жменю конопляного насіння й каже: "Ось тобі — посій, з цього буде вам одяг; а коли Бог дасть, то від Тієї Жони, Котра створена Богом з квітки, народиться Син Божий, Він вас ізнову введе до раю". Оце посіяли вони й сіли перепочити. А той янгол, який їх спокусив у раю, перекинувся на найстаршого янгола та й каже: "Ви вже посіяли собі те, з чого буде у вас хліб і одяг; однак нема у вас такого, щоб ви не померли. Ви візьміть та зійдіться разом "їдно з другим", і тоді від Єви народиться син; цей син випросить у Сина Божого (котрий народиться від Жони, створеної з квітки), щоб знову ввів вас до раю". А Єва каже: "Та ми не знаємо, як це зійтись разом? Адже ми й зараз разом". От той янгол як показав Єві, так у неї й народився син Каїн. Каїн дуже не любив Адама: він знав, що його батько — той янгол, якого Бог скинув з неба.

Послав якось Адам Каїна сіяти жито, а Єва й каже Адаму: "Зляжемося — може, я приведу доньку, щоб сіяла коноплі". І народила Єва Авеля. Коли Авель виріс, його

послали пасти овець, а Каїн поніс йому обідати, та взяв і з'їв той обід. Коли Авель повернувся додому, то сказав Адаму, що він ще не обідав. Адам побив за те Каїна. Каїн розгнівався на Авеля і вбив його, а Бог за це вбив громом Каїна.

Нарешті, є в нашому розпорядженні і ще одна доволі оригінальна легенда про життя перших людей після їхнього гріхопадіння. Легенду цю записано в слободі Кабанячій Куп'янського повіту, причому в ній Адама зображено першим ченцем і не тільки винахідником писемності, а й навіть першим письменником.

По вигнанні з раю Адам прожив багато років самотою, не маючи ніяких зносин з Євою: "Адам при древі жив ченцем, хвалу віддавав, пісні янголам складав на славу Духа Святого". Він писав божественні пісні, писав псалми і різні листки з історії. Сидів він під деревом за маленьким столиком й писав також чернечі пісні; написав він 43 "аспідських (господських?) псальми". Кажуть також, ніби Адамом написано три книги: "Книгу на добро", "Книгу настанов на путь" і "Книгу звернення до Господа". За створення цих трьох книг Господь нібито дарував Адамові вічне життя.

Ані Сказання про чернецтво Адама, ні сказання про винайдення ним писемності та його письменство нема в слов'янських апокрифах. Перше могло бути плодом домислу народного: Адам щиро каявся в тому, що вчинив гріх; звідси недалеко й до думки про чернецтво його хоча б на схилі віку. Щодо другого сказання, то воно могло легко проникнути в українські легенди шляхом усного переповідання від талмудистів, у яких є сказання про те, ніби Адам написав 91-й псалом.

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ПРО „ТРИБЛАЖЕННЕ ДРЕВО“ СМЕРТЬ АДАМА ТА ГЛАВУ ЙОГО

Цикл українських легенд про Адама і Єву закінчується легендами про "триблаженне древо", смерть Адама та главу його. Загалом дуже бідні відомості про життя наших прабатьків відзначаються ще більшою бідністю, коли мовиться про їхню смерть. Благочестива допитливість давніх християн, що прагли якнайтісніше пов'язати старозавітні події з новозавітними, особливо щодо якнайбільшої і найвищої таємниці християнської релігії — спокути роду людського хресною смертю Боголюдини, оточили останні дні життя Адама низкою апокрифічних легенд; а народна допитливість на основі народних апокрифів створила чимало легенд про те саме. Зокрема, щодо українських легенд про "триблаженне древо", смерть Адама та главу його, то їх складено під впливом тих самих "Слова про видіння Євине", "Слова про Адама" і "Сказання про древо хресне", хоч в "індексі" й приписуваного попу Єремії, та такого, що не містив у собі майже нічого богомильського.

У "Слові про Адама" мовиться, що Адам, народивши 30 синів, упав у хворобу ("чревну"). Перед смертю він схотів зібрати до себе всіх синів. Сини зійшлись до нього з трьох сторін землі і стали при дверях дому, де Адам звичайно возносив молитви Богу. Сиф спитав його: "Отче Адаме! Яка хвороба спостигла тебе?" Адам відповів: "Діти мої, велика скорбота обійняла мене". Вони спитали, що це за скорбота й хвороба. При цьому Сиф спитав ще й від себе, чи не сумує Адам за плодами райськими, які вкушав раніше, і якщо це так, то він готовий піти й принести їх: "Я посиплю, — сказав він, — голову мою попелом, волатиму й молитимусь, щоб припинилась скорбота твоя". — "Ні, сину мій Сифе, — відповів Адам, — але я переживаю скорботу й хворобу". На питання Сифа, від чого він страждає, Адам розповідає, як Бог створив його і Єву, через яку він помирає, й заборонив вкушати їм від древа життя (?); але в той час, коли янголи, стражі Єви, були перед Богом на славословленні, ворог, дізнавшись, що з Євою нема ні Адама, ні янголів, дав їй вкусити від цього древа. Після цього явився Бог і закликав Адама до відповідальності. За порушення заповіту Господь

послав Адамові 70 хвороб, з яких перша — хвороба очей, а друга — гандж слуху.

Скінчивши розповідь, Адам почав зітхати з глибокою скорботою; Єва хоче поділити з чоловіком його страждання, якого зазнав він через неї. Адам висловлює побажання, щоб Єва пішла разом із Сифом у рай і попросила Господа послати янгола, який дав би йому з раю єлею для помазання і втамування хвороби. Сиф і Єва негайно вирушили. По дорозі на Сифа напав лютий звір "Горгоній" і став гнатися за ним. Єва заступилася за сина й мовила звірові: "Невже тебе не страхає образ Божий, якому ти мусиш коритися?" Звір на це відповів, що Єва сама винна у втраті влади над звірами, природа яких через гріхопадіння перших людей цілковито змінилася. Нарешті Сиф, хоч уже й поранений, змусив замовкнути звіра і приборкав його (закляв), вказавши йому на день суду. Прийшовши до раю, Сиф і Єва заплакали, посипаючи голову перстю, і попросили єлею. Явився архангел Михаїл і сказав Сифу, що від хвороби Адамової немає ліків, і дав йому гілку з дерева, через яке Адама і Єву було вигнано з раю (за іншою легендою, архангел дав Сифові три гілки з трьох дерев: кедра, певга[1] й кипариса. Після того Сиф з матір'ю повернувся до Адама, в його намет. Адам зустрів Єву докором, що з її вини смерть прийшла на увесь рід людський, звив з гілки вінець і надів його собі на голову ... Між тим, Адамові лишалось жити всього один день. Єва сказала чоловікові: "Навіщо я житиму, коли ти помреш?" Адам заспокоював її тим, що й сама вона невдовзі помре. Коли він помре, — вів далі Адам, — то слід покрити його, але не торкатися до нього до появи і особливого розпорядження янгола, якого Бог, певна річ, пошле, зглянувшись над Своїм творінням; Єві зі свого боку треба лиш молитися за нього. Єва залишила Адама і стала молитися. Являється янгол і оголошує їй про смерть Адама; він кличе Єву поглянути, як підійматиметься душа Адама. Єва побачила світлу колісницю на чотирьох орлах, з янголами, яка зупинилась там, де лежав Адам. Серафими стояли між колісницею й тілом Адама. При жертовному кадінні янголи підносили свої голоси у молитві:

[1] Певг — вид середземноморської сосни (*прим. ред.*).

"Святий Іаїлю, помилуй його, бо він — Твій образ і творіння рук Твоїх!" Потім Єва побачила два величних і страшних таїнства перед Богом. Вона покликала Сифа подивитися сім розверзтих твердей і янголів, що молилися біля тіла Адама. Єва сказала синові: "Поглянь, дитино моя Сифе, хто ці двоє ефіопів, що стоять на молитві за отця твого?" Сиф відповів, що це — сонце й місяць, які разом з янголами зійшли помолитися за Адама; тільки їхнє світло потьмарилось перед світлом усього.

Такий зміст власне апокрифа, відомого за грецькими рукописами і лише дещо видозміненого в слов'янських редакціях. При цьому в слов'янському апокрифі "Слово про сповідання Євине" в розповіді про погреб Адама додано декілька абсолютно нових порівняно з грецькою редакцією подробиць. Коли помер Адам, — мовиться тут, — з неба явилось кадило з ладаном і три янголи зі свічками. Господь звелів архангелу Михаїлу віднести тіло Адама до раю, а дух його, — мовив Господь, — нехай пробуває на третьому небі.

За іншою редакцією, прийнявши душу Адама, Господь послав архангела "поховати тіло" його: "І Сифа навчив. І взяли його тіло, й принесли до місця (погреба) ... Копали могилу, архангел її освятив. Був голос небесний: "Адаме!" Адам же прорік: "Се, Господи, я; се Ти говорив: "Землею ти є і в землю повернешся знов". Рече до землі: "Твоя від твоїх, тобі я приношу себе від усіх". Отак поховали Адама зі звитим вінцем на його голові". Після поховання Адама Єва стала молитися, щоб Бог приєднав її до чоловіка, оскільки вона створена з його ребра. Архангел Михаїл навчив Сифа, як поховати Єву, котра померла по шести днях після Адама: "і прийшло троє янголів, і взяли тіло Євине, і поховали її там же, де лежить тіло Адамове й Авелеве, сина їхнього". З вінця, що був на голові Адама, виросло чудесне дерево, історія якого має продовження вже в інших апокрифах і головним чином в апокрифі "Сказання про древо хресне".

У "Сказанні про древо хресне" міститься історія походження древа, що послужило для хреста, на якому був розіп'ятий Спаситель. У рукописах "Сказання" зустрічається у двох редакціях. В одній воно приписується Григорію Бого-

слову, а іноді Григорію Двослову, хоча ні в того, ні в другого святого отця немає такого сказання. В другій редакції "Сказання про древо хресне" приписується Северіану, єпископу Гавальському, у творах якого також немає такого сказання[1]. В першій редакції "Сказання" починається з того, як перед смертю Адама Сиф приніс з раю гілку з древа пізнання добра і зла, і як з цієї гілки Адам зробив собі вінець, в якому його й поховали. З вінця, що був на главі Адама, виросло величезне дерево, яке розділилося на три частини й було найвищим поміж усіма деревами. Райське дерево, з гілки якого воно пішло, виросло в раю з насіння, кинутого посередині раю Сатанаїлом тоді, як Бог насаджував рай (у цьому лиш одному й позначився на апокрифі вплив дуалістичних поглядів богомильства). Помітивши згодом це дерево, Бог прорік Сатанаїлу: "Тут буду Я і тіло Моє, і буде тобі на вигнання", оскільки з нього виросте древо хреста. Древо пізнання добра і зла виросло на три частини: одна частина означала Адама, друга — Єву, третя — Самого Господа. Коли прабатьки согрішили, то Адамова частина дерева впала в ріку Тигр, яка й винесла її з раю; Євина частина залишилась у раю до потопу, під час якого вона принесена була "до Меррської ріки", тобто до вод Мерри; а гілка з древа Господа була вручена янголом Сифу для Адама, який і зробив собі з неї вінець. Із цих трьох частин древа пізнання добра і зла зроблені були потім три хрести: хрест Спасителя з дерева, що виросло з вінця на главі Адама; хрест вірного розбійника — з Адамової частини райського дерева; хрест невірного розбійника — з Євиної частини того ж райського дерева.

Всі ці три дерева опинилися в Єрусалимі таким чином. Адамова частина райського древа, винесена з раю Тигром, зупинилася на піску. Якось Сиф схотів пом'янути батька свого Адама. Янгол вказав йому на це дерево і звелів розкласти вогнище на ріці Нілі (?). Вогнище лишилось невгасимим, і його стерегли люті звірі. Коли пізніше прийшов до Авраама Лот і розповів про свій гріх з дочками, Авраам велів йому принести вогню з тієї ріки — в цілковитій певності, що Лот

[1] На початку "Оповіді" зазначено, що її списано у Вірнті з послання "некоего Жидовина".

там неодмінно загине. Лот уміло скористався зі сну лютих звірів, що охороняли вогонь, і щасливо повернувся до Авраама з трьома головешками. Авраам був вражений і звелів Лотові посадити ці головешки на одній горі і поливати їх доти, доки з них виросте дерево, що й буде знаком Божого прощення Лоту. Головешки, справді, прийнялися й розрослися в чудове дерево.

Винесена потопом з раю Євина частина дерева зупиниилася при водах Мерри, і иею Мойсей, за наказом янгола, усолодив під час поневірянь євреїв у пустелі Аравійській воду в джерелі, посадивши його в иьому хрестоподібно, причому воно розрослося в чудове дерево. Коли для спорудження храму Соломонового збирали дерево по всій землі, то привезли до Єрусалима й ці три дерева. Дерево, що виросло з вінця на голові Адамовій, було привезене з корінням, в якому й виявилася голова Адамова. Спочатку її не помітили в корінні, яке відтяли від дерева й лишили без жодної уваги. Аж ось якось під час полювання Соломона один отрок відстав од почту і випадково потрапив у печеру, де й помітив, що вона з кістки, а не з каменю; про це дивие явище він і доповів цареві. Соломон одразу ж наказав очистити кістку від землі й коріиня і дізнався, що це була глава Адамова. Її перенесли до Єрусалима. Соломон велів засипати главу Адама каміиням, з якого й утворилася Голгофа. А стовбур ніяк не могли використати на побудову храму і він пішов лише на риштовання. Коли Южзька цариця, оглядаючи споруджуваний храм, ступила на це дерево, воно сильно похитнулося; але цариця, замість прокляття, вимовила: "О триблаженне древо, на ньому ж розіпиеться Христос!" По завершениі спорудження храму дерево потрапило до Силоамської купелі, через що яигол щоліта сходив у неї і збурював у ній воду. Коли іудеї віддали Ісуса Христа разом із двома розбійниками на розп'яття, то Пілат наказав зробити з тих дерев три хрести. Хрест Спасителя був зведений на Голгофі на тому самому місці, де пробувала глава Адамова; кров'ю з ран розіп'ятого Спасителя і водою з проколотого ребра Його хрестився Адам (тобто змочено було главу його, що пробувала під хрестом Спасителя) і звільнився від клятви.

За "Сказанням", приписуваним Северіану, "древо хресне" походить з дерева, яке виросло з головешок, посаджених Лотом. Воно принесене було до Єрусалима в той час, коли Соломон споруджував храм. Будівельники декілька разів примірювали його на бантини в храмі: але внизу, на землі, воно здавалося задовгим, а коли піднімали його нагору, на будівлю, виявлялося закоротким. Так дерево й не використали для будування, і його лишили в храмі, де воно лежало до того часу, коли зроблений був із нього хрест для розп'яття Спасителя; його обіклали тридцятьма срібними вінцями, з яких один, як плату за зраду Спасителя, було віддано Іуді-зраднику.

Під впливом наведених апокрифів у середовищі українського народу склався цілий цикл легенд про "триблаженне древо", смерть Адама та главу його. Дещо в них, порівняно з апокрифами, народна фантазія видозмінила, дещо переплутала, викривила, дещо вигадала; але основна думка всіх цих легенд та, що те саме древо, яке спричинило вигнання прабатьків з раю і введення у світ смерті, перемогло на Голгофі смерть і отверзло людям райські врата.

У легендах, записаних у місті Куп'янську, розповідається, що Адам, коли помирав, послав сина свого Сифа до врат земного раю, аби він попросив там у янгола єлею милосердя (за іншими легендами — обіцяного Богом сімені у буквальному значенні цього слова). Адам дав Сифові три зернини з райського древа пізнання добра і зла (за іншими легендами — гілку з цього древа). Із цих трьох зерен, посаджених на могилі Адама, виросло три дерева. Їх було зрубано потім царем Давидом для храму, та при спорудженні храму Соломоном вони не пішли в хід, а лишились лежати на горі, звідки одного разу, під час сильного дощу, були знесені водою вниз, і потрапили в купіль (Силоамську). Сюди щороку сходив з неба янгол, щоб очищати ці три дерева, які зрослися в одне, від намулу, що відкладався на них упродовж року, причому всі хворі, скупавшись у цей час у купелі, одразу ж одужували. Євреї, шукаючи придатні для хреста Спасителя дерева, згадали про ці саме і, по своїй злобі, зумисне зробили з них (дуже намоклих) хреста, щоб Спасителю важче було нести його на Голгофу.

За легендою, записаною в слободі Кабанячій Куп'янського повіту, в Адама було два сини — Петро й Макрадомець. Адам захворів й послав обох своїх синів знайти йому цілюще зілля. Петро й Макрадомець пішли й по дорозі зустріли янгола, котрий спитав у них: "Куди ви прямуєте?" — "Батько наш захворів, — відповідали брати, — і послав нас за цілющим зіллям". Янгол дав їм три якихось зернини й велів повернутися додому. Коли брати повернулися додому, то виявилося, що Адам під час їхньої відсутності помер і навіть був уже похований. Брати довго не знали, що їм робити із зернинами, які дав їм янгол; нарешті, один з них каже: "Давай посадимо ці зерна на могилі батька". Посадили. Минуло багато часу, і з зерен виросло три дерева: "дерево спасіння", "дерево добре" і "дерево лихе". Коли дерева стали великими, то глава Адамова вийшла із домовини й лягла під "деревом спасіння". Дерева ці росли на своєму місці до часу розп'яття Христа. Євреї, засудивши Христа на розп'яття, пішли шукати дерев, які підійшли б для цього, і знайшли ці три дерева. З "дерева спасіння" було зроблено хреста для Спасителя, на хресті з "доброго дерева" був розіп'ятий розсудливий розбійник, що ввійшов до раю, а на хресті з "лихого дерева" — злий розбійник. Коли Христос і розбійники були розіп'яті, то під хрестом Спасителя з'явилась голова Адамова. Відтоді й стали малювати біля ніг розіп'ятого Христа главу Адама.

За однією легендою, записаною в м.Куп'янську, коли вигнав Бог Адама з раю, той почав сіяти собі хліб. Та що лиш він зоре, лукавий візьме й витопче. Коли б лукавий зробив це раз чи два, то ще б нічого; та оскільки лукавий робив це повсякчас, то зовсім опротивів Адаму. От Адам і спитав його: "Навіщо ти мені чиниш зло?" А лукавий йому у відповідь: "Я чиню це для того, щоб ти віддав мені мертвих; і знай, що не припиню, доки ти мені не віддаси мертвих!" Довго Адам не згоджувався, та оскільки лукавий не припиняв шкодити, то Адам і віддав йому всіх мертвих. А щоб Адам не порушував своєї клятви, лукавий сказав йому: "Обріж свій мізинець і кров'ю зроби знак собі на голові, що ти не будеш зраджувати свою клятву, а я тільки-но стрінуся з тобою й побачу в тебе на голові червоне, вже й знатиму, що ти ще не зрадник своєї

клятви". Таким чином гріх Адама був накреслений на його чолі. Перед смертю Адам пішов на те місце, де тепер Єрусалим; тут він помер і був похований на Голгофі. Місце, де лежала глава Адама, назвали Кранієвим, або Лобним; саме над цим місцем був згодом поставлений хрест Христу. Кров, що витекла з хромленого ребра Спасителя, змила на главі Адама знак угоди, укладеної ним з дияволом, і тим визволила всіх померлих з-під влади диявола.

До цього додають, що те місце на Голгофі, де пролилася кров Спасителя, обкладене тепер золотом у вигляді кільця, в центрі якого — шпарина, заглиблена в землю до чола Адамового: тут і є пуп землі. Очевидно, подробиця ця увійшла до легенди з "Ходіння" ігумена Даниїла в Єрусалим, де в розділі про церкву Воскресіння Христового мовиться: "... тут є біля стіни за вівтарем: пуп земний... Є ж бо й Розп'яття Господнє, від церкви Воскресіння на схід обернене, високо на камені, як вістря піднесене; а навколо каменя — ніби пагорок малий, а посеред каменя того назовні витесано шпарину на лікоть завглибшки й на п'ядь завширшки, по колу. І тут було встановлено хрест Христовий. На споді того каменя лежить глава Адама першого. Під час Розп'яття Господнього, коли на хресті Господь наш Ісус Христос віддав Дух Свій, тоді розірвалася церковна завіса, і каміння розпалося, тоді ж і той камінь просів над главою Адамовою, і тією розпадиною зійшла вода із ребер Ісуса Христа на главу Адамову і омила гріхи роду людського. Є та розпадина на тому камені і до сього дня; і є Розп'яття Господнє і камінь той святинею, стіною кам'яною оточеною; і вгорі понад Розп'яттям Господнім зведено склепіння, і розписано мозаїкою дивною".

Легенда, записана в с.Хомутинцях, позначена суто народним духом і складом.

Жив собі Адам, — розповідає легенда. Ось уже його Господь і дітками поблагословив. Така вже йому втіха і радість, що, здається, хотів би жити вічно; а до всього цього й здоров'я йому служило. Ось і каже Адам до Бога:

— Боже, Боже! Не помру я, бо я дуже міцний чоловік.

— Що міцний, то міцний, — каже йому Бог, — а все одно мусиш померти. Розболиться в тебе голова, защемлять руки, почне крутити ноги — і ти таки помреш!

Не вірив Адам, поки був молодшим, а надійшла пора — мусив був повірити. Розболілась голова, стало крутити кістки, — звісно, як буває в старої людини. Бачить Адам, що недалеко вже й до смерті, й каже своєму синові:

— Сину мій, сину! Піди, — каже, — до раю і принеси мені з раю золоте яблучко, бо надходять уже мої останні дні.

Пішов син до раю, та замість яблучка приніс ту лозину, якою Бог вигнав Адама з раю. Адам звелів зробити з лозини три обручі (вінці) і надіти їх собі на голову. Ну, та хіба ж від смерті щось допоможе! Воно вже голова наче й не болить, а померти — все ж помер. І як він з тими обручами на голові помер, так його з ними й поховали. Аж ось із тих обручів виросло три дерева: кипарис, кедр і триблаженне древо.

Ще про триблаженне древо, — веде далі легенда, — розповідають, що Матір Божа із Спасителем якось спіткнулась об нього і мовила, злякавшись: "О триблаженне древо! На тобі буде розіп'ято Сина Мого!" А син на це промовив: "Правда, Мати Моя!" І справді, скільки потім не добирали хрестів, на жодному не могли розіп'яти Його, а лише на триблаженному древі, яке ще тоді, як росло, мало вигляд хреста.

У другій легенді, записаній у слободі Кабанячій, розповідається, що коли Адам согрішив, то Господь сказав йому: "Піди, Адаме, по раю і знайди плід міцності людини". Довго ходив Адам по раю в пошуках за плодом міцності людини, гірко оплакуючи свою слабкість; нарешті, знайшов цей плід й подав його Господу. Господь, узявши плід, сказав Адаму: "Хоч ти й согрішив, але за те, що старанно шукав і знайшов плід міцності людини, Я представлю Тебе перед Собою". Адам уписав слова Господні до книги, а саму книгу передав синові своєму Сифу й заповів зберігати її в нащадках. Коли Христа розіп'яли, то єврейські вчені, на підставі слів, сказаних Адамові: "Я тебе представлю перед Собою", наказали намалювати на хресті біля ніг Спасителя главу Адама. За іншим варіантом, коли почали ставити хрести для Спасителя і двох

розбійників, то хрест Спасителя, як і де його не ставили, весь час провалювався в землю. Вже робітники зовсім змучились, а хреста все ж не могли поставити. Тоді Спаситель зглянувся над ними й каже: "Знайдіть першу людину, візьміть главу її й покладіть під хрест". Євреї відшукали череп Адама, поклали під хрест, закріпили хрест на черепі і тоді розіп'яли Спасителя.

Легенда, записана в слободі Тарасівці Куп'янського повіту, повідомляє зовсім нові дані про те ж. Копали на Голгофі яму для хреста Спасителя й вирили при цьому череп людини. Викинули його з ями; череп покотився і впав до ніг Спасителя. Хтось із тих, хто стояв тут, сказав: "Чий би це був череп?" — "Адамів", — відповів сам череп. "—Ого! — засміялись воїни. — Чи не хочеш, Адаме, пожити з нами? Ось Чудотворець: попроси Його — Він воскресить тебе!" Череп сказав їм на це: хвилина смерті така страшна, що він і жити не бажає, аби лиш не переживати цієї миті знову.

За іншими оповідями, записаними там же, викопали не один, а два черепи й викинули їх з ями, причому воїни відштовхували їх від себе ногами, а євреї, які стояли тут, говорили, що, можливо, це були також хоробрі воїни, а то, може, навіть і царі, а тепер їх топчуть ногами. Тоді один з черепів, котячись з гори, промовив: "Я — цар Саліма"; а другий, що зупинився біля хреста Спасителя, сказав: "Я — Адамова голова".

На закінчення легенд про Адама і Єву наведемо оповідь неписьменної старої жінки із слободи Ново-Миколаївки Куп'янського повіту. Оповідь ця містить простодушно-наївне розв'язання деяких антропогонічних питань, охоплює затим усе подальше життя роду людського й завершується вираженням есхатологічних ідей, перейнятих, звичайно, грубим матеріалізмом, але таких, які наочно з'ясовують характер релігійних поглядів селянського простолюду.

Коли зачинався світ, жили собі двоє людей: Єва (мужчина) і Марія; в них тіло було таке, як у нас тепер нігті. Угледіли вони якось на одній яблуні два яблука; довго милувалися ними, а потім одне разом з'їли, — і зразу ж у мужчини Єви утворилася на горлі кістка (кадик — "Адамове яблуко"), а тіло в них стало таке, як у нас нині. Тут же вони

й согрішили. Марія з цього ж разу затяготіла й народила сина. Ось вони скликали янголів і стали думати й гадати, яке йому ім'я дати. Дали йому ім'я — Петро; Марія це ім'я не злюбила, всіх янголів засмутила. Стали знову думати й гадати, яке ж йому ім'я дати. Дали йому ім'я — Микола; Марія це ім'я злюбила, всіх янголів звеселила.[1] Від тієї пари — Єви і Марії — стали розмножуватися люди, поки не вижили (першого) віку. Коли став наближатися до кінця вік, святі люди почали будувати ковчег й пускати туди людей по парі — чоловіка й жінку, і всякої птиці, що літає, по парі, і всяких тварин по парі. Ховрашків та жаб — тих не брали, вони вивелись потім із землі; вовків і зайців також не брали, та тільки не знаю, звідки вони потім узялися. Коли всього набрали, тоді пішов дощ. І йшов він сорок день і сорок ночей. Всі люди потонули, і всі хати, і все, що було; а ті люди лишились, які були в ковчезі. Коли дощ ущух, пара людей вийшла з ковчега, і стали вони жити на землі; стали жити — стали грішити, а в них стали вселятися і від них стали народжуватися потонулі душі, тільки їм давали вже інші імена. Після того, як змінився світ,

---

[1] Епізод надання імені першому синові Єви і Марії дуже нагадує епізод надання імені Богомалятку в колядці, надрукованій Хр.Ящуржинським на сторінках "Киевской старины" (1895, лютий, с.209—211):

Ой в Русалимі у Віфлеємі —

Грай, море, грай!
Радуйся, земле,
Син Божий народився!
(цей приспів повторюється після кожного вірша).

Пресвята Діва там Христа мала,
В ризи Його вповивала.
Там всі святі поза стіл сіли.
Взяли писати, взяли читати, —
Дали вони ім'я святого Петра.
Пресвятая Діва того ім'я не хотіла.
Взяли читати, взяли писати,
Яке Йому ім'я дати, —
Дали вони ім'я святого Павла.
Пресвята Діва того ім'я не хотіла.
Взяли писати, взяли читати,
Яке Йому ім'я дати, —
Дали вони ім'я Ісуса Христа.
Пресвята Діва то ім'я злюбила...

і люди змінились: раніше були великі та дужі, а чимдалі, тим ставали щораз меншими; а ще далі, після нас, будуть такі, що в одній печі молотитимуть по сім чоловік одночасно. От і ми вже той вік вижили, що Бог призначив, бо раніше діти слухалися батьків і матерів і боялися їх, а нині не слухаються й не шанують, — самі, мовляв, більше знають, ніж отці й матері. Це ми ту останню сотню літ доживаємо, яку додали святі отці. Господь розгнівався на отців, що вони додали віку людям, сказав, що все терпітиме, що б не творилося на білому світі: хоч хто людину заб'є чи щось інше скоїть, то Він і не карає. Коли доживемо цю останню сотню літ, то буде Страшний суд — буде нас Господь судити, визначати, кого куди. Де сонце сходить, там буде рай; де сонце буває ополудні, там — пекло; а де сонце ніколи не буває, там — ад. За великі гріхи посадять в ад, за менші — в пекло, а безгрішних улаштують в рай. В раю жити добре — там добре п'ють і їдять; а в аду комашкаються (безперервно вовтузяться, як мурашки): той везе лозу; той кричить "пити!", а в нього крізь горло вода ллється; той у смолі кипить. Тин підпирають — це за те, що коли жив на цьому світі, то коли щось робив погане, і йому казали: "не роби — гріх, а коли помреш, то на тому світі тобою тин підпиратимуть", — він відповідав: "гріх у міх, та ще й зверху сів! — там, на тому світі, нехай хоч тин підпирають моєю душею"; а також за те, що коли в когось повалиться тин і той просить допомогти, він не піде на допомогу, і от на тому світі й тин підпиратиме. Хто кричить: "пити!" — так це за те, що на цьому світі не даєш іншим напитися води, особливо жнивами. Лозу возить за те, що на цьому світі крав її. Від гріхів звільняється той, хто на цьому світі дає милостиню. Жила собі одна скупа жінка. Ось прийшов до неї жебрак і попросив маленької цибулини. Вона цього не пошкодувала — дала; а коли померла й мучилась у смолі, то той самий жебрак прийшов, спустив до неї цибулину, — вона вхопилася за цибулину й вилізла із смоли.

Ті жінки, які померли вагітними, тепер мучаться, і баби пупорізні за ними ходять, дожидають Страшного суду. А після Страшного суду їх улаштують прямо в рай разом з маленькими дітками і з бабами: вони за стільки літ до суду відтерпіли вже страждання.

Люди всі зміняться, а земля тільки обернеться, сонце зайде за хмарку, а світ не зміниться; нам здаватиметься, що палатиме земля і все, але нічого цього не буде. А ось що буде. Перед Страшним судом ходитимуть ворожки і з того попелу, з якого жінки роблять луг для прання в п'ятницю й викидають грудку мокрого попелу надвір, зроблять із неї паляничку й пропонуватимуть її людям: хто візьме, того душу й переманять до себе.

Занадто грубими, природними мазками накидано в цій оповіді велику епопею людства; але її від першого й до останнього штриха яскраво пронизує життєдайний промінь віри в безсмертя й майбутню праведну винагороду, яка незмінно служить нашому простолюдину відрадною провідною зіркою в його многотрудному й многосмутному житті.

ДОДАТКОВІ УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ ПРО ЛЮДИНУ

рім основних космогонічних легенд та переказів про людину, на Україні й понині живе ще чимало, так би мовити, додаткових легенд, головна мета яких — задоволення народної допитливості. Такими, наприклад, є легенди про походження глитаїв, про людський вік, про людину й дятла, про верховенство мужчини в сім'ї та інші.

Народ стільки бачив і бачить горя від глитаїв, що відмовив їм навіть у походженні від людей. Коли Бог помітив, — розповідає легенда, записана в Стародубському повіті, — що найстарший янгол Його замислив Його усунути, аби прибрати до рук володарювання усім світом ("щоб у свої руки віжки взяти"), то передовсім повисмикував тому пір'я з крил, забрав у нього весь Свій одяг, заростив усього його шерстю, увінчав голову рогами, причепив ззаду хвоста та й зіпхнув із неба в пекло. Коли скинутий янгол туди котився (а дорога та, мабуть, була вибоїста), хвіст у нього відвалився, впав на землю й породив глитаїв, а чорт став, таким чином, куцим.

Створив Господь людину, — розповідає легенда, записана в Куп'янському повіті, — і призначив їй жити на землі всього лиш тридцять літ; створив і звірів, і призначив і їм вік: віслюку, верблюду й собаці — також по тридцять років. Людина жила собі на землі, розкошувала й нічого не робила, тільки знай тужила, що Бог призначив їй короткий вік. Пожив, пожив віслюк та й каже: "Як оце мені мучитися всі тридцять літ у праці та в горі — не хочу стільки жити. Піду до Бога й попрошу, щоб зменшив мені віку". Бог зняв з віслюка десять років і думає: кому їх віддати? Раптом з'являється людина й просить додати віку. Бог зняв з віслюка десять років і віддав їх людині. Отож, виходить, після тридцяти років людина живе вже ослячий вік. Пожив собі, пожив і верблюд та й каже: "Кепсько жити! Все тягаєш та тягаєш на собі, нема спокою ніколи! Не хочу стільки жити. Піду до Бога й попрошу зменшити мені віку". Бог зняв і з верблюда десять років і думає: куди їх діти? Коли приходить людина й каже: "Я на землі не живу, а пишаюсь, мов квітка. Нічого не роблю, всі звірі слухають мене, птахи втішають співами. Одне тільки горе: лишилось мало жити!" Бог і верблюдових десять років

віддав людині. Виходить, після сорока років людина живе вже верблюдячий вік.

Пожив, пожив собака й каже: "Погано на світі жити! Оце як мені на холоді й з голоду пропадати, та горлянку дерти, та побої зносити — не хочу більше жити: піду до Бога й попрошу збавити віку". Бог і з собаки зняв десять років і думає: куди їх діти? Коли тут знову приходить людина й голосить-приказує: "І жити мені є де, й ходити є в чому, і їсти можу, що лиш схочу, і над звірями й птахами верховоджу, вік лише мій короткий!" Бог і собачі десять років віддав їй. Таким чином, після п'ятдесяти років людина живе вже вік собачий.

Діти не ходять до року ще з часів Адама і Єви — і ось з якої причини. Коли у Єви народився син, Бог явився до неї в образі Дідка і звелів перекинути дитину через ворота. Єві шкода стало рідне дитя, і вона не послухалася Божого веління. "Ну, то й носися тоді з ним!" — каже їй Дідок. І ось звідтоді до року діти не ходять (Чернігівська губернія).

За зовнішнім виглядом перші люди були схожі на нинішніх циган, які й нині живуть так, як жили люди "з початку світу" (Старобільський повіт). Обриси деяких частин людського тіла набули нинішнього свого вигляду вже пізніше, як свідчить про те записана в Острозькому повіті легенда "Людина й дятел". Давніше, коли почали дятли на світі плодитись, вивів дятел дітей і схотів охрестити їх. Літав він, літав — ніде не може знайти кумів. Між тим, діти вже стали великими, а все нехрещені. Стрибає він якось по дереву, дивиться — біжить старий голодний лис. Дятел і каже йому: "Може, ти похрестив би у мене дітей?" — "Добре, похрустаю", — каже лис, зрадівши, бо йому дуже вже хотілося їсти. А дятел водиться в дуплі, а не на гілках. Ось він привів лиса до того дерева, де були його діти. Поліз дятел у дупло і давай викидати звідти дітей своїх, а лис собі хрустає їх. Повикидав дятел усіх дітей та питає: "А що — похрестив?" — "Похрустав", — відповідає лис. — "Ну, так подавай їх сюди!" — "Та я ж їх похрустав: ти ж просив, щоб я похрустав, я й похрустав". Дятел бачить, що немає дітей, полетів і вилетів на шлях. Раптом дивиться — везе селянин глину. Дятел не

знає, що з собою робити. І от з горя сів волові на голову і ну довбати тому лоба. Чоловік торох сокирою, щоб убити дятла, та так і розрубав голову волові. Дятел полетів і влетів у хату до того чоловіка. Дивиться — в колисці лежить дитина. Сів він на дитину і заходився їй довбати лоба. Побачила це мати, вхопила "мняло" й хотіла було вдарити дятла, та вбила свою дитину. Давай тоді вона ганятися за дятлом, спіймала його й хотіла було зарізати. "Ні, дочекаюся чоловіка", — завагалася вона. Посадила дятла під глечик, а сама сіла і залилася сльозами. Приходить чоловік. Вона показала йому на вбиту дитину і розповіла, як було діло. "Давай, — каже вона, — вб'ємо дятла!" — "Е, ні! — заперечив чоловік. — Я через нього вола вбив! Давай хутчій масла: намаслимо його гарненько, і я його проковтну живого!" Проковтнув. Як почав у нього всередині дятел пурхати, як почав там длубатися! Нарешті, знайшов відому дірочку й виглядає звідти. А мужик кричить — не зна де й приткнути себе! Жінка й каже: "Ставай навкарачки, а я подивлюсь, чи далеко він?" Став чоловік навкарачки, а вона як угледіла голову дятла, відразу ж за сокиру й хотіла зарубати його. Цьоп сокирою! Розрубала чоловікові зад; дятел щасливо випурхнув і вилетів собі у вікно, а в людини з того часу став зад роздвоєний.

Становище жінки в українській родині — вкрай незавидне. Дівчина й сестра в народних піснях оповиті високим поетичним серпанком. Але картина різко змінюється з виходом дівчини заміж. Без згоди чоловіка, часто дуже деспотичного і брутального, вона рішуче нічим не може порядкувати самостійно в домі, навіть продати для своїх потреб десяток яєць або курку. В суспільстві тим паче не має вона ніякої сили і ніякого значення. Її вважають істотою нижчого гатунку, ніж мужчина. "Жінка — не чоловік, а баба, і бабський у неї розум", — кажуть у Старобільському повіті. Трохи кращим є становище літньої жінки: їй принаймні підвладні молодші члени родини — діти, невістки та онуки. Але мати дуже часто в цьому випадку надуживає своєю владою, що є однією з головних причин родинних чвар. Жінки працюють, не покладаючи рук, від зорі до зорі — і в цьому, втім, самі ж винні, як свідчить про це наступна легенда, записана в Новоград-Волинському повіті.

Колись людям (йдеться про селян) було дуже погано жити на світі, гірше, ніж нині, особливо через безперервну працю: тільки й життя, що увесь час працювали, не перестаючи ні на хвилину. Ось почали чоловіки мізкувати, як би так вчинити, щоб хоч трохи поменшало в них роботи, і щоб хоч коли-не-коли мати вільну часину для відпочинку. Міркували вони, міркували, радились-радились та й дійшли такого рішення: "Звернемося, — кажуть, — з проханням до Бога, нехай він зглянеться над нами — поверне якось на інший лад наше життя, щоб у нас хоч трохи поменшало непереробної праці". Стали по тому радитися, ким би переказати все те Богові? — "Слід, — кажуть, — пошукати серед птахів, між ними вибрати надійного посланця. Але кого ж саме?" Один селянин та й радить: "Пошлемо, люди добрі, сокола-винозора! Він найбільш підхожий для нас птах: очі в нього зіркі, крила бистрі — полетить на саме небо до Бога й повідає Йому про наше гірке лихо — життя-буття!.." — "Чудова порада! Чудова! — почулося звідусіль. — Виберемо сокола, — слушне діло!" Все, таким чином, залагодилося, як слід. Та раптом жінки про щось пошепталися між собою, та як зчинять гвалт: "Ні! Ні! Не згодні! Ми не хочемо посилати сокола! Посилайте його, коли хочете, від себе, від чоловічої громади, а ми, жінки, підшукаємо когось іншого!" — "Чому ж так?" — питають чоловіки. — "А тому, — відповідають жінки, — що ми вже знаємо, як у таких випадках справи робляться — тут без попередньої змови не обійдеться. Одне те, що сокіл до вас, чоловіків, більше горнеться, до нашого ж баб'ячого горя йому й байдуже. А друге — ви йому про себе більше нарозповідаєте, то він вашу руку й більше тягтиме перед Богом і не однаково говоритиме правду про жінок і про чоловіків. Сюди повернеться — і тут крутитиме: вам перекаже всю Божу ласку, а від нас багато й утаїть. А звідки знати — може, Бог до нас, жіноцтва, був і милосерднішим, ніж до вас, чоловіків?.. Одне слово, ми не хочемо посилати сокола!" — "Ну, тоді, може, нехай буде так, — кажуть чоловіки. — Ми пошлемо сокола, а ви — соколиху: бо вона теж жінка — отже, вас вона не обдурить". — "Не хочемо посилати й соколиху, — запротестували жінки. — Вона боятиметься сокола й не насмілиться перечити йому перед Богом. Він їй так памороки заб'є, що

діло вийде бозна по-якому. Нас все одно і в такому разі обшахрують. А найкраще нехай буде так: не зачіпайте ви нас, і ми вас не зачепимо; посилайте ви собі сокола чи кого іншого, а ми від себе когось відрядимо до Бога, хто нам самим більше сподобається". — "Гаразд! — кажуть чоловіки. — Коли так, то й нехай буде так! Та тільки дивіться: як часом надто вже перемудруєте і вам з вашими витівками доведеться програти діло, щоб потім не нарікали на нас!" Домовившись на цьому, порозходились.

Чим же тільки все це скінчилося? Чоловіча громада таки послала сокола, якнайсуворіше йому наказавши, щоб він про самих лиш чоловіків дбав, а про жіноцтво аби й не згадував навіть — про них, мовляв, вже інший хтось доповість Богу. Сокіл швидесенько упорався — злітав на небо й приніс таку відповідь від Бога, що Бог, мовляв, зглянувшись на прохання чоловіків, зменшує їм дещо роботу й клопотів. Отак і мала користь собі та полегшення чоловіча громада. А жінки от якої користі добули собі своїми хитрощами та мудрощами. Порадившись між собою, надумались вони послати до Бога сову. Вони ж то, зрозуміло, хотіли як краще, а сталось так, що з того совиного посланства нічогісінько не вийшло, тому що хоч сова, може, й дуже була прихильною до жінок і, можливо, рада була зробити зі свого боку добру послугу, та все лихо в тому, що вона ніяк не могла долетіти до Бога. Звечора ото зніметься й полетить. Летить, летить угору — цілу ніч летить без передиху. А тільки-но зачне зоря займатися — кінець її мандрівці: починає її мало-помалу сон знемагати. Нарешті, вона — пуць на землю, та й спить собі. Така вже в неї природа, що як тільки надходить день, вона неодмінно мусить спати. Надвечір знову підхопиться, знову летить на небо цілісіньку ніч, та тільки що з того? Скільки б вона не пролітала за ніч, все так і пропадає ні за що ні про що: знову вранці впаде на те ж місце, з якого ввечері піднялася. Так сова ніколи й ие могла донести до Бога вістей про гірке жіноче життя, і вони й по сю пору не дочекалися до себе милосердя Божого. От чому чоловіки хоча й дуже зайняті і багато працюють, а все ж коли-не-коли трапляється їм така година, що бувають вони без роботи і відпочинуть як слід. А жінки ніколи не знають спокійної хвилини — все, знай, товчуться та товчуть-

ся: зроблять одне, дивись — інше наспіло; справляться з цим, а там уже за щось нове треба братися, — і нема кінця їхнім клопотам. То вже хто його знає — чи самі жінки так себе привчили, чи що, та тільки справді ніколи не побачите, щоб жінка була без діла. От уже наче все поробить, нема, мабуть, більше ніякісінької роботи, вона знай длубається біля чого-небудь: там, гляди, припічок підмазує чи пір'я дере, а однак не гуляє; коли ж нема справжнього діла, то хоч по хаті вештається, наче щось робить: підійде до мисника, попереставляє з місця на місце глечики або щось пересипле з однієї миски до іншої. А там підійде до столу та хліб з одного місця на інше пересуне. І так ото ніколи не переводяться у жінок справи та клопоти. А хто в тому винен?..

Підпорядковане й цілковито безправне становище жінки в сім'ї і в суспільстві українці вважають усталеним, згори даним порядком, порушення якого тягне за собою неминучу кару для порушника, хоча б той керувався якнайдобрішими помислами. Наочним доказом того є загальнопоширена в Україні легенда, записана в кількох варіантах (у повітах Куп'янському, Старобільському, Ніжинському, Переяславському і в м.Києві) із серії легенд, відомих у літературі під назвою "Обходи апостольські". При перекладі її ми зробимо зведення найхарактерніших місць з різних варіантів.

Коли ходив ще землею Господь зі святим Петром, Петро побачив якось "поганого" собаку й каже:

— Господи! Це — скажений собака!

— Нічого, святий Петре, — відповів на те Господь. — Сотвори воскресну молитву ("Хай воскресне Бог") — і собака нас не займе.

Йдуть вони далі. Побачив тоді Петро п'яного чоловіка й каже: "Господи! П'яний чоловік іде!"

— Еге, святий Петре, — каже Господь. — Давай обминемо його, бо п'яний чоловік гірший за скаженого собаку.

Петро подивувався цим словам Господа. Попросились вони ночувати в одну хату. Господар був п'яний і став ні за що ні про що бити свою жінку. Святий Петро й каже:

— Господи! Який же дурний п'яний чоловік, що дозволяє собі так жорстоко поводитися!.. І чому це так на світі встановлено, що чоловік безкарно знущається над своєю жінкою?

— Чоловік старший за жінку, — відповідав Господь, — а тому й дозволяє собі робити з нею все, що хоче.

— Господи! — став просити тоді Петро. — А чи не можна зробити так, щоб жінка стала старшою за чоловіка?.. Вона б так не билася.

— Воно б то й можна, — відказав Господь, — та тільки це на гірше. Жінка буде ще лихішою за цього чоловіка: коли вона стане старшою, вона й тебе поб'є.

— Ні, не буде гірше, — наполягав Петро.

— Ну, то нехай вже на якийсь час жінка буде старшою, — дав згоду Господь.

Оце через тиждень там, чи що, після того як жінки стали старшими за чоловіків, зайшов Господь зі святим Петром в село в хату до одного селянина, і просяться вони переночувати. Селянин і каже їм:

— Та чи знаєте, люди добрі: я б і радий був пустити вас переночувати, та, чи бачите, нині Бог так дав, що жінка вже стала старшою за чоловіка. Так от моя жінка зараз у корчмі, а тільки-но повернеться додому, одразу стане мене мотлошити — не минути тоді й вам лиха.

Господь рече на те:

— Та вже що буде, те буде! Може, вона й не битиме нас: ми ж бо люди сторонні.

От лишилися вони ночувати; повечеряли й лягли спати. Приходить п'яна господиня й ну щосили грюкати в двері. Хазяїн миттю підвівся й пішов одчиняти, а Господу й святому Петру велів сховатися під піл. Ввійшла п'яна господиня й почала гамселити чоловіка за те, що довго не відчиняв дверей. Молотила його, молотила, поки, нарешті, втомилася й сіла на лавці спочити. В цей час під полом щось загримкотіло. Почувши грюкіт, п'яна жінка заповзялася до чоловіка:

— А хто це в тебе під полом?

— Подорожні зайшли переночувати, — відповів чоловік.

— А, так ти посмів порядкувати без мене! Ну стривай, я всиплю перцю твоїм постояльцям!

З цими словами присікалась вона до святого Петра і давай мотлошити його щосили. Після того Петро каже Господу:

— Лягай тепер ти, Господи, скраю, а то я боюсь, щоб вона не побила мене ще раз.

Господь ліг скраю, а Петро під стіною. Між тим, господиня відпочила й каже:

— Треба ще й другого віддухопелити — того, що лежить під стіною, а то один може й образитися. І знов давай мотлошити щосили Петра.

— Бач, — каже вона після того, як розважила душу, — обидва, як один, — сиві та миршаві!..

Нарешті господиня вляглася спати, а Господь зі святим Петром поквапом подалися геть.

— Ні, Господи, — сказав дорогою святий Петро, — нехай буде по-старому: сам зараз бачу, що краще, коли чоловік старший за жінку.

— А я ж наперед казав тобі, — відповідав Господь, — що як жінка буде старша за чоловіка, то й тебе поб'є.

В одному з варіантів говориться, що коли Господь зі святим Петром зайшов у двір до селянина, той саме ладнав сани. На їхнє питання: куди він збирається? — селянин відповів: "За жінкою, в корчму" — і потім їде за жінкою, яка вважає обтяжливим навіть іти пішки додому з корчми.

У варіанті, записаному в Старобільському повіті, сцена повернення п'яної господині з корчми подана в такому вигляді. Упросившись ночувати, Господь і святий Петро полягали спати на полу: Господь ліг під стіною, а Петро скраю. Вночі повертається господиня з корчми, стукає, грюкає, гукає: "Відчиняй! Давай вечеряти!" Господар відчинив, запалив світло, а жінка стала на лаві та й кричить: "Подавай мені вечерю! Наливай борщу, поклади каші, подай води, ходи туди, стій тут!" Заморочився бідолашний чоловік, не знає, що йому перш робити. Підскочила до нього жінка та в скроню його,

потім у другу, та за волосся, та по хаті — і ну волочити його. Мотлошила, мотлошила, нарешті втомилася і пустила. Дивиться, а на полу чужі люди. Як вона залементує: "Хто це в тебе такий?" — "Та то, — каже чоловік, — чужі люди впросилися ночувати". — "А ти в кого питав дозволу?" — "Та я було не пускав, так нічого не міг з ними вдіяти". — "А-а, то вони силою увалилися?! От я ж до них доберуся! "Як ухопить тоді святого Петра за чуба та по хаті! Молотила його, молотила, нарешті відпустила, а сама присіла відпочити. Святий Петро поліз на піл й попросив Господа лягти скраю, а сам ліг під стіною й принишк. Господиня відпочила й каже: "Цього, що скраю, я вже віддухопелила, а давай-но зараз ще того, що під стіною!" Вхопила вона знов святого Петра й ну знову мотлошити його. Натішившись удосталь, лягла вона спати. Вранці Господь і святий Петро повставали й пішли. По дорозі Петро став просити Бога: "Господи! Нехай чоловік знову буде за старшого, як і раніш було, а жінка нехай уже тоді буде за старшу, як сорока побіліє".

Легенда ця являє собою в цілому переказ відомого апокрифа про святого апостола Петра, але початок і кінець її, безперечно, відлунюють невиразними споминами народу про добу гінекократії, верховенства жінок, що було за давніх часів. Поставивши святого апостола Петра, захисника такого стану речей, в сміховинне становище, легенда тим самим сильніше за будь-які теоретичні докази піддала цей стан найнещаднішому осуду. А те, що в народі насправді збереглися невиразні спомини про гінекократію, доказом може бути варіант тієї ж легенди, записаної в м. Куп'янську. Описаний вище випадок з апостолом Петром стався, за цим варіантом, в той далекий від нас час, коли жінки були й старшинами, й головами, й суддями; коли вони ходили на сходини й самі вирішували всі громадські справи, а чоловіки їхні виконували жіночу роботу: носили воду, палили в печі, варили обід, пряли, ткали, шили сорочки, копали городи, поливали капусту, бавили дітей. От у такий благодатний для жінок час і випало Спасителю разом зі святим апостолом Петром зайти на ночівлю у хату, господиня якої виконувала, на вибір, обов'язки старшої і в той саме час була в розправі (суді). Повернувшись додому напідпитку і побачивши в хаті сто-

ронніх людей, вона спершу лає чоловіка за те, що чоловік без її дозволу прийняв у хату незнайомих, а потім вимагає від них паспорти. Паспортів у подорожніх не виявилося, і господиня б'є Петра як найстаршого. Наступного дня Петро, який особисто на собі відчув знегоди жіночого самоврядування, впрошує Спасителя встановити на землі знову верховенство чоловіків.

Невисокий, зверхній і навіть презирливий погляд народу на жінок пояснюється здебільшого біблійною оповіддю про те, що вже перша жінка була спокусницею свого чоловіка, начеб його ворогом, провинницею гріхопадіння і всіх незчисленних тяжких його наслідків. З іншого боку, справила в даному разі неабиякий вплив і давня писемність, вбачаючи в жінці вмістилище всіляких вад і ганджу. Стали в пригоді тут, ясна річ, і різні справжні жіночі слабості, через які на Україні склався такий погляд на жінок, що їм ніколи не слід говорити правди, і що жінка — не друг чоловікові, а вірним другом його є собака, який, як ми бачили, приставлений був сторожем до Адама Самим Господом, коли Господь зліпив його з глини і поставив для просушування. З незчисленної кількості народних українських оповідей на цю тему наведемо поки що для ілюстрації такі дві, які, втім, мають, як і решта подібних оповідей про жіночу віроломність, основу свою у східних легендах і взагалі в "мандрівних" повістях.

Один батько, вмираючи, заповідав синові: "Якщо хочеш жити в щасті і в спокої, то Богові не вір, з поліцейським не водись, жінці правди не кажи, у скоробагатька грошей не позичай." Трохи замислився син над таким дивним заповітом батька. "Ет! Сказано — помирав старий!" — вирішив він і скоро забув про заповіт. Минуло після того чимало часу, і зібрався син якось у поле чи сусіднє село. День був ясний, сонце на видноколі пригріва, в небі ні хмаринки. "Навіщо, — думає він, — свиту брати!" — і поїхав. Та не встиг виїхати і за царину — раптово вперіщив дощ, як з цебра. Почухав він тоді потилицю й каже: "Правду батько казали, що й Богу не треба вірити: аби взяв я свиту, то зараз би і дощ мені був байдужий". Невдовзі йому знадобилися гроші, і він позичив їх у скоробагатька. І от скоробагатько — що не день Божий, весь час чіпляється до нього: поверни гроші та й поверни, хоч

душу вийми; або ж іде до сусідів і питає, чи не збанкрутував боржник. І так набрид тому сердешному чоловікові, що він, врешті-решт одного разу й каже: "На тобі, братику, і гроші твої й процентики, та тільки розв'яжи мені голову, раз ти так тремтиш над ними. І при цьому подумав: "Правду казав батько..." Дедалі більше бере тепер його цікавість, чому це батько, помираючи, наказував: "з поліцейськими не водися, жінці правди не кажи?" А він і з поліцейськими водився, і жінці довіряв у всьому. От і думає собі: "Дай же я їх випробую". Заколов порося, засмажив його, втиснув йому в зуби хрін, вклав у маленьку домовинку, поставив також туди горілки й закопав у льоху, а ввечері й каже жінці: "Жінко-голубонько! Не розповіси нікому, якщо я тобі зізнаюсь?" — "Ні! — каже жінка. — Хай мене Бог поб'є, хай мені се й те — нікому зроду-віку не скажу!" — "Ну, гаразд, — каже чоловік. — Отак і так, в мене гріх великий на душі — я погубив людину". — "Де ж ти її дів?" — спитала жінка. — "Он там, у льоху закопав", — відповів він з тяжким зітханням. Не минуло й тижня, як чоловік за щось завівся з дружиною. А та й каже йому: "А-а, ти так, сякий-такий сину! То ти з жінки знущаєшся! Стривай же, я тобі віддячу!" Вибігла на вулицю й давай голосити: "Ох, моє горенько! Рятуйте, захистіть мене! Ох, пропала моя голівонька! Заріже він мене, як того бідолашного чоловіка!" Тут нагодився поліцейський і відразу ж: що та як? А жінка й розповіла все, що під великим секретом тиждень тому відкрив їй чоловік. Почалося слідство, допит. Чоловік давай проситися. Куди тобі! — і слухати не хочуть! Взяли його під арешт, ведуть у льох. Тут поняті, протокол ... Жінка показала місце, де було начебто зарито вбитого. Відкопали, розкрили домовинку і... побачили засмажене порося. — "Ну, — каже тоді чоловік, — от вам і мрець, тільки печений — не холодець. Будьте ласкаві, — каже, — випити, закусити та прошу більше до мене в дім не ходити". Ті сюди-туди; ми, кажуть, і те, і се для вас. А жінка: "Пробач мені, голубчику мій!.." Отут і зрозумів чоловік, що недарма батько заповідав йому перед смертю: "з поліцейським не водися, жінці правди не кажи".

Сидить собі якось чорт над берегом річки, замислився неборак про щось і не чує, як ззаду крадеться до нього вовк

(чорти, отже, вовка та собаки-ярчука[1] тільки й бояться, і вовк може підкрастися до чорта так, що він і не помітить). Як на те, проходив поблизу дорогою рашавець[2]. Шкода йому стало чорта: дай, думає, врятую його від смерті. Взяв і гукнув до нього: "Гей, земляче, стережись!" Чорт озирнувся; глядь — неподалік вовк. Він тоді шубовсь у воду! — тільки й бачили його. Вовк потюпав у ліс. Коли вовк зникав уже з очей, чорт виліз із води й каже рашавцеві: "Ну, врятував ти мене від смерті; тож приходь завтра до мене й приведи із собою того, хто в тебе найвірніший: я тобі віддячу". От повернувся рашавець додому і замислився: "Кого б завтра взяти із собою? Візьму собаку: він — найвірніший". Так він вирішив сам із собою, а тоді й думає: "Похвалюся ще й жінці — що вона мені порадить?" Похвалився. Як накинулася на нього жінка: "Так ти, сякий-такий, мене проміняв на собаку! Хіба я в тебе не вірна?" Лихо! Нещасному рашавцеві — хоч із дому тікай! Нічого робити, наступного дня вирушили вони вдвох. Приходять — чорта нема. Чекають — немає! Рашавець і каже жінці: "Ну, жінко, я поки що подрімаю, а ти мені пошукай в голові". Ліг оце він собі та й заснув. Коли їде повіз: коні сірі, вгодовані, як печі, та гарні такі; повіз новий, так і сяє на сонці. А в повозі — панич, такий із себе красень молоденький. На ньому дороге вбрання, ланцюжок і сам — як писанка. Наблизившись, він велів зупинити коней. "Здрастуй, красуне!" — "Здрастуйте!" — "Що ти тут робиш?" — "Та так, нічого". — "А це хто такий?" — "Це мій чоловік". — "Такий поганий! Ти така гарна, а він — такий гидкий! Покинь його, сідай краще до мене: будеш моєю жінкою!" І заходився їй розхвалювати, а сам у цей час непомітно будить чоловіка. Жінка спочатку начебто не хотіла, а тоді погодилася поїхати з паничем. Їде вона на повозі, панич і каже до неї: "Як же ти будеш моєю жінкою, якщо в тебе чоловік живий? Коли вже

[1] Якщо перше цуценя-сука приведе першим цуценя-суку, а ця вже приведе першим цуценя-самця, то такий собака зветься ярчуком (див. про нього нижче в нарисі "Українські легенди та перекази про свійських тварин"). — Оповідь записано в м. Ромнах.

[2] Містечко Рашівка Гадяцького повіту Полтавської губернії славилося своїми крамарями-ходебщиками, які на Україні відомі були під назвою "рашавців"; вони скуповували по селах і обмінювали на всілякий дрібний крам щетину, віск та ін.

на те пішло, то заріж чоловіка". І вмовив її, щоб зарізала. Вона взяла ножа, підійшла до чоловіка і тільки-но хотіла було зарізати, а чорт (то був чорт в образі панича) як вигукне: "Стережись!" — чоловік і прокинувся. Жінка так і закам'яніла з переляку. "Ну, ти мене врятував учора, — каже чоловікові чорт, — а я тебе сьогодні" — і щез. Так рашавець і лишився ні з чим; а якби не був дурнем — взяв із собою собаку, то собаку б чорт не переманив: є такий, що й хліба не візьме; а інший і хліб візьме з'їсть, коли йому кинуть, та відразу ж знов стане гавкати.

За іншим варіантом цієї оповіді, пропали в селянина воли, і він пішов розшукувати їх. Забігає наперед нього чорт і каже: "Знаєш що — приходь зі своїм другом, то твої воли і знайдуться". Повернувся він додому й міркує собі: "Хто ж у мене найкращий і найвірніший друг? — Жінка!" Бере жінку, і йдуть вони. Прийшли в ліс на те ж місце, сіли собі й сидять, очікують. Невдовзі чоловік заснув. Прийшов чорт, розряджений по-панськи, й каже до жінки: "На тобі грошей, зарубай за це свого чоловіка, і житимеш зі мною". Тоді дав їй шаблю й додав: "Зарубай його!" Жінка хотіла було вже зарубати чоловіка, та чорт не дав; коли чоловік прокинувся, він йому й каже: так от який твій вірний друг — хотів тебе зарубати!.. То йди додому і приходь сюди знову зі своїм справжнім другом, бо жінка — твій найлютіший ворог". Чоловік повернувся додому й каже: "Піду я в ліс — чи не знайду там собі друга?" Йде, а за ним біжить собака. Прийшов на те ж саме місце, сів та й заснув знову. Іде чорт, а собака до нього, — і чоловік прокинувся. — "Ось твій вірний друг — собака, — каже тоді чорт. — А он твої воли стоять, прив'язані в лісі". Так чоловік знайшов волів, а собака виявився найвірнішим його другом [1].

Таких оповідей — повторюємо — збереглося й ходить на Україні дуже багато (з деякими ми ще познайомимося далі), і вони, на жаль, роблять свою справу. Жінку на Україні навіть не вважають за потрібне лікувати, коли вона занедужає: "ще в череді дві" (тобто ще двічі можна оженитися), байдуже говорять, як правило, в таких випадках. Художня

[1] Оповідь записано в Зінківському повіті.

література чомусь обмаль уваги звернула на цей похмурий бік українського народного життя і займалася майже виключно типом козир-баби, котра розігрує перед своїм простакуватим телепнем-чоловіком роль скромної овечки, пригніченої безневинності, коли насправді вона була цілковитим "командиром" у родинному житті. Не можна, звичайно, заперечувати існування цього типу, але він є лише винятком і ним зайнялася художня література, мабуть, як найвдячнішим і найлегшим навіть для найпересічнішого обдарування, і майже зовсім випустила з поля зору буденну дійсність, що надто різко впадає у вічі. Коли-не-коли, втім — хоч і вкрай рідко — можна почути з вуст народу й такі оповіді, що є начебто продовженням мотивів пісенної творчості. В таких оповідях зображується звичайно покірне, меланхолійне кохання жінки, ніжне й лагідне. Але й тут самодур-чоловік залишається вірним собі: для нього виявляється навіть незрозумілим кохання жінки, як це можна бачити, наприклад, з оповіді, записаної в м.Ромнах.

Оженився якийсь парубок на дуже гожій дівчині. Кохав він її міцно, але про кохання з нею ніколи не вів балачок. Жили вони собі, як Бог велів, вже чимало часу. Лише раз якось опанували чоловіка дурощі, і він причепився до жінки: "Скажи, — говорить, — мені, як ти мене любиш?" А жінка й каже йому: "Люблю тебе, чоловіче, як вітер у полі". — "Е, коли так, — відповів він, розсердившись, — то бувай собі здорова... Не хочу жити з тобою, піду світ за очі". І пішов. Десь далеко наймитував у якогось багатиря і зовсім забув про жінку. Якось раз улітку возили снопи й докладали, там же в полі, високу-превисоку копу. Була нестерпна спека; навіть у полі пекло, як од печі десь на заводі. Втомився той чоловік і ліг просто на возі, з якого подавав снопи. Лежить, а господар нічого вже не каже йому, бо робітник він був не лукавий. Лежить: голова палає, у роті пересохло, руки обвисли, сам увесь, як розварений. Зненацька, — у Бога всього вдосталь, — повіяв свіжий вітерець... Наче знову на світ народився чоловік, зітхнув, підвівся та й з воза! "Куди ти?" — питає господар. — "Прощавайте, панотче! — відповідає, — доста вже служити — повернуся додому. Дякую вам за хліб-сіль!" — "Що? Як? Чого?" — "Та отак і так", — каже. І розповів

господареві, що та як змусило його йти у наймити. "А тепер, — додав він до всього, — я бачу, що жінка мене, моя голубка, любить". — "Не можу тебе тримати, — сказав господар, — бо справа твоя законна". Коли повернувся з поля, господар розрахував його як слід, винагородив і відпустив з Богом. І пішов той чоловік до своєї дружини, і стали вони знову жити разом і любитися, як годиться, як Бог повелів. Ніколи вже той чоловік не питав у своєї жінки, як вона любить його, і не залишав її до самої смерті.

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕЯКИХ НАРОДНОСТЕЙ

Українські легенди та "побрехеньки" не забули, між іншим, і тих народностей, з якими українцям доводилось й доводиться стикатись на своєму історичному життєвому шляху. Характеристики різних національностей свідчать про глибоку народну спостережливість і, попри всю свою стислість, виблискують мальовничою яскравістю барв, іскристим гумором. У цих легендах та "побрехеньках" найчастіше йдеться про "хохлів" і "кацапів", або ж "москалів", потім — про поляків ("ляхів"), татар, євреїв ("жидів"), "німців"[1] і циганів. Характеристики різних народностей позбавлені будь-якої упередженості. Не жаліє український народ і себе в цих легендах, а іноді навіть згущує барви, вказуючи на різні свої недоліки. Чільною з-поміж цих легенд є легенда, записана І.Ф.Беньковським без зазначення місцевості. Коротко розповідаючи про походження всіх згаданих вище народностей, легенда показує, так би мовити, у порівнянні їхні чесноти, причому лише в цьому єдиному випадку вона не втрималась від того, щоб — так чи інакше — не віддати першого місця рідному типу.

Якось, — розповідає легенда, — захотів чорт створити подібного до себе. Накидав він у казан, у смолу, усякого зілля й давай варити. Варив, варив, покуштував — вийшов мужик (тобто "хохол").

"Недоварив!" — каже сам до себе чорт і ну знов варити. Варив, варив, покуштував — вийшов "лях". "Ще недоварив!" — каже чорт і знов став варити. Варив, варив, знову покуштував — вийшов "німець". "Ще трошечки недоварив". І заходився знов варити. Спробував — вдався татарин. "Ось-ось ще трошечки — і буде саме такий, як я". Нумо варити далі. Нарешті спробував востаннє — вийшов "жид". "Переварив! — вигукнув чорт. — Цей вийшов уже хитріший і розумніший за самого мене! Перебрав цього разу!" А хіба ж то не правда, — завершує легенда, — що жид хитріший і розумніший за чорта? Він і безп'ятого пошиє в дурні. За іншим варіантом, перевареним виявився "німець", а "жид" —

[1] Під "німцем" на Україні мають на увазі будь-якого взагалі іноземця — англійця, француза та ін.

трішечки недовареним. Ненормальні суспільно-історичні умови спричинилися, між іншим, до того, що на Україні було досить поширене уявлення про "жидів" як про таких, що позбавлені навіть душі, цієї найвищої й найголовнішої з ознак, яка відрізняє людину від тварини: "жид не вмирає, а здихає, бо в його не душа, а пара; у жида і собаки не душа, а пара".

Найчастіше в легендах виводяться поряд і зіставляються з тими чи іншими яскравими й помітними типовими особливостями своїми "хохол" і "кацап". Аби належним чином зрозуміти, треба перш сказати декілька слів про взаємини між названими двома братерськи спорідненими племенами. На характер відносин між "хохлами" й "кацапами" справили сильний вплив передусім, звісно, історичні умови, що порізному склалися для них, а вже потім — і їхні племінні особливості.

Українці, за звичаєм, називають великоросів "москалями", "лапотниками" і ставляться до них недовірливо, навіть з якимось острахом, вважаючи їх жадібними, брутальними, нещирими, хитрими, ледачими і мстивими. Народ уникає мати будь-яку справу з "москалем", не кажучи вже про те, щоб наймати його на службу. "Москаль", — говорить він, — неодмінно обдурить, або ж доведеться з ним сваритися через його лінощі й лукавство, і тоді він накоїть тобі такого, що потім весь вік жалкуватимеш". А взагалі москалів вважають за знахарів і кажуть про них: "У москаля щось у носі є. Він і ходить не так, як ми ходимо — гуртом, а один за одним, щоб легше було: передньому йти найважче, і ось, коли він втомиться, тоді інший виходить наперед" і т.ін.

Називають також великоросів "кацапами"; у них довга борода клином, як у цапа. "Москалі" походить від слова Москва. Називають їх ще "кислопузими, смердючими москалями": "вони все квас та сирівець (незаварний хлібний квас) п'ють, так що й саме черево в них скисло". У деяких місцевостях, розташованих уздовж залізниці, їх звуть, нарешті, "хамською і дерев'яною душею" — за те, що вони під час будівництва залізниці кривдили навколишніх пастухів, однімали в тих хліб. Їх вважають хитрими й дуже обережними: "москаль хоч і знає дорогу, та все ж розпитує". "У москаля

душа — як повстянка: він і Бога не боїться". Склалася навіть ось така приказка: "Боже мій, Боже мій! А ми — Твої, а чиї ж то москалі?"

Деякі з названих рис перенесено й на солдатів як представників Москви, котрі також прозиваються "москалями" (на Україні до приєднання її до Московської держави не було солдатів, а були козаки).

Ідуть якось по землі Господь і святий апостол Петро, — розповідає одна легенда. В дорозі наздоганяє їх солдат із торбою за плечима й питає: "Куди прямуєте, люди добрі?" — "Йдемо на заробітки", — відповідає Господь. — "То візьміть і мене з собою, — каже солдат. — Хочу і я заробити грошей, щоб було чим підмогти родичам". Господь погодився прийняти солдата в товариші, і ось пішли вони втрьох далі. По дорозі солдат каже Господу: "Ось ви прийняли мене до себе в товариші, а я так і не знаю, хто ви такі". Господь відказав йому на це: "Я — Мудрець, а товариш мій — Хитрун". Цілий день потім ішли вони, ніде не зупиняючись, а коли настав вечір, стали на ніч у полі. Неподалік того місця, де вони вирішили ночувати, паслась отара овець. Мудрець звелів Хитрунові піти до пастухів і взяти в них з отари барана. Коли Хитрун приніс барана, Мудрець каже солдату: "Ну, служивий, ми з Хитруном підемо пройдемося полями, оглянемо озимину, а ти тим часом приготуй вечерю. Якщо нас довго не буде, можеш повечеряти й без нас, тільки серця не їж, а залиш його нам". Мудрець з Хитруном пішли, а солдат лишився, набрав сіна з копиці, що стояла неподалік, розпалив вогнище й заходився готувати вечерю. Та ось уже й вечеря готова, а товаришів нема і не чути. Солдат став вечеряти сам. Їсть та й думає: "Навіщо це товариші веліли лишити для них серце — хіба воно найсмачніше? А що, як я з'їм його, а їм скажу, що в барана серця не було". Так і вчинив. Повернулись Мудрець з Хитруном, і Мудрець каже солдатові: "Давай же нам, служивий, серце: будемо вечеряти". Солдат відповідає: "Ох, братове, 25 років прослужив у полку, багато перерізав там за цей час і биків, і овець, і всі вони були з серцем; а ось тут на тобі! — у сьогоднішнього барана не виявилося серця: баран — і без серця!" Мудрець нічого не відповів на це солдатові, а Хитрун промовив лиш: "Еге!" — і вони полягали спати. Наступного дня всі троє повставали рано-вранці й

пішли далі. Треба було їм перебрідати через річку. Мудрець і Хитрун ідуть собі водою, як суходолом. Солдат — ну за ними — ба ні, справа не вигоряє: довелося брести водою; а ріка чимдалі від берега, тим глибша й глибша. Мудрець обернувся до солдата й питає його: "Ти серце з'їв?" — "Ні, — відповідає солдат. — У барана не було серця". Ідуть, а вода сягає солдатові вже по шию. "Ти з'їв серце?" — знову питає Мудрець. — "Їй-Богу, ні!" — каже солдат, майже захлинаючись. Так солдат і втопився б, не зізнавшись, якби Мудрець не взяв його за руку й не вивів на берег. Вийшовши на берег, знайшли вони лантух з грошима. Мудрець узяв усі гроші й почав ділити на чотири частини. Побачивши це, солдат питає: "Навіщо ж ти ділиш на чотири частини — адже нас троє?" — "Я тому ділю на чотири частини, — відповів Мудрець, — що дві частини має одержати той, хто з'їв серце". "Я з'їв серце, — зізнався тоді солдат, — отже я повинен одержати дві частини". Мудрець віддав солдатові дві частини. Після цього пішли вони до одного поміщика й найнялися молотити хліб. Мудрець звелів Хитрунові вилізти на скирту й скидати снопи. Хитрун поскидав снопи з усіх скирт, а Мудрець узяв вогню й підпалив ці снопи. Але полум'я не знищило снопів, а геть-чисто вимолотило з них зерна, солома ж знову була складена в скирти. Мудрець одержав за молотьбу гроші за домовленістю, віддав їх усі солдатові зі словами: "Тепер ти з грошима; іди додому, та тільки гляди: не берися молотити хліба так, як ми тут молотили". Прийшов солдат додому з грішми, зажив на славу, однак не надовго. Захотілося йому ще збільшити свій капітал легкою молотьбою. Знайшов товариша, нехтуючи застереженням Мудреця, найнявся до одного поміщика перемолотити в того увесь хліб. Він також звелів своєму товаришеві поскидати зі скирт усі снопи, а сам згодом підпалив їх. Оскільки все дощенту згоріло, то солдатові довелось сплатити збитки від учиненої ним пожежі.

За другою легендою на ту ж тему, апостол Петро із солдатом заходять на ночівлю до старої жінки. Стара дарує їм козу. Апостол Петро пропонує солдату зарізати козу на вечерю і вечеряти тоді самому, а для нього нехай лишить тільки серце. Солдат з'їдає серце й запевняє апостола Петра, що в кози не було серця. Наступного дня, переходячи річку, Петро рятує солдата, який мало не втопився, та все ж не може

змусити його зізнатися в тому, що серце з'їв він. Далі йдеться про зцілення апостолом Петром хворої дівчини, доньки дуже заможного чоловіка, одержання за це великих грошей і дільбу їх апостолом Петром на три частини. Щоб одержати із цих трьох частин дві, солдат зізнається. Завершується легенда невдалим лікуванням хворої самим солдатом (Куп'янський повіт).[1]

Наступна легенда подає тих же "москалів" (солдатів) брутальними, як кажуть у народі — "безпардонними". Дуже давно було це, ще тоді, коли Господь ходив по землі зі святими Петром та Павлом. Якось Господь послав святого Павла "у світ", а Сам лишився зі святим Петром. І ось, ідучи якось раз битим шляхом, зайшли вони до трактової корчми. Була зима, і вже зовсім смерклося. Господь і Петро змерзли дуже й почали проситися в корчмаря, аби дозволив їм обігрітися та підночувати, бо надворі проти ночі став брати мороз. Корчмар не лише дозволив, а навіть вийняв їм подушку й благеньку сірячину. У трактових корчмах, як відомо, кожен може знайти собі куточок — хрещений чи нехрещений. Ось поснули Господь і святий Петро, полягали на полу, біля теплої печі. Десь опівночі, після того, як проспівали вже четверті півні, до корчми ввалилися "москалі". Перемерзли, тремтять; одразу так і кинулись до печі, де спали Господь із Петром — Господь скраю, а Петро біля самої печі, — та й почали зганяти їх з полу. Господь одразу послухався — підвівся і звільнив місце. А от Петру дуже не хотілося залишати тепленьке місце й сірячину, і він не послухався й почав було сперечатися. Як розгнівалися "москалі", як почали стусати Петра кулаками, а тоді як стягли його на землю та як стали лущити по-своєму, то Петро ледве-ледве підвівся на ноги — так його сильно вимолотили "москалі". Після такої оказії нічого вже було залишатися в корчмі; а тут якраз і на день почало благословлятися. Зібрались вони та й пішли з корчми. От святий Петро, відійшовши гін (гона — відстань у 120 сажнів) на двісті від корчми, озирнувся назад, чи не йдуть за ними "москалі", й каже Господу: "Боже милосердний! Та невже Ти не покараєш

[1] Цей же мотив повторюється і в інших українських (а також і великоруських) легендах, де разом з Господом і святим апостолом Петром виводяться то жадібний священик, то цигани.

цих "москалів" за те, що вони, без найменшої провини з мого боку, так понівечили мене?" — "Добре, Петре, — каже Господь. — Наруга над тобою буде впам'ятку москалям до самого Мого Страшного Суду. Я їх тяжко покараю: щоразу, як москалям треба буде вирушати в похід, буде надворі моква, холоднеча, мороз, хуртовина".

Звідтоді як тільки "москалям" накажуть вирушати в похід, одразу ж надворі таке діється, що й не сказати: влітку — дощ, град, буря, моква; а взимку — замети та хуртовина. Отак Господь покарав "москалів" за святого Петра (Гайсинський повіт).

Деякі риси великоросів спричинили до того, що в українських легендах названо дітей від змішаних шлюбів (українця з великороскою або великороса з українкою) не людьми, а "перевертнями" і позбавлено їх блаженства у потойбічному житті. Коли ми з'явимося на той світ, говорить легенда, записана в м.Куп'янську, — то за "москалів" буде святитель Микола, а за нас (українців) — Юрій. І ось, коли йтиме "москаль", Микола скаже: "Мій!" — і візьме собі; а коли йтиме наш, то його візьме Юрій. Коли ж ітиме "перевертень", Микола скаже: "Це — мій!" А Юрій собі скаже: "Ні, мій!" І почнуть вони сперечатися. А тоді вирішать: "Аніж нам через нього сперечатися, віддамо його краще чортам!" Та й проженуть "перевертня" в пекло. З цього погляду "перевертнів" прирівняно до недовговічних "жидів-вихрестів" (в народі вони мають назву "шишимітів"), про загробну долю яких легенда, записана в с.Мартинівці, розповідає таке. Вихрестився десь один жид; вихрестився він, та недовго після того й пожив — дуже швидко помер. От і пішов він до святого Петра, щоб той відімкнув йому рай. Глянув на вихреста Петро та й каже: "Не відімкну я тобі раю, тому що не прийшли ще до мене списки про тебе, що ти перейшов у християнську віру; йди собі до Мойсея". Пішов вихрест до Мойсея. "Прийми мене, Мойсею, — каже, — до себе: я — твій". А Мойсей відповідає: "Ні, не прийму я тебе до себе, тому що ти вже викреслений з наших списків". Зійшлись тоді Петро з Мойсеєм і стали раду радити. Думали вони між собою, гадали й вирішили віддати вихреста чорту. "То як же це воно буде? — спитав вихрест. — "Було б раніше вихрещуватися!" — сказав Петро. — "Було б не вихрещуватися, — сказав Мойсей, —

то й був би в мене!" І так бідолаха-вихрест не потрапив ні до Петра, ні до Мойсея, а й понині в чорта воду та дрова до пекла возить.

Великороси загалом називають українців "хохлами", бо вони раніше носили чуби на голові, "індиками" — за їхню гадану нетямущість, "мазницями", бо вони раніше чумакували і, маючи постійно справу з дігтярками, вічно були в дьогті. "Москалі" вважають "хохлів" брутальними, впертими і недоумкуватими. Вони всіляко намагаються обдурити "хохла", випросити в того що-небудь і взагалі поживитися за його кошт, за що після самі ж із нього насміхаються й називають "хохлацкой харєй" і "хохлом-мазніцей". Зійшовшись з "хохлами", "москалі" звичайно кажуть: "Хохол-мазніца! Давай дразніться!" Ті відповідають на це: "Давай, москва-кругла — на чотири вугла!" А ще великороси звуть українців "чортовою головою", причому українська легенда, записана в Куп'янському повіті, предобродушно дає ключ до пояснення походження цього прізвища.

Господь зі святим Петром ходили по землі. Якось ідуть вони повз очерет, а там — гвалт. Господь і послав Петра дізнатися, чого там лементують. Святий Петро повернувся й каже: "Там чорт із хохлом билися, а я й помирив їх: голови їм постинав". Господь каже: "А нехай тебе, який бо сердитий! Зараз же піди й понадівай їм знов голови!" Промовив це, й сам пішов далі. Святий Петро повернувся та за поспіхом схопив чортову голову й надів на "хохла". З тих пір і стала на "хохлі" чортова голова.

У невеличкій книжечці, виданій Празьким Товариством "Slavia", під заголовком "Narodni pohadky i povesti" на стор. 139, під № 41-м вміщено аналогічну оповідь — "Rubovana baba".

Коли Ісус зі святим Петром ходили світом, побачили вони одного разу понад шляхом бабу, що билася з чортом. Оскільки Ісус Христос не міг стерпіти такого безладу на землі, то сказав святому Петрові: "Дивись, як там б'ються ці двоє безбожників. Іди їх розборони". Святий Петро виконав наказ; та не встиг повернутися до Христа, як ті знову зчепилися. Петро, за наказом Христа, знову спокійно їх розборонив. А вони зчепилися і втретє. Тоді Петро, повернувшись, щоб їх

порозганяти, так розлютився, що вихопив меча й повідрубував обом голови. Ця запальність Петра не сподобалась Христу, і Він дорікнув апостолові за те, що той не послухався Його наказу. "Тепер іди й притули кожному трупові його голову: вони знову приростуть". Святий Петро пішов та, хапаючись, переплутав голови й приставив чортові бабину голову, а бабі — чортову. Звідтоді баба в дружбі з чортом, отож — де він сам нічого не може вдіяти, туди вже посилає бабу.

Нарешті, великороси кличуть ще "хохлів" на глум "мазепою", кажучи, для пояснення цього прізвиська, що коли "начальник" їхній Мазепа зрадив "свого царя" і потім був зловлений, так його ніби стратили галушками, які він, як справжній "хохол", дуже любив. Для страти приготували 12 галушок: 11 п'ятипудових і 12-ту — семипудову. Поставили Мазепу на майдані, на підвищенні, й почали подавати йому ці галушки на великих залізних вилах прямісінько в рот. З'їв він 11 галушок благополучно; коли ж подали останню, найбільшу, то Мазепа не в змозі вже був проковтнути її і, мовивши: "Не треба!" — сконав.

Основна, так би мовити, легенда про походження "хохлів" і "москалів", записана в Куп'янському повіті, розповідає таке. Коли ще не було на світі "хохлів" і "москалів", Бог послав якось Петра й Павла на те місце, де тепер Москва. Прийшли вони й стали робити — Петро "хохлів", а Павло — "москалів". Петро робив "хохлів" з пшеничного тіста, а Павло "москалів" з рудої глини — тому вони й руді. Наробили й поставили сушитися на сонці. Петро й каже: "Ходімо, брате Павле, до ріки руки мити". А Павло відповідає: "Іди, Петре, сам, а я свої руки й так обітру". — "Ну, коли ти не підеш, то гляди ж, аби чого не сталося з нашим народом". Павло чудово знав, що його людей ніхто не займе, а тому пішов собі в затінок й ліг подрімати. Де не взявся собака, і давай нюхати людей. Понюхав "хохлів", зразу розібрав, що вони з тіста, і ну їх їсти. Приходить від ріки Петро, зирк — "москалі" стоять, а "хохлів" нема! Коли дивиться — собака підняв лапу на груди "москаля", а "з грудей" його й стала глина стікати: через те "москалі пузаті". Тоді Петро як розженеться враз, як ухопить собаку за хвіст, а собака як дремене полями на Україну! Петро як потягне його дрючком по ребрах, а собака

як стрибне через ярок — і ... став там "хохлацький" хутірець. Тут Петро й лишився, а собака сховався в лободу (Chenopodium album L.), і ... утворив там цілу "слободу". З тих пір і почали "хохли" жити по хуторах та по слободах[1].

Друга легенда, записана в тому ж Куп'янському повіті, розповідає, наче "хохли" й "москалі" походять від звичайних людей. Ішов якось полем Христос і святий Петро, а назустріч їм їде весільний поїзд. П'яні поїжджани стали глузувати з них. Один п'яний викаблучувався і казав Христу й Петру: "Чого ви, бродяги, тут швендяєте? Ви повинні займатися хліборобством, а не шалатися по світу без діла!" Святий Петро каже Христу пошепки: "Цій людині бути хохлом — хліборобом: він вік оброблятиме землю". — "Роби з ним, що хочеш", — відповів Христос. Другий п'яний гукає, глузуючи: "Чого ви тут тиняєтеся? Бач — навіть черевиків у вас нема: вам би тільки личаки в'язати, а не вештатися по чужих весіллях!" Святий Петро й каже: "А цій людині бути москалем, і він в'язатиме личаки й ходитиме в личаках". Третій п'яний уже й лика не в'яже, а тільки як зареве: "Ве-е-е!" Святий Петро й каже: "Цьому бути ведмедем". Звідтоді від першого п'яного, який кричав на Христа та на святого Петра, пішли "хохли", від другого — "москалі", а від третього — ведмеді.

Хоч легенди й говорять, що "хохол" створений з благородного пшеничного тіста, однак вони аніскільки не прихо-

[1] Литовцям також відомий мотив творення людей з пшеничного тіста. Записана в Шавельському повіті легенда про походження мужиків і бояр розповідає таке. Коли Господь Бог створив людину з глини, тоді й чорт (velnes), бажаючи показати себе тямковитішим (iszmintingesniu) за Бога, зліпив людину з пшеничного тіста (nulipe zmogy ist teszlos kvientiniu miltu) і поставив своє творіння, щоб до решти вдихнути йому життя. Собака, пробігаючи мимо, з'їв людину. Чорт страшенно розгнівався і схопив собаку за хвіст. Собака з переляку миттю захворіла на понос й випустила із себе творіння чорта в тому самому вигляді, в якому воно вийшло з його рук (pratrido ir iszsziko tan velno darba, toki patkaip jis buwo nulipes). Від цієї людини, зліпленої чортом з пшеничного тіста, походять усі нинішні бояри; а від людини, створеної Богом з глини, походять мужики (Dabar nog szito zmogaus, padarito isz teszlos, paeina visi bajorai; o nog zmogaus nulipito isz molo, kurin Dievas sutvere, paien visi muzikai). Слід зауважити, що нині литовці самі себе звуть zmogus, zmonez — людиськами, мужиками, на відміну від євреїв (zidas), бояр (bajoras), німців (voketus), латишів (latvis) та ін.

вують найголовніших недоліків українського племені. От що, приміром, розповідає записана в Старобільському повіті легенда про "хохлацьку" впертість і грубість, що ввійшли в прислів'я. Багато років тому в одного пана було двоє кріпаків слуг — "москаль" і "хохол". "Москаль" був людиною ледачою й хитрою, а "хохол" — працелюбною й простою, але надто вже грубою і впертою. Ось панові й спало на думку виварити ці недоліки зі своїх слуг. Зробив він великий казан, поклав туди "москаля" і "хохла" і звелів кухарю варити їх цілий рік. Коли минув рік, прийшов пан і питає кухаря:

— Ну, що — готові мої селяни?

— А ось зараз помішаю та й запитаю, — відповідав кухар.

Узяв кописткy, помішав у казані й каже:

— Москалю!

— Ась?

— Вилазь! Готовий! — сказав кухар.

Тоді ще помішав у казані й спитав:

— Хохол!

— Що?

— Варись ще! Не готовий!

Про злодійкуватість "хохлів" записана в Ровненському повіті легенда розповідає. Коли "жиди" взяли Ісуса Христа у Гефсиманському саду, то насамперед повели його туди, де стояли "ляхи". А один з "ляхів" і каже: "Відіб'ємо нашого Спасителя!" Тоді Ісус Христос рече їм: "За таке ваше добре серце дам вам, дітки, таку міць: ви завжди воюватимете". І насправді — що "лях", то й вояка. Потім "жиди" повели Ісуса Христа туди, де стояли "німці". Один з них і пропонує: "Викупимо нашого Спасителя!" А Спаситель на це відповідає їм: "За таку вашу щирість дам вам таку міць: ви завжди займатиметеся торгівлею". Воно й справді — що "німець", то купець. Врешті-решт, "жиди" повели Спасителя туди, де "наші мужики-сіряки" під корчмою стояли, мед-горілку попивали. Один з мужиків і каже: "Викрадемо нашого Спасителя!" А Спаситель їм рече: "За цю вашу щирість дам вам, дітки,

таку міць, що ви завжди будете красти". І правда — що "мужик", то й злодій.

З народів, з якими українцям доводилося найчастіше стикатися, легенди їхні розповідають лише про походження "ляхів" (литвинів) і поляків.

Колись давно ходив Господь зі святим Петром по землі. От святий Петро й питає Господа: "Як це так, Господи, що всяких людей на землі вдосталь, а от литвинів немає зовсім?" Господь і каже: "Візьми та й створи". Взяв Петро пшеничного борошна, зліпив з нього галушку, а з цієї галушки зробив людину та й настромив її на тин, аби просохла. Де не взявся собака — і з'їв ту людину! Оглянувся святий Петро — нема його людини! Як ухопить він того собаку, як стане бити його об землю! Що не вдарить, то й вискочить із собаки литвин. Понавибивав він їх стільки, що Бог нарешті сказав: "Досить, вистачить уже! Де ти станеш дівати їх?" А Петро й каже: "І, Господи! Знайдеться їм місце й понад Десною й поза Десною" (Чернігівський повіт).

Легенда про походження поляків в гумористичному тоні осмислює деякі з найпоширеніших прізвищ польських.

Коли Господь творив різні народи, то зробив Він з глини "москалів", французів, татар, ногайців. Треба було зробити ще й поляка; огледівся, а глини й немає. От Він узяв і зліпив поляка з тіста і поставив усіх рядком сохнути, а Сам пішов. Раптом біжить собака. Нюх одного — глина, нюх другого — глина, нюхнув поляка — коли хліб; він його і з'їв. Повертається Господь. Дмухнув — пішов "москаль", дмухнув — пішов француз... так усі народи пішли, а поляка — нема! Де поляк? Собака з'їв! Пішов Господь та на мосту й наздогнав його... Як ухопив його за вуха, як ударить об міст — вискочив пан Мостовицький; як ударить об землю — пан Земнацький, як вчеше татарина по брюху — вискочив пан Брюховецький (Куп'янськ).

Не обминули увагою українські легенди й циган, які почали наводняти Україну ще на початку XVI століття (у північну частину вони приходили з Польщі, а в південну — навпростець з Валахії) і присмокталися до українського народу не менше "жидів". Тоді як "жиди" експлуатували українське поспільство головним чином через посередництво,

так би мовити, панів в операціях більш чи менш великих і прибуткових (гуртові скупки, різноманітні оренди), цигани промишляли в народі безпосередньо, виключно по дрібницях. Постійні житейські зносини з циганами дали можливість народу вивчити їх, як кажуть, до найтонших відтінків душі. Цигана народ вважає незрівнянно нижчим за розумом і хитрістю, аніж "жида", і певен, що його завжди можна обманути й провести, якщо тільки бути з ним обережним, тоді як "жида" й сам чорт не проведе". Циган на Україні не цураються так, як "москалів", та все ж ведуть з ними справи неохоче, бо всі цигани, мовляв, дурисвіти, тобто крадії і шахраї: "з циганом як не говори, а за пазухою камінь держи". Легенди нічого не говорять про їхнє походження, та зате не скупляться на пластичне змалювання тих чи інших найхарактерніших рис циган. Так, наприклад, легенда, записана в Старобільському повіті, розповідає, що циганам не гріх брехати й божитися, тому що це дозволив їм Сам Бог, решті ж людей — гріх. Коли "жиди" розпинали Ісуса Христа й замовили цигану-ковалю зробити для цього п'ять цвяхів, щоб забити їх у руки, ноги й серце Спасителя, то циган, приготувавши замовлення, приніс цвяхи на Голгофу й забив тільки чотири — в руки і в ноги, а п'ятий цвях сховав у свої кучері. Так він зробив для того, щоб Ісус Христос воскрес, у що циган вірив. "Жиди" помітили обман цигана і вчинили йому допит; але циган став клястися й божитися, що забив і п'ятий цвях. В цей час на груди Спасителя сіла бджола. Циган вказав на неї "жидам" і мовив: "Оно той цвях, якого я забив, а ви не вірите мені! Їй-Богу ж, забив! Щоб я почорнів, як земля, якщо тільки кажу неправду!" Саме через це Господь і заборонив убивати бджолу (гріх), а циганам дозволив божитися та обдурювати людей; за неправдиву ж клятву Господь покарав цигана тим, що з того часу всі цигани почорніли, як земля.

Варіант, записаний у Слов'яносербському повіті, передає цей випадок дещо інакше. Коли "жиди" мучили Христа, то пішли вони до цигана-коваля й кажуть: "Скуй нам п'ять великих цвяхів — на ноги, на руки і на голову". От циган кує й думає: "Господи! Як це важко буде людині, коли їй і голову проб'ють!" І зробив тільки чотири цвяхи. Коли згодом розпинали Ісуса Христа, прийшов циган прибивати Його. Прибив руки й ноги, а голови не прибив. Приходять "жиди".

"Прибив?" — "Прибив". — "А голову прибив?" — "І голову прибив". — "Та ти брешеш!" — "Їй-Богу, — каже, — прибив!" —"Ану, ходімо — подивимось!" Пішли. А циган благає Бога: "Господи! Хоч би муха на чоло сіла, щоб подумали, що то цвях!" Коли приходять, а на чолі Ісуса Христа справді сидить муха. "Де ж твій цвях?" — "А ондечки чорніє!" Відтоді усім людям гріх брехати, а циганам не гріх, тому що циган своєю брехнею захистив Ісуса Христа.

Легенда на той же мотив, записана в Куп'янському повіті, вказує абсолютно новий привід і розповідає зовсім новий випадок. Якось святий Петро їхав до Бога. Зустрів його циган й питає: "Куди ти, святий Петре, їдеш?" — "До Бога". — "Чому?" — "Спитаю, кому чим жити". — "Так ти там, батьку, й про мене замов слівце". Святий Петро пообіцяв, та й забув геть. Те ж повторилося й наступного разу. Втретє циган уже взяв у Петра стремено — на той випадок, якщо він і тепер забуде, та згадає, коли сідатиме на коня. Так і сталося: Святий Петро сідає на коня, щоб їхати назад, та й згадав про цигана і питає Бога, як жити циганам. Бог сказав: "Що знає, нехай каже: не знаю; що чув, нехай каже: не чув; що бачив, нехай каже: не бачив; що брав, нехай каже: не брав". Святий Петро зустрів цигана й говорить йому: "Що знаєш, кажи: не знаю... (і т. ін.) Віддай же тепер моє стремено". — "Яке?" — "Срібне". — "Не знаю". — "Та ти ж у мене його взяв!" — "Ні, їй-Богу, не брав!" Відтоді циганам і стало не гріх божитися.

Найпоширенішим ремеслом серед бродячих циган є ковальське. При цьому, у стародавні часи цигани за свій труд платні грошима ніякої не брали, а брали старим залізом, втаюючи його від замовника стільки, що такий гендель був для цигана вигіднішим за будь-яку грошову винагороду, яку міг він узяти із селянина. Та от якось, — розповідає легенда, записана в м.Сорочинцях Полтавської губернії, — приходить Бог до цигана серпа зубити. "Назуби-но, — каже, — цигане, Мені серпа!" — "Добре, — каже, — назублю; тільки яка ж твоя плата буде?" Такий вже чоловік видався, жадоба його взяла, — а платні тоді за роботу й на заводі не було ... А те цигану й невтямки, що то прийшов Сам Бог: зовсім начебто людина — хто ж Його знав? "Яка, — каже Бог, — плата? Яка плата?" — "А от яка, —каже, — як бачиш; не заплатиш,

— каже, — так і не зубитиму". Тоді Бог розгнівався й мовить: "Ну, якщо ви, цигани, такими стали, то не золото вам лишатиметься в горні, а жужелиця!" — "Жужелиця? — питає циган. — Яка жужелиця?" — "Побачиш, — каже, — яка". Так з того часу й пішла в горнах всюди жужелиця, і слово таке пішло — жужелиця, а раніше й слова такого ніхто не чув, а в горні залишалося золото — щире-таки золото, яке й було циганові платою за труд.

З друку нам відома ще одна легенда, записана в Олександрівському повіті, що стосується циган. Подана тут характеристика циган багато в чому повторює характеристику "москалів", і при зображенні деяких подробиць пригод цигана легенда ця дуже нагадує легенду про побиття жінкою святого апостола Петра.

Коли ходили по землі Господь і святий Петро, то прийшли вони якось до цигана. "Здоров був, цигане!" — "Доброго здоров'я, добрі люди! А що — може, ви якісь майстри, або що?" — "Такі майстри, — каже Господь, — що можемо переробляти людей: старого й потворного можемо переробити на молодого й гарного". — "Переробіть, — спасибі вам, мою жінку; вона в мене така бридка, що аж гидко глянути на неї". — "Що ж, можна". Ось Господь зачинився із святим Петром у кузні, і через якийсь час вивели вони звідти молоду й гарну жінку, віддали її цигану й пішли далі собі. "Е-е, стривай же! — думає собі циган. — Знаю тепер я, що треба робити!" Підходить до своєї матері. "Ідіть, — каже, — мамо, я вас перероблю на молоду". — "Що ти, синочку! Я вже така, що час помирати, — мені всього віку — день". — "Та ходіть же, будь ласка!" Стягнув її з печі, повів до кузні і ввіпхнув прямо в полум'я горна. Мати криком кричить, репетує, а він її штовхає далі. Пхав, пхав, поки вона зовсім не одубіла; тоді як потягне її обценьками і давай гріти молотом! Грів, грів — не встає. "Тьху ти, — каже, — з чорта чорт і буде!" Побіг тоді циган, наздогнав Господа і святого Петра й гукає: "Гей, люди добрі, а поверніться лишень назад!" — "Навіщо?" — питають. — "Та я забув вам хліба дати". Повернулись вони. Повів їх циган до кузні й каже: "Оживіть, прошу вас, мою матір!" Господь дмухнув на неї — вона й підвелась. — "А що? — говорить циган. — Прийміть і мене, люди добрі, до себе в товариші". — "Гаразд, ходімо". Ото й пішли вони втрьох. По

дорозі захотілося їм їсти. Господь і каже цигану: "Піди он у ту хату та попроси — може, щось дадуть". Дали там цигану три вареники, а він, поки повернувся назад, і з'їв два. — "Що, цигане, невже тільки одного й дали?" — "Їй-Богу, лише одного!" Узяв Господь того вареника й поділив його на три частини: одну частину дав святому Петру, другу — цигану, а третю взяв Собі. Перехопили вони й пішли далі. Прийшли до корчми. Господь і каже: "А що, цигане, можливо, тут і заночуємо?" — "Про мене, — я такий, що байдуже і ночувати". — "Ну, то бий он того кабана, що отам ходить". — "Бач, нема дурних! Бий його Сам, коли Ти розумний! Господь тільки дмухнув — а кабан лиш стрепенувся. — "Ну, ти, цигане, вари кабана, а ми з Петром підемо горілки принесемо". Той циган варив, варив, та й з'їв печінку. Повертається Господь, і почали вони їсти того кабана. Господь бачить, що нема печінки, і питає: "Ти, цигане, з'їв?" — "Ні! Їй-Богу ж, не їв! — "Та ж ні, ти з'їв". — "Та їй-Богу ж, не їв! Він був зовсім без печінки!" — "Ну, був — то й був". Випили, повечеряли. "Ходімо ж тепер, цигане, попросимось до хати, а то, мабуть, дощ буде". — "А ходімо — то й ходімо". Ввійшли вони до хати, попросилися — їх пустили. Постелили їм соломи. Господь ліг посередині, святий Петро коло стіни, а циган скраю. А в корчмі в цей час три розбійники грали в карти. Грали вони, грали, от один і програвся. "Дай, — каже, — вийду надвір, — може, Бог щастя пошле". Походив трохи і з'являється до корчми з уламком осі в руках. — "Нумо, я, на щастя, вдарю оцього крайнього!" — та як торохне уламком осі цигана! — "Е, Брате, — каже циган Господу, — посунься-но Ти сюди, а то мені щось тут холодно..." Грали, грали розбійники — програвся другий з них. "Дай, — каже, вийду надвір — може, Бог щастя пошле". Походив трохи і також повернувся з уламком осі в руках. "Ну, — каже, — ти, брате, бив крайнього, а я вже вчищу середнього!" — та як ушкварить знову цигана!.. "Ей, чуєш? Чуєш? Лягай-но ти сюди, — каже циган святому Петру, — а то мені тут щось задушно". Полягали по-новому. От програвся і третій розбійник. "Дай, — каже, — і я вийду надвір — може, Бог щастя пошле". Вийшов, а потім і цей несе уламок осі. "Ну, — каже, — ти відвалив середньому, а я вціджу ще найкрайнішому, що під самою стіною!" — та як торохне й цей цигана! — "Тьху, ти,

скаженої собаки люди! Ніби я тільки і є на світі!..“ Вранці пішли вони далі своєю дорогою. Приходять до одного чоловіка, а в нього величезні скирти всякого збіжжя. Господь і каже: “Станемо, цигане, з міри молотити, та й заробимо собі хліба; а решту грошима візьмемо“. — “Якщо ти добрий молотьбит, то й наймайся“. От Господь підрядився на той хліб: змолотить і зерно перевіє, щоб чисто було на току. Настала ніч. Господь і каже: “Лягай ти, цигане, з Петром у хаті, а я піду на тік“. — “Ні, стривай, Брате, я без Тебе боюсь“. Пішли вони вдвох на тік. Господь підпалив хліб, — як шугнуло полум'я! Хліб палає, а цигану лячно, і він знай лає Господа: “Що це Ти накоїв?“ Коли все згоріло дощенту, дивиться циган — солому складено на своєму місці, зерно лежить собі окремо, полова — також осібно. “Оце, — думає, —так справді Робітник!“ Отримав Господь платню, за яку підрядився, і пішли вони далі. Випало їм іти через море. Господь і святий Петро йдуть собі просто водою, як по землі, а циган не може. Коли вода сягнула йому колін, Господь і питає: “Зізнайся — ти печінку з'їв?“ — “Ні, Брате, їй же Богу, не їв!“ Врятував його Господь, перейшли вони через море й піднялися на пагорок. “Ну, — каже Господь, — давайте-но тепер поділимо гроші“. — “То й давайте“. Ось Господь розсипав гроші на чотири купки та й каже: “Це тобі, Петре; це тобі, цигане; а це Мені“. — “А четверта ж купка кому?“ — питає циган. — “А тому, — каже Господь, — хто поїв вареники“. — “Та це ж я їх поїв!“ — “Ну, бери, коли ти“, — і знову розсипав решту грошей на чотири купки: “Це тобі, Петре; це тобі, цигане; а це Мені...“ — “А четверта ж кому?“ — питає циган. — “А тому, хто печінку з'їв“. — “Та це ж бо я, їй-Богу ж, я з'їв!“ — “Коли ти, то й бери“. Промовивши останні слова, Господь зі святим Петром зробилися незримими. Дивиться циган, що нікого нема, — за гроші та мерщій додому.

За іншим переказом, записаним у тому ж Олександрівському повіті, друга половина легенди переповідається так. Коли вийшли вранці з корчми, де ночували, Господь, святий Петро і циган, то прийшли вони надвечір до одного пана. А той пан був хворий. Господь узявся його зцілити. “Ну, — каже, — ти, Петре, і ти, цигане, лягайте тут, а Я піду до пана“. — “Е ні, Брате! Я без Тебе боюсь!“ — каже циган. Пішли вони вдвох. Господь порізав пана на шматки, перемив,

потім склав знову, як він був, полив водою — тіло вмить зрослося; дмухнув на нього — і пан став цілком здоровий. А циган усе те бачить і помічає. "Е, це вже не в кузні — тепер я вже навчився!" Коли настав їм час іти, пан виносить скриньку грошей: "Беріть, — каже, — скільки хочете!" Господь дав жменю святому Петру, Собі взяв жменю, дав жменю й цигану. "Так бери, Брате, більше!" — каже циган. Господь дав йому ще жменю. — "Та бери ще!" — наполягає циган. Господь і ще дав одну. "Ну, досить уже з вами ходити, піду-но я ще один!" — каже потім циган.

От пішов він і взявся зцілити одну пані. Порізав її, перечистив, склав, полив водою — не зростається; дмухнув — не встає, вдруге — ні, нічого не виходить ! "Тьху! З чорта чорт і буде!" Ведуть цигана вішати, а в цей час проходили там Господь і святий Петро. "Гей, стривайте, люди добрі! Оно йдуть ті, хто зцілить!" А Господь і питає: "А ти вареники поїв?" — "Ні, Брате, не я!" — "Ну, ведіть, вішайте". — "Стривайте, стривайте! Їй-Богу, я з'їв!" — "А печінку ти з'їв?" — "Ні, їй-Богу, не я!" — "Ну, то ведіть", — каже Господь. — "Зачекайте, зачекайте! Їй-Богу, Брате, я з'їв!" — "Ну, тепер, — каже, — пустіть його". Пішов Господь, зцілив хвору, і розійшлись — Господь і святий Петро своєю дорогою, а циган повернувся додому.

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ ПРО ЖИТЛО, ГОСПОДАРСЬКІ БУДІВЛІ, ЗНАРЯДДЯ Й ДЕЯКІ ВИНАХОДИ

уалізм, що так різко проявився під впливом апокрифів в українських легендах про створення світу та перших людей, значною мірою відчутний також в легендах і переказах про житло, господарські будівлі й знаряддя. Побудова першої хати приписується деякими легендами Сатані і відноситься ще до первісних часів існування світу. Побудувавши хату, Сатана не здогадався зробити вікон, через що в ній було темно. Не знаючи, як бути, Сатана взяв мішок і давай носити мішком сонячне світло в хату. Принесе, випустить його, а світла в хаті нема й нема. На той час приходить Бог і питає Сатану, що той робить. Сатана розказує, що збудував хату, та тільки в ній темно, як уночі, тоді як тому хотілося б, щоб у хаті було світло, як удень надворі: "Скільки не стараюсь, скільки не ношу світла, а в хаті все'дно пітьма". — "Подаруй Мені хату, — сказав Господь. — Я вже цю справу залагоджу". — "Бери, а то мені набридло носити світло". Тоді Господь зробив три вікна, і в хаті стало світло... З тих пір люди будують хати (Ушицький повіт).

За іншими легендами, люди не вміли будувати хат до потопу й жили просто неба. Та після потопу, коли настала сувора зима. Ной збудував для своєї родини дерев'яний курінь, щось подібне до будки, і в цьому курені кілька разів перезимував. Коли родина Ноя збільшилася, він побудував більший курінь, і з плином часу, вдосконалившись у теслярському мистецтві, вибудував уже й невеличку хату. Перші хати, які люди зводили після Ноя, були зовсім без вікон. Одна жінка, щоб освітити всередині свою хату, вхопила якось решето й почала бігати подвір'ям, намагаючись спіймати промінь сонця. Раптом з'явився янгол в образі звичайної людини і, посміявшись над цією жінкою, сказав: "Дурна ти, бабо!" Тоді взяв сокиру, прорубав у хаті діру — і хата освітилася. Вгледівши це, жінка зраділа, однак зауважила: "Все це добре, але як же я тепер вбережу свою хату від холоду?" Тоді янгол, щоб зарадити їй, пішов на берег моря, знайшов там велику рибину, вийняв з неї міхур і цим міхуром затулив прорубаний отвір, отож у хаті було і світло й тепло. Звідтоді і всі інші люди почали будувати собі хати з вікнами (Літинський повіт).

У цьому переказі не можна не помітити достовірного відтворення найдавнішого влаштування хати з одним лиш

отвором для світла й диму; під його ж таки впливом, безперечно, вкорінилося серед українського народу вірування, що на вікнах завжди незримо сидять янголи, а тому не годиться плювати на вікно (Переяславський, Літинський повіти).

Найсвятіше місце в хаті — покуття (красний кут); поставити на покутті віника — смертний гріх (Літинський повіт). Великий також гріх класти шапку на столі, тому що стіл — "місце Самого Бога" (Переяславський і Літинський повіти).

В деяких місцевостях, нарешті, кажуть, що хат не було буцімто аж до Соломона, і що люди до часів його царювання взагалі не відзначалися винахідливістю.

З огляду на таке високе значення хати, вибір місця для її побудови й самі закладини супроводжувались відомими обрядами. Передовсім там, де мають намір побудувати хату, визначають саме місце її розташування; на всіх чотирьох кутах майбутньої хати викопують невеликі ямки* і до них насипають жита або пшениці або ж їх насипають купками, без ямок. Якщо протягом ночі (або трьох діб) ніхто не доторкнеться цього жита чи пшениці, то на обраному місці можна будувати хату. Якщо ж ні — не можна, бо тут "чорти будуть товктись". В Ушицькому та Проскурівському повітах, розміривши місце для хати, в'яжуть дерево, копають ями для стовпів, насипають туди жита, щоб Бог послав довгий вік; потім на ніч кладуть до кожного з чотирьох вузлів по цілушці хліба й ставлять по склянці води. Якщо наступного дня виявиться, що до води й хліба ніхто не торкався, або навіть коли вода прибуде так, що перехлюпуватиме через вінця, то це є доброю ознакою; якщо ж виявиться, що до води і хліба хтось доторкався, то це віщує нещастя, і, щоб попередити його, багато хто відразу ж звертається до знахарок або до ворожбитів. Під час самих закладин не повинен бути присутнім ніхто із сторонніх, інакше йому неминуче загрожує велике лихо. Буває, що "головний майстер" закладе хату "на свою голову", і тоді він неодмінно помре (Переяславський повіт).

Подекуди в Проскурівському повіті обставляються такими обрядами. Після того, як визначено місце для будівлі, господиня пече кілька хлібин і на одній з них робить якусь позначку: якщо потім позначений хліб виявиться гладеньким, то господарю добре вестиметься в новій хаті; а якщо шерехатим, то погано, і тоді звертаються до ворожбитів. Увечері, коли вчиняють хліб, беруть жмут овечої вовни, розстеляють

її на місці, визначеному для побудови хати, а на розстелену вовну ставлять порожній глечик. Наступного дня, вранці, викручують вовну: якщо в ній буде хоч крапля вологи, це — добра ознака, і навпаки. У новопобудовану хату насамперед вносять ікони і вішають їх у красному куті; під ними, на покутті, ставлять діжу; на стіл кладуть хліб із сіллю. В Подільській губернії до нової хати на першу ніч впускають чорного півня й курку, на другу — чорну кішку й кота, і лише після того самі переходять в неї жити — удосвіта, з хлібом у руках. Благочестиві люди намагаються запастися "страсною" свічкою, яка запалювалась під час "Страстей" упродовж дванадцяти років. У кого є така свічка, той може цілком спокійно й безпечно поставити собі нову хату на бажаному місці; господарство його йтиме на лад, і ніяка "нечисть" не зашкодить йому, треба лиш цю "страсну" свічку розпалювати в каганчику[1] та обкурювати всі пожитки (Старобільський повіт).

Будуючи повітки, насамперед намагаються дізнатися, чи не зайняте визначене для них місце чортом. Для цього на початку будування кладуть на ніч в усіх чотирьох кутах обраного місця по окрайцю хліба і по жмені жита: якщо хліб і жито на ранок залишаться недоторканими, то місце годиться до побудови. А взагалі, в повітках, особливо призначених для коней, завжди, як правило, оселяється чорт; а тому їх ніколи не треба освітлювати, не слід і свистіти, аби там не дратувати диявола, котрий, щоб відомстити, може замордувати коней.

Але найулюбленішим місцеперебуванням чорта, його постійним житлом є млин. Тут він по ночах меле тютюн і звичайно передражнює людей, що ночують на млині. У млиновій печі ніколи не слід смажити сала: це дуже дратує чорта, який боїться свиней. Один чоловік якось засмажив було на млині сало і став його їсти. Розгніваний чорт убгав йому в руку жабу замість сала і чоловік той ледь було не проковтнув її (Ушицький повіт).

Вітряного млина винайшов і збудував чорт, але при цьому він ніяк не міг начепити на нього крила, бо вони кріпляться у вигляді хреста, і насадити камінь, в отворі якого також є хрест. Крила й камінь благословив, начепив і насадив

[1] Каганець, каганчик — невелика глиняна посудина чи навіть просто черепок з денцем; його наповнюють яким-небудь жиром, у жир кладуть ганчір'я —гніт, який одним кінцем виходить на край каганця, і вживають для освітлення замість свічки чи лампи.

уже Сам Бог (Маріупольський повіт). Так само чорт винайшов і побудував водяного млина. Все зробив він, як слід, не міг лише змайструвати пристрою, що трясе ночовки, які висять над каменем, і з яких сиплеться на камінь зерно. І ось коли млин, бувало, починає працювати, чорт стає коло ковша та й трясе його безперервно рукою. Врешті-решт, це йому набридло, і він геть кинув молоти. Тоді Господь послав святого Михаїла, який і створив потрібний пристрій, а без нього завжди довелось би стояти біля ковша якійсь людині й підтрясати його (Ушицький повіт).

Оскільки млин є постійним помешканням чорта, то з нього нічого не слід брати у дім, інакше перейдуть туди й пацюки. Дерево з млинової будівлі можна використовувати тільки на приміщення для свиней: свині в таких приміщеннях бувають плодючі, як пацюки, а чорт до цих приміщень не переходить, бо він боїться свиней (свиня — міфічний образ сонця, чорт — пітьми).

Про господарське причандалля і землеробське знаряддя* в одних місцевостях (Літинський повіт) говорять, ніби все це винайдено вже Соломоном, а в інших — що їх вигадав Сам Бог на користь людині. Виганяючи перших людей після гріхопадіння їхнього з раю, Господь дав Адамові заступ і граблі та й каже: "Іди, Адаме, землю загрібай". А Єві дав прядку в руки зі словами: "Іди, Єво, пряди" (Вінницький повіт). За іншим варіантом, коли Адама було вигнано з раю, то Господь вручив йому при цьому все господарське знаряддя і каже: "Оскільки ти не хотів виконати Моєї заповіді, то ось тобі знаряддя: іди, живи та обробляй землю" (Ушицький повіт).

Зокрема, про походження коси розповідають, ніби колись-то Соломон побачив, що на кузні, покритій землею, виросла висока трава, і люди силкуються затягти на покрівлю вола, щоб він там попасся. Тоді Соломон зайшов до кузні, показав ковалю, як зробити косу, і, насадивши її на держак, примусив людей скосити траву і скинути її з покрівлі на землю волові (Вінницький повіт).[1]

Мистецтву кувати людина навчилась у чорта, для чого довелося вдатися до певних — доволі наївних, а втім — хитрощів. Коли людині потрібно було перший раз щось кувати, — розповідає легенда, записана в Харківському повіті, —

[1] Легенда ця дуже нагадує епізод з великоруської казки "Летонюшка" (Афанасьев А. Народные русские сказки. — Москва. — 1897. — Т.II. — N 227-а. — С. 367).

вона не знала ще, що при цьому треба застосовувати пісок. Приходить до людини під час роботи нечистий. "Що ти робиш?" — "А ось бачиш — кую". Чорт і гадає собі: "Гаразд! Без піску вона все одно нічого не вдіє!" І пішов собі геть. От людина кувала, кувала, а піску не кладе: не знає. Нічого в неї не виходить! Через якийсь час знову з'являється нечистий. "Е! Та ти, мабуть, піску кидав?" — каже чорт. А та людина й міркує тоді собі: "Еге! Стривай же!.." Потім, тільки-но пішов нечистий, вона відразу ж знов почала кувати, підкидаючи піску — і пішло діло на лад. Отак і навчилися люди ковалювать, а то раніш зовсім не вміли.

Щодо винайдення воза нам відомі дві опубліковані легенди; обидві вони записані в Подільській губернії. Перша легенда розповідає, що "з самого початку світа" люди не знали воза, а їздили і влітку, і узимку на санях. Не було такого майстра, котрий міг би зробити воза. Якось Бог і каже святим Петрові й Павлу: "Ніж отут вам нипати із кутка в куток, ходіть краще та пошукайте такого майстра, котрий би зробив воза для людей". Повдягалися Петро й Павло у сірячини, взяли по окрайцю хліба в руки й пішли. Ідуть вони день, ідуть другий, ідуть і третій. Скрізь напитують людей: чи не бачили вони де такого майстра, що міг би зробити воза? "Ні, — відказують, — не бачили". Прямують далі. Надвечір приходять до болота. Бачать — стоїть хатинка на курячій ніжці. Чують — у тій хатинці стрілянина, тріск, крик, гамір, гвалт, ніби в пеклі. Злякались Петро й Павло і уже хотіли було накивати п'ятами, та от страх минув, і кажуть вони один одному: "Чого нам боятися? Ходімо до хатинки та подивімось, що там таке коїться". Набралися відваги й попрямували до хатинки. Ввійшли. Дивляться, а там стоїть чисто й добре зроблений віз на колесах, а біля нього чогось копирсається ще й чорт. Віз уже цілком готовий, а чорт знай метушиться: то потягне його сюди, то туди, то в двері, то у вікно; а віз зачепиться то колесом, то дишлом — ніяк не може бідолаха-чорт викотити його з хатинки. Побачили те святі Петро й Павло й говорять собі: "Ну, тепер віз буде наш!" — "А що ти, чорте, робиш тут?" — крикнув святий Петро. Чорт спочатку було страшенно злякався, почувши сторонній голос; але потім, коли побачив, що це святі Петро й Павло — люди знайомі, оговтався й каже: "Та ось — зробив воза, а тепер ніяк не можу його викотити з хатинки". — "Ех, дурню ти, дурню! Віддай нам цього воза, то ми його миттю викотимо!" — "А що ви мені дасте за нього?" — "А що тобі дамо? Дамо

вівса, ячменю". — "Гаразд, хай буде по-вашому!" Петро й Павло розібрали віз і винесли його на подвір'я. Чорт побачив, що віз уже надворі, й каже: "Тепер, коли віз надворі, я вже не віддам його вам". — "А як не віддаси, то ми тебе перехрестимо, й тоді не буде в тебе ні воза, ні вівса". — "Ну, — каже, — беріть уже воза, та тільки ж скажіть напевно, що саме ви даєте мені за нього?" — "Скажемо, та раніше ти склади його, таким, яким він має бути". Склав чорт воза й знову просить платити за нього. "Ми сказали тобі, що даємо за твій віз очерет". Пішов тоді чорт в очерет, а святі Петро й Павло завезли воза людям і віддали їм. Ось звідки пішов віз. Тепер на ньому їздять усі добрі люди, а ляхи, пани й заможні селяни останнім часом заводять уже собі брички, нетечанки, кочабрики, карети — бач, чого понавигадували — хитріше за самого чорта. А чорт сидить собі в очереті та лякає жаб і тих людей, які не бояться Бога.

За другою легендою, віз і колеса до нього чорт робив так, щоб Бог нічого не бачив, десь у завулку. Коли віз був уже цілком готовий, чорт ніяк не міг вивезти його із завулка. Приходить до нього Бог і питає: "Що ти тут, Іроде, робиш?" — "Та от зробив віз, щоб людям було на чому їздити". — "Нумо, вивези свого воза на вулицю". Ірод мучився, мучився — не може вивезти того воза, бо завулок, в якому він його зробив, був надто тісний — віз ніяк не виходив з нього. Бог і каже тоді йому: "Дурень же ти, Іроде, як подивлюсь Я на тебе: розбери віз по частинах, тоді й винесеш, а потім складеш знову". Ірод так і вчинив, однак після того ніяк уже не міг скласти його. Що вже не робив, як не мучився, а все не міг скласти так, як зроблено було воза з самого початку. А Бог дивиться все на чорта та лиш посміхається. Врешті-решт, Ірод страшенно розлютився, покинув віз і втік. Тоді Бог послав святого Михаїла скласти воза; святий Михаїл і склав його в такому вигляді, як от ми тепер їздимо.

У Літинському повіті винайдення воза приписують Соломону й розповідають, що коли Соломон їхав на змайстрованому ним возі, то сам дивувався, що передні колеса, скільки не котяться, ніяк не можуть втекти від задніх, а задні ніяк не можуть наздогнати передніх.

За честь винайдення скла українські легенди змагаються з фінікійцями й приписують цей винахід чумакам. Взяли якось чумаки селітру в шматках, і довелось їм ночувати на такому місці, де був суцільний пісок. Заходилися вони варити вечерю. Один чумак зняв зі свого воза два шматки селітри,

поклав їх на пісок, розпалив між ними вогнище, а зверху поставив казанок. Повечерявши, лягли всі спати. Рано вранці чумак той хотів було покласти свою селітру на віз, коли бачить, — а там, де було розкладене вогнище, лежить щось зовсім не таке, як селітра. Він тоді давай гукати: "Хлопці, хлопці! Ану гляньте, що воно таке скло?" Підійшли інші чумаки й почали роздивлятися. А потім і здогадались, що оскільки селітра й пісок дуже розпеклися від жару, то з них і утворилося те, що їх так здивувало. — "Так нехай же воно й зветься скло!" — сказав той чумак, який першим побачив його. З того часу люди й навчилися робити скло, а раніше не вміли (Харківський повіт).

До всіх пізніших відкриттів і винаходів на Україні й донині ще в багатьох місцях ставляться з помітною недовірою і, даючи їм оцінку, застосовують так би мовити, релігійний масштаб. Так, наприклад, у гасі вбачають чортову вогненну воду, яка починає просотуватися з пекла; колись, як люди були благочестивішими, ця вода не сміла просотуватись на поверхню землі, а нині, через дедалі більшу гріховність їхню, вона поширюється чимраз дужче й дужче, і прийде, нарешті, час, коли ця чортова вогненна вода покриє собою всю землю, і тоді буде Страшний суд.

Щодо залізниці й телеграфа кажуть, що це збуваються слова Святого Письма: "оснується світ дротами, і будуть бігать огненні колісниці" (Харківська губернія) і т.ін. Зокрема про залізницю в Старобільському повіті існує легенда, за якою її вигадав не без участі злого духа якийсь нечестивий чоловік, острожник. Він начебто провалився на якійсь горі під землю, побачив там машину (паровоз), роздивився її хорошенько, а потім, коли виліз на світ Божий, зробив і собі таку ж.

Спершу під час будівництва залізниці люди, умовившись із нечистою силою, клали під шпали живих дітей, "щоб машина лучче і скоріш ходила". Багато людей тоді говорило, ніби вони самі бачили на машині чорта, чорного, як вугілля, тільки очі та зуби в нього блищать (мабуть, мова йде про кочегара). В усьому цьому не можна не помічати того глибокого консерватизму, того суто інстинктивного остраху перед будь-яким нововведенням, які до певної міри властиві взагалі простолюду, а надто простолюду руському.

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ОПОВІДІ ТА ПЕРЕКАЗИ ПРО ЛЕГЕНДАРНИХ ЛЮДЕЙ І НАРОДИ

-поміж усіх інших українських космогонічних легенд та переказів досить помітне місце посідають оповіді про легендарних людей і народи. Джерелами відомостей про різноманітних дивовижних легендарних людей і народи — як, приміром, кінокефалів (песиголовців), циклопів, одноногих, безбородих, парасоленогих, велетнів, пігмеїв і т.ін. — були в давньому греко-римському світі твори письменників Плінія, Ацила Геллія, Соліна Полцгістера, Філострата та деяких інших, які самі запозичували значну частину своїх оповідань в єгиптян та індійців. У християнській літературі перших сторіч всі ці оповідання звів докупи блаженний Августин, долучивши від себе особисто міркування про походження цих чудовиськ від Адама і Ноя. Багато цих оповідок знайшли собі місце в "Александреїді", де розповідалось про Александра Македонського, що він добирав способів побачити "морські глибини й небесні високості" і під час своїх походів зустрічав усіляких незвичайних людей, між іншим — циклопів і людей із собачими головами. Вже з початком писемності на Україні побутували образи з кола легенд про Александра Македонського, зведених у книзі так званого Псевдо-Каллісфена. Поширювалась "Александреїда" і в пізніших українських перекладах, зразок яких зберігається донині в Імператорській публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі. Крім "Александреїди", в середні віки греко-латинські образи кінокефалів, людожерів тощо розносилися по Європі спеціальними космографіями, де було дано карти. Такі космографії здавна заходили і в руські області. У відомому дослідженні п. Ровинського "Руські народні картинки" на 267—268 сторінках другого тому наведено такі уривки з "Книги, що зветься Козмографія", яку "перекладено з римської мови": (30) Острів. Живуть на ньому люди. У них вигляд песячий. Люди ці великі й страшні .. (31) Острів. На ньому живуть люди. Вони волохаті і мають вигляд лев'ячий ... Великі й страшні зело на подив (32). Острів пустельний. Живуть на ньому змії: лице дівоче, до пупа людина, а від пупа в них і хобот зміїний. Крилаті і звуться василіски (33). Острів, і живуть на ньому люди-людожери. Був на ньому святий апостол Андрій Первозванний. А віра в них кумирська ..." Всі

ці острови "Козмографія" розташовує якраз там, де в класичних казках розташовані кінокефали та інші подібні до них фантастичні народи, а саме — на Південному океані, між Індією та Єгиптом.

З фантастичних легендарних людей і народів в українських переказах знані песиголовці-людожери, велетні та пігмеї, морські і лісові люди. Деякі оповіді про них, як побачимо нижче, злилися з оповідями про Соломона, інші побутують самостійно.

Легенди про песиголовців у Греції пов'язувалися з давніми велетнями. Середньовічні письменники мали на увазі під ними то гуннів, то татар, а здебільшого — народ цілком осібний, кровожерливий. Лангобарди під час війни з усипетами* обманули останніх звісткою, ніби їм обіцяли свою допомогу Песячі Голови: таким сильним було на той час в Європі вірування у справжнє існування песиголовців. Про них розповідали як про чудовиськ, що відзначалися неймовірною жорстокістю: подібно до упирів, вони пили кров ворогів своїх, а коли не вдавалося наздогнати ворогів, тоді пили свою власну кров.

На Україну легенди про велетнів, пігмеїв і песиголовців проникали, без сумніву, потрійним шляхом. І насамперед, деякі риси песиголовців запозичено разом з уявленнями взагалі про велетнів з апокрифів. У перші віки християнства велику увагу церковні письменники приділяли апокрифічній "Книзі Еноха". Апокриф цей повністю зберігся лише в Абіссінії, ефіопською мовою, але невеликі, й притому в дещо зміненому вигляді, уривки з нього трапляються і в слов'янських рукописах і через стародавніх грамотіїв легко й вільно могли проникнути в народне середовище. У сьомому ж, восьмому, дев'ятому і десятому розділах "Книги Еноха" міститься така оповідь про давніх велетнів, яка явила на світ цілу сім'ю українських народних оповідей про Адамових людей велетенського зросту і про песиголовців-людожерів.[1] "Після того як розмножились сини людські, в них народилися вродливі доньки. І коли сини неба, янголи, побачили їх, то, зачаровані ними, сказали один одному: виберемо собі дружин

[1] Переповідаємо розділи з "Книги Еноха" за дослідженням професора І.Порфир'єва "Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях" (с.201—202).

з племені людей і народимо дітей". Головним начальником і вождем цих янголів зображено Samyaza; в кількості 200 вони піднялися на гору Ardes (Aradis), яка становить вершину гори Armon (Hermon)[1]; ця гора називається так тому, що вони поклялися на ній і зв'язали себе взаємними клятвами. Усіх вождів янголів було 18: Samyaza, який був за головного начальника, Urakabarameel, Akibeel, Tamiel, Ramuel, Danel, Azkeel (Ezekeel), Sarakuyal, Asael, Armers, Batraal, Anane, Zarebe, Samsareel, Ertael (Sartael), Turel, Jomiael, Arazeal... Від парування цих янголів із дщерями людськими народилися *велетні*.

Вони були 30 ліктів завбільшки і пожирали все, що виробляли люди, а тому невдовзі нічим було годувати їх; вони кидались на птахів, звірів, плазунів і риб, годувалися їхнім м'ясом і пили їхню кров. Тоді земля повстала проти їхнього беззаконня. Від грішних янголів розбещення поширилося по всій землі. "Книга" повідомляє, який янгол і якій справі навчив людей. Azaziel навчав людей робити мечі, шпаги, ножі, панцирі, дзеркала, браслети та різні прикраси; навчив підводити брови, використовувати коштовне каміння, всілякі прикраси, а тому земля розбестилася. Amazarak навчив чаклунства і чарування та відкрив силу і властивості коріння. Armers навчив мистецтва руйнувати чаклунство, розвіювати чари. Barkayal навчив спостерігати зорі, Akibeel — уживати магічні знаки, Tamiel навчив астрономії, Araradel — пізнавати обертання місяця. Пригноблювані велетнями, люди піднесли свій голос, і голос їхній дійшов до неба. Тоді Михаїл, Гавриїл, Рафаїл, Суриїл та Уриїл поглянули на землю й побачили потоки крові і всякі злочинства. Земля, що втратила чад своїх, піднесла свій голос навіть до врат неба.[2] Янголи сповістили Всевишнього про те, що вчинили грішні янголи. "Вся земля, — оповідали вони, — наповнилась кров'ю й нечестям. І ось, душі померлих волають, і волання їхнє доходить до врат неба ... Люди не можуть врятуватися від нечестя, яке паплюжить лик землі. Ти знаєш всі справи до їхнього початку; Ти все знаєш, що вони вчинили, і Ти нічого не кажеш нам: що ми маємо вчинити з ними за такі беззаконня? Тоді Всевишній послав Arsajalaljur'a до сина

[1] *Гермон* — південна відлога Антилівана (Ісус Навин, 11, 3.)

[2] Про нарікання землі на беззаконня людей мова йде також і в апокрифі "Слово про видіння апостола Павла".

Ламеха. "Сповісти йому, — сказав Він, — від Мого імені про те, що загрожує велике руйнування; бо вся земля загине; води потопу розіллються всією землею, і все, що на ній, загине. Але ти вкажи йому, як він може врятуватися, і повідай йому, що рід його розповсюдиться по всій землі". Потім Господь звернувся до Рафаїла: "Зв'яжи Азазіеля[1] і кинь його в пітьму і прожени в пустелю, що розташована в Dudael; пошли на нього дощ з важкого й гострого каміння; оточи його пітьмою ... хай він ніколи не бачить світла, і коли надійде день суду, накажи ввергнути його в полум'я". Господь прорік до Гавриїла: "Піди до злих і розбещених, до синів перелюбства, винищи покоління сторожів (vigilum) із середовища людей; озброй їх один проти одного; нехай вони загинуть від своїх власних рук; дні їхні скоро скінчаться". Господь прорік до Михаїла: "Піди і сповісти Samyaza про кару, яка чекає на нього і всіх тих, хто взяв участь у його злочині, позлягалися з жонами й ниціють в усякій нечистоті ... зв'яжи їх під землею на 70 родів до дня суду й руйнування, до останнього вселюдного суду ... Тоді вони будуть кинуті в провалля вогненні на муки й залишені там на цілу вічність ... Вигуби всі душі, віддані нечестивим насолодам, винищ покоління сторожів, бо вони пригноблювали синів людських; вимори всякого гнобителя; знищ усяке лиходійство". Потім сповіщаються обітниці й винагороди людям праведним.

До наведених нами розділів "Книги Еноха" прилягає декілька оповідей про велетнів і пігмеїв, записаних переважно в Подільській губернії, до того ж українська народна словесність знає велетнів як міфічних (виключно в казках; говорити про цих велетнів зовсім не входить в наше завдання), так і археологічних, і літературних, або апокрифічних. Велетні, або *Адамові люди*, жили на Україні. Вони насипали вали й високі могили в українських степах. Це плем'я первісних велетнів було могутнім. Бог розгнівався на них за те, що вони забули Його закон і жили в розпусті, сварилися між собою, проливали кров, як воду, і вирішив знищити їх до пня. Довго думав Бог, як те зробити, але нічого придумати не міг. Тоді Він порадився з царем "іншої землі". А цар цей

[1] Ім'ям *Азазел* у Книзі Левит (16, 8), за єврейським текстом, названо *козла відпущення*. У магометан *Азазел* — ім'я найвищого янгола, якого після падіння названо сатаною. У слов'янському апокрифі про Авраама ім'я *Азазіл* має також злий дух, диявол.

був двоголовим велетнем. Він порадив Богові наслати такий потоп, щоб вода залила всю землю, окрім однієї високої могили, яку цар лишив собі для порятунку. Бог послухався тієї поради, і велетні були потоплені. Загинули також двоголові люди "інших земель", і лишився живим тільки їхній цар, що був на могилі. Він спав під час потопу; коли потім прокинувся, то побачив, що залишився всього з однією лиш головою: Бог покарав його за те, що він дав таку жорстоку пораду для винищення своїх братів. Від цього царя пішов рід людський, такий же на зріст і зовні, як і люди, що живуть нині.

За іншою оповіддю, колись — до потопу — жили такі височезні люди, що, бувало, лісом ходили, наче травою. Коли ж повелися нинішні люди, один з велетнів десь набрів на нашого плугатаря з волами, з плугом і погоничем. Забрав він їх усіх до себе на долоню й поніс до свого батька. — "Ану, поглянь, — каже, — тату, яких я знайшов мишеняток (варіант — черв'ячків. — *Ред.*)". Батько глянув та й каже: "Не мишенята це, синку, то такі люди, які після нас будуть". Ось тепер і настало наше покоління, а про велетнів і гадки вже немає, тільки десь у церкві — чи то в Києві, чи то у Львові — стоїть нога одного велетня; така, кажуть, величезна, що сягає самої бані. От які були колись люди!.. А то ще кажуть, що після нас (варіант — після Страшного суду. — Авт.) будуть такі маленькі люди, що в наших печах їх буде разом 12 чоловік молотити.

Другим шляхом, яким проникали на Україну легенди власне про песиголовців-людожерів, було поширення серед народу через давніх грамотіїв окремих епізодів "Александреїди" і навіть "Одіссеї" (перебування Одіссея на острові циклопів — Сіцілії і його перемога над Поліфемом). Так, "Александреїда" розповідає, між іншим, про боротьбу Александра Македонського з песиголовцями[1] і з дивами, тобто велетнями, яких він ув'язнив у кам'яні гори: "і прийшов (Александр) у східні країни до моря, до сонячного міста, і побачив тут людей нечистих... Злякався, що коли розмно-

[1] Професор М.І.Петров висловлює досить імовірне припущення, що песиголовці "Александреїди", можливо, просто звичайні люди зі східних народів, які й нині, як свідчать мандрівники, за ідеал тілесної краси вважають кінчасту (гостру) голову, схожу на собачу, і при народженні дитини намагаються сплющити їй тім'я і загострити його*.

жаться, то осквернять землю, і загнав їх у північні країни в гори високі; і Боговим велінням замкнулися за ними гори північні, тільки не замкнулися за ними гори на 12 ліктів — і тут постала брама мідяна і покрилася сунклітом, і якби схотіли вогнем спалити — не спалять її; в останні ж дні... зникнуть і ці погані народи. Предки наші вказували на різні гори, як на місця ув'язнення "нечистих язиків". Давній літописець записав таку оповідь новгородця Гюряти Роговича. Послав Гюрята отрока свого в Югорську землю. "Югорець сказав отрокові: дивні у нас речі відбуваються... там, де гори виходять до моря, а їхні вершини аж небес сягають, у горах тих гук великий і гомін, і крешуть гори ті, що хочуть звідти прорубатися: і в горі тій прорубане віконце мале, і туди говорять, хоч ми не розуміємо мови їхньої, та вони показують на залізо і махають рукою, просячи заліза. Є путь до гір непрохідними урвищами, снігом і лісом, тим шляхом ніколи до них не дійдеш; а є й віддалік на півночі[1]. З приводу цієї оповіді літописець зауважує: "Ці люди ув'язнені ("заклепані") царем Александром Македонським". У подорожі Василя Гогари (1634 рік) читаємо: "Та в тій же грузинській землі між гір високих і сніжних у непрохідних місцях є шпарини землі, і в них загнано диких звірів *Гога і Магога*[2], а загнав тих звірів Александр Македонський". У вустах великоруського

[1] У "Літописі Переяславському", 51, мовиться: "там-бо літа не буває — на самій півночі".

[2] Запозичуємо у професора М.Ф.Сумцова таку довідку про Гога й Магога. Гог згадується у пророка Єзекіїля (розділи 38—39) як завойовник, що поселився в землі Магога. Знатник Іван Богослов, кажучи про часи антихриста, також згадує Гога і Магога (Апокаліпсис, 20, 8). За свідченням Плінія (кн. V, с. 25), під іменами Гога і Магога малися на увазі іноді царі Ассірії і навколишніх країн. Але в пророцтві міститься алегорія, і вчителі Церкви його прикладають то до турків, що ведуть битву з християнами, то до скіфів (Плюшар. Энциклопедический словарь. Т.XIII. — С. 325). У "Месії Правдивому" Галятовського Гог і Магог згадуються в поясненні 6 і 18 пророцтв у першому випадку в значенні народів, ув'язнених у гори Александром Македонським, у другому — Гог у значенні антихриста, а Магог — його воїнства. Перед кінцем світу Ісус розіб'є Гога і Магога на Єлеонській горі, до того ж на полі битви буде стільки списів і луків, що євреї могли б використовувати їх для спалення дров упродовж семи років. У "Вінці Віри" Симеона Полоцького викладено різні думки церковних письменників про Гога і Магога. За одними, Гог і Магог — закляті вороги, замкнені в горах; за іншими, під іменем Гога мали на увазі підданих антихриста, що діяли проти християн таємно, а під іменем Магога — слуг антихриста, що діяли проти них же відкрито.

народу оповідка про народи, "заклепані" в горах Александром Македонським, набула такого вигляду. "Жив на світі цар: ім'я його було Александр Македонський. Це було за давніх часів, давно-давно, так що ні діди, ні прадіди, ні прапрадіди, ні пращури не пам'ятають. Цей цар був з богатирів богатир. Жоден силач на світі не міг перемогти його. Він любив воювати, і військо в нього було геть чисто з богатирів. На кого не піде війною цар Александр Македонський — всіх переможе. І підкорив він під свою владу всі царства земні. І зайшов він на край світу і знайшов такі народи, що сам, хоч який був хоробрий, вжахнувся їх: жорстокіші від лютих звірів і їдять людей; у декого з них одне око — і те в лобі, а у декого три ока; у декого одна тільки нога, а в декого три, і бігають вони так швидко, як летить з лука стріла. Називалися ці народи гоги і магоги. Однак цар Александр Македонський цих поганських народів не злякався; почав він з ними воювати. Чи довго, чи недовго він з ними вів війну — це невідомо; тільки поганські народи злякалися і кинулися від нього навтьоки. Він за ними, гнав-гнав, і загнав у такі нетрища, провалля і гори, що ні в казці сказати, ні пером описати. Отам вони й сховалися від царя Александра Македонського. Що ж учинив з ними цар Александр? Він з'єднав над ними одну гору з другою склепінням, і поставив на склепінні сурми, і пішов назад у свою землю. Подмуть вітри в сурми і здійметься страшне виття; сидячи там, вони гукають: "О, мабуть, ще живий Александр Македонський!" Ці гоги й магоги досі ще живі і тремтять перед Александром, а вийдуть звідти перед самою кончиною світу.

Та особливо зміцненню в народі віри в існування песиголовців-людожерів сприяли церковний живопис та іконопис. У дослідженні п.Ровинського вміщено опис Страшного суду за Клинцівським *первотвором* з такими словами: "Осторонь Мойсей показує жидам Христа... 1) стоять жидове, 2) стоять литва, 3) сині аравляни, 4) індіяни, 5) ізмаїльтяни, *песячі голови,* 6) турки, 7) сарацини, 8) німці, 9) ляхи, 10) русь"... Зображення *песячих голів* зустрічається в старовинних руських мініатюрах[1]. Так само зображення людини з собачою або вовчою головою, і до того ж велетня, наші предки бачили в церквах, в іконному зображенні мученика Христофора. Свя-

[1] Знімок з однієї такої мініатюри з рукописного Апокаліпсиса XVI століття можна бачити в II томі "Исторических очерков" Буслаєва, с. 147.

тий цей, за грецькими легендами, виводиться з країни кінокефалів-песиголовців і розмовляти він почав по-людськи лише тоді, коли янгол торкнувся його вуст. Цей геркулес християнських легенд зображувався на православному Сході не лише велетнем, а й подібним до єгипетського шакалоголового Анубіса, слуги Гороса, сина Озірісова*. Так він зображувався у нас на старовинних іконах, згідно з проложними житіями .[1]

Нині вже відомо понад п'ять опублікованих українських легенд, записаних у різних місцевостях. У Маріупольському

---

[1] Acta Sanctazum, вид. Баландистів, 25 липня. В цитованому нами вище дослідженні п.Ровинського вміщено два зображення мученика Христофора з вовчою головою, зроблених у Росії ще в XIII ст. (III, 634 і IV, 772). Зміст легенди про святого Христофора сповнений високої поезії. В давні часи жив на світі славний велет Оферуш. Він був такого зросту, що коли померла його мати, і Оферуш, бажаючи насипати над нею могильний курган, набрав у свій чобіт землі і витрусив її потім на небіжчицю, то замість могили вивищилася гора аж попід хмари, а там, де взяв він землю, утворилося провалля на стільки ж миль завглибшки, на скільки нова гора вивищувалася над земною поверхнею. Оферуш сів над проваллям і гірко-гірко заплакав: сльози його струменіли в безодню і утворили море: ото саме через те морська вода гірка й солона, як сльози. Замислив Оферуш віднайти собі володаря, могутніш якого не було б нікого на світі. Передусім пішов він на службу до одного могутнього короля; та король цей боявся нечистого, і Оферуш перейшов на службу до чорта. Виявилось, що чорт не без страху — що він боїться хресного знамення. Тоді велетень покинув його і пішов шукати Христа. Зустрівшись з убогим пустельником, Оферуш звернувся до нього з питанням: "Де Христос?" — "Скрізь", — відповів пустельник. — "Як же мені служити Йому?" — "Молися й працюй". Оферуш не вмів молитися, та зате готовий був до найтяжчої праці. Пустельник привів його до бурхливого, стрімкого потоку, в глибині якого тонув усякий, хто наважувався переправитися на інший бік. — "Ти маєш велетенське тіло і надзвичайну силу, — мовив пустельник. — Перенось на своїх плечах подорожніх через води потоку. Твори це во ім'я Христа, і Він зробить тебе Своїм слугою". Звідтоді і вдень, і вночі велетень переносив через потік мандрівних богомольців, спираючись на величезну сосну, як на патерицю. Якось уночі, втомлений денною працею, Оферуш міцно заснув. Зненацька крізь сон йому почувся голос Дитини, що тричі назвала його ім'я. Велетень піднявся, посадив Дитину до себе на плече і ступив до води. Раніш вода ледве сягала його колін, зараз хвилі здіймалися щораз вище й вище і в шаленстві били об круті береги. Оферуш відчув на собі страшний тягар, зігнувся під Ношею і з ляком промовив: "О Дитя! Чому Ти таке важке, так ніби я підняв на свої рамена цілий світ?" — "Ти підняв Того, Хто створив світ", — відказувало Маля-Христос (то був Він). — Охрещений Самим Спасителем во ім'я Отця і Сина і Святого Духа велетень став зватися з того часу Христофором, тобто "носієм Христа".

повіті розповідають, що колись був такий час, коли зовсім не було смерті, а натомість жили одноокі песиголовці. Бувало, спіймають песиголовці людину, закинуть її до ями, та й відгодовують там цукерками та пряниками, поки вона не обросте салом, як вгодоване порося. Тоді лізуть до ями, мацають її за боки — чи багато сала: якщо можна промацати до кістки, то, значить, ще вона не вгодувалася, як слід; а якщо промацати до кістки не можна, в такому разі роблять їй надріз на пальці: з'явиться кров — ще відгодовують, а не з'явиться — значить, вона вже цілком готова, і тоді її ріжуть. Звісно, песиголовці візьмуть та й зжеруть людину. Стали тоді люди Бога просити, щоб послав на них смерть. Бог зглянувся і послав страшну смерть з косою. Заходилась смерть коло песиголовців — зовсім позводила зі світу. Старі люди кажуть, що й досі ще є та земля, де жили песиголовці, та тільки песиголовців лишилося вже мало: попереводилися.

В Ушицькому повіті песиголовців звуть сироїдами і кажуть, що в них є одна лиш рука, одна нога і одне око. Сироїди чіпляються один за одного й бігають так швидко, що від них дуже важко втекти. Якщо вони зловлять звичайну людину, то відразу ж ріжуть її і з'їдають. Живуть сироїди в "Туретчині, за Дунаєм". У с. Капустяному розповідають про солдата, який попався було сироїдам. Солдат в усьому слухався їх: сумлінно працював, копав землю й корінці, і сироїди, врешті-решт, упевнились, що він від них не втече. Якось солдат пішов до лісу з маленькою дитиною своїх господарів і втік. Він змушений був декілька ночей провести на деревах. Ішов він, сам не відаючи куди, і раптом наткнувся на своїх товаришів-солдатів, і таким чином урятувався.

Про подібну пригоду "одного з руських людей" розповідають і в Сумському повіті. Колись, кажуть, на світі було багато людожерів, або песиголовців. У них не так, як у нас — два ока, а всього лиш було одне, величезне-превеличезне, більше, ніж у вола, та й те посеред лоба. Вони часто захоплювали *білих людей*, відгодовували їх волоськими горіхами і тоді робили час від часу надрізи на тілі: якщо йшла кров, то людину відгодовували далі, поки вона зовсім не запливала жиром. Спіймали песиголовці одного руського і призначили його до себе лакеєм. Новий полоняник так сподобався їм, що песиголовці не різали його, а все лиш стежили, чи не стане він тікати додому. А він не знав навіть дороги додому, і зовсім не помишляв про втечу. Їжу для них

він готував з полозів і шматків гадюк[1], до того ж песиголовці якнайсуворіше заборонили, щоб сам він щось з того їв: "якщо ж тільки, — сказали вони, — їстимеш, то помреш". Довго стримувався він, а потім вирішив: "Все одно помру — одна смерть! Не мучитимусь принаймні в них!" І з цього часу став він їсти крихітні шматочки полозів, однак не помер. Їв він так потрошку, їв, — і почав раптом розуміти, де яка трава, і від чого вона лікує; дізнався також, яка дорога веде додому, і що його рідні ще живі. От він і вирішив тікати. Зібрався, запасся усім на дорогу і пішов. Іде він, іде, зненацька перед ним відкрилося таке болото, що ні перейти його, ні перебрести через нього — більш як на півверсти. Він нарвав оситняку, обмотався ним увесь і сяк-так перебрався через болото. Песиголовці кинулися за ним у погоню, а він уже по той бік болота. "Повернись!" — гукають до нього. — "Ні, — каже, — не повернусь уже!" — "Ну, ошморгни хоч буряк!" — "Не хочу!" — "Ну, озирнись назад!" — Він озирнувся — і забув половину того, що знав. Прийшов він додому — рідні були всі живі і дуже зраділи йому. Він рвав потім трави, про які не забув, від чого вони лікують, і лікував людей до самої своєї смерті. Коли він помер, то всі по ньому дуже тужили.

Решта українських оповідей про песиголовців-людожерів варіюють на різні лади основну формулу розповіді "Одіссеї" про Поліфема. Розповідь про одноокого велетня-людожера, — говорить Вс.Міллер, — де б не була його первісна батьківщина, колись переходила з уст в уста між давніх поселенців узбережжя Чорного моря і, як цікава морська пригода, була популярною серед мореплавців. З розповідей грецьких моряків зустріч відважного мореплавця з циклопом перейшла до грецького епосу і була включена до числа пригод національного героя Одіссея, подібно до того, як до того ж циклу були прилучені деякі інші пригоди зі східних казок. На цей час цілком усталилось уже переконання, що всю "Одіссею" складено з окремих епічних легенд, пов'язаних штучно в одне ціле, і з-поміж них Герландом було вирізнено чимало народних казок, відомих і з індійських казкових збірників. В оповіді про циклопа Поліфема вже В.Грімм помітив сліди штучної спайки з іншими пригодами Одіссея і вказав на них. Цей епізод, за Гріммом, з одного боку, являє собою цілком викінчене ціле, з іншого — не узгоджується з

[1] Про полозів і гадюк мова попереду.

відомим характером героя. Остання казка впродовж багатьох сторіч блукала узбережжям Чорного моря, і в прибережних племен та народів зберегла характер морської пригоди, а в племен і народів, які жили віддалік од моря, перетворилася на пригоду суходільну і, як це звичайно буває в народному епосі, зазнала впливу інших подібних казкових сюжетів, головним чином — легенд про велетнів. Жив собі, — розповідають у Чигиринському повіті, — один багатий чоловік, який зроду-віку не відав ніякого горя. Прийде, бувало, до нього бідняк і стане бідкатися: хліба, мовляв, немає, і того, і цього нема. А багатій і питає в нього: "І яке ж то у світі горе є?" Якось повернувся багатий чоловік з млина додому, осідлав коня й поїхав шукати горя. Їхав він, певне, діб п'ять і заїхав у таку землю, де людей зовсім нема, а самі лиш песиголовці (вони з одним оком і з одним рогом: по праву руч око, а по ліву — ріг). Дивиться — хата в степу. Зайшов він до хати — а там сидить душ п'ять песиголовців. Песиголовці питають його: "Чого ти сюди зайшов?" Він відповідає: "Прийшов горя шукати". — "Не їдь, — кажуть вони йому, — далі горя шукати: вже ти й так знайшов велике горе". А тоді питають: "Якщо ти тесля, чи коваль, чи швець, то лишишся живий, а якщо ні, то ми тебе зразу ж заріжемо і з'їмо". — "Я, — каже, — такий слюсар, що нема кращого за мене, ніхто так не вміє відливати". — "Якщо ти, — каже один з песиголовців, — такий чудовий слюсар, то чи не вилив би мені друге око?" — "Купи, — каже чоловік, — шевської смоли і лаку копійок на вісім". От чоловік зробив пічку, вмурував туди маленький казанок і давай топити ту смолу. Потім зробив особливу форму, налив туди смоли, — вона й застигла собі у формі; зверху покрив лаком відлите око. Песиголовець приклав його до свого, подивився — і начебто новим оком краще навіть бачить, ніж своїм. "Молодець! Гарне око зробив!" А чоловік і каже: "Тільки вам так одразу не можна його вставити, а треба спочатку продовбати в голові дірку". — "Гаразд, — погодився песиголовець. — Довбай". — "Та як же ж вас, — каже чоловік, — прив'язати, щоб ви не тремтіли, бо, коли я довбатиму, ви почнете тремтіти". — "Якщо так, то ходімо до вівчарні, де саме зараз стоять вівці, — там ти мене й прив'яжеш до стовпа". Чоловік розігрів зубило, прихопив якомога більше ремінняччя, повів песиголовця до кошари, поставив тут його спиною до стовпа і міцно-преміцно прикрутив до нього ременями. "Замружте тепер, — каже, — око,

щоб не бачили, як я продовбуватиму в голові дірку". Песиголовець замружив. А мужик навів зубило та як заціди молотком, так у песиголовця і вискочило його око, і він зовсім осліп. Рвонувся песиголовець з усіх сил — реміння так і порепалось. Давай він тоді гасати за чоловіком — ніяк не може спіймати його між вівцями. Потім відчинив двері кошари, став на дверях рачки і почав випускати овець по одній, сподіваючись хоч так спіймати, нарешті, чоловіка. Бачить чоловік — справа кепська... А в отарі та був один цап, найбільший за всіх. От чоловік зарізав того цапа, зняв з нього шкуру, нацупив на себе і йде навкарачки прямо між ніг у песиголовця. Песиголовець обмацав його й каже: "А, це ти — той, що водиш за собою всю отару!" Чоловік вибіг потихеньку в нього поміж ноги, потім чимшвидше побіг до його хати, забрав гроші, осідлав собі доброго коня, а тоді й гукає: "Ось, ось де я!" *Змій* (sic!) кинув тоді випускати овець та за ним! Гнався, гнався — ніяк не може наздогнати. Повернувся назад, та поки знайшов *змій* собі "видющих" помічників, чоловік той був уже вдома.[1]

В оповіді, записаній у Радомисльському повіті, песиголовця-людожера замінено бабою-людожеркою і додано деякі подробиці, що не наводилися в попередній. Жив-був собі коваль, який ніколи не знав біди. Принесуть, бувало, до нього люди роботу і нумо розповідати — той про свою біду, а той — про свою. Коваль і каже їм: "І яка то біда? Що воно таке біда? Ось уже, либонь, доживаю четвертий десяток на світі, а ще зроду не бачив біди. Доведеться, мабуть, на старості літ йти по світу та шукати біду: хочу хоч поглянути на неї". Прийдуть інші люди до нього в кузню і почнуть розповідати про свою біду й горе; а ковалеві так і кортить побачити самому біду. "Треба таки подивитися, що воно таке за біда! Завтра, люди добрі, не приходьте в кузню: вже мене ви тут не застанете — піду по світу біду шукати". Наступного дня замкнув він свою кузню та й пішов. Йде та йде, йде та йде, зустріне когось і питає: "Чи не бачили, часом, де біда?" — "Ні, не бачили". Прямує далі. Зайшов уже в таку землю, що

[1] В "Этнографическом обозрении" за 1890 рік, IV, с. 94—95 надруковано іншу оповідь на ту ж абсолютно тему, записану в тому ж Чигиринському повіті. В цій оповіді два брати вирушають шукати по світу, де *біда*. Знаходять вони біду в особі одноокого песиголовця-людожера, який старшого брата підсмажив і з'їв, а менший брат врятувався, пообіцявши песиголовцю вставити друге око, та замість того виколов й те, яке було.

ні міста, ні села, ні куреня ніде не видно, а він знай іде. Вже нікуди зайти води напитися, вже й хліба в нього не стало, а він іде. Раптом бачить — стоїть хатинка. "Зайду, — гадає собі, — до цієї хатинки та хоч відпочину трошки". Зайшов — нема нікого. Ліг на лавці й заснув. А в тій хатинці жила одноока баба-людожерка. Прийшла баба в хатинку, бачить — лежить чоловік. "Здрастуй, здрастуй, молодцю! Я ще людського м'яса не куштувала!.." А він лежить собі. Підійшла баба до нього, помацала за ребра, коли він — худий-худющий. Вона й міркує собі: "Заріжу я барана, доки син прижене отару з поля, та нагодую його". Зарізала барана, нагодувала коваля й питає: "Чому це в тебе два ока?" — "А може, — каже коваль, — хочеш, щоб і в тебе було два?" — "Хочу". — "Я, — каже, — коваль: можу вставити друге око". — "Добре, — каже баба, — встав". — "То лягай на лавку: я нагрію долото". Лягла баба на лавку, а коваль нагрів долото, взяв у руки сокиру та як хрясне — і от око, яке було, й вискочило. Людожерка схопилася з лави та за ковалем. Він тоді чимшвидше кинувся в отару і сховався поміж баранами. Баба позачиняла скрізь усе, сама стала на воротах і стоїть — очікує коваля. Чекала вона, чекала — нема коваля. "Ну, — каже вона тоді синові (очевидно, тут пропуск. — Авт.), — час уже баранів у поле гнати". Почав син баранів у поле виганяти, а вона давай кожного обмацувати, щоб якось коваль не вийшов з баранами за ворота. Бачить коваль, що не випустить проклята баба, — вивернув кожуха вовною назовні, нацупив його на себе й поповз навкарачки. Підповз до неї. Вона помацала за спину: "Баран", — каже, і пропустила. Коваль вискочив за ворота та й кричить їй: "Не мацай більше, не мацай: я вже за воротами!" Почула баба голос коваля, схопила срібну сокиру і кинула в нього; сокира влучила в дерево і ввіткнулася в нього. Коваль підбіг до дерева й хотів було вийняти ту сокиру і забрати з собою; схопився за неї рукою, а рука так і прикипіла до руків'я. Біжить людожерка до коваля, зубами скрегоче. Бачить тоді коваль, що ускочив у халепу, відтяв собі руку і втік.

Ці українські оповіді про песиголовців-людожерів, найближчі за змістом до оповідей деяких кавказьких племен (особливо осетинів і вотяків), зберегли тільки головний стрижень розповіді "Одіссеї" про циклопа Поліфема і подібно до великоруської оповіді про "Лихо одноoке" виродились у казки, що уособлюють біду, лихо (особливо це стосується

записаного п. Боровиковським оповідання "Лихо"). Ще своєріднішою за формою є розповідь про песиголовців-людожерів, записана у Маріупольському повіті. Тут дія переноситься уже на Україну, а не до незнаної якоїсь країни, на край світу.

Йшла одна дівчина до Києва Богу молитися. Довелось їй проходити крізь дуже густий і темний байрак. Йде вона та йде, коли бачить — їдуть два вершники. Під'їхали ближче. Дівчина поглянула на них — то не люди, а песиголовці, бо мали вони по одному оку, якраз посеред лоба, вище носа. Вона перелякалася. Песиголовці питають дівчину: "Куди ти прямуєш?" — "Іду, — каже, — Богу молитися". — "Наймись, — кажуть вони, — краще до нас служити". Дівчина було не хотіла, але вони повели її силоміць до лісу, до землянки (в підземелля —?). Ведуть попід землею та й ведуть. Привели. Коли там скрізь на долівці видно сліди крові і валяються кістки, а посередині землянки (підземелля?) — лев на ланцюгу, який так і клацає зубами. Привели дівчину в кімнату. В кімнаті в одному куті прилаштовані кліті з паль, і люди так і юрмляться в цих клітках і визирають з-за паль; в другому куті — піч, біля кліток з людьми скрізь валяються цукеркові папірці та горіхові шкаралупи, бо песиголовці цукерками та горіхами відгодовують людей на сало. Ось ці два песиголовці залишили дівчину дідові, а самі знову поїхали. Коли вони виїздили, то наказали дідові, щоб той залив її окропом, а дівчина і почула все це. Поставив дід дівчині холодцю, й вона заходилася з пожадливістю його їсти. З'їла до дна, коли дивиться, а на дні лежить рука людська, дівчина й ложку кинула. Бачить вона тоді, що вже киплять "окропи", та й каже дідові: "Давайте я вийму казани з пічки, бо ви вже старі, і вам, мабуть, важко". Довго дід не давав їй виймати, нарешті каже: "Виймай". Дівчина вийняла один казан та як хлюпне на діда, а тоді хутчій другий — дід на місці так і зварився. Тоді люди, які сиділи доти мовчки в клітках, зраділи і кажуть: "Ну, то ж випускай і нас з неволі, та будемо тікати!" Випустила дівчина людей, і стали вони виходити із "землянки". Лев кинувся було на втікачів, але вони жбурнули йому шматок м'яса; лев за м'ясо, а вони чимшвидше вийшли і накивали п'ятами. На шляху трапився їм пень. Жінки й дівчата поскидали із себе — хто спідницю, хто керсет, хто разок намиста, хто хустину — і обрядили його, як дівчину, а самі — далі звідтіля. Вибігли з лісу й попрямували до Києва

на богомілля. Ось песиголовці наловили нових людей і повертаються собі додому. Дивляться, коли стоїть пишно вбрана дівчина. Вони до неї, а виявляється, це — пень. Песиголовці зняли з пня плаття, погнали людей до землянки і кажуть: "Треба буде ще раз повернутися та гарненько пошукати — чи нема кого в лісі, хто залишив це плаття: тут хтось був". Приїхали, ввійшли до землянки — коли лежить обварений окропом дід, а людей нема нікого. Вони — в погоню. Шукали, шукали, та вже пізно було.

З інших легендарних людей українським легендам відомі ще "фараони", або "сирени", "морські люди".

Переказ про напівлюдину-напіврибу належить ще язичницьким народам Азії. В давньому перекладі "Хроніки" Георгія Амартола мовиться про них таке: "завелися ж у ріці Нілі на сході сонця людиноподібні дві тварини, чоловік і жінка, що сиренами звуться, або вілами". Переказ про сирен — людей з риб'ячими хвостами — є і у Великоросії. В Старому Бихові про походження "фараонів" розповідають так. Переводив Мойсей народ (єврейський) через воду (Чермне море, під час утечі євреїв з Єгипту). Бог звелів йому махнути на воду рукою. Мойсей махнув — і постав міст через воду. А "фараони" (єгиптяни під проводом фараона) женуться за народом. Народ через міст — "фараони" й собі на міст. Тоді Бог прорік до Мойсея: "Махни рукою на міст!" Мойсей махнув. "Фараони" були в цей час посередині мосту, посередині моря. Міст миттю зник — і їх не стало. Бог так зробив, що води зімкнулися, і від "фараонів" не лишилося й сліду. Коли їх поглинуло море, то вони перетворилися до пояса на жінку, а нижче пояса — на рибу. До пояса у "фараона" груди, голова, волосся — все жіноче: "жінка по всій формі"; а нижче пояса — все, як у риби. Бог для них і їжу особливу призначив. Вони нетерпляче чекають, коли буде кінець усьому. Коли нині буває шторм на морі, тоді "фараони" вистрибують з води, пливуть поблизу корабля і весь час питають: "Чи скоро кінець світу настане?" На це питання треба відповідати: "Вчора світ кінчився, вчора!" Вони були б раді, аби світ кінчився. Майже те ж саме розповідають про походження "морських людей" і в Грубешівському повіті. В Углицькому повіті додають до цього, що "морські люди" вночі виходять на берег, і якщо когось зустрінуть, то неодмінно з'їдять. У Літинському повіті кажуть, що морські жінки наділені надзвичайною вродою і знадливим голосом. Жінки ці підпливають до кораблів і

починають співати. Якщо, за недосвідченістю тих, хто пливе на кораблі, їх не відганяти гарматними пострілами, то вони так устигають захопити своїми співами, що всі на кораблі засинають, і тоді "морські люди" перекидають його.

Пісень (і казок) народ сам не складає, а складають їх "морські люди" і навіть перекладають на ноти (Грубешівський та Літинський повіти)[1]. По суботах звичайно грає море, на поверхню його випливають "морські люди" й починають співати різних пісень, а чумаки стоять у цей час на березі й навчаються від них пісень, які потім і виспівуються всюди по містах і селах.

У Куп'янському повіті цих дивних істот називають "фаляронами" — очевидно, від слова "фараон"; у Проскурівському повіті — "милюзинами".

У народній легенді про мелюзинів, — говорить професор М.Сумцов, — злилось два елементи — апокрифічний про перехід Мойсея через Чермне море й західноєвропейська повість про Мелюзина. В апокрифічній легенді про перехід Мойсея через Чермне море мовиться: "люди фараонові перетворилися на риб; у цих риб голови людські, а тулуба немає; тільки сама голова; а зуби й ніс людські; а де вуха — там пір'я, а де потилиця — там хвіст, і не їсть їх ніхто. І коні і зброя перетворилися на риб, і на рибах з коней шерсть кінська, і шкура на них завтовшки з палець; ловлять їх і шкури з них здирають, а м'ясо коптять; а із шкур тих переди й підошви шиють: води ті шкури не терплять, а по сухому носити на рік стане".

Ця апокрифічна легенда проникла на Україну, в народ, мабуть, за давніх часів, і до неї згодом у західній Малоросії пристало дещо з європейських легенд і повістей про Мелюзина. І насамперед, саме ім'я цієї феї стало назвою апокрифа. Роман про Мелюзину виник з французьких народних повір'їв про фей. У цьому романі йдеться про те, як чарівниця Мелюзина вийшла заміж за графа Раймунда з умовою, щоб він не шукав її по суботах, коли вона робила обмивання, під час яких перетворювалася на напівжінку-напівзмію. Спочатку все було пречудово. Мелюзина подарувала Раймундові десятьох синів і сприяла зведенню прекрасних замків (Лузіньян, Ларошель та інших). Брат Раймунда посіяв у ньому підозру

[1] У Проскурівському повіті сирен називають "мемозинами".

щодо вірності дружини, і якось Раймунд у суботу ввійшов до приміщення, де купалася Мелюзина. З криком жалю й відчаю вона зникла з його очей, а разом з нею урвалися всі успіхи Раймунда, і прахом пішли всі його статки.

Перша редакція роману про Мелюзину з'явилася у Франції в 1389 році; в німецькій літературі роман цей з'явився вперше 1474 року і втримався донині як народна книга. Від німців роман про Мелюзину перейшов до літератур чеської, польської (1569) і руської (1677). До Західної України Мелюзина проникла або з польських, або з німецьких народних переказів роману. У латишів Курляндської губернії записано казку про морських людей, побудовану також за апокрифом про перехід євреїв через Чермне море, майже тотожну українській легенді про фаляронів.

Лісові люди — звичайні на зріст, та тільки кошлаті, з великими сивими бородами і завжди "засморкані". Взимку з носів їхніх витікають "смарклі" до самої землі і так замерзають. В такому положенні лісові люди проводять усю зиму. Побачити лісову людину визнається за щастя. Одна дівчина якось восени пішла в ліс і побачила під деревом лісового скоцюрбленого діда. Він весь тремтів і дуже "засморкався". Дівчина з жалю обтерла йому ніс своїм фартухом, і дідок розсипався перед нею купою срібла (Літинський повіт).

Лісові люди завжди ходять без одягу і без взуття і їдять усе, навіть людей. Десь неподалік Москви пішов якось у ліс один мисливець, взявши із собою смажену курку, щоб перекусити, коли зголодніє під час полювання. Зненацька підходять до нього два лісових чоловіки, схожі на баранів у вовні, відібрали курку, з'їли її і вже хотіли було добиратися до самого мисливця. Та оскільки в мисливця була в руках рушниця, то вони пішли спочатку покликати до себе на підмогу товаришів, а мисливець скористався з цього і чимскоріше пішов з лісу (Ушицький повіт).

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДАРНІ ОПОВІДІ ПРО НАДПРИРОДНИХ ІСТОТ

І. ДОЛЯ

Однією з найхарактерніших особливостей світогляду взагалі будь-якого народу є антропоморфізація не лише стихій, сил природи, а й тих явищ, які через незнання законів, причин їхніх та наслідків були для нього незрозумілі. Так, на першій сходинці розвитку народного життя явились божества добрі й лихі, світлі й темні — залежно від характеру їхнього впливу на людину. Поряд з антропоморфізацією сил і явищ природи відбувалася антропоморфізація деяких явищ соціального характеру, які досить часто збуджували у народу зачудування своєю вдаваною загадковістю (багатство, бідність тощо). Аналогія патологічних явищ у різних хворобах з тими чи іншими впливами однієї людини на іншу, а так само жах епідемій дали привід фантазії народній, що перебувала в дитинному стані, до антропоморфізації самих хвороб. З таких антропоморфізацій, що набули вигляду надприродних, міфічних істот, у свідомості українського народу й понині живуть у більш-менш визначених образах такі: Доля, Злидні, деякі хвороби[1] і створене вже на християнському грунті уособлення деяких днів тижня.

Література про Долю доволі багата. Ще в 60-х роках минулого сторіччя професор О.О.Потебня надрукував досить цінну статтю під заголовком "Про Долю та споріднених з нею істот", основану на народних казках, легендах, піснях, прислів'ях, а також на лінгвістичних висновках. У 1883 році шанованим професором були надруковані додатки до цієї статті в "Російському філологічному Віснику". Професор Потебня розглядає різні назви Долі: "щастя", "притча", "лихо", "біда", "горе" тощо, з'ясовує процес формування таких уявлень та їхній характер, веде мову про зв'язок Долі з іншими міфічними істотами й предметами і т.ін. Не менш цінними є дослідження академіка А.Н.Веселовського про Долю в його "Розвідках у галузі руського духовного вірша" з додатковою статтею "Декілька нових даних до народних

[1] *Смерть* на Україні також уособлюється у досить визначених образах; але про смерть мова йтиме в іншому місці.

уявлень про Долю". До цих основних досліджень треба додати довгу низку порівняно невеликих статей: М.Васильєва — "Антропоморфічні уявлення у віруваннях українського народу", М.Довнар-Запольського — "Жіноча доля в піснях пінчуків", П.Іванова — "Народні оповіді про Долю (Матеріали для характеристики світобачення селянського населення Куп'янського повіту)", Крауса, Боровиковського та багатьох інших. Відсилаючи тих, хто цікавиться цими питаннями, до названих статей, ми розповімо лише в найзагальніших рисах, як на Україні народ уявляє собі Долю.

Доля є в кожної людини, це — її щастя або нещастя. П.Іванов, грунтуючись на 16 записаних ним у Куп'янському повіті народних оповідях про Долю, розрізняє: 1) природжену Долю — душу предків, 2) Долю — янгола і 3) Долю — душу людини, або двійника його. Свого часу В.Богданов вказав на довільність і необгрунтованість такої класифікації, бо її не можна строго й точно обгрунтувати народними оповідями. А взагалі Доля є началом позитивним і істотою зовсім не ворожою; вона не має характеру божественності, а являє собою лише втілене *співіснування людини*. Доля буває активна й пасивна. Активна Доля сприяє більшому чи меншому статку свого двійника-людини. Вона дбає про людину, допомагає їй в усьому, жаліє її, завжди захищає її інтереси, навіть тоді, коли сама вона відпочиває або "п'є та гуляє". Якщо хворий почує вночі, що його хтось під вікном називає на ім'я, то це означає, що до нього прийшла його Доля і принесла здоров'я (Старобільський повіт). Доля сама не шукає людини, а от людина мусить постаратися знайти її і оволодіти нею; найчастіше вона може зробити це не інакше, як заволодівши попередньо чиєюсь чужою Долею, котра й відкриє, як то можна оволодіти своєю Долею. Хто відшукає свою Долю, тому в усьому таланить, і той швидко багатшає; а хто не знайде Долі — б'ється, як риба об лід, й нічого з його починань не виходить. Долю людини можна відтрутити від неї чарами, загнати в пустирища й болота; а людина, позбавлена свого охоронця, зовсім опускається. Пасивне ставлення Долі до людини, якою вона опікується, найчастіше залежить від розбіжності занять людини з тією справою, яка до душі Долі; іноді ж це зумовлюється самою природою Долі.

За зовнішністю своєю Доля уявляється то в образі жінки різного вигляду, то в образі незнайомця, панича, то в усьому

цілковито схожою на опікувану нею людину, причому, згідно з характером — активним чи пасивним, українські оповіді наділяють її (Долю) відповідними ознаками й символами — діловитістю, бережливістю, турботливістю — і навпаки: позитивна, активна Доля — "хороша, обсмикана, обтикана, колоски стримлять" (підбирає колосся на полі, яке залишилося після збирання господарем хліба), їсть помірно; пасивна Доля — "заспана, запухла, обстрепана, неряшниця", ненажерлива, валяється гола під колодою і т.ін. Подекуди на Україні Долю називають ще Таланом, і при цьому кажуть, що неодмінно в *кожної* людини є свій Талан. У декого Талан "невсипущий", працює не покладаючи рук, не спить ні хвилини. В кого такий Талан, тій людині добре: Талан її пильнує, а сама вона собі розкошує. Та як тільки Талан засне, тоді людині доводиться дуже важко: як вона не працює, а все нема користі.

Наведемо деякі найхарактерніші оповіді про Долю.

Жили собі два брати — один багатий, а другий — бідний. Якось вийшов бідний на братове поле і бачить, що полем ходить якась жінка, збирає колосся і втикає їх у снопи. Ось він і питає: "Хто ти така?" — "Я — Доля твого брата". — "А де ж моя Доля?" — "Вона лежить отам, під грушею". — "Що мені треба зробити, аби й моя Доля була такою ж роботящою, як ти?" — "А ось я тобі дам пораду: візьми ти доброго дрючка, підійди під ту грушу, підкравшись до своєї сонної долі, впіймай її, бий, що є сили, й примовляй при цьому: ось тобі, лиха Доле, за те, що не йдеш у поле працювати на мене, коли біда зовсім уже насіла! Допомагай мені, не то — вб'ю!" Бідняк так і вчинив, після чого все в нього пішло на лад, і він невдовзі зробився багатшим за свого брата (Вінницький повіт).

Було два брати — багатий і бідний. От попросився бідний брат до багатого пшеницю жати. Жне він день, жне другий. Ввечері першого дня господиня пішла додому зварити дітям вечерю, а він цілу ніч жне собі. Коли чує — хтось збирає колосся, снопи складає, соломою шелестить. Думав — чи ж не краде хто? На ранок дивиться — все ціле. Ввечері другого дня знову господиня пішла додому зварити дітям вечерю, а він жне собі вночі та жне. Знову чує — братова Доля (то була вона) збирає колосся і підтикує їх під копи. Він тоді впав на землю й лежить. Господині, між тим, нічого не сказав. На

третю ніч хазайка кличе його з собою вечеряти: "Хоч кулешику поїси — все ж у роті м'якше стане". Але він не пішов: "Потерплю, — міркує собі, — спитаю, що воно таке ходить..." Знову щось іде, збирає колосся, переносить снопи. — "Ну, скажи правду, що ти таке: чи погане, чи добре? Хто ти?" — питає бідний брат. — "Я — братова Доля; ти хоч перервись, та все'дно нічого не буде з цього діла; він же п'є, гуляє, а я за нього працюю". — "Де ж моя Доля?" — "Під колодою лежить гола". — "А як мені дійти до неї?" — "Іди, а як побачиш, що лежить гола під колодою, то і є твоя Доля". — Пішов він і знайшов. "Доле моя, Доле! Чого це ти лежиш, чому нічого не робиш? Лежиш усе — ні попереду тебе, ні позаду тебе нічого нема: чим ти займатимешся?" — "Я хочу сидіти за прилавком". — "Як же ти сидітимеш за прилавком?" — "Попроси в брата 50 копійок, або карбованця, накупи стрічок і хрестиків — то я торгуватиму". Пішов він до брата; а брат п'є та гуляє — знати його не хоче. "Позич мені, брате, одного карбованця". — "Коли ж ти віддаси? Де ти візьмеш?" Бідний повалився йому в ноги. "Та позич уже", — сказали ті, що гуляли з багатим. Позичив. Накупив тоді бідний брат стрічок і хрестиків — і мав зиск; накупив більше, додав хусточок — і знову узяв бариш. Вирішив він після того торгувати різним дрібним крамом, придбав конячину. Коли він їхав до міста за крамом, хлопчаки почали насміхатися з нього і ну кидати камінці у прив'язану позад візка скриньку. Приїхав він у місто, подивився, а в скриньці — коштовне каміння... Поніс він скарб государю імператору, а той звелів відсипати йому грошей стільки, скільки коштувало те каміння. І став він з того часу багатієм (Бахмутський повіт).

Мотив збагачення завдяки торгівлі зустрічається в українських народних оповідях про Долю частіше, ніж інші мотиви. Різко впадаючи у вічі кожному, явище це, незрозуміле для простолюду через складність причин, які діють у ньому, знайшло собі, отже, просте, немудряще і водночас конкретне пояснення в антропоморфізації Долі. Той же мотив, наприклад, повторюється і в оповіді, записаній в Олександрівському повіті.

Жили два брати — один багатий, а другий бідний. Багатий засівав хліб великими ланами, а бідний засіє, може, там якусь десятину, і вже пильнує її, як ока в лобі. Якось уночі вийшов бідний брат з двору й думає собі: "Піду-но

погляну, як би що не пошкодило“ (а вже було по жнивах). Дивиться, а його полем ходить вичепурена, як пава, панянка, збирає колосся й носить його до братових копиць. “Що таке?“ — гадає. Підкрався він ззаду та й схопив панянку. — “Хто ти така, що на моїй вбогій ниві збираєш колосся й носиш його до братових копиць?“ — “А я, — каже, — братова Доля, йому й слугую“. — “А моя ж Доля де?“ — питає. — “Твоя, — каже, — за прилавком торгує“. — “Як же мені знайти її?“ — “А ось як, — каже, — ходи до брата, випрохай у нього конячину та їдь на ярмарок; не доїжджаючи так за гони до ярмарку, пусти ту конячину й тричі навхрест перетни ярмарок: Доля сама до тебе і з'явиться“. Випрохав він у брата конячину та й поїхав. Під'їхав до ярмарку, пустив конячину, перетнув тричі навхрест майдан і озирається навкруги. Коли підходить до нього пані. “Чому ти, — питає, — чоловіче, озираєшся?“ — “Та шукаю, — каже, — своєї Долі“. — “Навіщо вона тобі?“ — “Як навіщо? Он братова Доля слугує йому, а моєї нема“. — “Ось тобі три карбованці, купи на них риби, відійди від того місця на сім кроків, сядь і торгуй. Та дивись — неодмінно візьми, купуючи рибу, здачі хоч копійку“.

То була його Доля.

Купив він риби, взяв копійку здачі, відійшов на сім кроків, сів і торгує. Поторгував, порахував гроші, а в нього стало вже шість карбованців, і ще є. Він ще купив риби... І як почав роз'їжджати по ярмарках, то так розбагатів, що записався в найперші купці. І згадав він: “Є, — каже, — в мене десь жінка і діти, — поїду заберу їх“. Приїхав у свою слободу, зупинився в брата на квартирі, розпитує, як той живе, а сам не признається. “Та що, — каже той, — було нас два брати, тільки-но другий — волоцюга, такий-сякий, хтозна-де й подівся; та хоча б ще сам пропав безвісти, а то взяв у мене конячину — й ту не знати де перевів“. — “Що ж — у нього й жінка була?“ — “Аякже! Покинув її тут з дітьми, то вона стала тютюном пробиватися, та так просмерділась, що я вже й не пускаю її до себе“. — “А чи не можна гукнути її? Я б цим нещасним пожертвував що-небудь, для спасіння своєї душі“. — “Як на те ласка ваша, то можна... Підіть-но, наймити, гукніть ту табашницю!“

Приходить жінка, стала коло порога, вклонилася. — “Чого ви, братику, мене кликали?“ — “Хто там тебе кликав?

Це ось чоловік захотів пожертвувати тобі на бідність". А той і каже: "Де твій чоловік?" — "А Господь його святий знає: пішов кудись на заробітки, та щось і не чути про нього; а я сама з дітьми тютюн сію — тим і годуюся". — "А діти живі?" — "Дякувати Богові — живі". — "Ну, все це добре... Що ж, ти так і не впізнала мене?" — "Ні, — каже, — паночку, звідки ж я вас знаю?" —"А я ж, — каже, — твій чоловік!" — "Що ви, Господь з вами, глузуєте з мене!" — "Та ні ж бо! Ось отак і так ми жили, ось те-то й те-то в нас було". — "Правильно!" — каже жінка і впізнала, нарешті, його.

"Ну, — каже чоловік, — поїдемо тепер зі мною!.. А ти, брате, вибирай собі якого завгодно коня з моєї трійці..."

Брат же собі й гадає: "От він пішов тоді з дому злидарем, а тепер зробився таким багатирем; чи те буде, коли я піду зі своїми тисячами!" Відразу ж розпродав усе, переїхав до міста, понабудовував домів, лавок, купив тисяч на двадцять краму, записався в купці — торгує. Поторгував рік, підрахував, — лишилось тільки тисяч десять; наступного року — лишилося вже тільки п'ять тисяч, а там — тисяча... та так перевівся, що врешті-решт пішов до брата жити.

Долею не завжди можна заволодіти мирним шляхом — іноді доводиться в таких випадках діяти досить рішуче і навіть круто, як свідчить про те, наприклад, така оповідь, почута селянином, який повідомив її, у Бердянському повіті.

Жили собі колись два брати — один бідний, а другий багатий; у бідного були діти, а в багатого їх не було; до всього ж цього — бідний був ще й калікою. Брати жили разом. Тільки раз багатий брат і каже бідному: "Яка користь мені з того, що я годуватиму твоїх дітей?" Взяв і відділив його: дав йому одного куцого бика, а більше нічого. Продав бідний того бика, збудував хижку й живе собі, бідуючи. А брат його насіяв пшениці десятин двадцять, а може й тридцять. Надходять жнива. Бідний і каже своєму синові: "Ходімо, синку, наймемось до дядька: може, нажнемо яку десятину пшениці". Найнялись вони карбованців за п'ять чи там за шість[1]. Цілий тиждень косили вони на тій десятині, тому що, відомо, — той каліка, а те ще мале. Ну, й було, отож, так: сьогодні субота,

[1] В 70-х роках, поки ще не набули широкого розповсюдження жниварські машини, в Бердянському повіті ціни косарів під час збирання пшениці (жнив) сягали 5—6 крб. на день, а жінок-в'язальниць і загрібальниць — 3 крб.

а завтра неділя; косили вони цілий день, нічого не ївши, а ввечері батько й каже: "Ходімо, синку, до дядька: чи не дасть він нам повечеряти, своїм же робітникам він варить їсти, — може, й нам дасть чого-небудь". Пішли. Багатий брат питає: "А що — скінчив уже з десятиною?" — "Та скосив, — відповідає, — у снопи пов'язав, тільки не позносив". — "Е-е, — каже багатий брат, — це вже не робота! Зараз же складай у копи!" І не дав їм їсти. Заплакав бідний брат і пішов із сином на цілу ніч складати снопи, хоч з ранку самого не мали вони в роті ні росинки, ні макового зернятка. Носили вони так доти, що ось-ось вже й світатиме. Позносили, нарешті, все. Батько й каже тоді: "Приляжмо, синку, та хоч відпочинемо трохи: дядько твій — спасибі йому — нагодував нас". Дитина, звичайно, натомилась, впала й миттю заснула; а батько обіперся на лікоть та й давай тужити, що нічого їсти ні йому, ні дітям. Дивиться, а нивою, де він косив, ходить простоволоса жінка в білій сорочці. Бідний брат і міркує: "Господи! Хто ж це такий ходить, що нібито боїться до мене підійти? Ану запитаю — що воно таке?.. Слухай! Хто ти?" — "А я, — каже, — Доля твого брата". — "Що ж ти тут блукаєш?" — "А збираю колосся і в снопи їх втикаю, щоб жоден не пропав". — "Ех, Господи! — подумав бідний брат: — як би мені впіймати її та дізнатись, де моя Доля?"

Підкликав він до себе братову Долю та й схопив її. — "Доле мого брата! Скажи мені, де ж моя Доля?" — "Е! Та ти хіба впіймаєш свою Долю? Твоя Доля — бути купцем". — "То скажи, як знайти мені свою Долю?" — "А ось як, — каже. — Вставай зараз, іди хутчіше додому та поквапся, не гаючись, до міста, аби ще до ранку ти був там. І стрінуться тобі три "панночки" — дві в однаковісіньких сукнях, а третя — в іншій. Коли вони йтимуть, попереду їх гратиме музика, а вони танцюватимуть; і ось та, третя, і є твоя Доля. Ти стань позаду цієї "панночки" та вдар її так, щоб вона впала на землю". — Приходить бідний каліка до міста. І справді — все так і є, як казала йому братова Доля. "Господи милостивий! Я й тепер нещасний, а що ж зі мною буде, як я вдарю таку пані? Доведеться жити в дядьковій хаті (у в'язниці)!.. Ех, нехай буде, що буде!" — сказав він та й двигнув що було сили панночку по вуху! Вона впала, озирнулась і каже: "Е! Знайшов-таки ти мене тут! Ти думав, я нивою ходитиму та колосся збиратиму? Ні, я купцюю!" Взяла вона тоді його й повела до себе. А в неї було дві величезні крамниці з

товарами. Вона його гарно вбрала, тому що він був геть обшарпаний; наділа на нього нові чоботи і весь одяг, а тоді заходилася навчати його: "Тепер у нас у місті продають з публічного торгу в одного купця два будинки. Поснідаємо зараз та й підемо туди, бо треба поспішати на аукціон. Тільки дивись — виступлять два купці та й почнуть торгувати, а ти виступиш третім. Питатимуть: "Хто що дає за ці два будинки?" Ти не озивайся, мовчи — нехай ті купці свою ціну складають. Один дає дві тисячі, другий — чотири, а як вигукнуть утретє: "Хто більше?" — то ти тоді вже тільки набавляй".

Поїхали на аукціон, і він купив ті два будинки. Прожив у місті років зо три, а може, й чотири, і було вже зовсім забув про жінку й дітей. Та от якось згадав і звелів кучерові, щоб той запріг коней; сів, поїхав у своє село й зупинився біля своєї халупки. "Піди, — каже кучерові, — спитай, чи не пустять нас підночувати?" А слід сказати, що коли він їхав з міста, то набрав з собою всіляких напоїв та наїдків, бо добре знав, що жінка не ївши сидить вдома. Набрав і одежі дітям. Кучер, коли послав його господар, підбіг до халупки й питає: "А що — господар удома?" — "Не те, що не вдома, а хтозна, чи й живий на світі: вже чотири роки, як його вбили чи зарізали". —"А чи не впустиш ти нас, господине, переночувати?" — "Чого ж не впустити? Ночуйте!.."

Купець потім і питає, чи нема в неї чого повечеряти. — "І-і! — відповіла хазяйка. — Сама сиджу не ївши й діти мої голодні!" Скільки купець не розмовляв з нею, а вона так і не впізнала його. Послав купець кучера ставити самовар, той ставив — не ставив, а самовар уже кипить. Посадив купець кучера за стіл, посадив і хазяйку з дітьми, — а вже скільки він цукру того понакладав у чашки, то і — Господи! Випили вони чай. Хазяйка вже так дякує купцеві, так дякує: "Хоч у душі, — каже, — посолодшало, а то діти зовсім було попухли не ївши". Посиділи потім, погомоніли. Купець звелів кучеру внести всі напої та наїдки. Повечеряли. Хазяйка й діти дякують купцю, чолом б'ють у ноги за те, що напоїв і нагодував їх. А він і каже: "Ні, хазяйко, цим лише від мене не відбудешся — я ще з тобою спати ляжу". "Ні, ні, пане, — відповідає хазяйка, — цього вже ніяк не можна, бо як коли-небудь повернеться мій чоловік і дізнається про те, то він мене потовче". — "Невже ти справді не хочеш

відмовитися від свого чоловіка? — спитав купець. — Якщо так, то я знайду собі й кращу за тебе". — "Хіба мій чоловік такий, як ви? Мій чоловік бідний і вбогий, та ще й каліка до того ж, а ви — пан". Давай тоді купець показувати різні прикмети, поки жінка, нарешті, не впізнала його; а коли впізнала, він гарно вбрав дітей і каже синові, з яким колись косив у свого брата: "Нумо збігай, синку, до свого дядька, котрий не дав нам і кусня хліба, коли косили в нього. Скучив я за ним — побачитись хочу".

А було це вночі. Побіг хлопчак до дядькової хати й гукає: "Дядю!" — "А що?" — "Ходіть до нас!" — "А що там у вас?" — "Приїхав батько в бричці, тройкою коней!" — "Хіба що батьковою?" — сміється дядько, та все ж пішов. Приходить, привітався — не впізнає брата в купцеві. "Невже ти мене не впізнаєш?" — питає купець. — "Як же я можу впізнати тебе, коли ти раніше був тяжким злидарем, а тепер став таким багатієм?" Упізнали, нарешті, один одного й давай тоді пити та гуляти. От і почав багатий брат випитувати, як той розбагатів. Купець розповів йому про свою Долю. Тоді брати розпрощалися; купець забрав дітей і жінку і переїхав з ними жити до міста. І нині вони живуть у Бердянську.

Та особливо характерна з багатьох поглядів легенда, записана в Білгородському повіті.

Жив собі один бідний чоловік. Дітей в нього було багато, а хліб усе не родить. От він і каже: "Боже милостивий, Боже праведний! Хоч би мені побачити якось свою Долю, щоб знати, чим зайнятися".

Дров немає, запряг він конячину й поїхав до лісу. Приїхав, поклав конячині сіна, а сам пішов дрова рубати. Рубає дерево, коли чує: хтось поблизу тужить. "Дай піду подивлюсь, що воно таке тужить?" Йде, коли бачить — за гнилим пнем лежить Доля. Підійшов ближче й доторкнувся до неї, а Доля й каже: "Не чіпай мене!" — "Що ж ти таке?" — "Я — твоя Доля". — "А коли ти моя Доля, то скажи, до чого мені рук докласти?" — "Займись, добрий чоловіче, віниками: нарубай берези, нав'яжи пучків та й вези продавати — з цього розбагатієш". Нарубав він дров, одвіз додому, перехопив що там трохи та й знов до лісу. Приїхав, розшукав берізки й давай рубати гілки; здер лико і нав'язав пучків. Привіз їх спочатку додому, а тоді повіз на базар, — так йому не дали навіть стати як слід, — миттю віники порозбирали.

... Далі й далі — і дав йому Бог так, що став він купцем, став красним товаром торгувати. А сусіда й міркує собі: "З чого це кум розбагатів?" Приходить до нього. — "Добридень, куме! — привітався. — Скажи, куме, правду: як ти розбагатів?" — "Ех, куме, я б і сказав, та не велено мені говорити". А потім думає: "Ні, вже що Бог дасть, скажу". І розповів усе... Поїхав кум і собі до лісу. Зрубав він дерево — нічого, зрубав друге — нічого; став рубати третє, а воно й каже: "Навіщо ти рубаєш мене? Я не твоя Доля — твоя Доля в лузі на коні верхи сидить". — Що ж мені робити?" — "А що тобі робити?" Піди вкради пару коней — будеш багатим". — "Та я, — каже, — не вмію красти". — "А ти, — каже, — попроси Михаїла Волчанського (щоосені на чудо Михаїла буває ярмарок)".[1] — "Де ж мені його знайти?" — "У пана під хлібним магазином лежить".

Чоловік пішов і знайшов його. — "Михайле Михайловичу, — каже, — я одержав наказ коней украсти: як мені те зробити, коли — вдень чи вночі?" — "Вночі не кради, бо як впіймають, то поб'ють; а от удень, коли люди працюють у полі і коли потім посідають обідати, пообідають і приляжуть одпочити, тоді вкради: подумають, що не злодій, а ведеш коней напувати, якщо хто побачить".

Чоловік так і вчинив: поїхав у поле й сховався неподалік у кущах; дивиться: пішли люди й полягали спати, сплять; узяв він тоді пару коней, сів на одного верхи й поїхав; так уже Бог дав, що ніхто його й не побачив. Привів він коней додому; тільки-но на двір — а тут, де не взялись, і покупці явились.

---

[1] У м.Волчаиську Харківської губернії його престольне свято 8 вересня. Про Михаїла Волчанського є така цікава народна оповідь, записана в Чигиринському повіті. Чи то восени (8 вересня), чи то навесні є таке свято, коли заборонено працювати. Розповідають, ніби один чоловік виїхав у поле сіяти: "Нічого не робитиму, посію тільки та заволочу". Приїхав у поле, посіяв, а тоді хотів було зняти борону з воза, та як узяв її на плечі, так уже й не міг скинути із себе. Носить він борону, носить — знемігся зовсім: впаде від виснаження, підведеться потім на ноги, а борона все на ньому — так аж до самого вечора й носив її на плечах. Ставав він уже й на коліна, молився — ніщо не допомагає. А люди йдуть і питають: "Навіщо це ти, чоловіче, носиш борону на плечах?" — "Та ось, — каже, — чудую й чудую: що вже не робив, ніяк не можу скинути із себе!" — "А не треба було тобі на свято працювати, сам винен". Вже й неділя скінчилася. А діло це було в суботу. Став тоді цей чоловік просити Неділю, щоб вона йому допомогла. Тільки-но підійшов після того до воза, а борона — бух! — і впала на віз.

"Здрастуй, господарю! Продаєш?" — "Продаю — давай гроші..."

Пішов потім на базар, накупив хліба й усього іншого і повертається додому. Важко нести; коли стоїть на шляху запряжений у віз кінь. "Може, це Бог так дав, щоб я свої покупки міг додому відвезти?" Сів на воза, приїхав додому. Жінка дивиться: що таке? Пішов з дому пішки, а повернувся раптом на возі! — "Звідки ти коня привів?" — "Бог дав!" Саме тоді йшов повз них якийсь чоловік: "Здоров будь, господарю!" — "Здрастуй!" — "Чи не продаси мені часом коня разом із возом?" — "Продам". Купив той чоловік коня з возом і поїхав. Чоловік увійшов до хати й каже: "Ну, жінко, нарешті, пощастило й нам!.."

Дізнався батюшка про щастя Хоми (так звали чоловіка). — "Піду, — каже, — запитаю в Хоми, чим він розбагатів? Я от служу й прибутки маю, а не знаю, де ті гроші діваються" (батюшка був бідним). Пішов. А Хома накупив дерева і гне дорогі колеса. "Здрастуй, Хомо!" — "Здрастуйте, панотче!" Сів біля нього. "Чи знаєш, чому я до тебе прийшов?" — "А чому, панотче?" — "Скажи мені, чим ти розбагатів?" — "Не дай Бог такого багатства, недобра справа — за неї треба відповідати. Знаю, що гріх". І давай розповідати. Батюшка повернувся додому і переповів усе паніматці... (далі М.К.Васильєв, записувач цієї оповіді, не міг записати змісту "внаслідок жвавості передачі" його оповідачкою — старою Соточихою; але смисл той, що панотець, порадившись з паніматкою, вирішили, як і Хома, й собі піти красти коней)... Назустріч батюшці йде чоловік. "Добрий день!" — "Здрастуйте!" — Куди це вас Бог несе?" Батюшка й почав розповідати: "У нас один чоловік раніше був злидарем, а тепер став багатієм... отак і так..." — "Не йди коней красти, а йди в сенат; там хоч і стережуть солдати, але ти не бійся — лізь у вікно до государя і вкради грошей: отоді ти й станеш багатим". Пішов батюшка. Приходить до палацу государя — навколо солдати. Один з них: "А чом сюда прийшов?" — став, значить, розпитувати. Сором батюшці зізнатися, та гріх і втаїти: "Хочу в государя казни дістать". — "Так просто ти не дістанеш, а от іди під оті хороми, так я спущу тобі на мотузці невелику скриньку; візьми скриньку під пахву і йди собі". Панотець пішов чекати; підійшов до хоромів — чекає. А солдат як пустить каменюку та як дзизьне нею батюшку у потилицю,

так той і заклекотів. Паніматка чекає не дочекається на свого батюшку... Пройшла чутка, що вбили священика; не ховають його, лежить. Доповіли государеві. Солдат, який поцілив у батюшку каменем, каже до государя: "Хотів, — каже, — він наш палац обікрасти, то я й молоснув його каменем". Государ звелів дати солдату нагороду й посадив підпопошником".

У наведеній оповіді передовсім звертає на себе увагу та обставина, що *веління* Долі є в якомусь сенсі доброчинними для людини, яку вона тримає під опікою, навіть якби вони розходилися з вимогами морального закону: *веління* ці — не що інше, як присуди відворотного фатуму (fatum). Чоловік розбагатів на викраденні коней, бо така його *доля*, судьба. Захотів розбагатіти тим же шляхом і батюшка. Жадібність до легкої наживи і злодійство особливо ганебні в служителі вівтаря, в духовному керівникові і вчителеві пастви; і почуття найвищої правди, яке міцно живе в глибині душі народної, накладає на батюшку жорстоку кару. Жадібність до наживи настільки засліпила панотця, що він, за порадою зустрічного чоловіка, наважується обікрасти навіть государя. Злочин батюшки від цього в очах народу стає ще тяжчим, зате народне моральне почуття дістає різнобічне задоволення: вірний обов'язку солдат убиває панотця, котрий насмілився обікрасти государя; солдат, виявивши ревність, винагороджується государем і одержує підвищення.

Інша важлива особливість оповіді полягає в тому, що особою, яка дає безпосередньо вказівки щодо найбільш зручного й успішного здійснення крадіжки, є святий Михаїл Волчанський. Тут ми маємо справу з пережитком язичницького вірування, що вказує на давно вже зниклі форми побуту. За часів панування родового ладу, за постійної ворожнечі родів, будь-який напад на представника ворожого роду, будь-яке таємне викрадення або ж відкритий грабунок його майна були подвигом воєнним, військовою небезпечною справою, для успішного виконання якої просили найвищої, божественної допомоги, як згодом, коли змінилися форми побуту, просили й просять її взагалі на початку воєнних дій. Таким погляд на злодійство зберігся донині в деяких наших інородців, наприклад, — абхазців. У них є особливе божество *Ейріг-Хацних* ("той, що все бачить удень і вночі"), покровитель злодійства, грабіжництва і розбоїв. В офіру цьому божеству приносять чотири хлібці, над якими читається молитва,

проситься благословіння на початку справи і дається обіцянка, в разі успіху, офірувати щось Богові. Своєрідне розуміння житія святого Іоанна Воїна, посланого Юліаном Відступником для побиття християн, який, перш ніж хапати їх, попереджав, щоб вони тікали, або ж відпускав бранців, породило у Великоросії вірування серед злодіїв, що святий цей бере під захист буцімто тих, хто займається крадіжками (до нього ж звертаються й потерпілі з молитвою про викриття злодія та про повернення вкраденого, оскільки серед чудес, звершених святим Іоанном Воїном, "Пролог" згадує і про викриття татьби). Втім, молитва, звернена до святого Іоанна Воїна, може допомогти лише в простій крадіжці. Коли ж злодій наважується зняти ризу або коштовні прикраси з образу в церкві, то з молитвою звертаються до святого, зображеного на іконі; до того ж, просячи дозволу зняти ризу чи прикраси, злодій водночас обіцяє йому зі свого боку якогось дарунку. У старовинному "Слову о некоем купце" розповідається, що зубожілий купець, підійшовши в церкві до ікони Пресвятої Богородиці, просив Богоматір дати йому оклад, який прикрашав Її ікону. Входить він якось знов до церкви й бачить — оклад лежить перед іконою; купець узяв його, розбагатів і після того прикрасив ікону вдвічі багатше. За словами Є.Якушкіна, в народі ходить оповідь про злодія, який закрався вночі до церкви, щоб взяти дорогу ризу з ікони святого Миколи-чудотворця. Довго він ніяк не міг зняти з ікони ризу і зняв її лиш після того, як звернувся з молитвою до Святителя, пообіцявши поставити півпудову свічку. Випадковим свідком цієї сцени став хлопчик, який заснув під час всеношної і, не помічений сторожами, був замкнений на ніч у церкві. Наступного дня хлопчик розповів про те, що бачив і чув, народові, і злодій був схоплений і покараний, коли прийшов потім у церкву, виконуючи обітницю, дану святому Миколі, з півпудовою свічкою. У великоруських злодіїв є навіть особлива молитва-заклинання, яку знають напам'ять і список з якої майже завжди носять з собою, надто — коли вирушають на промисел, мастаки злодійської справи. Ось ця молитва: "Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Амінь. Йду я, раб Божий, у темну путь і дорогу мою, назустріч мені Сам Господь Ісус Христос гряде з прекрасного раю, спирається золотою палицею, в золотому Своєму хресті, на правому боці в мене Мати Божа, Пресвята Богородиця, з янголами, архангелами, серафимами і з усіма небесними силами; з лівого боку

мого архангел Гавриїл, наді мною Михаїл архангел; позад мене, раба Божого, Ілля Пророк на огненній колісниці; він стріляє, очищає й дорогу мою закриває Святим Духом і животворящим хрестом Господнім. Замок Богоматір, Петра й Павла ключ. Амінь"[1].

Та хоч молитва й може допомогти злодію в його злочинному діянні, однак великоруська легенда засуджує будь-яку молитву про лихі справи.

В одному місті, — розповідає легенда, — жив злодійкуватий чоловік, і накоїв він багато лиха. Якось трапилось йому обікрасти маєтного господаря; діло це помітили; послали за злодієм погоню. Довго він біг лісом, а перед тим лісом був чистий степ верст принаймні на десять. Як пробіг весь ліс, спинився й не знає, що йому робити. Як бігти степом, то одразу впіймають, бо версти на дві все проглядається, а погоня, чує, вже близько. Отоді він почав молитися: "Господи! Прости мою душу грішну! Батечку отець Миколай! Сокрий мене — я тобі гривенну свічку поставлю!" Раптом нізвідки об'явивсь чоловік похилих літ і питає злодія: "Що ти зараз казав?" Злодій відповідає: "Ось що я казав: батечку, отець Миколай! Сокрий мене в цій глушині!" І обіцявся йому свічку поставити. Тут він покаявся старому у своїх гріхах. Старий мовив до нього: "Якщо хочеш, лізь у це падалище!" А неподалік лежало падло. Нічого було злодієві робити, треба було лізти в падло, бо не хочеться бути впійманим. Вліз він туди, а старий тієї ж миті незримим зробився. Той старий був сам отець Миколай. Ось наближається погоня; виїхали люди на степ, від'їхали з півверсти — ніде нікого! Та й повернули назад, а злодій лежить у падалищі, ледве диха — такий гнилий дух! Коли погоня проминула його, він вибрався зі сховку й знову бачить того дідка — стоїть він неподалік та збирає віск. Злодій підходить до нього, дякує за порятунок. Тоді старий знову спитав: "А що ти обіцяв отцю Миколаю, коли шукав прихистку?" Злодій відповідає: "Я обіцяв поставити гривенну свічу". — "Ото воно й є! Як тобі душно було

[1] Цей список тексту молитви знятий був з одного спійманого конокрада в Моршанському повіті і надрукований спочатку в "Новом времени". А згодом передрукований у № 31 "Тверского вестника" за 1891 рік. Про покровительство святих злодіям див. також у замітці М.К. Васильєва та В.Магницького "К вопросу о влиянии верований на юридические обычаи" ("Этнографическое обозрение", 1891, XI).

лежати в падалищі, так і отцю Миколаю було б душно від твоєї свічі". І дав йому старий пораду: "Ніколи не проси Господа Бога і святих Його угодників благословення на лихі діла; бо Господь не благословить їх. Та дивись, затям мої слова, та й іншим перекажи, щоб ніколи не звертались до Бога в поганих справах!" Промовив це і щезнув з очей.

II. ЗЛИДНІ

У той час, як Доля є началом позитивним, втіленим співіснуванням людини (те саме, що в сербів Среча), причому між людиною та її Долею існує різновид наперед установленої гармонії, втіленням протилежного начала в українських легендарних переказах є Злидні, які, на противагу Долі, діють цілком самостійно й незалежно від людини. Українським Злидням майже повністю відповідають великоруське Горе-злощастя, або Нужда, сербські Насречі, німецькі Кобольди і французький Бось (Bosj), та й самі оповіді про Злиднів дуже нагадують перекази про названих надприродних, міфічних істот великоросів, сербів, німців і французів, подібно до того, як, скажімо, сербські оповіді про Сречі досить споріднені з українськими про Долю.

Злидні подаються іноді в образі незримих дідів-жебраків (французький Бось уособлюється також в образі старого жебрака, іноді — в образі старої баби). Де лиш вони оселяються, там панує вічна бідність (Переяславський повіт Полтавської губернії): "Просилися Злидні на три дні, та й вигнать не можна" — побутує прислів'я. Найчастіше Злидні уособлюються в образі дуже маленьких істот, котрі, як і домовики, поселяються під піччю. "Багатство — дочасне, а Злидні довічні", — кажуть старі люди. Де тільки заведуться Злидні, там бідність не переводиться доти, доки або самі Злидні не перейдуть кудись в інше місце, або ж поки та людина, в якої вони оселились, не відведе їх в якийсь спосіб від себе. Ось що про них розповідають.

В одному селі жив чоловік — здається, й роботящий, однак весь час діло в нього не йшло на лад: б'ється, як риба об лід, а ніяк не може вибитися з убозтва. Якось він

замислився: "Що за притичина така, що я ніяк не розживуся? Невже мене Злидні обсіли?" А йому хтось та й відповідає: "Бо й справді обсіли, і скільки б ти не бився, не розбагатієш, доки ми будемо в тебе".

Чоловік був не дурень. Розкинув трохи думками туди й сюди та й питає: "Та хіба вас багато в мене розвелося?" — "Багато", — озвалося те ж саме. — "А чому ж вас не видно?" — знов питається. — "Це ми такі маленькі, що нас ніхто не бачить". — "Де ж ви поміщаєтесь?" — "Та ми будь-де можемо бути". Саме тоді чоловікові схотілося понюхати тютюну, і він відкрив ріжок. "А ось тут, у ріжку, вміститесь?" — питає. — "Аякже!" — відгукнулось те, і вмить почувся голос з ріжка: "Ось ми вже всі в ріжку!" Чоловік швидко заткнув ріжок закладкою, а далі гайда до занедбаного млина і поклав ріжок під вал. Відразу ж після цього все в чоловіка пішло чудово: чи сам зробить, чи іншим накаже що робити, — все йому вдається. З'явився в нього достаток, а там і багатство.

В тому ж селі жив великий багатій, та тільки такий заздрісний, що й Боже ти мій! Він страшенно ремствував і досадував, як, бувало, розживеться хтось інший. Особливо ж злостився він з приводу того, що недавній злидар раптом наздоганяє його в маєтності. Довго сушив він голову, аби відгадати, як це бідняк так швидко розбагатів, та нічого не міг придумати. От він і підійшов до колишнього бідняка жартом та й вивідав, нарешті, від нього самого, чому той багатіє. А вивідавши усе, заздрісний багатій дістався до того млина, де бідняк сховав ріжок із Злиднями, вийняв його з-під валу й випустив Злиднів на волю. Багатій думав, що Злидні знову повернуться до бідняка; однак вони побоялись повернутися до свого колишнього господаря, який міг знову зле позбиткуватися над ними, та й пішли до заздрісного багатія, на нове місце. Звідтоді багатієві все як ножем відтяло: в усьому він став зазнавати збитків і невдовзі статок його пішов прахом. Худоба виздихала, коней покрали, вівці попропадали; хліб перестав родити; а врешті-решт пожежа зовсім знищила все подвір'я, й тік, і клуню, і заздрісний багатій став таким само бідняком, в якого раніше оселилися Злидні. Покаявся він тоді, та було вже пізно: лихо не минулось. Одна лиш утіха й лишилася в нього — розповідати людям, через що скоїлося з ним таке лихо. Частенько він тоді казав іншим: "Кайтесь на

мені й не мисліть нікому зла, а найгірш із заздрості (Лебединський повіт).

Дещо іншого характеру оповідь, записана в Заславському повіті.

Жив собі чоловік, та такий бідний, такий бідний, що іноді нічого було їсти не лише йому, а навіть і маленьким діткам; а бідним він був тому, що в нього під піччю оселилося дванадцятеро Злиднів. Надходить Пущання (прощена неділя) — треба заговлятися на піст. Роздобув якось цей чоловік скоромного; сіли всі, повечеряли, чим Бог послав. А бідняк той був музикою. Ось після вечері взяв він скрипку й почав грати. Діти, як тільки почули, одразу ж посхоплювалися й давай танцювати. Йому стало так весело, що діти танцюють, — задивився на них, задумався й перестав грати. Коли дивиться, а разом із дітьми і Злидні танцювали посеред хати, а коли перестав грати, Злидні так і посунули чимшвидше під піч. Як вони поховалися, чоловік той і питає: "Може, вам під піччю зле, тісно сидіти?" —"Ні, не зле, добре буде". А одному та було тісно, ось він і каже: "Де там тобі, чоловіче, добре! Тіснява така, що й не доведи Матір Божа!" — "Якщо справді тісно, — каже чоловік, — так я знайду, де вас помістити, зачекайте-но лиш трошки". Швидко вибіг він тоді надвір, узяв діжку, вніс її до хати й каже Злидням: "Улізьте-но всі сюди!" Злидні повлазили в діжку всі й наповнили її до краю; а він схопив "пруток" та вмить заднив діжку, вивіз її у поле й покинув там. Повернувся додому й хвалиться жінці й дітям, як він збувся Злиднів. "Ну, тепер, — каже, — либонь, Бог дасть, наше господарство краще піде!" Минуло там, може, з півроку, а чи й більше, господарювання в нього пішло так добре, що й багаті люди стали йому заздрити. Купив він, скажімо, корову за десять чи за дванадцять карбованців, дивись — через місяць корова приведе телятко, і він продасть її вже за двадцять чи за двадцять п'ять карбованців; купить овечку — вовну з неї обстриже, а саму вівцю продасть і ще більше візьме, ніж сам заплатить; засіє поле житом або пшеницею, то такі вродять колосисті та зернисті, що стебла гнуться аж до землі. Всі односельці почали дивуватися, як це раніше він був такий бідний, що навіть дітей своїх не міг прогодувати, а тепер раптом так добре зажив. Приходить до нього якось старший брат і питає: "Як це сталося, що тобі раптом почало так везти в господарстві?" — "Везе, — каже,

— тому, що Злиднів не стало". — "А де ж вони подівалися?" — "Одвіз на поле, заднивши діжку, та й покинув їх там". — "Які вони із себе?" — "Піди подивись, як тобі хочеться знати". — "Як же я піду, коли не знаю, де ти їх викинув?" Та як став просити, як став просити старший брат, то молодший мусив повести його туди, де полишив Злиднів. Прийшли вони до тієї діжки. — "Ось, — каже, — вони в діжці — подивись!" — "То зніми ж сам кружало". Молодший брат тільки-но підняв кружало, Злидень з діжки й почепився бідному на шию. Той йому руки рознімати — не розніме ніяк: тримається проклятий. Він уже й дряпав його, й кусав, й ножем різав — ніщо не допомагає. Пішов із Злиднем додому. А ввійшов до хати, відразу ж і каже жінці: "Давай тепер, жінко, будемо вибиратися з хати, бо знов життя нам не буде: знову є Злидень. Поскладала жінка пожитки, забрала дітей і йдуть у ліс. А клятий Злидень все'дно висить на плечах у того чоловіка. Приходять вони в ліс. Знялася завірюха, а мороз тріщить такий, що аж очі рогом лізуть. "Ну, — каже чоловік, — треба розпалити вогнище, та хоч погрітися, а то попропадаємо тут на холоді". Зрубали сосну, давай рубати її на дрова, та ніяк не розколють. Ось чоловік і каже: "Нумо, беріться за сосну, а то як не буде вогню, то всі згинемо; беріться та роздирайте її руками!" Всі кинулись до сосни; Злидень зіскочив й собі з плечей, заклав руки в щілину сосни, і що є сили намагається роздерти її. Тільки-но Злидень заклав туди обидві руки мало не по самі лікті, чоловік той вибив клинці — руки Злидневі й защемило. "Ну, тепер, — каже, — повертаймось, жінко, додому: спекалися, нарешті, ми й вже останнього Злидня, то, либонь, Бог знов дасть, аби господарство наше йшло на лад". Пішли вони додому й зажили собі, як слід.

Варіант цієї оповіді, записаний у м.Каневі, в деяких окремих епізодах своїх досить близько нагадує відому великоруську казку "Горе", записану в Новгородській губернії.

Жили собі два брати — один убогий, а другий багатий. У багатого й хліба, й худоби різної, і землі, й грошей багато, а в бідного нічим було навіть пообідати. Аж і він спочатку був чоловіком з достатком і жив добре, доки не оселились у нього під піччю Злидні. Що вже він тільки не робив, до яких лиш знахарок не звертався — ніяк не може вибитися з бідності! А старший брат не хотів бідного й братом називати. Живе

багатий рік, живе й другий з молодою жінкою, діток сподівається, та Бог не дає йому. У багатого й грошей, і худоби різної — всього, всього багато є, а діток Бог не дає! Що він лиш не робив! І на церкву жертвував, і акафісти наймав, і сам ревно молився перед іконами вранці і ввечері — не дає Бог діток та й годі! Бачить багатий, що Бог не приймає його молитов, пішов до бідного брата й каже йому: "Молись ще ти, аби Бог послав мені діток: я тебе візьму тоді в куми". — "Добре, буду молитися".

Ось бідний помолиться, бувало, Богові за себе, а потім молиться за брата, щоб Бог послав тому хоч одне дитя. Минув рік, і довідався бідний від людей, що в брата його народилася дитинка. Приходить він до жінки та й каже :"А знаєш, жінко, що?" — "А що там, — питає, — чоловіче?" — "У мого брата родини". — "Невже родини?" — "Виходить, родини". — "Від кого ж ти, чоловіче, чув?" — "Люди сказали. А чи знаєш, жінко?" — "А що, чоловіче?" — "Піду-но я на родини до брата, адже він мені казав, що коли тільки Бог дасть йому дитя, то мене проситиме в куми". — "Не йди, — каже, — чоловіче: якби він хотів узяти тебе в куми, то вже давно б прислав за тобою." — "Піду я все-таки, жінко, та хоч подивлюсь на хрестини". Пішов. Приходить до старшого брата, а той і питає: "А чого тобі треба?" — "Та це я, — каже, — прийшов до тебе попросити конячину — нічим хату топити, то піду в ліс і назбираю хмизу". — "Візьми, та тільки дивись, — наказує, — не багато накладай на віз, щоб не завадив моїй конячині".

Запріг бідний брат коня, приїхав додому й каже: "Ану, Злидні, — поїдемо в ліс!" Вилізли Злидні з-під печі (а було їх там аж дванадцятеро), посідали на воза й поїхали. Приїхали в ліс. Бідний випряг коня, пустив його пастися, а сам зрубав грубий-прегрубий дуб, розколов його до половини та й каже Злидням: "Братики, голубочки! Поможіть мені розколоти це дерево!" — "Як же, — питають, — станемо ми тобі допомагати, коли в нас і сокири нема?" — "Ви, — каже, — без сокири. Позакладайте усі руки в цю щілину по самі лікті й давайте з усієї сили роздирати дуба. Зробили Злидні так. А бідний брат вибив обухом клинці, а обаполки так і збіглись докупи й защемили руки всім Злидням. Тут як здіймуться буря та завірюха, як стали вони вивертати дерева з корінням — таке розходилося, що й Господи! Одне дерево

впало на воза розтрощило його вдрузки, вщент; друге вбило коня; бідний брат сам ледве ноги виніс із лісу. "Ну, — каже він, — ще слава Богу, що мене хоч самого не вбило! Щоб вони пропали, прокляті Злидні!" Приходить він до брата та й стоїть, бідолашний. — "А що ти тут стоїш? — питає той. — Чи не зламав, бува, воза в лісі?" — "Ох, — одказує, — якби тільки воза!" — "А то що ж? Може, й коня вбив?" — "Ох, якби ж тільки на коні окошилось!" — "То ти, може, і воза поламав, і коня вбив?" — "Ох так, братіку!.. ох так, рідненький!.." Стоїть бідний та й мовчить лише; а той лає його та проклинає за віз і за коня ... Лаяв-лаяв, а потім і каже: "Поведи мене в ліс, — я хоч подивлюсь, як це ти там мудро впорався". Повів його бідний в ліс, на те місце, де він кинув Злидні. Побачили Злидні багатого брата, і так же його благають, так молять, щоб визволив їх з неволі! "Виручи нас, чоловіче! Виручи нас, голубчику! Випусти нас, соколику!.." Як почали просити, як почали просити — та так уже добре, та так жалісливо, що багатий брат зглянувся над ними: забив у дуб клинці — обаполки розійшлися. Злидні повитягали руки та й кажуть йому: — "Ну, чоловіче, ти визволив нас, то тепер забирай же усіх до себе додому!" — "Що ж ви за люди?" — питає. — "Ми, — відповідають вони, — Злидні". — "Е-е-е, — каже, — коли вже ви Злидні, так цур вам і пек вам: нащо ви мені здалися?" — "Ні, — кажуть, — чоловіче, якщо вже визволив, то забирай тепер усіх нас до себе додому". — "Не хочу!" Як мовив він "не хочу!", то усі Злидні й кинулись до нього на шию. Рознімав він їм руки, рознімав — нічого не вдіє! Так і пішов він із Злиднями додому. Ввійшов до хати — Злидні й посипались на підлогу, і з того часу стали жити в багатого брата. Бідний брат розжився після того, як спекався Злиднів, а багатий став ще біднішим, ніж раніше був його брат.

Іноді бідняк від Злиднів звільняється тим, що кидає їх, подібно до німецьких кобольдів, до річки, як це видно з оповіді про "Веселих Злиднів", яку наводить п.Максимович в російському перекладі його видання "Три сказки и одна побасенка". Іноді, подібно до французького Бося, ховає їх у боклаг і закопує в землю, як це видно з оповіді, записаної в Маріупольському повіті, котра містить доволі строкату суміш українських народних вірувань.

На краю однієї слободи, якраз від степу, жили два брати — багатий і бідний. Ось бідний прийшов якось до багатого й сів собі за стіл. Багатий одразу ж прогнав його, кажучи: "Іди геть з-за столу: краще піди на тік та позганяй граків!" Пішов бідний брат і давай зганяти. Граки позлітали, а один шуліка (з породи коршаків) — то злетить, то знову сяде. Втомився він, ганяючись за шулікою, і давай його сварити. А шуліка й каже: "Не жити тобі, чоловіче, в цій слободі — тут тобі не буде ні щастя, ні долі, а йди краще в іншу". Пішов бідний брат додому, забрав дітей, жінку й сяку-таку одежину з манаттям і поплентався в іншу слободу, повісивши через плечі боклаг. Йдуть вони та йдуть дорогою, а Злидні (наче водяні пухирці, чи що) причепилися до бідного брата й кажуть: "Куди ти нас несеш? Ми від тебе не відчепимось, тому що ти наш". Ось дітям захотілося пити, і він звернув з дороги до річки. Набрав у боклаг води, а потім позапихав туди Злиднів, заткнув кілочками та й закопав з водою на березі. Пішли вони далі. Йдуть та йдуть, коли перед ними — слобідка, а на краю її стоїть пустка — хазяї вимерли з голоду. Вони й поселилися там. Сидять якось раз у хаті, і раптом чують — хтось гукає з горища: "Зсади! Зсади!" Бідний брат вийшов у сіни, взяв мотузку й поліз на горище. Зирк — а там козенятко з ріжками (то був чорт). Бідний брат налигав козеня й хотів було легесенько спустити його з горища. Тільки-но доніс до драбини, а гроші так і посипались у сіни. Зліз він з горища і ну їх збирати; набрав дві скрині. Тоді й переказує через людей братові, щоб той ішов до нього жити. Братові переказали, а він собі міркує: "Мабуть, їсти нема чого, то він і кличе". Звелів напекти паляниць і пішов. Приходить, а брат йому й показує одну скриню грошей, потім другу. Так і пойняли заздрощі багатого. Брат каже йому: "В мене ще є гроші, закопані в боклазі, біля річки: коли хочеш, візьми їх собі". Той не схотів і гостювати та чимдуж до річки, та за боклаг. Тільки-но відіткнув його, а Злидні звідтіля й вискочили і вчепилися за нього: "Тепер ти наш!" — кажуть. Приходить він додому, коли все, яке було, багатство його погоріло, а на тому місці, де стояла хата, лишилися самі лиш головинки. Оселився він після того в тій землянці, де раніше жив його бідний брат разом із Злиднями.

Мотив замикання Злиднів шляхом хитрощів у ті чи інші місця й зокрема в різноманітні посудини властивий досить багатьом оповідям Сходу і особливо Заходу — з тією лиш

різницею, що місце Злиднів в цих оповідях посідають нечисті духи. Спільне джерело оповідей такого роду, на думку Н.Н.Дурново, в єврейських талмудичних оповідях про владу Соломона над бісами. Від євреїв вони перейшли до арабів і залишили відбиток в арабських казках "Тисяча й одна ніч", а також варіюються в індійських оповідях. Давня Русь одержала легенду про замкненого біса, з одного боку, з Візантії, з іншого — із Заходу, внесла її в деякі житія святих (наприклад, Авраамія Ростовського, Іоанна Новгородського та ін.) і розпорошила серед багатьох легендарних переказів і казок демонологічного змісту. Зокрема, на наведені нами українські легендарні оповіді про Злиднів справили, цілком імовірно, досить сильний вплив "Повесть о авве Логгине, закрестившем беса в чаше с водой", "Повесть о старце, просившем руки царской дочери" і головним чином — житіє святого мученика Конона Ісаврійського, тим паче, що це останнє збереглося, між іншим, у малоруському збірнику XVIII сторіччя, що належав професору М.І.Соколову, українською мовою.

III. УОСОБЛЕННЯ ХВОРОБ

Майже в усіх без винятку народів у найдавніші часи під впливом спільного поетичного світогляду, що характеризує собою первісний ступінь розвитку людини, склався такий погляд на хвороби, переважно — внутрішні, що вони походять чи просто від нападу злого духа, чи опосередковано — через ослаблення вогню життя, потьмарення, забруднення його. Ворогами життя і здоров'я як людини, так і тварин є духи пітьми, які під різними найменуваннями живуть по темних і брудних місцинах, в яругах, в болотах, у лісах, під землею, під піччю і т.ін. й звідси, за тих чи інших сприятливих обставин, проникають у тіло людини, мучать і терзають її і врешті-решт доводять до смерті. Вірування в демонічне походження й значення хвороб серед інтелігентних класів населення, можна сказати, остаточно вже витіснене здоровим науковим поглядом на них. Але не можна того ж сказати про середні й нижчі верстви населення навіть найкультурніших націй. Надто глибоке коріння пустило воно й серед ук-

раїнського простолюду, що й понині дуже часто ще значно охочіше звертається в недугах до своїх доморослих знахарів і знахарок з їхніми таємничими обрядовими нашіптуваннями та магічними ліками, ніж до вчених представників медицини. Живучості цього вірування й міцної усталеності авторитету знахарів і знахарок сприяє й містична таємничість обстановки, що так невідпорно діє на малорозвинену людину, й суто органічний зв'язок знахарства з народним світоглядом, і справжнє знання деякими знахарями й знахарками таких властивостей трав, коріння й подібних ліків, які й дотепер невідомі патентованій науці. Як ми бачили вже з попереднього нарису, саме одержання людиною знань про лікарські властивості різноманітних трав народна фантазія огорнула у форму зворушливої поетичної легенди[1].

До цього треба додати ще й те, що сучасна обрядова обстановка знахарських прийомів, отже, й самі замовляння, ввібрали в себе дуже багато християнського елементу і таким чином набули вигляду псевдохристиянського заклинання. У Канівському повіті записано таку "знахарську молитву", яку знахарі й знахарки неодмінно читають після кожного шептання: "Ослаби, остави, одпусти, Господи, нам гріхи наші вільні й невільні, все нам прости, яко благий Бог і Чоловіколюбець. Богородице Діво, радуйся, благодатна Мати Маріє, Господь із

[1] Легенда про перебування "одного з руських людей" у неволі в песиголовців. На додаток до цієї легенди наводимо зміст її варіанта, записаного також у Харківській губернії.Один солдат мучився у полоні. Під страхом смерті йому заборонено було доторкатися до їжі, приготованої начебто з гадів. Не послухався бранець, скуштував цього їдла — і одразу ж став розуміти мову тварин і рослин. Узяв він тоді на стайні коня й кинувся тікати. Тільки-но виїхав у чисте поле, до нього почала промовляти кожна травинка. Кожне зело оповідало йому про горе людське, і від чого воно може порятувати. Розчулений бранець їхав собі, їхав та все слухав. Бачить — росте коров'як (називають і Yerbascum Thapsus L., Verbascum phlomoides L., і Datura Strumonium L., і нарешті, Onopordon alatum L.). Під'їжджає до нього, думаючи: "Оця бур'янина вже ні до чого не придатна". Та й хотів було наїхати на неї. А коров'як сказав: "Не наступай на мене; я — також корисне зілля: я допомагаю від гелі (грижі). І всі трави, таким чином, виявились корисними.
Досить близький до цього варіанта й варіант, записаний у Вінницькому повіті. Якось, під час набігу кримських татар, потрапив один козак у полон. А там потрапив він до татарського знахаря. Поїхав він якось із знахарем у ліс, щоб трави збирати. Надвечір татарин упіймав змію, зварив її у десятьох водах, покришив і сів тоді нею вечеряти. Козак і собі з'їв шматочок змії. На зворотному шляху козак раптом чує гомін усіх степових рослин.

Тобою, благословенна Ти Жона, як Ти породила Христа і Спасителя і Спаса душам нашим. Хрестителю Христів, тобі подано було молити за нас. Під Твою милость прибігаємо, Богородице Діво, єдиночистая і благословенна. Небесний Царю, віру затверди, язик ворогові укрути, добре сохрани перед цею братією, крім праведних, яко благий Бог і Чоловіколюбець. Амінь".

Відповідно до погляду на хвороби як на напад на людину духів пітьми спочатку й лікування їхнє полягало в замовлянні, зверненому до сонця, до багаття і взагалі до яскравого світла й поєднаному з молитвою загнати ту чи іншу хворобу у нетрі, болота й пустелі, де нема ні людей, ні звірів. За християнської доби звертання до сонця та інших джерел світла замінено було звертанням до різних святих угодників, яким дана була згори, за житієм, благодать зцілення відомих хвороб, або ж на яких, з тих чи інших причин, народна фантазія перенесла відповідні властивості бога Сонця й Вогню. В Канівському ж повіті, між іншим, записано "знахарську молитву", щоденне читання якої береже від захворювання на *будь-яку* взагалі хворобу: "Їхав святий Юрій на золотому коні з золотим шостом, з золотим хрестом. Зустрічає Божу Матір з Сіянської гори, з святої землі. "Куди ти, святий Юрію?" — "Їду до народженного, молитвяного раба Божого (ім'ярек) виганять оцим шостом і святим хрестом хворобу (таку-от) в очерета, в болота, де у дзвони не дзвонять, де люде не ходять, де звірі не бродять, де голоса не чуть, де півні не поють, де сонце не світить..." — "Іди, святий Юрію, людям хрещеним помагай та усяку хворобу виганяй, і Я тобі буду в допомозі. Амінь."

Чорнобиль (Artemisio Vulgaris L.) каже: "Я від чорної хвороби"; терлич (Gentiana Amarella L.) гукає: "Я — талісман кохання" і т. ін. Козак засміявся. Татарин здогадався, що козак уже все знає, й, прагнучи звільнитися від суперника в знахарстві, відпустив його на волю. Козак повернувся на батьківщину і став тут знаменитим знахарем.

В оповідях, подібних до цієї, звертає на себе увагу та обставина, що відання чудодійних і цілющих властивостей трав повідомляється людині то безпосередньо самими зміями, то після того, як людина скуштує їхнього м'яса. Без сумніву, на такі оповіді справила вплив біблійна розповідь про зваблення Єви дияволом, що ввійшов у змія, який зветься наймудрішим з-поміж звірів, плазує біля самого коріння трав і є символом диявола.

Звертання саме до святого Юрія про попередження будь-якого взагалі захворювання пояснюється, очевидно, тим, що на великомученика Георгія, як відомо, перенесено народом за християнської доби риси язичницького весняного бога Сонця.

Замовне лікування хвороб доступне далеко не кожному, бо для цього вимагалося найвище знахарство, найвище знання таємничих сил природи й цілющих властивостей трав, яке звичайно передається з роду в рід. Так з'явились *знахарі* й *знахарки*.

У Великоросії більше значення в житті простого народу має *чаклун, знахар*. На Україні ж знахар поступається гілкою першості перед *знахаркою*. Знахарем або знахаркою, за народним повір'ям, можуть бути власне лише ті, хто народиться й буде відлучений від грудей у понеділок, через що знахарі й знахарки звичайно "понеділкують" (постяться) у понеділок[1].

Самий початок знахарства, лікування хвороб шептанням, легенда з циклу "Обходів апостольських" бере від Спасителя, до того ж благодатний дар цей Спаситель дає саме *старій жінці*, котра потім навчила цього мистецтва інших *старих жінок*.

Жила одна стара, — розповідає легенда (записана в Канівському повіті), — та така бідна, така вбога, що не лише їй нічого було їсти, але ніде було їй, нещасній, навіть переночувати: бувало, де застане її ніч, там вона і засне. Ось спить вона якось десь під тином, коли раптом йде дорогою Сам Господь і з ним два апостоли — Петро й Павло. Глянув Господь під тин — лежить якась стара. Господь і питає її: "Чого ти, жінко добра, лежиш тут? Невже ж у тебе нема зовсім притулку?" — "Ні, — каже, — чоловіче добрий. Так ось я й живу і вдень і вночі, як бачиш". От Господь і порадив їй: "Зараз, жінко добра, приїдуть сюди за тобою в повозі: бачила — там лежить багатий пан при смерті, хворий. То ти

---

[1] Як у деяких місцевостях України, так і в літературі дуже часто плутають знахарів і знахарок, що займаються лікуванням, із знахарями й знахарками — чарівниками, ворожбитами й ворожками (про них мова попереду) і подібними до них пройдисвітами та явними ошуканцями, що користуються темнотою народною. Але така плутанина є принаймні грубим непорозумінням: власне знахарі й знахарки намагаються робити саме лиш добро людям і всіляко протидіють чарівникам та подібним до них злим геніям простого народу.

пошепчеш, і він дасть тобі за це багато грошей". Може, й не вміла вона Богу добре помолитися, а тут раптом їй Господь так дав, що вона зразу ж пізнала, як треба "і шептать, і обмовлять, і примовлять". Господь з апостолами приходить потім до того пана, що лежав при смерті, й каже: "Пошли ти коней за тією старою, котра лежить у такому-от селі під тином, то вона тобі відволодає твою хворобу". Послав він повіз, привезли ту стару до пана. Тільки-но вона водою його скропила, пошептала, чи як її вже Господь напоумив — панові одразу ж легше стало, зробився він такий радий та веселий і все дякує старій... Минув, може, тиждень чи два після того. Пан одужав зовсім й відпровадив стару додому, ще й винагородивши її при цьому й грішми, і хлібом, і всім-всім, чого лиш вона забажала. Стара все це взяла, поїхала додому, та з тих пір тільки вже з шептання й жила; та інших старих жінок навчила того, "що їй Сам Господь Бог вразумив".

Доля всіма покинутої старої, що стала потім благодійницею людей, мимоволі, за асоціацією, нагадує записану у Васильківському повіті легенду "Від чого тепер старі люди помирають своєю смертю?", що містить у собі ясні сліди найдавнішого побуту. Колись, — розповідає ця легенда, — було так на світі, що старих людей убивали. Постаріє людина, її візьмуть та вб'ють: "Він старий, — кажуть, — нащо він здався? Навіщо його марне хлібом годувати?" От один син і пожалів свого батька: замість того, аби вбити старого, син сховав його в льох і потайки від усіх носив йому туди їсти. На той час послав Бог голод; поїли люди весь хліб, помололи й поїли навіть і той, який залишили було для сівби. Приходить той син до батька та й каже: "Ось тепер уже я вас, тату, вб'ю: їсти нічого. Тепер уже й мені самому доведеться з голоду помирати". — "Ні, синку, — каже батько, — ти мене не вбивай, а зроби-но ось що. Піди виори десятину поля, розкрий хату, посічи ту солому, яка в стрісі, та й посій: може, на той рік вродить хоч на насіння". Послухався син, посіяв січку на десятині. Аж уродив хліб, та такий густий і гарний, який рідко буває і доброго року! Побачили люди, що на тому полі вродив такий гарний хліб, прийшли до господаря й питають: "Що ти посіяв? Де взяв насіння, коли ні в кого на селі не було вже й зернинки?" — "Що ж, — каже, — люди добрі, нічого більше правди таїти: я свого старого батька не вбив — жаль мені його стало, а сховав його в льох, щоб люди не знали, та й годував його там. Коли послав це Господь на нас,

грішних, кару, поїли весь хліб, так що ні в кого в засіках не залишилось ні зернинки, а тут наспів час сівби, пішов я до батька. А він мені й каже: "Розкрий, синку, хату, посічи солому зі стріхи на січку та й посій". Я так і вчинив: зорав нивку й засіяв її січкою. А тепер ось і вродило, слава Богу: вистачить і мені, буде й іншим". — "Не вбиватимемо й ми своїх батьків, — може, й нам вони коли-небудь стануть у пригоді". З тих пір й повелося, що старі люди стали помирати вже своєю смертю.

Демонічне значення багатьох хвороб з плином часу було забуте народом і лишилось лиш у знахарських замовляннях. Про такі хвороби ми й не говоритимемо. Але деякі хвороби й понині народ інакше й не уявляє собі, як в образі цілком певних істот. Це лихоманка, холера, чума і почасти гостець.

Загалом усі українські лікувальні замовляння, як і великоруські, головним джерелом своїм мають так звані "ложні", або апокрифічні "молитви", які були складені за зразком церковних молитов, але із значною домішкою давньоміфічних поглядів і різноманітних наступних народних забобонів. В українських замовляннях від лихоманки, яка називається ще пропасницею і поганкою[1], хвороба ця уособлюється то в образі Іродової доньки Трясавиці, то в образі 77 Іродових або зміїних доньок, то в образі 12 красунь і т.ін., то — як, приміром, в Київській губернії — вважають її просто нечистою силою, причому пропасниць налічують стільки, скільки на землі вір (є "пропасниця жидівська" і т.ін.). У Харківському повіті лихоманку уособлюють в образі огидної, зморшкуватої, кістлявої старої, яка обирає собі межи людьми жертву й потім починає м'яти й трясти її, кидає в жар та холод тощо. Очима її не побачиш, але одержимі лихоманкою дуже часто бачать її вві сні. У Вінницькому повіті лихоманку уособлюють навпаки в образі молодої і гарної дівчини, яка може перетво-

[1] Українські "ложні молитви" й замовляння див. у М.П.Драгоманова — "Малорусские народные предания и рассказы", с. 24—37, 389—390; Н.С.Єфіменко — "Сборник малороссийских заклинаний" (найбільший); П.В.Іванова — "Знахарство, шептания и заговоры в Старобельском и Купянском уезде Харьковской губернии" (Див.: "Киевская старина", 1885, грудень); Б.Грінченка — "Этнографические материалы", вип. 1, с. 24—37, 255—282; вип. 2, с. 31—48; П.Чубинського — "Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край" т. I і IV; А.Пипіна — "Памятники старинной русской литературы", т. III і в багатьох інших.

рюватися на повітря. Людина, що проковтнула це повітря разом з їжею або якимось напоєм, негайно занедужує.

Якось зустрів чоловік на шляху двох дівчат-лихоманок, які якось випадково зовсім не помітили його. Одна з них і каже: "Я піду до такого-ось багатого пана; він дуже любить пити вино, то я постараюсь, щоб він разом з вином випив і мене". — "А я піду, — відказує їй на це друга, — до такого-ось бідного мужика" — того самого, який непомітно йшов за ними і слухав цю їхню розмову. — "Як же ти це зробиш?" — запитала перша. — "Не турбуйся, — відповіла друга, — я дуже добре знаю думки того чоловіка: ледве він переступив поріг хати, та як закричить до своєї жінки: "Жінко! Вари галушки, тому що мені дуже їх хочеться!" — і з першою галушкою він неодмінно проковтне й мене". Чоловік, коли повернувся додому, справді дуже захотів галушок. Коли галушки були потім подані на стіл, він першу галушку взяв і кинув у зарані підготовлений мішок і зав'язав його мотузкою. Упіймавши таким чином разом з галушкою й лихоманку, чоловік почепив мішок в димарі, щоб прокоптити лихоманку. Довго висіла лихоманка в мішку, і довго через те не було її між людьми. Та ось того чоловіка стала чомусь дедалі більше й більше розбирати цікавість — що ж сталося з лихоманкою? Розв'язав він необережно мішок, і випустив лихоманку.

Звідси — повір'я, що всі забаганки хворого на лихоманку є справою дівчини-лихоманки, яка оволоділа ним.

Оповіді про холеру і чуму звичайно виступають, так би мовити, коли з'являються і лютують ці епідемії. Й до того ж скрізь побутують майже в одній і тій же формі. А в звичайні часи вони начеб зовсім забуваються. У Грубешівському й Літинському повітах холеру уявляють в образі простоволосої жінки, яка блукає селами й містами в самій сорочці. Вона постійно плаче, і там, де почують її виття, неминуче починається мор. В одному селі Новгород-Сіверського повіту донині святкується особливий день, що називається "Холеркою", — на згадку визволення села від холери саме в цей день. У 1893 році в уражених холерою селах, ще задовго до появи її, на дубовому листі, на якому звичайно саджають у піч хліб, з'явились якісь маленькі й тонко виокремлені зображення змійок і ящірок, так що листя це зовсім перестали використовувати в діло. Під час сильного спалаху холери вдови й дівчата, вбравшись по-святковому, ходили селом

"щедрувать" — так, наче під Новий Рік; на "защедровані" гроші наймали молебень і ставили спільну свічку. Одного небіжчика поклали в домовину долілиць, "щоб сюди не вертався", а другому хотіли скувати руки ("закувати холеру"), і тільки жаль до небіжчика та острах, щоб він на тому світі не ходив у наручниках, утримали народ від цього. Щоб холера не ввійшла до села, шлях перед селом загороджували "заставом" (дошка від млинової шлюзи). Є також повір'я, що проти води холера йде повільніше, ніж за водою.

Холера насилається іноді святими на кару за неповагу до їхніх свят, як про це свідчить наступна оповідь, записана в Єлисаветградському повіті.

На свято святої Марії Магдалини їхало двоє чоловіків з поля. Коли йде дорогою якась черниця. Порівнялась і просить підвезти її. Вони кажуть: "Сідай, матінко, підвеземо". Сіла черниця, і так вони поїхали. Біля села вона встала з воза і попрошкувала в село. Прийшла до однієї хати, а в тій хаті якраз справляли хрестини. Ну, а коли святкують хрестини, то відомо — тут неодмінно є й горілка, і декотрі так понапивалися, що вже й язиком не володають. Ввійшла черниця до хати і каже: "Добридень, добрі люди! А що це, — питає, — ви святкуєте — мабуть, хрестини?" — "Вгадали, вгадали, — відповідають, — хрестини! А що — може, й ви вип'єте з нами за хресника?" — питає господар. І почали з неї кепкувати. Довго мовчала черниця, а тоді й каже: "Годі вам, добрі люди, кпинити з мене — це недобре; а ось краще скажіть мені, де ваші діти?" — "У повітці сплять", — відповідають їй. — "А ви, — питає, — були сьогодні в церкві? А дітей своїх водили до церкви? Ви їх сьогодні й не бачили зовсім, вони у вас непричесані і невмивані, а самі ви пиячите; сьогодні свято святої Магдалини, а ви її не шануєте: до церкви не ходите, дітей молитов не навчаєте та ще й глумитеся із черниці! За це вас Бог покарає!" Всі слухали її мовчки, дехто ж став сміятися. Тоді вона наслала на всіх холеру. І, скільки їх там не було, всі одразу повмирали. Потім пішла у хлів і там подушила всіх дітей. Після того пішла вона селом і тих людей, що були в церкві, не чіпала, а тих, що не були або пиячили, всіх карала — насилала на них холеру. Тільки-но прийде до хати, відразу й розпитує: що роблять, чи ходять до церкви, чи ні. "Я, — каже, — свята Магдалина, прийшла подивитися

на вас, чи не забули ви ще Бога і Його святих". Ходила вона так селом довго, і тоді сильна холера була.

Чуму уособлюють в образі багатої панянки, яка роз'їжджає в екіпажі, запряженому шестериком білих коней, до того ж за кіньми неодмінно біжать хорти. Під'їжджаючи до якоїсь домівки, чума попередньо питає під віконцем: "Чи є чума в домі? Якщо мешканці оселі, через свою необережність, відповідають, що немає, то відразу ж захворіють і помирають. Щоб ввести чуму в оману, по хатах виймають віконні рами, начебто тут ніхто вже не живе, отож чумі й немає ніякої потреби зазирати в ті оселі. Чума дуже багата й хитра. Вона розкидає по дорозі й по вулицях всілякі цінні речі, навіть гроші; але тільки-но хтось підніме таку річ або гроші, то відразу ж занедужує й помирає (Літинський повіт).

Гостець (у деяких місцевостях так називають *суглобовий ревматизм*, в інших *ковтун*, постає в замовляннях від нього у вигляді особливого злого духа, який, до переходу в людину, живе в різних місцях і може ввійти в неї різними шляхами. Він буває чоловічої й жіночої статі. Поселяється в різних місцях людського тіла: в очах, шиї, у плечах або між плечима, у м'язах, грудях, серці, жилах, мозку, животі, кістках, колінах, руках, ногах, в усьому тілі.

IV. УОСОБЛЕННЯ ДНІВ ТИЖНЯ

1. Святий Понеділок

Звичай умисного святкування деяких днів тижня, опріч церковних свят і загальноприйнятого, із введенням християнства, святкування неділі, вкорінився на Україні з давніх-давен і породив навіть уособлення самих цих днів у досить виразних образах. До таких днів належать понеділок, неділя і п'ятниця.

Особливо знаменним і незвичайним є, на перший погляд, начебто безпідставне святкування понеділка, або так зване "понеділкування". Звертає, між іншим, на себе увагу насамперед та обставина, що святкування понеділка і п'ятниці (подекуди почасти ще й четверга) практикується майже

виключно серед заміжніх жінок (частіше — немолодих) і полягає не лише в настійливій молитві і пості (так "понеділкують" і знахарі), але й в утримуванні від деяких — переважно затяжних і важких — жіночих робіт. Аж до останнього часу в м.Борисполі Полтавської губернії зберігся особливо своєрідний звичай "понеділкування", що зводився лише до неробства всіх заміжніх жінок у цей день з повним відхиленням будь-яких релігійних, благочестивих мотивів. Мало того, — право нічого не робити по понеділках на все наступне життя виговорювалося нареченою нареченому ще до того, як вони візьмуть шлюб, і входило окремою статтею до передшлюбного договору. Правом "понеділкування", якщо лиш бажали, користувалися й дівчата з інших місцевостей, які виходили заміж за бориспільців, але позбавлялись його ті з місцевих наречених, котрі виходили заміж в інші села. У бориспільському звичаї мимоволі впадають у вічі такі його особливості: 1) "понеділкування" не пов'язується — подібно, наприклад, до вшановування п'ятниць — до якихось свят чи постів, а відбувається самостійно — і до того ж без черги, тобто щопонеділка; 2) воно практикується тільки серед жінок, притому заміжніх; 3) що найвартіше відзначити — право "понеділкувати" входить окремою статтею до передшлюбного договору. Зазначені особливості дали привід п.Чернишову, на основі праць Баховена, Моргана, Льоббока, а в новітній час — Поста і Жиро-Телона, дійти у своїй "Спробі витлумачення звичаю понеділкування" того цілком правдоподібного висновку, що звичай цей у його, так би мовити, бориспільській формі виник за найвіддаленішої доби початкового становлення шлюбних взаємин моногамічного типу. За первісної доби життя людства всі жінки певного племені вважалися пошлюбленими одночасно з усіма чоловіками того ж племені. Ця форма шлюбного співжиття відома під назвою "общинного", або "комуністичного" шлюбу. Шлюб "комуністичний" не відразу перейшов у шлюб типу моногамічного і на проміжних щаблях поступового переходу породив чимало досить оригінальних звичаїв, серед яких особливий звичай, названий Льоббоком "шлюбом на три чверті", який виразно виступає в житті гасанидських арабів — племені, що живе на Білому Нілі. Сутність цієї перехідної форми шлюбу полягає в тому, що дружина, згідно з шлюбним договором, зобов'язана зберігати цнотливість тільки у відомі дні тижня, в інші — має цілковите право розпоряджатися собою на свій власний

розсуд. Занесені до стародавніх хронік перекази (приміром, переказ чеського народу, записаний Козьмою Празьким, та інші), дає підставу припускати, що і в житті слов'янського племені була доба, за якої шлюбні відносини мали характер "общинного" шлюбу. М.Г.Ковалевський, зробивши систематичний огляд фактів архаїчної старовини слов'ян і зокрема українців, визнає за можливе вважати стадоподібний стан з повним усуспільненням жінок найнижчим щаблем їхнього суспільного розвитку. До решток первісного "комунізму" жінок п.Ковалевський, слідом за професором Сумцовим, відносить, між іншим, нинішні українські "вечорниці" і великоруські "посиделки", а також деякі народні весільні обряди. Якщо це так, то в українському звичаї "понеділкування" в його бориспільській формі (святкування понеділка щотижня, участь у цьому святкуванні лише заміжніх жінок і, зрештою, внесення права на "понеділкування" до *шлюбного договору*) не можна не бачити решток свого роду "шлюбу на три чверті". Звичай цей, таким чином, започатковано за часів становлення моногамічних шлюбних відносин. Коли згодом шлюбні відносини остаточно вже склалися як моногамічні, такі, що вимагали від жінки цілковитої подружньої цноти, "шлюб на три чверті", що є прототипом "понеділкування", міг утриматися лиш за умови абсолютного зникнення з нього еротичного елемента або ж за умови видозміни цього елемента в простий обряд, який анітрохи не ображає почуттів чоловіка, — як видозмінився, приміром, болгарський звичай, за яким цнота нареченої належала друзям нареченого, у весільний обряд. Цей обряд у французькому весіллі дає право братові нареченого на перший поцілунок нареченої, в лауенбурзькому — право поїжджанам на той же перший поцілунок, а в швабському — право дружка на перший танок з нареченою. Право на вільність від шлюбних обов'язків, що становило суттєву рису "шлюбу на три чверті", як несумісне вже з поняттям про сувору подружню цнотливість, поступово витискається посиленим розвитком іншої сторони того ж звичаю — трудової, доки, врешті-решт, не щезає зовсім, змінившись правом заміжньої жінки на вільність від праці у відомі виговорені (обумовлені) дні тижня. Стародавній звичай утримав своє реальне життєве значення, але був пристосований до нових цілей, і відповідно до цих останніх змінив свій колишній характер: еротичний елемент зовсім відпав, а натомість його

висунуто елемент економічний. Та оскільки право заміжніх жінок на звільнення у відомі дні тижня взагалі від будь-якої праці завдавало очевидної шкоди родинному господарству, то під тиском економічних потреб і в міру того, як родина набувала характеру рівноправної спілки чоловіка й жінки, однаково зацікавлених у процвітанні родинного господарства, це право неминуче мало обмежитися як у часі, так і в обсязі: кількість днів, коли жінка звільнялася від праці, що існує в бориспільському звичаї[1], звелася до утримання по понеділках лиш від деяких видів жіночих робіт.

У такому вигляді звичай "понеділкування" існує нині в усій Україні, та тільки він набув уже суто християнського забарвлення, внаслідок чого "понеділкують" часто за обітницею, притому здебільшого літні жінки та знахарі. Звичай цей полягає в тому, що в понеділок ніколи не їдять скоромного, а також (жінки) вважають за гріх "спускать лугу" (Слов'яносербський та Старобільський повіти). Хто в понеділок поститься, тому не лише добре житиметься на землі, але не страшно й помирати; а хто не вшановував "святого Понеділка, то тому скверно йти на той світ", — все одно, що подорожньому без палиці йти з двору. Перша зустріч на тому світі — із святим Понеділком, який розпитує про гріхи: він і так усе знає, та допитується, чи була душа "*на дрімливому полі*", тобто чи проводила біля небіжчика ніч, в яку спати не можна, а треба весь час молитися (Білгородський повіт).

Святий Понеділок уособлюється в образі сивого діда: у такому вигляді він і являє себе людям. Він виконує не лише обов'язки райського брамника, як ми це вже бачили, а й грецького Харона — переводить через вогненну ріку, що протікає в межах загробного світу, душі померлих, а також супроводжує на той світ душі змертвілих людей, що тимчасово залишають свою тілесну оболонку, щоб ще до смерті побачити пекло і рай. Ось що розповідала одна дівчина (Куп'янський повіт), яка змертвіла була, але за дві години знов ожила. "Коли я заснула, до мене явився старий сивий дід і повів мене крутою горою. Звідти він показав мені рай і пекло. Після того я перейшла з ним вогненну ріку, і не обпеклася. Тоді ми стали переходити через вузеньку річку. Дід стрибнув, перескочив

[1] Втім, уже і в м.Борисполі останнім часом деякі дбайливі господині самі добровільно працюють по понеділках.

та й каже мені: "Перестрибуй і ти!" Стрибнула я, але невдало: правою ногою ступила в річку і обпеклася. А річка та вся травою заросла. Нарешті, дід сказав мені: "Ну, дочко, тобі лишилося на землі жити тільки десять років, і час уже тепер повертатися додому; заміж хочеш — виходь, а хочеш — як знаєш". Тоді я прокинулась, і ось — як бачите". Присутні відразу ж подивилися на праву ногу дівчини і побачили, що нога справді обпечена, посиніла, та так і не відходить. Звідтоді дівчина та почала весь час молитися Богові і ходити по монастирях; а коли живе вдома, то вийде з хлібиною на шлях і дає жебракам по кусню хліба й по грошику. Заміж не йде, а все чинить добрі справи і чекає смерті.

Зображення святого Понеділка в образі сивого старого, який то перебуває при брамі раю, то показує душі пекло і рай, очевидно, дає підстави вважати, що на нього перенесено риси *воротаря* (брамника) *раю* святого апостола Петра, який до того ж, за деякими редакціями апокрифа "Ходіння Богородиці по муках", є замість архангела Михаїла проводирем Богоматері у пеклі[1].

2. Свята Неділя

Культ Святої Неділі, якого так суворо дотримуються в усій Україні, легко пояснити, з одного боку, високим значенням недільного дня в християнському світі, з іншого, — самим етимологічним смислом слова *Неділя* (від давньоруського — *не дълать*). Звідси — звичне уособлення народом, що звик усе мислити тільки образами, святкового дозвілля. Але особливо сильний вплив на виникнення культу Святої Неділі, без сумніву, справив відомий апокриф "Епістолія про Неділю", або "Лист з неба", "Лист Ісуса Христа", "Лист небесний".

Вперше апокриф цей згадано наприкінці VI сторіччя: карфагенський єпископ Лиціан докоряє в листі іншому єпископу за надмірну довірливість до названого апокрифа. В наступні сторіччя про нього згадують щораз частіше й частіше. Різні редакції "Епістолії про Неділю", здебільшого західно-

[1] В оповіді, записаній у Білгородському повіті, Святий Понеділок, під час розговіння на тому світі померлих "на Спаса" (на день Преображення Господня), обдаровує яблуками грішників за стінами раю, тоді як праведники одержують яблука в раю з рук Самого Господа і т.ін. Але оповідь ця являє собою... просте сновидіння старої оповідачки, як і деякі інші, записані та опубліковані М.К.Васильєвим.

європейські, досить докладно розглянуто академіком Веселовським, ним же грунтовно викладено зовнішню історію недільного культу. Стосовно долі "Епістолії" на Русі, то апокриф цей є одним з найпопулярніших, бо за зберігання його в себе і розповсюдження серед інших обіцяно всілякі блага — земні й небесні, ті ж, хто не довіряє небесному походженню його і не поширює апокрифа, зазнають прокляття в цьому житті і вічних пекельних мук у житті майбутньому: "Я, Ісус Христос, Син Бога живого, — говориться у варіанті апокрифа, що ходив по руках у 1884 році серед народу в Богодухівському повіті, — наказую вам, щоб ви сього листа, якого Своєю рукою писав, поважали й шанували; а який чоловік не повірить, той буде проклятий і загине навіки, в пекельному вогні горітиме. А хто сього листа матиме і даватиме читати й переписувати, той хоч мав би у себе стільки гріхів, скільки в морі піску, на деревах листя, на землі трави, на небі зірок, то всі йому відпущені будуть. А хто матиме й не даватиме читати й переписувати, той буде проклятий і загине, відречений царствія Божого. Котрий чоловік сього листа матиме, матиме повагу і шану, то лист цей має таку силу: хто його читатиме або приязно слухатиме, той одержить відпущення гріхів, і жоден супротивник йому шкоди не завдасть, і котра наречена вагітна буде, то отроченя народить легко, і збереже її Господь, і дитя матиме від Бога найвищу ласку, як душа інша, так і тілесна. А хто сього листа матиме, той Святе Письмо одержить. Амінь. Амінь. Кінець".

Великоруські редакції "Епістолії про Неділю" видані професором Тихонравовим за рукописом XVI сторіччя і академіком Пипіним — за новими списками; південноруські редакції видані п.Франком — з Дрогобицького рукописного збірника першої половини XVIII сторіччя[1] і редакцією журналу "Этнографическое обозрение"[2]. Південноруські ізводи — західноєвропейського походження, а не візантійського, як ізводи великоруські, і проникли в Україну через Польщу, а

[1] Дрогобицька редакція являє собою майже дослівний переклад польського тексту "Листа небесного", що міститься в "Літописці" Іоахима Єрлича першої половини XVII століття.

[2] Спочатку текст цього ізводу в орфографічно невиправленому вигляді надруковано було в "Южном крае" за 1884 рік, № 1068, у кореспонденції з Богодухівського повіту; редакція "Этнографического обозрения" передрукувала його, виправивши лише орфографію.

також — є деякі підстави вважати — через галицьких і волинських німців-колоністів. У південноруських ізводах, порівняно з великоруськими, значно скорочено і спрощено погрози, і зовсім опущено перелік подій старозаповітної історії, які, начебто, сталися в неділю. Але особливо характерно те, що великоруські ізводи, крім ушанування Неділі, вимагають ще й неодмінного вшанування середи і п'ятниці: "вшановуйте святу неділю, середу й п'яток: тими-бо трьома деньми земля стоїть"; південноруські ж ізводи, як такі, що склалися під впливом західноєвропейських редакцій, нічого не повідомляють про вшанування п'ятниці, а тим паче *середи*, вшанування якої скасовано було для західної Церкви близько 300 року, на Еліберійському соборі, і замінено вшануванням суботи[1].

"Епістолія про Неділю" вплинула навіть на місцеву українську творчість і дала життя декільком легендам про Святу Неділю, що уособлюється в образі молодої гарної жінки. Про початок святкування дня на честь Неділі легенда, записана в Новоград-Волинському повіті, розповідає таке.

Ми тому не працюємо в неділю, що Бог подарував цей день Неділі і при тому сказав: "На тобі цей день, тільки дивися ж сама, щоб люди тоді не працювали". Неділя подякувала Богові. А спочатку, кажуть, люди працювали і в Неділю, та було це дуже давно, а тепер припиняють працювати вже в суботу ввечері, після заходу сонця, тому що *Свята Неділенька* покарає так, що й Господи!

Якось їхали дорогою два чоловіки, і заїхали вони до одного села. Хотіли було розпитати, як їхати далі, да ніде не видно було ні душі. Аж от дивляться — в хаті світиться. Ось один другому та й каже: "Ти лишайся біля воза, а я піду розпитаю про дорогу й запалю люльку". Підходить він під вікно, коли бачить — стоїть верстак, за ним сидить молодиця і тче, а всі решта сплять — хто на лаві, хто на печі, хто на полу. Стоїть він під вікном — чекає, що з усього цього вийде? Коли входить до хати хороша-прехороша панна, та така ж гарна, як сонечко святеє: червона та ясна, і питає молодицю:

---

[1] У II томі "Трудов этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край" (с. 285—290), виданих під редакцією П.Чубинського, надруковано записану в Лебединському повіті казку "Зла мати та сестра Середа". Але "середа" тут — не уособлення дня тижня, а добра фея, що нагадує собою добру Бабу Ягу деяких великоруських казок.

"Що ти, — каже, — *жінко добра*, робиш?" — "Та ось лишилося трошки доткати полотна, то я хочу скінчити, щоб воно не валялось". — "А хіба тобі не буде для цього понеділка?" — "Та буде й понеділок, тільки я вже поспішаю скінчити, щоб воно не валялось". — "Ну, ти закінчуй, а я зачекаю". А чоловік усе стовбичить під вікном, дивиться, що буде. Ось молодиця закінчила ткати, взяла ножа й хотіла відрізати. "Дай, — каже *панна*, — я тобі відріжу, а ти потримай". — "Добре", — каже молодиця. Взяла полотно і тримає. А Неділя взяла ніж, пообтинала їй шкіру на руках, — а тій і не боляче зовсім — здається, ніби панна крає полотно. Тоді Неділя кинула ніж, здерла з молодиці шкіру, повісила її на верстаті й каже: "Ось тобі за те, щоб ти не працювала, коли зайде неділя". Чоловік той страшенно злякався, побіг чимскоріш до воза, і вони з товаришем відразу ж поїхали далі. Під'їхали до корчми і спинилися ночувати. Прокинувся він другого дня й розповідає: "Чи снилося мені, а чи бачив це я насправді, сам не знаю..." І розповів по порядку все, що він бачив учора. Зібрались люди, пішли до тієї хати, дивляться — коли на верстаті справді висить шкіра, а обдерте тіло лежить на полу. Тоді той чоловік сказав, що це Неділя покарала молодицю за те, що та працювала. З того часу люди покинули працювати в неділю[1].

Надто сувора кара, яка постигає тих, хто не вшановує Неділі, пояснюється тим, що вони, працюючи, завдають Неділі страшних — відповідних тій чи іншій роботі — страждань.

Іде собі якось один чоловік, поганяє поволі, аж тут чи молодиця, чи дівчина, хто її там уже знає. "Здрастуйте, дядечку!" — "Здрастуйте!" — "Підвезіть мене!" — "Сідайте, *паніматко*", — чи як він там уже назвав. — "Хто ви такі, звідкіля й куди прямуєте?" — розпитує чоловік той. — "Я — Неділя, *чоловічку*!" — "Як же це так, що ви йдете пішки?" — "Тому що люди тепер Закону Божого не знають, ні на що не зважають: вони мене спекли, зварили, підсмажили, *ізшкварили*, посікли, з'їли!" Побалакала, побалакала, коли глянув потім чоловік, а вона — хтозна-де й ділася; шукав, шукав, та так і не знайшов (Чигиринський повіт).

---

[1] У Канівському повіті все це приписують Святій П'ятниці.

Якщо хтось працює пізно проти неділі, бо має нагальну потребу, Неділя в таких випадках навіть сама допоможе, та без суворої кари проте не залишить того, хто не вшановує її.

Діло було ще за часів панщини. В однієї жінки, на ім'я Марфа, тільки й було часу попрясти, що в суботу: це вже був її день. Пряде це вона собі якось під неділю. Задзвонили до вечерні. Їй би облишити працю, а вона каже: "Дай ще надіну переділочку, спряду, хоч і неділя вже — прости мене, Господи, — зайшла; а то як піду на панщину, не скоро потім знов удасться попрясти: хоч гріх, хоч два — а треба!" Наділа переділку, пряла, пряла — не допряла, та так і лягла, залишила; біля порога був маленький привалочок, вона й поставила туди гребінь з мичкою, а веретено відірвала й поклала в куток. Повечеряли всі, лягли спати. Сплять. Раптом входить до хати така хороша жінка, у плахті добрій, у очіпку убрана, та й каже: "Марфо!" — "Га!" — озивається Марфа. "Ти допряла *переділку*?" — "Ох ні, бабусю, не допряла!" — "Я — не бабуся, я — *тітка*. Уставай же, — каже, — та допряди!" А Марфа лежить, як камінь. "Бач, поставила, — хто ж її допряде? Видно, мені доведеться допрядати!" Марфа лежить, не ворухнеться, а *вона* дістала днище з-під лавки, сіла біля вікна і давай прясти ту переділку. Марфа лежить та тільки поглядає. Допряла *вона*, а після того як зведеться з тим гребенем та як урепіжить ним Марфу тричі уздовж: "Не лежи, а вставай Богу молись, коли я сама допрядаю! Чи знаєш ти, хто я? Ти проти неділі наділа *переділку*, ось тобі Неділя тепер і допряла!" Після того Марфа так і не підвелася вже ніколи: пролежала тиждень і померла (Білгородський повіт).

Дуже часто Свята Неділя і подорожує світом, і діє вкупі зі Святою П'ятницею.

3. Свята П'ятниця

Культ *П'ятниці** досяг значно більшого розвитку, ніж культ Неділі, в усіх майже без винятку християнських народів. За язичницьких часів життя слов'ян п'ятниця присвячена була богині весни і родючості Фреї, або Сиві. З прийняттям християнства нашими предками пам'ять про цю язичницьку богиню не могла, звісно, відразу зникнути, але водночас не могла миритися з нею й нова релігія. І ось Фрея поступилася місцем святій великомучениці Параскеві, обезглавленій за Діоклетіана, і Пресвятій Богородиці. Водночас

повага всього християнського світу до п'ятниці ще зумовлювалась і вражаючими споминами із земного життя Спасителя, пов'язаними з цим днем. Суворе дотримання п'ятниці підказується вже у творі кесарійського єпископа Памфіла (340): "Життя Константина". У нас на Русі в XI столітті превелебний Феодосій Печерський писав до великого князя Ізяслава: "аще кто отречеся в среду или в пятницу мясне ясти, добро, вельми полезно не ясти. Не я сего завещаю, но святії апостоли; тако бо закон положиша, да всяк крестьянин постится в середу и в пятницу... в середу бо жидове совет сотвориша на Іисуса и в пяток распяша Господа"

Розвитку культу Святої П'ятниці серед руського народу надзвичайно сприяло широке розповсюдження відомої апокрифічної "Оповіді про 12 п'ятниць", під впливом якої вшанування п'ятниці у нас не обмежилось лише загальним характером утримування від праці в цей день, а й розвинулося у вшанування *почасових,* або іменних, п'ятниць, що припадають на час напередодні великих річних свят, а у Великоросії, за побутовим розвитком звичаю, окрім того, виражені ще й у формі *обітних* п'ятниць, коли дають обітницю святкувати відомі п'ятниці і постити в них на випадок якихось нещасть.

Апокрифічну "Оповідь про 12 п'ятниць" складено на Сході ще в перші сторіччя християнства; найдавніші списки її — французький і сербський — належать до XIV століття. Академік Веселовський розрізняє *дві* редакції "Оповіді": 1) *Елевферівську*, відому лиш за слов'янськими рукописами, і 2) *Климентівську*, відому за західноєвропейськими і руськими рукописами та духовними віршами. "Руські редакції Климентівської "Оповіді", — говорить він, — являють ту особливість, що дотримання п'ятниць, розподілених за головними річними святами, пов'язане для кожної з них з обіцянням віруючому певних переваг. Ці переваги або узагальнені із змісту свята, якому передує та чи інша п'ятниця, або запозичені зі сфери народних прикмет і забобонів, пов'язаних з тим чи іншим днем чи порою року".

Українських "Оповідей про 12 п'ятниць" відомо всього лиш три: 1) виданих п.Петрушевичем, 2) записаних С.Руданським у Подільській губернії і 3) записаних у Чернігівській губернії від кобзаря Павла *Братиці. Оригінальних* духовних віршів на Україні "Оповіді" не породили, а українські вірші про п'ятниці являють собою майже дослівне повторення тих

восьми великоруських варіантів, які видані П.Безсоновим. Ось зроблене професором М.Ф.Сумцовим загальне зведення всіх цих "Оповідей" і великоруських духовних віршів.

Перша п'ятниця — на першому тижні Великого посту. Винагорода: людина не зубожіє (Руданський); убережеться від "скверности і болізности" (Братиця). Те ж саме і у великоруських віршах.

Друга п'ятниця — напередодні Благовіщення (Братиця і Петрушевич); напередодні Світлого Воскресіння (Руданський). Винагорода: убезпечення від наглої смерті. Те ж саме і у великоруських віршах.

Третя — на Страсний тиждень (Петрушевич і Братиця); на Вознесіння (Руданський). Винагорода: "не буде смутку мати" (Руданський); уникне неправого суду (Братиця). У великоруських віршах: убережеться від супротивника і кровопролиття.

Четверта — Георгіївська, Святодухівська або на Вознесіння (Петрушевич); на Вознесіння (Братиця); Троїцька (Руданський). Винагорода: не потоне (Руданський); убережеться від "сумертвлення" (Братиця). У великоруських віршах: від потоплення.

П'ята — Святодухівська (Петрушевич і Братиця); Петропавлівська (Руданський). Винагорода: порятунок від напасті (Руданський); від потопу (Братиця). У великоруських віршах: від меча, "лісового заблудження", "скорпійного змія", зубного болю, лихоманки, смерті непокаянної, потопу, полону.

Шоста — напередодні Петрового дня або Різдва Іоанна Предтечі (Петрушевич); Іллінська (Братиця); Спасівська (Руданський). Винагорода: убезпечення від грому (Братиця); "в гріхах смертельних не умре" (Руданський). У великоруських віршах: від вогню, пожежі і грому.

Сьома — Спасівська або Іллінська (Петрушевич); Спасівська (Братиця і Руданський). Винагорода: убезпечення від лихоманки (Братиця); побачить перед смертю Пресвяту Богородицю (Руданський). У великоруських віршах: від бідності, розбійників, потопу, лихоманки, всіх гріхів.

Восьма — перед Усікновенням глави Іоанна Хрестителя (Петрушевич і Братиця); Спасівська (Петрушевич); напередодні Різдва Пресвятої Богородиці (Руданський). Винагорода:

охорона від ворогів і меча. У великоруських віршах: від лихоманки, нестатків, суму, бідності.

Дев'ята — Здвиженська, або Козьмо-Дем'янівська. Винагорода: "не буде муки мати" (Руданський); охорона в дорозі (Братиця). У великоруських віршах: від головного і зубного болю.

Десята — після Здвиження (Чесного Хреста) або напередодні архангела Михаїла. Винагорода: охорона від звіра (Братиця); "від усякого гріха заховається" (Руданський). У великоруських віршах: перед смертю вздріє Богородицю; "уникне наглої смерті від звіра".

Одинадцята — напередодні Андрієвого дня або Різдва Христового (Петрушевич) і (Братиця); Покровська (Руданський). Винагорода: до книги небесної запишуть (Руданський); порятунок від напасті (Братиця). У великоруських віршах: охоронятиметься від "знобленої смерті від морозу", вздріє Богородицю.

Дванадцята — по Різдву Христовому або напередодні Богоявлення Господнього. Винагорода: охорона від вітру і лютих морозів (Братиця); Господь візьме душу на небо. Те ж саме і у великоруських віршах.

Ми не говоритимемо тут, наскільки розвинене вшанування П'ятниці у Великоросії, на Україні ж воно супроводжувалося у XVIII сторіччі навіть особливим релігійним обрядом, що перейшов, без сумніву, з язичницької старовини: "Чути, — мовиться в *Духовному Регламенті,* — що в Малій Росії, у полку Стародубівському, в день уреченний святковий водять жонку простовласу під іменем п'ятниці, а водять в ході церковному (якщо то по істині сказують) і при церкві честь оній віддає народ з дарами і упованням якоїсь користі"[1]. Звичай цей до нашого часу не дійшов, але віра в те, що П'ятниця неодмінно покарає тих, хто не вшановує її, настільки глибоко пустила коріння у свідомість українського народу, що ще 1831 року в м. Золотоноші порушено ціле *діло* щодо появи святої П'ятниці на полі в житі в образі жінки в

[1] Звичай урочисто водити жінку чи дівчину існував, як свідчить "Стоглав", під тією чи іншою назвою і у Великоросії у XVI столітті; у сербів і болгар водять "Додолу", або "Дюдюл".

білій намітці, простоволосої, котра начебто забороняла людям по п'ятницях працювати[1].

Оповідей про П'ятницю ходить у народі і записано етнографами дуже багато. В них її плутають то зі святою великомученицею Параскевою, то навіть надають вигляду якоїсь фантастичної істоти, найчастіше вона ходить сама, іноді зі Святою Неділею, а в одній оповіді — зі святою Ганною (порушення святкування п'ятниці відбулося під свято Зачаття святої Ганни, 9 грудня; іноді замість Святої П'ятниці з'являється лише "привиденція" (привид). З'являючись до людей, Свята П'ятниця має на меті стежити за тим, щоб вони не порушували вшанування її дня.

Найголовніша робота, яку суворо заборонено в п'ятницю і ввечері проти п'ятниці, — прядіння. Жінці, котра пряде у п'ятницю, на тому світі "пробивають горло клоччям", а на цьому світі в неї не родитимуть коноплі, які, до того ж, випиватимуть горобці(5). Сиділа якось одна дівчина під п'ятницю і пряла. Коли чує — "щось" підходить під вікно. "А ти, дівко, прядеш?" — "Пряду", — відповідає. Вона (П'ятниця) раптом як кине у вікно горстку веретен (у варіантах — 12, 40 і навіть 50) та й каже: "На ж тобі ці веретена: щоб ти їх до світанку всі запряла; а коли не запрядеш, — каже, — то не житимеш більше на світі!" І пішла собі. Дівчина злякалась: "Що ж мені *в світі Божому* робити тепер?" — гадає собі, тому що як швидко не пряди, а більше двох чи трьох веретен не напрядеш. Між тим П'ятниця шпурнула їй штук 20 веретен. Що тут робити? Взяла вона, та на одне веретено нитку напряла, на друге нитку, на третє... аби пошвидше, тоді викинула всі їх за вікно та й зачинилася. Трохи згодом П'ятниця знову підходить до вікна. — "А, — каже, — здогадалася, *зрозуміла*, що зробити; щастя твоє! Десь ловко навчилася, а то інакше — не жити б тобі більше на світі; знала б ти, як прясти проти п'ятниці!" Дівчина від жаху так і впала ницьма (оповідь записано в м.Лебедині).

В Остерському повіті кажуть, що Свята П'ятниця ("це така молодиця") ходить у п'ятницю по хатах і дивиться, хто з жінок пряде, причому, щоб покарати, скручує прядильницям на обох руках пальці. За західноєвропейськими віруваннями,

---

[1] Офіційна справа ця взята з архіву Полтавського губернського правління, де вона зберігається, по Загальному Опису за №1026.

за прялями стежать особливі уособлені істоти: у німців — Берта, у італійців — Бефана, які також прялям, які забарилися, накидають пусті веретена і взагалі карають ледачих, а старанних, навпаки, заохочують. Паралельно до діяльності Святої П'ятниці в цьому напрямку можемо послатися й ми, зі свого боку, на розповідь "бабуні Марці Оверчихи" про те, як Свята П'ятниця допомогла прясти каліці й горбатій дівчині-сироті Явдосі Божисі, а тоді навчила і саму її прясти так, що краще Божихи ніхто не вмів і не міг.

Не можна також, за українськими легендами, у п'ятницю і ввечері проти п'ятниці провадити і всі ті роботи, що передують прядінню, як-от: тіпать пряжу, терти, м'яти, мичок микать.

В одного чоловіка було три невістки. Одна з них цілий рік нездужала і дала обітницю нічого не робити в п'ятницю — так само, як у неділю. Інші дві невістки почали сміятися з неї за те, що вона нічого не робить по п'ятницях. Якось у п'ятницю одна з них пішла воду носити, а друга стала мички микати, третя ж, котра дала обітницю, сіла собі на печі й сидить. Ось перша змикала ціле повісьмо, причому — ні з того ні з сього — в неї заболіла голова, і вона заснула; друга п'ять разів принесла води. Раптом до хати входить дівчина, сама П'ятниця, заглянула на пічку і каже тій, котра нічого не робила: "Ти нікому нічого не розповіси?" — "Ні". — "Дивися ж, що я робитиму, і наказуй усім, щоб по п'ятницях не працювали". Тоді взяла голову тієї невістки, котра змикала повісьмо коноплі, розколола її, зняла череп, геть-чисто всю кострицю всипала в голову, після чого зшила її шовком, як вона раніш була. Дівчина пішла з хати, а невістка та прокинулась і все хапається за голову: надто вже вона розболілася в неї. Невістка, котра нічого не робила, всміхнулась при цьому. "Чому ти смієшся? Це ти мені *наврочила* за те, що я багато мичок намикала! Сама, либонь — *Свята Явдоха* (Євдокія), сидиш собі на печі, нічого не робиш!" Вона з тієї пори захворіла, а третя невістка все лиш посміюється, однак таємниці не розкриває. Возили хвору і до лікарів уже — ніхто не допомагає, і вона так промучилась цілий рік, що довелося хоч помирати. Раптом третій невістці, яка не працювала по п'ятницях, являється якось уві сні Свята П'ятниця і каже: "Скажи хворій, щоб вона дала таку обітницю: хай поститься 15 п'ятниць і найме 15 молебнів у 5-ти церквах, — тоді вона

одужає". Вона розповіла все хворій, але та не звернула на це ніякої уваги. Тоді П'ятниця явилася до неї самої уві сні і каже: "А чи знаєш, що є у твоїй голові?" — "Не знаю". — "А хочеш знати?" — "Хочу". — "Якщо не хочеш діла сполнять, то помреш, залишиш сиротами дітей". — "Виконаю діло", — пообіцяла тоді хвора. П'ятниця сказала: "Висякайся на землю!" Сякнула вона — і з носа почала випадати кострица. — "Дивись, що в твоїй голові!" Хвора впала на коліна; тоді почала поститися і молитися. Знову явилась П'ятниця, наслала на неї глибокий сон, розпорола голову, вимила, вичистила, зцілила, а кострицю всю склала на купку. Хвора прокинулась, розплющила очі, глянула — а перед нею лежить уся кострица, яку вона намикала з мичок. "Більше не чинитимеш так?" — спитала П'ятниця. Хвора зареклася так робити (Лубенський повіт).

Не можна також у п'ятницю прати і золити білизну, трусити сажу, пекти хліб, робити квашу, чесатися (якщо жінка чешеться у п'ятницю, то волосся, яке падає при цьому, розлітається по 12-ти дворах, і від нього походить хвороба "волос"), мити голову, мазати піч і припічок, співати пісень. Жінки, що провадять усі вказані роботи у п'ятницю, не лише зневажають П'ятницю цим, але й завдають їй всіляких страждань, через що вона і являється до людей то "білявою хорошою дівкою" у всьому білому, то дівчиною "в биндах" (стрічках) та в квітках,то "голою дівкою", в якої "на грудях нагрузилось кострицi та клоччя, мов притулено",то старою, одягненою в свитку на голе тіло, яке все в неї "попечене, подряпане, поколяне, і по усьому тілу пухирі такі здорові, як хліб" і т.ін.

Їхав один чоловік на ярмарок. Дивиться, коли біжить за ним гола дівчина. А їхав він волами. Озирнувся — перелякався, поганяє дужче волів; а вона гукає: "Зачекай, чоловіче, зачекай!" А він утікає. Наздоганяє його; ось уже зовсім близько. "Бог з тобою, чоловіче! — каже. — Я не хтось там, а П'ятінка!" Бачить він, що не втече, зупинився. Наздогнала. Мужик накинув на дівчину рядно. Сіла вона на віз. А в неї всі груди всіяні кострицею та клоччям, ніби вони приклеєні. Чоловік і питає: "Що це таке у вас на грудях?" — "А ось що це, — відповідає вона, — хто мне коноплю та пряде у п'ятницю, так усе це сідає мені на серце. Я не допомагаю тим людям, які не шанують Святої П'ятниці, ні в полі, ні вдома,

ні в путі-дорозі. Не рятую того чоловіка, котрий мене не рятує, а хто мене рятує — рятую і я того, не даю йому загинути, *милую* його і охороняю. Коли повернешся додому, звели жінці й донькам, щоб вони до дев'ятого покоління шанували П'ятницю, — тоді і я допомагатиму їм в усьому " (Лубенський повіт).

В Єлисаветградському повіті записано таку оповідь зі слів однієї літньої жінки.

Ось наварила я обідати, спекла хліб і сіла причесатися. Коли приїхали з поля син і невістка. Пообідали ми. Невістка позолила сорочки, і сіли ми з нею прясти. Пряли ми аж до вечора. Увечері входить до нас якась жінка — стара-престара, одягнена у свитку, причому свитка на ліктях подерта, і крізь дірки світило голе тіло. Ввійшла і каже: "Доброго вечора! А що ви сьогодні робили?" А я й кажу: "Спекла житнього хліба, вмилася, зачесалась, а невістка позолила сорочки, та й сіли удвох прясти". — "А ви, — каже, — забули, що сьогодні Свята П'ятниця?" — "І справді, — кажу, — забула!" — "Та ви, — каже, — хоч і пам'ятаєте, а все ж у Святу П'ятницю і хліб печете, і сорочки золите, й чешетесь, і прядете, а про те забуваєте, що в п'ятницю нічого цього не можна робити, тому що П'ятниця — така ж свята, як і інші, і що вона терпить за вас муки, коли ви її не шануєте!" Проказала це і скинула із себе свитку; а під свиткою, виявляється, нема ні сорочки, ні спідниці, а голе тіло, та таке попечене, подряпане, поколоте, і по всьому тілу пухирі такі величезні, як буханці. "Ось, бачите, — мовила вона, — яка я попечена, позолена, поколота, які в мене пухирі? Коли ви печете хліб, у мене відразу ж вискакують пухирі; коли ви золите сорочки, я відразу ж покриваюсь попелом; коли ви чешетесь, на моєму тілі відразу ж з'являються басамани; коли прядете, це все одно, що мене колете, — тому я поколота". Коли вона сказала нам це, ми відразу ж із невісткою давай хреститися, давай молитися. Ось Свята П'ятниця і каже: "Ну, тепер прощавайте! Сьогодні я вам нічого не зроблю, лише дивіться ж — на майбутнє не печіть житнього хліба, не золіть сорочок, не прядіть і не чешітеся у Святу П'ятницю; коли ж робитимете все це, то на цьому світі вас спіткає лихо, а на тому світі кипітимете в смолі, і пектимуть вас, золитимуть, і колотимуть веретенами, і терпітимете ви те, що я тепер зношу". — Мовила, і з тим пішла.

Якщо породілля, яка не вшановувала Святої П'ятниці, звертається під час переймів до неї за допомогою, то П'ятниця скаже їй: "Зачекай: помажу, позмиваю, розчешусь стільки разів, скільки разів ти чесалася в п'ятницю, а тоді вже й прийду до тебе на поміч".

Зовсім інше чекає на породіллю, котра вшановувала п'ятницю, як про це свідчить легенда з циклу "Обходів апостольських", записана в Білгородському повіті.

Раз ходив Господь зі святим Петром по селу, і стали вони проситися до одного чоловіка ночувати. Чоловік цей жив у достатках, усього в нього було вдосталь, а подорожні мали всього лиш торбиночки за плечима, як у жебраків. "А що — пустимо ми жебраків переночувати?" — питає чоловік. — "Та воно пустити переночувати ще й можна б, та їм же, либонь, доведеться дати й повечеряти?" — відповідає дружина. — "Та ми у вас хліба не просимо, — сказали подорожні, — дайте нам лиш куток переночувати". Впустили їх, відвели куток. Вийняв Господь проскурку, перерізав її навпіл — одну половинку взяв Собі, а другу дав Петрові. — "Набери, раба Господня, кваску", — попросив він тоді господиню. Та набрала. Їдять вони проскурку, кваском прихлещують. Повечеряли так, помолилися Богу, а проскурка — знов ціла! Господар і каже тихо господині: "Що воно за люди такі? Перерізали проскурку, повечеряли нею — й вона знов ціла!" А хазяйка відповідає: "Та хіба це жебраки? Це дурисвіти обманаторі (народ циганів, тобто — як цигани)! І хіба то в них проскура?" А Господь все це знає! Переночували, помолилися і пішли собі. Йдуть, а святий Петро й каже: "Господи! Що буде тій домівці, в якій ми щойно ночували?" — "Озирнись!" — відповів Господь. Озирнувся святий Петро, а ту оселю так полум'ям і оповило. Ввійшли вони в іншу слободу, прийшли на самий край її. "Давай попросимося до цього чоловіка. До бідного, переночувати". Попросились, пустили їх. Господар і каже жінці: "А знаєш що?" — "А що?" — "Розпали в грубці та звари хоч гречаних галушечок прочанам на вечерю: як же таким голодним людям лягати спати! Повечеряємо, чим Господь послав: що нам Бог дав, те й добрим людям, чим ми ситі й чому раді, тим і людей погодуємо: ми від того не збіднімо". Зварила хазяйка галушечок, сіли, повечеряли, дістала також огірочків. Встали враиці, а воно все ціле на столі. "Господи милосердний! — вигукнув вражений господар, — що це в

нас за люди? Наварили галушок, і самі ми поїли, і вони повечеряли, хліб порізали — і все це залишилось цілим!" А жінка й каже: "Це — сам Бог, котрий тепер ходить по землі!" Пішла вона тоді в комору взяти борошна: борошна було всього лиш на дні, а тепер раптом — повна діжка! "Бачиш, я казала!.. Слава Тобі, Господи, що нам Бог таких людей послав!.." Господь із святим Петром рушили далі. Йдуть вони полем, підійшли до панської повітки, а там дівчина ховається в передчутті близьких пологів. Господь глянув на неї і мовив: *"Поможи тобі, Боже, і Ти, Свята Богородице, і ти, Свята П'ятінко-Параскево!"* Зачинив двері і пішов далі. Поминули слобідку, вийшли на міст. Якась жінка пере сорочки на льоду. Господь пройшов повз неї, насунувши шапку на очі, і не глянув у той бік, ніби й не бачив, що вона пере в п'ятницю. Перейшли через міст. Петро й каже: "Господи! Як же це так?" — "А що таке?" — "Адже то була якась блудниця, а Ти перехрестив повітку і сказав: *поможи тобі, Боже, і Ти, Свята Богородице, і Свята П'ятінко-Параскево;* а цій Ти й шапки не зняв!" — "Еге, святий Петре! А чи знаєш ти, який тепер день? Хіба можна сьогодні прати? Я не дозволяю сьогодні прати!" Святий Петро озирнувся, і побачив, що та жінка так прямо й пішла під лід...

Старі господині, бувало, в ніч з четверга на п'ятницю застеляли стіл, клали хліб-сіль, ложку, ставили трохи юшки або каші в горщику, накритому зверху мискою, — все це для Святої П'ятниці. Залишки цього звичаю збереглися донині в деяких глухих селах і хуторах Лубенського повіту. Цікаво, що звичаї, подібні до цих, є в Богемії, Перигорі, Бретані і Нормандії.

П'ятниця також дуже часто виводиться в українських казках, переважно в образі фантастичної істоти.

Українські легенди та перекази про небо і світила небесні

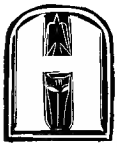

Наведені нами раніше легенди про світотвір окреслюють космогонічні погляди українського народу тільки в найзагальніших рисах. Та не лише ними живиться допитлива думка народна; в устах народу живе ще багатющий запас легенд і переказів, що являють собою строкату, вигадливу суміш пережитків спільноарійських міфічних вірувань з наступними напів'язичницькими, напівхристиянськими поглядами. Перекази ці зберігаються в пам'яті народній то у вигляді стислих афоризмів, то прикмет, то наче уламків загубленої у далечі віків колись цілісної легенди і часто ілюструються легендою, складеною вже значно пізніше або своєрідно переробленою народною фантазією під впливом різних місцевих умов, "мандрівною", або "перехожою повістю". При цьому перекази глухих закутків позначені примітивністю, безпосередністю, іноді грубістю і невиразністю; а перекази місцевостей, що прилягають до монастирів, часто-густо носять доволі помітні сліди "немудруючих лукаво", темних стародавніх грамотіїв-начитанців; перекази місцевостей, що межували з розсадниками південно-західної схоластичної освіти, іноді обряджені навіть у мудрагельську схоластичну сухозлотицю. Ми зупинимося переважно на легендах та переказах, власне найближчих до космогонічних поглядів українського народу.

Викладені легендами дані про небо надто мізерні; їх значною мірою доповнюють глибоко закорінені в народній свідомості перекази, що усно переходять від одного покоління до іншого і свято зберігаються, як заповіт сивої і мудрої минувшини, через що з ними навіть сьогодні боротися досить важко.

На перекази про небо частково вплинули найдавніші спільноарійські вірування, що знали багато небес*, які — очевидно, залежно від того чи іншого сонячного освітлення одного й того ж видимого неба — дістали назви скляного, кришталевого, мідного і т. ін., як мовиться про те в казках різних народів. Множинність небес відома з перших віків християнства, що спиралося в даному разі на слова святого апостола Павла з 2-го вірша 12-го розділу другого послання до коринфян: "Я знаю чоловіка в Христі... був узятий до

третього неба". "Заповіти 12 патріархів" і "Сходження Ісаї на небо" нараховують сім небес. Південноруські вчені-проповідники XVII століття, черпаючи наукові відомості із середньовічних схоластичних джерел, також вели мову про сім небес. Симеон Полоцький визнає "троє небес: емпірейське, нерухоме найвище, кришталеве, яке рухається з невимовною швидкістю, і твердь, розподілену на два пояси — пояс зірок нерухомих і пояс планет". А от Іоаникій Галятовський у творі "Душі людей померлих" налічує одинадцять небес.

Вірування у множинність небес з названих джерел перейшло в середовище народне і є на Україні повсюдним, закріпившись раз і назавжди в усьому руському народі відомою приповідкою — "на сьомому небі", що означає найвищий ступінь задоволення, щастя, яке межує з райським блаженством.

Небо в деяких місцевостях уявляють планетою, подібною до землі; воно яскраво-світлого, вогняного кольору. Його створив Бог на третій день (Радомисльський повіт), для того щоб жити там Самому разом з янголами, херувимами та іншими чистими духами і святими спасенниками. Розуміють також під небом невиразний простір нагромадженої з повітря маси, кулеподібної форми, яскраво-світлої і вогняної барви, що має властивості вогню (Подільська губернія); або уявляють у вигляді площини — яскраво-фіалкового кольору, прозорої, але настільки твердої, що вона може утримати на собі всіх небожителів (Холмська Русь). Площина ця поєднується із землею на вельми далекій відстані, куди ще ніхто не доходив і де живе неподоланний, надзвичайно сильний одноокий лютий народ; там безкрає буйне море, і досягають цього місця тільки душі померлих, але — не самі по собі, а їх несуть туди на своїх крилах янголи (Углицький повіт). Поміж небом і землею має бути дещо подібне до навісу — "полотно", "оболок". Останнє створене Богом для того, щоб затуляло собою від нас небо, а то воно спалило б усе суще і навіть саму землю (Подільська губернія). Уявляють ще небо осяйною обителлю, або оселею Бога, де він пробуває разом з янголами і святими спасенниками (Новоград-Волинський повіт); підлогою, або підніжжям оселі Божої (Житомирський повіт). Поверхню неба в с.Сербинівці вважають затверділою оболонкою, утвореною з диму, а самим небом — блискавку, і

запевняють, що люди бачать небо тільки під час грозн; воно, як склепіння, прикриває собою весь світ, до того ж кінці його впадають у море і ховаються на дні його. У Проскурівському повіті небо розуміють як надхмарний, невідомого розміру простір такого кольору і яскравості, яких очі людські не могли б знести, тому небо закрите від людей хмарами; коли гримить грім і з'явиться небо крізь розірвані хмари, то на нього не можна дивитися від надто сильного блиску. У Луцькому повіті небо уявляють синім дахом у захмарному просторі. Воно влаштоване подібно до склепіння з невідомої речовини. Таких склепінь три: найвище, в якому пробуває Сам Господь; середнє, в якому проживають янголи, і нижнє, що править за житло святим спасенникам Божим.

У Новоград-Волинському повіті кажуть, що небо спирається на землю при кінці світу, і там баби кладуть праники на небо, коли перуть білизну на річці. Крім видимого неба, є ще друге, яке зветься імперейським. Воно прикривається видимим небом, наче склом. На імперейському небі пробуває Сам Бог, а на видимому — янголи і всі святі. Є такі щасливці, котрі бачили, як уночі розкривається видиме небо, а за ним проглядає небо імперейське, таке ясне, як сонце. "Те, що ми бачимо над собою синє, так це ще не небо, а оболоки; а те, що ходить попід оболоками, так це хмари. Хмара — така густа, як драглі (холодець); вона іноді падає на землю, і нею добре годувати кабанів, щоб були тлустими; коли б і людина з'їла її, то була б черевата.[1]

Синіх оболок сім, а восьме — справедливе (справжнє) небо, де сидить Бог на золотому кріслі, а біля нього літають янголи. "Справедливе небо не синє, а червоне; як воно коли й розкривається, так тільки на якусь оказію: на війну, або на мор, або на голод" (мабуть, за справедливе небо народ приймає північне сяйво).

У Проскурівському повіті кажуть, що за видимим небом є ще шість небес: відстань між кожним з них у дванадцять разів перевищує відстані між нами і видимим небом. Іноді всі небеса відчиняються, і тоді видно буває величезне сяйво, яке, втім, можуть бачити лиш спасенники Божі. Через отвори

[1] Без сумніву, тут мова йде про морськнх медуз, які підняв у хмари смерч, а потім вони впали на землю разом з дощем.

видно буває також постать мужчини з мечем або з якоюсь посудиною: постать з мечем віщує війну, а з посудиною — великий врожай.

Головним світилом небесним є сонце — "цар неба". Воно освітлює і зігріває землю вдень, а вночі ховається за неї, "обходить" її і на ранок знову з'являється на сході (Луцький повіт). Воно уявляється народом то отвором, зробленим в оболоці, що ми крізь нього бачимо частину неба (Літинський повіт); то величезною свічею, яку носять янголи для освітлення землі (Вінницький повіт); то найвеличезнішою іскрою, яка невідомо як тримається у просторі і невідомо як світить (Житомирський повіт); то вогняною неспалимою кулею (Проскурівський і Вінницький повіти); то вогнищем, що підтримується якимось "дідом", з чиєї волі починається день, і настає ніч (Грубешівський повіт); то відблиском лику Божого, через що воно таке яскраве (Углицький повіт); то великим колесом, або кругом, і його можна дістати навіть рукою, коли воно опускається за пруг (Вінницький повіт). У Холмській Русі його називають оком Божим і таким чином пояснюють всевідання Боже.

Майже повсюдно в Україні вважають, що земля стоїть непорушно (винятки порівняно поодинокі, як, приміром, у Літинському, Новоград-Волинському, частково у Сосницькому і небагатьох інших повітах), а сонце рухається. Ополудні воно трохи відпочиває, а надвечір геть іде на відпочинок; спить, а рано вранці встає.

Колись на "сході сонця" жила надзвичайна красуня — "панна", а тільки-но, бувало, сонце сходить, "панна" його вимиє, гарненько витре — ось чому сонце раніше світило значно яскравіше, ніж тепер (Старокостянтинівський повіт). Сонце, заходячи, опускається в море, яке сповиває землю, як яєчний білок оточує жовток (у Луцькому й Житомирському повітах кажуть, що сонце ховається за землю, або "на той світ", у Канівському — за гори). Під землею ж є інший світ, і коли настає день, в нас буває ніч. Коли згодом сонце підходить до сходу, то, за Божим велінням, його підіймають тисяча — "шатанів" (мабуть, перекручення татарських "шайтанів"), бо саме воно своєю силою вийти з того світу не може, до того ж сонце зовсім обпалює їх, і вони, ледве живі, відразу ж кидаються у річку і, вимахуючи руками, щезають.

З тієї тисячі крапель, які обтрушують при цьому зі своїх рук чорти, народжується нова тисяча чортів; вони також підіймають сонце, обпалюються, кидаються в річку і, зникаючи самі, плодять натомість нових. Ось чому нерозважно чинять ті, хто, вмиваючись, стріпує руками, тому що скільки впаде при цьому крапель, стільки народиться на світі чортів (Вінницький і Углицький повіти)[1].

В одному селі, розповідають у Вінницькому повіті, був дім, в якому ніхто не міг жити, тому що там оселився диявол. У тому ж селі жив убогий чоловік, такий убогий, що в нього не було навіть власного притулку. Пішов злидар до пана, якому належав дім, і став просити дозволу там оселитися. Панові було байдуже, і він дозволив. Бідняк з радістю пішов у ту домівку і при вході мовив:

"День добрий, пане-господарю!" — "Здрастуй", — відказав чорт, вийшовши з кутка. — "Прийміть мене в компанію". — "А що ж, можна; лиш скажи своїй жінці, щоб вона ніколи не займала нічим ось цього кутка, — тоді тобі буде добре". І справді, прожив злидар у тій домівці чимало часу, і велося йому непогано. Не раз показував йому чорт своє добро, гроші, на яких завжди сидів.

Якось чорт і каже йому: "Надійшла моя черга викочувати сонце, і не знаю, чи повернуся назад, бо нас там багатьох воно обпалює; коли загину, то пришлю свого товариша сповістити, що мене вже більше нема на світі". І пішов. Багато спливло часу, а чорта все нема й нема. Якось приходить під вікно інший чорт і каже: "День добрий!" — "Дай, Боже, здоров'я, пане!" — відповідає злидар. Тоді чорт каже: "Якщо він був твоїм паном, то бувай же здоров: тепер уже все твоє, що лишилось в оселі, бо твого пана спалило сонце".

У Луцькому повіті сонце уособлюють у вигляді живої істоти, але у формах невідомих; місяць і зорі складають сім'ю його. У Новоград-Волинському повіті сонце уособлюється в образі жінки, яка нерухомо стоїть у повітрі над оболоками понад святим містом Єрусалимом; вночі земля обертається і затуляє собою сонце. В деяких місцевостях Вінницького

[1] У Холмській Русі зміну дня й ночі пояснюють відсутністю сонця, яке, йдучи під землю, купається там у морі, а потім, за допомогою двох якихось невідомих істот, знову з'являється на небі з боку, протилежного заходу.

повіту сонце уявляють у вигляді чоловіка з осяйним лицем, проміння якого освітлює цілий світ. Ця форма уособлення вельми легко могла виникнути під впливом загальноприйнятого зображення сонця у живопису. Та особливо цікавою є казка, записана в тому ж повіті, де сонце подано людиноподібною живою істотою, що має матір, викрадає собі жінок з-поміж людей і ходить небом у шатах, сповнених світла й тепла.

Жили собі чоловік з жінкою, і було в них двоє дітей — син і донька. Донька була така красуня, що вродливішої за неї в усьому світі не знайти. Сонце, як тільки вгледіло її, відразу ж уночі і вкрало собі в дружини. Брат прокинувся і, коли впевнився, що сестри немає, не гаючись, узяв торбину і пішов туди, де сонце заходить, щоб відняти у нього сестру. Йде він та йде. Коли не стало в нього хліба, він зайшов до одного чоловіка й каже: "Дайте подорожньому кусень хліба". "Нажни копу жита, тоді дам тобі цілу хлібину, а коли не нажнеш, то й шматка не дам". Ось він пішов на поле; жав, жав та й не нажав ще й трьох снопів, а Сонце взяло та й зайшло. Господар і каже: "Ну, якщо так, то не дам я тобі хліба". Пішов брат голодний. Заходить до мірошника, випрохав у того макітру борошна і поніс, щоб продати, а Вітер узяв та й розвіяв борошно. Заплакав брат і пішов далі. Йде, йде — приліг одпочити та й заснув, а Мороз узяв і відморозив йому пальця. Прокинувся брат, заплакав і пішов собі далі... Приходить туди, де заходить Сонце, а назустріч йому сестра. "Де б мені сховати тебе, — каже сестра, — бо, коли прийде Сонце, воно тебе спече". Взяла та й пустила його в льох. Тільки-но вона повернулась до хати, аж з'являється додому Сонце. Скинуло свої шати, повісило їх на погрібнику і також заходить до хати. Сестра питає: "А шати ти де поділо?" — "Повісило на погрібнику", — відповідає Сонце. — "Там у льоху мій брат, — він до цього часу вже спікся!" Побігла туди, дивиться — брат уже ледь-ледь дихає. Сестра облила його водою; він ожив і пішов із сестрою в хату до Сонця. Бачить — за столом сидить Сонце, а на лежанці — Сонцева мати, така губаста... Привітався брат із Сонцем, пообідав там чи повечеряв, а Сонце й каже: "Час уже мені сходити, та я втомилося — хіба ти йди замість мене?.. "Одягнув брат Сонцеві шати, виліз драбиною на небо, і зламав після того драбину. Йде та йде він небом, коли приходить на те місце,

де Сонце снідає. Сів він, наївся, напився; тоді потрощив полумиски й шклянки та й пішов далі. Йде та йде, коли зустрічає Вітра. Як ухопить його за чуба, та навкіл себе, та як став бити, примовляючи: "Ось тобі борошно! Ось тобі борошно!" Вітер давай кричати й дмухати, і надмухав таку хмару, що й Господи! Схопилася буря і стала кушпелити. Брат злякався і відпустив Вітра. Буря тоді вщухла, і брат пішов собі далі. Приходить на полудень, а там стоїть золоте крісло, де Сонце спочиває, і стіл з різними наїдками і напоями. Він сів, наївся, напився, ліг одпочив і пішов собі далі. Йде та йде, коли зустрічає Мороза. Як ухопить його за чуба та ну його бити; Мороз просився-просився, нарешті, вирвався і втік. Брат вилаяв його і пішов далі. Приходить на захід сонця, а там стоїть драбина, якою Сонце спускається на землю. Брат спустився на землю, поламав і цю драбину. Після того пішов він до Сонцевої хати, скинув із себе шати і питає сестру: "Де Сонце?" — "Спить", — відповідає сестра. — "Ну, то тікаймо!" Коли Сонце прокинулося, побачило, що їх нема, розгнівалось і хутчій на небо, щоб настав день. Прибігає до драбини, а драбина, виявляється, зламана. Сонце поки стало її лагодити, то вже й обідати час, а воно все ще не сходить; люди вельми дивуються. Нарешті, якось налагодило драбину, вилізло на небо, дивиться, а їсти нічого: все порозливано, порозбивано. Пішло воно далі. Приходить на полудень, — коли й там те ж саме. Пішло воно далі, зустрічає Вітра. "Хто це накоїв таке?" — питає Сонце. — "А це той, що йшов замість вас, — відповідає Вітер, — та ще й мене побив, і Мороза побив". Сонце давай тоді сварити брата. Приходить на захід — коли ніяк злізти. Сонце давай волати щосили. Почула мати його, прилагодила якось драбину, і воно, нарешті, злізло. "Ну й хитрий же, чортів син! — каже. — Накоїв він мені такого, що тепер не з'являтимусь на люди цілий тиждень". Полізло на небо й попросило Вітра, а він як нагнав хмару, як почав періщити дощ, а Мороз як притиснув — стало так зимно, що померзли ягнята... Та вже якась відьма зробила так, що вщух дощ, тому що її ягнята померзли.

Доброчинні й життєдайні дії, які справляє сонце в усій видимій природі, спричинили те, що воно на Україні майже обожнюється і зветься "святим і праведним" (остання назва могла бути запозичена з різних церковних співів, наприклад:

"сонце праведне ста в чині своєм..." та інших), "ликом Божим".

Затемнення сонця в деяких місцевостях пояснюється ще й у суто міфічному дусі: його хочуть з'їсти крилаті вовкулаки[1] (Проскурівський повіт); тим же почасти характером позначено й пояснення щодо затемнення бійкою між денним світилом — сонцем і нічним — місяцем (Грубешівський повіт). Під впливом християнства в Подільській губернії до пояснення затемнення сонця і місяця внесено моральний елемент: світила ці затуляються від нас нашими гріхами; а в тих місцевостях названої губернії, де сонце уособлюється в образі мужчини, а місяць — в образі жінки, стверджують, що під час затемнення світила ці затуляють своє обличчя руками, щоб не бачити наших гріхів, — ось тому затемнення місяця найчастіше й бувають уночі, бо вночі ми найбільше грішимо. У Вінницькому повіті кажуть, що, прослуживши певний час, сонце й місяць "міняються". Під час цієї "зміни" вони, зіткнувшись, можуть упасти на землю, і тоді настане кінець світу. Через те затемнення наводить на народ жах: запалюють "страсні" свічі, і кожен починає молити Бога про прощення своїх гріхів.

Переміна пір року скрізь пояснюється наближенням і віддаленням сонця. В багатьох місцевостях літо й зима уявляються живими істотами, і взаємозаміна їхня пояснюється боротьбою, в якій перемагають то літо, то зима. Так, в Ушицькому повіті кажуть, що напередодні свята Зачаття святої Ганни (9 грудня — за старим стилем. — *Ред.*) зима сходиться з літом; при цьому зима одягає на себе сім кожухів, а літо — в самій лиш сорочці. Вони вступають між собою в суперечку. Літо каже зимі: "Я краще за тебе, тому що від мене все для життя людини: хліб, овочі; в мене всі люди вільні й веселі, я все годую, а ти лиш зганяєш людей докупи, як свиней, і вони тиснуться для того лиш, аби зігрітися". А зима заперечує: "Якби не я, то ти б спаршивіло". Суперечка їхня триває до свята Стрітення Господня (2 лютого — за старим стилем. — *Ред.*), після чого вони знову розходяться; у Літинському повіті літо уособлюють в образі молодої, багатої і дуже щедрої дівчини, а зиму — в образі старої з величез-

[1] Про вовкулаків мова попереду.

ними зубами і кощавими пальцями. На свято Стрітення Господнього літо й зима стрічаються і ведуть між собою таку розмову: "Навіщо ти йдеш? — питає літо, — і що доброго зробила?" — "Нічого мені вже бути, — відповідає зима, — все, що було, я з'їла, вичерпала комори, клуні і склади, і тепер, гадаю, не скоро це поповниться". — "Жаль мені людей, — каже літо. — Треба поспішати до них — я всім, чим можу, обдарую їх".

У Вінницькому повіті літо уособлюють в образі скромної дівчини, прикрашеної різними ніжними рослинами, а зиму — в образі буйної жінки, голова в якої з діжку, а вуста — як відра. 2 лютого вони стрічаються, і між ними відбувається боротьба; якщо літо стає переможцем, то відразу ж починається тепло, а якщо зима — тривають холоди. У Харківському повіті кажуть: "Іде літо проти зими і несе квітку таку гарну-гарну, а зима несе казанок криги; тільки-но літо показало свою квітку, так крига і розтанула. А на зиму — вже йде зима проти літа, в кожусі і червоних чоботях, в капелюсі і в рукавицях; як показала свою кригу, так та квітка й осипалась".

Цьому уявленню не можна відмовити ні в чарівній грації образів, ані в зворушливому високопоетичному зображенні, що характеризує вельми багато народних творів "синів України".

Другим за важливістю світилом небесним визнається місяць — молодший брат сонця (Луцький і Новоград-Волинський повіти). Його уявляють то круглим отвором у небі (Літинський повіт), то світлою цяткою (Вінницький повіт), то світляною кулею (Луцький повіт), то небесним каменем (Житомирський повіт), то оком Божим (Холмська Русь). Завбільшки воно таке ж, як і сонце, тобто анітрохи не більше заднього колеса у возі. Призначення його — освітлювати землю вночі, а щоб він міг краще виконувати це своє пряме призначення, Господь поставив місяць ближче до землі, ніж сонце. Світла його, однак, не досить, щоб водночас освітлювати всю землю, тому воно рухається то в той, то в протилежний бік, і таким чином у певний період часу освітлює лиш призначений йому простір землі (Луцький повіт); дехто вважає, що місяць стоїть на небі нерухомо, і якщо нам здається, що він рухається небесним склепінням,

то це лиш тому, що рухається земля, і ми з нею разом (Житомирський повіт). У Новоград-Волинському повіті місяць уособлюють в образі мужчини, створеного одночасно із сонцем; у Літинському — в образі молодої жінки; а в Ушицькому — в образі дванадцяти братів-місяців, призначених Богом для виконання покладених на них обов'язків протягом року. Стан погоди й природи в кожного місяця відбиває характер того чи іншого з дванадцяти братів: Березень — вельми злий і вельми примхливий, Травень — ласкавий і добрий і т.ін. Тепла такого, як сонце, місяць не може давати, оскільки Бог поклав на нього знамення гріха Каїнова (Грубешівський, Літинський, Старокостянтинівський, Луцький, Новоград-Волинський та інші повіти).

Каїн і Авель пішли якось приносити Богові жертви свої. Під час самих жертвоприношень Каїн помітив, що його жертва не така приємна Богові, як жертва Авеля. В душі Каїна відразу ж спалахнула заздрість до Авеля, і він вирішив при першій же нагоді вбити брата. Тоді наступної ночі Каїн хитрощами заманив Авеля в поле за снопи ячменю і там учинив мерзотне і звіряче братовбивство: прохромив Авеля вилами і кинув, як снопа (у Новоград-Волинському повіті кажуть, що Каїн прохромив вилами "Габеля" під час сварки на батьковому току чи на лузі, коли вони складали на віз сіно). За судом Божим, братовбивцю не могла прихистити ні земля, ні вода, ні жодне інше місце; та ось місяць, без волі Божої, дав йому в себе притулок, і звідтоді він носить на собі тавро страшного гріха Каїнового (місячні плями). У Вінницькому повіті в місячних плямах вбачають зображення якихось двох братів, з яких один убив іншого. А покладений цей знак Богом на місяці для того, щоб люди, постійно бачачи його, нічого не робили на великі свята, оскільки Бог покарав страшним гріхом тих двох братів саме за те, що вони на свято Різдва Христового робили мішанку для худоби. Тим же схристиянізованим характером у народному дусі позначено й легенду, записану в м.Зінькові: "На Великдень, поки не випустять з церкви, гріх їсти не тільки людині, а навіть давати корм свійській худобі. Один чоловік — чи не відав того, а чи не вірив — на Великдень, рано-вранці, коли ще не дзвонили до церкви, пішов давати корм худобі. Маючи намір набрати соломи на вила, чоловік цей штрикнув ними в скирту. Виявилось, що в соломі спав менший брат його, і старший

брат, нічогісінько не підозрюючи, настромив його на вила і так підняв угору. Бог і начертав цей гріх на місяці: коли придивитися до нього, то й видно, що брат брата тримає на вилах".

Схожі повір'я про "місячну людину" трапляються не тільки у великорусів, поляків, але також у німців, англійців, французів та інших європейських народів і навіть у китайців. Мабуть, тут ми маємо справу із спільноарійською легендою про людину, що втекла чи була заслана на місяць.

Фази, або зміни, місяця бувають від того, що на ньому є особлива заслінка, якою завідує святий Юрій: він то підіймає, то опускає цю заслінку (Ушицький повіт). У Подільській губернії існує щодо фаз місяця таке вірування: місяцю за те, що на ньому зображено вбивство Каїном Авеля, Бог судив щомісяця народжуватися, рости й помирати; після своєї смерті він спускається до пекла, перетоплюється і тоді народжується знов. Ще оригінальнішим є вірування, яке побутує у Новоград-Волинському повіті. Упродовж чотирьох тижнів місяць перероджується. З місяцем перероджуються й "жиди", які розіп'яли Спасителя і стоять на сторожі Гробу Господнього в Єрусалимі. "Жиди" ці ще й дотепер стоять у тому ж положенні і на питання перехожих: "Коли ти народився на світ?" — відповідають: "Учора". — "Коли ти помреш?" — відповідають: "Завтра".

Своїми фазами місяць справляє великий вплив на людей і на рослини. Людина, народжена в новомісяччя, все життя зберігає моложавість і свіжість обличчя; народжена "в ісході" — наслідує на все життя похмуру фізіономію і буркотливу вдачу, на противагу грайливості і веселості людини, народженої в новомісяччя (Вінницький повіт). Врізаний у молодий місяць палець нескоро загоюється і гноїться; а врізаний у повний місяць гоїться швидко. Народженому "на перекриї" не довго жити "в парі" (у шлюбі): він овдовіє на половині подружнього життя. При появі молодого місяця кожен, хто вперше його побачить, обертається до молодика обличчям, хреститься, читає молитву "Отче наш" — і взагалі молиться, щоб Господь послав нове щастя і здоров'я; багато хто наймає річні молебні "на домах" під час молодого місяця. На молодика нічого не можна починати робити: посіяне згниє в землі або ж не принесе стиглого багатого плоду; квашене (капуста і

т.ін.) стане непридатним до вжитку; якщо посіяти на новий місяць льон, то він неодночасно достигне тощо. Навпаки, лікарські рослини і трави мають особливу цілющу силу, якщо зібрані на молодику. Друга чверть не має значення. Під час третьої чверті, що зветься гнилушею, утримуються від робіт по господарству, а особливо уникають рубати будівельне дерево, бо зрубані в цей час дерева неодмінно шашіль попсує. Наприкінці місяця звичайно сподіваються дощу, і цей час вважається найсприятливішим для початку сівби.

Показувати пальцем на місяць гріх — всохне палець, а якщо вже покажеш, то треба потім прикусити палець.

Про *зорі* в різних місцевостях є найрізноманітніші повір'я. Зорі — це діти сонця (Луцький і Житомирський повіти), уособлювані в образі маленьких хлопчиків (Житомирський повіт). Вони створені Богом для освітлення землі і влаштовані так, що вільно можуть переходити з одного місця на інше. Зорі нерозривно пов'язані з людиною. В Літинському повіті їх вважають запаленими свічами, і кажуть, що тільки-но хтось народжується, Бог відразу ж запалює на небі його свічу у вигляді нової зорі. Те ж саме кажуть і в Луцькому повіті; звідси — вислів: така моя планида. "Скільки душ живе на землі, стільки й свічок (зірок) горить на небі" (Харківський, Житомирський, Літинський і Луцький повіти). Якщо людина веде доброчинне життя, то її свіча-зоря горить на небі ясним, чистим світлом; а коли вона веде негоже життя, то її свіча-зоря горить тьмяним, слабким світлом. У Грубешівському і почасти в Житомирському повітах вважають, що зірки — це янголи, що сидять на сходинках неба із запаленими свічками в руках. В Ушицькому і деяких місцевостях Житомирського повіту, — що це грішні душі, поставлені Богом на небі спокутувать гріхи свої; душі менш грішні світять яскравіше, а більш грішні — тьмяніше, залежно від кількості і тяжкості гріхів своїх. Навпаки, в Холмській Русі, у Вінницькому повіті і в деяких місцевостях Житомирського повіту зорі вважаються душами померлих людей, які відзначалися на землі добрим, безгрішним життям, а також дітей, які померли маленькими, не встигши нагрішити, і старих, що завершили подвиг земного буття своєю неганебною християнською кончиною.

Народ підмітив і деякі найголовніші *сузір'я* і дав їм характерні назви відповідно до форми, яку вони утворюють розташуванням зірок, що входять до їхнього складу. Як-от: "Віз" (Велика Ведмедиця), "Квочка" (Плеяди), "Чепіга" (Гіади), "Дівка воду несе" (Орел), "Пасіка" (Мала Ведмедиця), "Хрест" (Лебідь), "Волосожар" (Волосся Вероніки), "Світова" та "Вечірня зірниця" (Венера) та деякі інші.

Чумацький Шлях в Ушицькому і Вінницькому повітах і загалом у Подільській губернії, а також у Холмській Русі вважають дорогою з Москви в Єрусалим. Хто лиш іде до Єрусалиму, мусить обрати для себе дороговказом Чумацький Шлях, і ніколи не зіб'ється на манівці: прийде прямісінько в Москву, а тоді в Єрусалим, де Чумацький Шлях і закінчується. По дорозі на Єрусалим протікає ріка Дунай, про яку склалося на Україні прислів'я: "Пішов на Дунай, та й додому не думай". Через Дунай-річку ведуть полотняні мости, які озиваються, коли хтось хоче перейти або переїхати на інший бік. Мости ці кожен завдовжки в п'ять верст. В інших місцевостях України Чумацький Шлях вважають дорогою Божої Матері в Єрусалим (Вінницький повіт); Божою дорогою, якою Сам Бог ходить або їздить на колісниці, запряженій вогненними кіньми, святий Ілля Пророк (Луцький повіт); дорогою, проведеною небом, яка служить для вказування птахам путі у *вирій*[1]; дорогою, яка веде душі померлих людей на небо (Холмська Русь); дорогою, якою праведні душі померлих людей простують у рай (Ушицький повіт); дорогою, одна половина якої (до перетину посередині) веде в рай, а друга — в пекло (Грубешівський повіт). Врешті-решт, у деяких місцевостях Подільської губернії Чумацький Шлях вважають ще дорогою, яка означає, що стільки має народитися людей на землі, перш ніж настане кінець світу, скільки на цій дорозі зірок.

У віруваннях про *падучі (летючі) зірки* давньоміфічна основа рясно помережана апокрифічними вимислами і народними забобонами, створеними на їхньому грунті. У Холмській Русі падучі зіркн вважають головешками, що ними диявол, викрадаючи їх з неба, посилює страждання

[1] Про вирій йтиме мова трохи далі, в нарисі переказів і вірувань народних про землю.

підвладних йому людей, які пробувають у пеклі; подекуди в тій же Холмській Русі та в Старокостянтинівському повіті падучі зорі народ вважає душами грішників, і кожен, побачивши падучу зірку, мусить перехрестити її, про що падуча зірка сама просить того, хто побачив її, — грішна душа очищається від своїх гріхів. У Харківському повіті гадають, що падучі зорі — це душі людей, які помирають; відьми крадуть їх, щоб потім ними чарувати: на чий двір упаде зірка, там неодмінно буде небіжчик — помре дитина. У зв'язку з віруванням, що в кожної людини є своя свіча-зоря, запалювана Богом на небі під час її народження, в Луцькому повіті вважають, що по смерті людини зоря її падає навстріч душі, що відходить; той, хто помітив падучу зірку, хреститься і вимовляє тричі "амінь". Кажуть також, що це янголи проганяють з неба злих духів; що зорі падають під час пологів. В Ушицькому і Літинському повітах той, хто побачив падучу зірку, мусить тричі вимовити "амінь", — у такому випадку свіча-зоря, яка впала на землю, перетворюється на розплавлену смолу і потім твердіє; якщо ж ніхто не вимовить тричі "амінь", то свіча-зоря, впавши на землю, перетворюється на диявола, і тоді — лихо від нього людям, що живуть на землі! У Грубешівському повіті падучі зірки вважають нехрещеними дітьми, які під час падіння вигукують "кшту!" — тобто "хреста". Угледівши падучу зірку, кожен мусить сотворити над нею хресне знамення і дати ім'я чоловіче або жіноче, з огляду на те, до якої статі належить особа, яка побачила падучу зірку.

В одних місцевостях Подільської губернії народ убачає в падучих зірках свічі злих духів. Між зірками, або свічками, запаленими Богом за кількістю людей, сатана ставить іноді секретно і свою свічку для когось із підлеглих йому чортів або людей, які йому належать; але Бог бачить усі його унади і негайно скидає патерицею свічку диявола з оболока (або окремо приставлений для того янгол, оглядаючи свічки, миттєво бачить, що є й дияволова свічка, яку й скидає з неба на землю). В інших місцевостях тієї ж губернії гадають, що падучі зорі — це чорти, які хочуть уподібнитися до добрих янголів. Вони перетворюються на зірки і вилазять на небо, щоб "світити світу". Тоді янголи спільними зусиллями скидають їх з неба, і чорти, падаючи на землю, розтікаються по ній смолою. Хто ступить на таке місце, захворіє на сухоти, від

яких уже нема порятунку. Запобігти лихові можна тільки тоді, коли той, хто побачить падучу зірку, безперервно вимовлятиме "амінь", поки зірка зовсім не згасне; скільки разів буде вимовлено "амінь", на стільки сажнів ввійде в землю чорт, який падає з неба у вигляді зірки, причому саме місце, де він упаде, залишиться геть неушкодженим. В деяких місцевостях вірять, що померлі перетворюються на падучу зірку або змія і вночі летять до тієї домівки, де померлий залишив жінку або дітей; ось чому кажуть про вдову, яка занедужає після смерті чоловіка, що вона має перелесника.

У "Трудах етнографічно-статистичної експедиції в західноруський край" наводиться ще така розповідь селянина Подільської губернії про падучі зірки: "А те, що падають зорі, так це нечиста сила хоче схопити душу, а душа тікає. Коли доведеться комусь побачити, що летить зоря, то треба дванадцять разів вимовити "амінь, розсипся" — тоді нечиста сила і розсиплеться по землі. Дуже часто чорти падають на землю тому, що, хто знає, той каже: "амінь, розсипся" — так вони і падають; однак де вже впаде, вбий його сила Божа, там не варто ставити хати, — там уже живе він". Зорі падають восени — перед голодом і мором.

Падуче каміння — це ті ж падучі зірки, лише відриваються вони від особливих величезних скель на небі.

Комети — це зірки з хвостом ("віха", "мітла"). З'являються вони на небі за велінням Божим для спонукання людей до каяття і завжди віщують суспільне лихоліття; комета червоного кольору віщує війну, блідого кольору або біла — провіщає мор чи голод тощо. Те ж саме провіщають червоні і сині стовпи, кола і хрести, які з'являються поблизу сонця і місяця (вони передвіщають також ту чи іншу погоду). В Ушицькому повіті, крім того, кажуть, що "мітла" — це найстарша відьма, що ходить небом з дійницею в руках і керує всіма відьмами, які живуть на землі.

Комета, за народним віруванням, може запалити землю, перекинути земну кулю і, впавши, зовсім покрити її собою.

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ ПРО РІЗНІ АТМОСФЕРНІ ЯВИЩА

Українські легенди та перекази про різні атмосферні явища, так само як і про землю, воду й вогонь, являють собою строкату суміш апокрифічних вимислів і напівязичницьких, напівхристиянських забобонів зі спільноарійськими міфічними поглядами та уявленнями.

Тоді як в одних місцевостях під *хмарою* народ має на увазі дим, який піднявся з землі на певну висоту і там загус (Грубешівський повіт і Холмська Русь), в інших — скупчення величезної кількості річкової та морської води, що падає на землю у вигляді дощу; дощ падає у вигляді дрібних крапель тому, що вода з хмари перш пролітає довжелезний шлях крізь повітряний простір (Ушицький, Луцький, Канівський, Літинський та Новоград-Волинський повіти). В інших — хмару (від слова "хмуритись") уявляють драглистою, подібною до рибного холодцю масою, що утворюється з пари й диму; знизу вона підтримується пружністю земних випарів, а згори нагнічується хмарою. Коли хмару пригріє сонце, вона розпускається, тане і випадає на землю дощем (Літинський і Канівський повіти). Є такі, що запевняють, що самі бачили хмару, як вона шматками падала з неба, "така, як драглі" (холодець — тобто, очевидно, підняті в хмари смерчем морські медузи, які потім випали на землю разом з дощем); її з успіхом вживають як ліки від лихоманки, а також для відгодівлі кабанів (Канівський повіт). Хмару також вважають пористим вмістилищем води, яку вона пропускає крізь свої пори і яка випадає на землю дощем (Літинський повіт). У Старокостянтинівському повіті кажуть, що чорти збирають хмари маленькими шматочками і зносять їх до одного певного місця, так що потім утворюється величезна хмара. У Житомирському повіті вірять, що дощові хмари викликає Ілля Пророк: у ті місця, де потрібен буває дощ, Господь посилає Іллю-Пророка, який згромаджує своєю колісницею хмари і тим дає знати, що зараз буде дощ. Зокрема, стосовно дощу розповідають, що якийсь чоловік весь час роз'їжджає верхи на коні. Коли він їде через воду, то каже, що це — будяки. І якщо кінь хлебне при цьому трохи води і пирхне, то піде невеликий дощ, а якщо більше захопить води і дужче стане пирхати, то піде великий дощ (Холмська Русь). Кажуть також, буцім дощ викликають янголи за допомогою особливо влаштованої великої сіті. На цю сітку янголи ллють воду, щоб викликати дощ, і, на свій розсуд, переносять її з одного місця

на інше (Грубешівський повіт). Тихий, частий, теплий дощ зветься манною Божою (Ушицький повіт). Коли довго не буває дощу, то гадають, що це відьми знімають зорю і ховають її в льоху у глечику; щоб викликати дощ, треба очистити криниці (Вінницький повіт). В одній місцевості Луцького повіту тривалий час не було дощу. Тоді поміщик (а було це за часів кріпацтва) звелів зібрати всіх жінок у своєму селі і покласти їх спиною у воду, притримуючи мотузком; коли б котра з них почала тонути, то її велено було витягувати, а тих, що плавали на поверхні, велено було бити, тому що це мали бути відьми. Одна з жінок справді не тонула, і коли її за це почали бити, то вперіщив раптово такий дощ, що учасникам самосуду ледве вдалося живими дістатися додому. Все це достоту нагадує собою таке місце з четвертого слова проповідника XIII сторіччя Серапіона, єпископа Владимирського (1274—1275): "Божественні правила повелівають карати людину на смерть за свідченнями багатьох. А ви за свідка ставите воду, й кажете: якщо стане тонути, то невинна, а якщо попливе, то чаклунка. Чи не може диявол, бачачи ваше маловір'я, підтримати людину на воді, щоб вона не потонула, і тим заманити вас у душегубство? Тому що ви, знехтувавши свідченнями богоподібної людини, звернулися до бездушної речовини — до води і, повіривши такому свідченню, гнівите Бога..." і т.ін. Професор М.Сумцов повідомляє про причини сильної посухи 1889 року такі дві легенди, які він чув від однієї сімдесятирічної селянки слободи Боромлі Охтирського повіту.

Весь травень був сухий і спекотний. У небагатьох місцях пробігли легкі хмарки з плідним, живлющим дощем. Від тривалої посухи озимина була дуже пошкоджена, подекуди на пагорках і яровина вигоріла. На пояснення причини посухи випливло назовні давнє народне повір'я про чаклунство над хмарами, до того ж оповіді про те, як і хто тут начаклував, варіювалися по-всякому з місцевими приуроченнями. Зміст першої легенди в стислому викладі такий.

Три жінки йшли до Києва на богомілля. Під Києвом вони сіли відпочити. Дві потім підвелися, а третя ніяк не могла підвестись. "Не можу йти, і сама не знаю чому", — казала вона. Пішли її супутниці до Києва і повідомили ігумена, що вони залишили в полі жінку, яка без жодної видимої причини не може підвестися з землі. Ігумен послав до цієї жінки священика (ієромонаха?) з іконою і хрестом. Священик вия-

вив, що жінка до половини ввійшла в землю. "В чому ти грішна?" — запитав він. — "В тому лише й гріх, що я заговорила дощ на три місяці", — відповіла жінка. — "Будь же ти проклята!" — мовив священик. І баба з гуркотом провалилася крізь землю.

За другою легендою, є десь у лісі криниця. Тривалий час з неї ніхто не брав води, і криниця засмітилася. Наснилось якось, а потім ще раз одному селянинові, що слід цю криницю вичистити. Коли почали її чистити, то знайшли там п'ять "чаклунств": дужку з відра, кінське копито, мотузку та "інше" (оповідачка не могла пригадати ще двох "чаклунств"). Вийняли ці "чаклунства", освятили криницю — і незабаром пішов дощ (10—15 червня 1889 року в Охтирському повіті пройшли сильні дощі).

У Київській губернії причину надто тривалого бездощів'я звалюють виключно на відьом. Умертвляючи чотириногих черепах, з яких буцімто витікають вода і роса, і забиваючи в криницях рунами ключі, вони в такий спосіб відводять од певних поселень дощові хмари. Під час посух, з відьомських чарів, у якомусь пралісі гризуться два змії, від люті яких сохнуть небо і земля. Тільки києм, яким удасться розірвати цих гадів, можна зібрати громові хмари над полями і прикликати на землю благодатний дощ.[1]

Є також повір'я, за яким Бог має особливі склади дощу на краю світу... Коли з'являється потреба пускати дощ на землю, Бог посилає пророка Іллю і глухого янгола. Вони набирають дощ у хмару і розносять його по світу. При цьому буває нерідко так, що як почнуть вони пускати дощ, то пускають його безперервно декілька днів поспіль. Так стається тому, що глухий янгол запитує в Бога, куди потрібно пускати дощ. Бог каже йому: "Ходи там, де чорно"; а він, не розчувши, ходить там, де вчора. Бог каже: "Іди туди, де просять", а він, не розчувши, іде туди, де косять. Бог каже: "Іди туди, де ждуть", а він, не розчувши, іде туди, де жнуть[2].

Досить поширена, нарешті, думка, що дощ — це вода, яка насотується з морів, рік, озер, колодязів, ставків та інших водойм і виливається в хмари райдугою. Сама райдуга уявляється у цьому випадку "цмоком", тобто насосом. Разом з

---

[1] Повір'я про ворожбу иад хмарою, відоме серед поляків у давниииу, є в иих і доиииі.

[2] Нам особисто в дитинстві доводилося чути у Бердянському повіті таке напівязичиицьке пояснення дочасних затяжних дощів, що це "старий Бог" пішов у гості, а малі боженята за Його відсутиості бавляться.

водою райдуга всотує і все, що є у воді — жаб, черв'яків, риб, каміння тощо, які потім і випадають з хмари разом з дощем. Але воду всмоктує лише синювато-червона райдуга, тоді як яскраво-червона не діє і є лиш веселкою, оскільки під час появи її прояснюється від сонячного проміння (стає веселим) виднокруг, який перед тим був закритий хмарами і навіював сум (Літинський, Луцький, Вінницький повіти). У Грубешівському повіті райдугу вважають шляхом, яким сходять з неба янголи, щоб набрати води; воду цю вони потім виливають на особливу сітку (сито) і таким чином творять дощ.

Градовими хмарами правлять відьми, які на свій власний розсуд насилають їх на ту чи іншу місцевість (у Новоград-Волинському повіті кажуть, що град випускається відьмаками з колодязів). Аби змінити напрямок градових хмар, жінки звичайно викидають з хат надвір і кладуть навхрест кочергу, лопату, на якій саджають у піч хліб, і помело, маючи намір догодити таким чином розлютованій відьмі, оскільки відьми роз'їжджають по світу на цих предметах. Дехто, щоб припинити розпочате вже падіння граду, перекушує градинки (Житомирський, Літинський повіти), це начебто знищує відьомські чари, і хмари, не завдавши шкоди, розходяться. В Ушицькому повіті кажуть, що в хмарах утворюється лід подібно до того, як на ріці, причому замерзає він на товщину людського зросту. Чорт (чи окремо приставлена якась людина) рубає цю кригу і кидає її у вигляді граду на землю. У Літинському повіті вважають, що град і сніг утворюються з тієї ж самої води, яку райдуга всотує з моря в хмари для дощу; не встигши впасти на землю дощем і застоявшись у хмарах, вона замерзає там і після того падає на землю вже градом і снігом. В інших місцевостях того ж повіту стверджують, що десь у невідомій, далекій країні є дуже високі сніжні і крижані гори. Коли хмари проходять повз них, то захоплюють із собою частинки криги і снігу, а згодом і розсипають їх по землі. Крім зазначених уже вище способів відвернення градових хмар, у Костянтиноградському повіті застосовується ще й такий. Як тільки угледять, що насувається градова хмара, відразу ж "на гряницю" (на межу місцевості) вирушає знахар, при тому бере з собою чарівну палицю[1] і освяченого сім разів

[1] Чарівна палиця є великою цінністю і передається знахарями серед своїх нащадків з роду в рід. Її здобувають так: коли знахареві випаде нагода побачити, що змія-гадюка їсть жабу, то він відламує однорічний паросток від якого-небудь дерева і цією палицею розганяє їх, будь що намагаючись не зачепити ні тієї, ні іншої.

(протягом семи літ, при освяченні паски) рогового ножа. Тут він устромлює ножа в землю і тоді починає читати різні молитви, вимовляючи їх з кінця до початку: "Амінь. Духа Святого і Сина Отця во ім'я", "Від лукавого нас увільни та в спокусу нас не введи..." ("Отче наш..."). "Наших душ єси народила Спаса яко Твого..." ("Богородице Діво, радуйся ...") тощо. По закінченні молитов знахар виймає із землі ножа, бере його разом з палицею у правицю, повертається в той бік, куди хоче прогнати градову хмару, махає в тому напрямку руками і вимовляє таке заклинання: "Граде лукавий, рабе лукавий! Нехай тебе хмари не носять, бо тебе люде не просять. Буйні вітри! Візьміть ви цю хмару на свої тонкі крила, занесіть її за Окіян-море, за теплі води, за круті гори, за жовті піски, щоб він там розтав і пропав нині, прісно і вовіки віків, амінь. Амінь, амінь, амінь! Тьху, тьху, тьху! Щезни, пропади од лиця Божого і од мене грішного!"

Щодо *снігу* є ще й інші повір'я. Кажуть, наприклад, що сніг — це пара, яка виходить з димом і замерзає у повітрі (Луцький повіт); що він походить від дощу, який замерзає (там же); що він приготовляється на небі і тоді його розсипають по землі святі (Ушицький повіт); що на небі зберігаються особливі величезні запаси снігу, який скидають на землю лопатами янголи то навмисне, то прочищаючи собі шлях (Грубешівський повіт). Повір'я деяких місцевостей Ушицького повіту наближені до тих повір'їв великоросів, які художньо відтворено Пушкіним у відомій баладі "Біси". Сніг збирають "шатани", тобто чорти. Він виходить із землі і з води у вигляді пари і в хмарах наростає. Зібравши багато снігу, сатана святкує своє весілля і розсипає скрізь по землі сніг, чому й бувають сильні хурделиці.

Народні погляди на *туман, іній* та *росу* цілком правильні: в одному лиш Вінницькому повіті в росі вбачають сльози святої великомучениці Варвари, яка вранці ходить полями і плаче.

Основа легенд і вірувань щодо *грому* та *блискавки* — давньоміфічна, язичницька; але своєрідно витлумачене християнство наклало на них такі густі сліди, що це призвело до справжнього хаосу, заплутаного ще дужче наївним народним вимислом. У Канівському повіті, наприклад, і понині ще грім та блискавку народ називає Перуном, і якщо трапиться, що блискавка запалить якусь будівлю, то звичайно кажуть: "Перуном спалило" (у Грубешівському повіті лише громову стрілу називають "Перуновою").

Спільне в усіх українських народних легендах про грім та блискавку те, що вони застосовуються Богом для ураження і винищення чортів. Зокрема, в Ушицькому повіті є таке вірування, що коли Господу Богу треба послати на землю дощ з громом, то він наказує святим Юрію, Іллі та Михаїлу хитати скелі, від чого й буває грім. У Житомирському повіті грім пояснюють тим, що пророк Ілля і архістратиг Михаїл ведуть війну з чортом, який дражнить Бога, через що Бог і намагається вбити його, зібравши перед тим хмари, що є вираженням і проявом Його гніву. Бог, Ілля та Михаїл стріляють у сатану. Куди б'є грім, там, отже, й сховався чорт; а коли грім уразить людину, то тоді чорт сховався під ту людину. У Грубешівському повіті і в Південній Русі кажуть, що грім буває від переслідування архістратигом Михаїлом дияволів. Вони переховуються від переслідування в оселях, церквах і в живих істотах; але стріла Михаїла вражає їх нещадно навіть у церкві під престолом і всередині людини. До того ж убитій через чорта громом людині прощаються вчинені нею гріхи (Ушицький повіт)[1]. Під час грози не можна їсти і взагалі відкривати рота, щоб не дати змоги проникнути туди чорту (Житомирський повіт); не слід також співати, бо, співаючи, людина веселить чорта, який весь час тоді в'ється навколо неї, і ось грім, маючи намір убити чорта, вбиває разом з ним і того, хто співає, бо чорт устигає сховатися під нього (Канівський повіт). Якщо гроза застане когось у дорозі, то треба зійти з дороги і йти або їхати узбіччям, бо в цей час "враг" крутиться по дорозі вихором, і грім може вбити замість нього ту людину, котра йде або їде дорогою. Особливо не слід ставати й сідати під скелі, де найзручніше переховуватися чортові від переслідування, бо громові стріли відскакують від каміння (Холмська Русь). Так само під час грози не слід стояти під дубом чи вербою, де є житло чорта і куди він найчастіше ховається від грози. Коли грім ударить у дерево і запалить його, це означає. що чорта вбито, і звичайно він перетворюється у таких випадках на смолу, яку знаходять на місці спалених дерев (Вінницький повіт). За найнадійніший сховок людині під час грози може правити ліщина (лісовий горіх). Якось дуже давно диявол сказав Богові: "Я сховаюсь так, що ти мене не вб'єш". — "Ні, вб'ю", — відповідає Бог. — "Я сховаюсь під людину!" — каже диявол. — "А Я вб'ю й людину і за те дам їй царство

[1] Втім, у м.Таращі Київської губернії кажуть, що людина, яку вб'є грім, "не встане на тому світі".

небесне". Диявол став перераховувати після того всі предмети, під які можна сховатися, та забув згадати про ліщину, чому під нею лиш і можна порятуватися від громової стріли.

Один мисливець проходив з рушницею поблизу величезної скелі. Була сильна гроза. Пішов дощ і мисливець сховався під навісом скелі. Тоді, коли гримів грім і спалахувала блискавка, диявол спокійнісінько сидів під навісом скелі; та тільки-но вщухало, він виходив з-під скелі, ставав догори ногами і починав дражнити Бога. Гримів грім, та від його удару диявол миттєво ховався під скелю і таким чином рятувався. Мисливець усе це бачив, але спочатку не наважувався вистрілити "в панича маленького, в камізельці, безп'ятого і з пазурами на руках і ногах". Довго дивився мисливець на витівки диявола, та, зрештою, вибравши слушну хвилину, вистрілив у "панича". Куля так і протяла того; та коли мисливець підійшов до місця, де перекидався диявол до прострілу, то побачив лише пролиту смолу. У цей час підлетів до мисливця архістратиг Михаїл з рушницею на плечах і став дякувати, пропонуючи дати йому все, чого він лиш забажає, за зроблену послугу. Мисливець попросив собі у винагороду рушницю, що була в Михаїла, бо дуже вже вона йому запала в око. Михаїл почав було відкручуватися, кажучи, що рушниця його для мисливця зовсім непридатна. Та врешті-решт змушений був поступитись. Помінялись вони рушницями з такою умовою, що коли мисливцеві чомусь згодом не сподобається архістратигова рушниця, то він має право вимагати розміну. І став з того часу мисливець полювати з архістратиговою рушницею; що, бувало, не вгледить, все вб'є без похибки, хоч би то був щонайменший звірок. Звуку пострілу з архістратигової рушниці зовсім не можна було відрізнити від звуку грому. У селі, де жив мисливець, був великий ставок. Вийшов якось мисливець на ставок пополювати, і бачить зграю диких качок. Прицілився, вистрілив — і вбив усіх до одної. Зібравши качок, він пішов до поміщика того села. "Де ти набрав стільки дичини?" — питає поміщик. — "Настріляв на вашому ставку!" — відповідав мисливець. Поміщик нізащо не хотів вірити, побачивши таку величезну кількість качок, і питає: "А в який час дня ти стріляв?" Мисливець відповів. "Так, — сказав поміщик, — якраз саме в той час чув удар грому". Звідтоді мисливець став боятися архістратигової рушниці і пішов на умовлене місце, щоб розмінятися. Архістратиг Михаїл погодився. Мисливець, узявши свою рушницю, відразу ж пішов на полювання і

побачив, що тепер і його рушниця стала незрівнянно кращою, ніж була раніше.

У Літинському повіті грім вважають звуком, який виникає від пересування по хмарі страшної смертоносної гармати, якою правують святий Юрій та архангел Гавриїл (у Новоград-Волинському повіті — архангели Михаїл та Гавриїл). Гармату цю заряджає святий Юрій стрілою з якоїсь твердої маси, подібної до каменя, а запалює і спрямовує постріл у чорта архангел Гавриїл (у Луцькому повіті громом та блискавкою правлять архістратиг Михаїл і святий пророк Ілля). Громові стріли (блеменіти, шматки розплавленого електрикою блискавки піску або каміння) мають вигляд або тонкої лозини, або конічної кулі, часом вони бувають жовті, як свіча. Після пострілу гармати громова стріла входить у землю на сім сажнів (у Старобільському повіті — проходить крізь землю "на другий світ") і через сім років виходить назад на поверхню. Той, хто знайшов громову стрілу, зберігає її, як святиню. Вона застосовується під час різних хвороб і особливо допомагає від кольок; вона ж уберігає від ударів грози, відводить усілякі лиха, чари і лихі сили і взагалі приносить щастя і статок в оселю, де зберігається. Допомагає вона також і від хвороб свійських тварин. На тому місці, де впала громова стріла, не можна ставити ніякої будівлі, бо через сім років грім знову вдарить у те саме місце.

Уявлення про чудесну сутність громових стріл широко розповсюджене взагалі в усіх слов'ян; відоме воно і багатьом первісним народам Азії, Африки, Америки і Полінезії. Характеристичні ознаки повір'я скрізь більш чи менш одні й ті ж самі. Окремі місцеві зміни його в цілому незначні і несуттєві. Наприклад, поляки закопують стрілу, щоб зберегти дім від грому, під поріг; південні слов'яни носять її завжди з собою, як особистий амулет; у Норвегії у XVIII столітті щочетверга ввечері стрілу мили, змащували олією і клали на свіжу солому і т.ін.

Очевидно, громові стріли завдячують міфічному поняттю про бога-громовика як своїм походженням і зовнішнім виглядом, так і своїми чудесними властивостями. На них, як на нащадках єства бога родючості, правди і добра на землі, позначився також відблиск світлих і добродійних рис його характеру. Цілком імовірно, втім, що цей останній процес відбувся на грунті первісного фетишизму, що одухотворював каміння й інші предмети і наділяв їх потім надприродними силами. Як би там не було, однак громові стріли являють

собою в мініатюрі повний відбиток складної сутності добродійного й грізного, світлого і темного бога-громовика.

Грім буває найчастіше тоді, коли небо суціль покрите хмарами, бо саме в цей час чорти особливо полюбляють дражнити Бога: бігають шляхами, крутячись у вихорі, ламають у лісах дерева, зривають дахи з будівель тощо. Аби архангелу Гавриїлу зручно було бачити, де ховається чорт, і стежити за напрямком польоту розпеченої стріли, зриваються хмари, крізь які тоді прорізується світло справжнього неба (блискавка у вигляді прямої смуги або риски, зигзаги і змійки утворюються тому, що громова стріла летить за дияволом, який утікає, по всіх напрямках. — Подільська губернія).

У Харківському і Луцькому повітах грім вважають стукотом від колісниці, якою їде по небу пророк Ілля (у Старобільському повіті — святий пророк Ілля горщики везе, або роз'їжджає на колісниці по небу разом з Богом), а блискавку — іскрами з-під копит коней, які везуть цю колісницю. Під час своїх роз'їздів Ілля стріляє особливими кулями в чортів. Коли в грозу згорить копиця сіна або якась будівля, то це — знак, що чорта вбито; а коли нічого не згорить, то тоді Ілля схибив, і чорт щасливо втік (Холмська Русь). У Вінницькому повіті грім вважають стукотом від колісниці архангела Гавриїла, який везе калачі; громовий удар — звук стріли, пущеної Богом у чорта; блискавка — шлях стріли з неба. Одночасно з блискавкою ми бачимо "істинне небо" крізь розверзнуті хмари, що стоять на перешкоді світлу й теплу, випромінюваним цим небом, то їх несила знести ні оку людини, ні рослині. Помічено, що перед ударом грому з блискавкою на небі утворюється нібито хрест — це архістратиг Михаїл благословляє хрестом, а архангел Гавриїл стріляє в чорта.[1]

В Ушицькому і Житомирському повітах також вважають, що блискавка — це справжнє небо, яке Бог показує людям крізь розверзнуті хмари під час гніву Свого, щоб вони завжди пам'ятали, що є на небі Бог (у Новоград-Волинському повіті — осяйна оселя Бога, яка нагадує всевидяще око Творця). Якби на землю впала хоча б маленька частка цього неба, то спалила б її. Перед Страшним судом це небо відкриється в усій своїй красі і в усьому своєму блиску.

---

[1] У Канівському повіті кажуть: "Коли гримить грім, то це Ілля їздить по небу; а коли спалахує блискавка, то це Гавриїл махає квіткою. Коли виробляють скло, то розпалюють тим вогнем, який спалахне від блискавки.

В Білгородському повіті блискавку уособлюють в образі дівчини. Купались якось дві дівчини в ріці й нумо пірнати одна перед одною. "Я, — каже одна, — пірну далі!" А та собі: "А я ще далі!" А Блискавка стоїть на березі й каже: "Не пірнайте, дівчата, — сьогодні мій день, свято: я сьогодні народилась; не можна на мої іменини купатися. Мені Бог зсукав свічу, так я ходитиму небом, світитиму, людей палитиму, якщо хтось на мого Ангела працюватиме".

Пожежу, що сталася від грози, гріх гасити, бо вона посилається від Бога на покарання, і від води полум'я ще дужче розгоряється (Старобільський повіт). Втім, загасити його можна козячим молоком, або сироваткою, або квасом (Луцький, Грубешівський і Житомирський повіти), але перед тим, як почати гасити пожежу, хтось має роздягтися догола і тричі оббігти навколо охопленої полум'ям будівлі[1].

Дещо осторонь стоять вірування про грім та блискавку, що побутують у Старокостянтинівському повіті. "Чорти зносять хмари в одне місце, — кажуть тут, — і як знесуть їх дуже багато, то згортають у вали, чому в цей час дуже гуркотить у небі. Тоді для спокою Бог посилає святого Іллю з вогняною палицею: махне святий Ілля палицею — спалахне блискавка; вдарить по чорту — загримить грім".

Найкращим запобіжним засобом від удару блискавки є встромлена за сволок або за ікони освячена у Вербну неділю верба (Будаївка Київської губернії), якою в таких випадках кадять (м. Тараща. У Холмській Русі — запалені гілки дерева, якими прикрашалися ікони на свято "Боже Цяло"), або дзенькотіння дзвіночка, заздалегідь освяченого в костьолі (Грубешівський повіт), або, нарешті, чарівна паличка, згадувана нами раніше (Вінницький повіт). Якщо висить у когось над лампадою порожня писанка, то потрібно наповнити її пшеницею, інакше туди може сховатися диявол, і тоді блискавка вдарить у хату (Будаївка).

Участь Бога в боротьбі з дияволом в усіх наведених віруваннях та легендах українського народу щодо грому та блискавки пояснюється, безсумнівно, спільноарійським віруванням, а тоді вже — богомильським дуалізмом — одвічною боротьбою доброго начала з лихим. У споконвічній боротьбі

---

[1] Повір'я про те, що гріх гасити пожежу, яка сталася від блискавки, і що її можна загасити лише молоком, є і в поляків, і в осетинів, і почасти у монголів. У цьому повір'ї, з одного боку, виражено метафоричне уявлення дощу молоком, з іншого — фаталістичну покору владній силі вогню, втіленій у пожежі.

Бога з дияволом брали найдіяльнішу участь, за космогонічними українськими легендами, архістратиг Михаїл і архангел Гавриїл. Звідси зрозуміло, чому вони є головними розпорядниками грому та блискавки (подекуди в місцевостях Житомирського повіту кажуть, що громом та блискавкою завідують усі янголи, і всі вони намагаються вибивати чортів, — мабуть, тому, що всі вони брали участь у скиданні Сатанаїла та його воїнства з неба). Щодо святого Юрія, тобто святого великомученика Георгія, і святого пророка Іллі, то на них в усіх слов'ян перенесено багато рис бога-громовика (Перуна).

Мороз у багатьох місцевостях України розуміють і пояснюють у цілому правильно. В Ушицькому повіті кажуть, ніби мороз — з моря, яке так само, як і земля, може постачати нам усе, що завгодно. Найчастіше він уособлюється в образі сивого, лисого, сердитого діда, одягненого в снігове вбрання, в крижаних чоботях і зовсім обмерзлого "сосулями" (Ушицький, Новоград-Волинський і Переяславський повіти та Подільська губернія); в нього великі червоні губи і такий же ніс. Він — родич сонця й вітру, але могутніший за них (Новоград-Волинський повіт). "Якщо хочеш, щоб пересівся мороз, то треба нарахувати дванадцять лисих так: лисий — пересядься мороз; і так після кожного" (м. Тараща). Зимові морози бувають з веління Божого, а морози у квітні і травні, а також ранньої осені насилаються відьмами (Холмська Русь). Якось мороз засперечався про щось зі святим Онуфрієм (свято його 12 червня). Святий Онуфрій сильно розлютився і розрубав йому сокирою голову, внаслідок чого мороз прохворів до Спасового дня (6 серпня — за старим стилем): через те і не буває морозу з 1 червня по 6 серпня.

В уявленнях про *вітер* переважає міфічна основа, злегка лиш забарвлена християнським колоритом в дуже небагатьох місцевостях. Так, у Житомирському повіті кажуть, що вітер походить від подиху янголів, які стоять у різних кінцях землі за морем. А в Літинському повіті вітер пояснюють так: у чотирьох кінцях світу стоять чотири величезних чоловіки з непомірно великими вусами і губами і безперервно дмухають один на одного. Який із цих чотирьох велетнів дмухає у певний час дужче, з того боку й буває вітер тоді. А дехто вважає вітер злим духом і, щоб змусити його віяти, свистять, тобто викликають його так само, як прийнято в народі викликати диявола. В уявленнях Холмської Русі чотирьох велетнів замінюють також якісь чотири таємничі істоти, за

розпорядженням головного Вітродуя, дмухають з чотирьох кінців землі. У Проскурівському повіті вітер уявляють дуже сердитим дідом, який живе далеко за морями. В Ушицькому повіті — особливим чоловіком, що бігає білим світом і моргає одним вусом; якби він моргнув водночас обома вусами, то піднявся б такий страшний буревій, що вмить перекинув би шкереберть увесь світ. У Грубешівському повіті кажуть, що вітер викликає своїм подихом пан, який тримає землю. У Вінницькому повіті вітер уособлюється в образі чорта, прикутого величезними кайданами по руках і ногах до кам'яної стіни. Поривчастий вітер — це сильне дихання прикутого чорта через його спробу зірватися з ланцюга і розірвати кайдани, а слабкий, приємний вітерець (легіт) — подих Бога. Вітер має дванадцять сестер, та вони ніяк не можуть "надати йому одежі": поки тримають його на ланцюгу, все на ньому, як слід; та тільки-но зірвався, все пошматує на собі і нічого на ньому не лишиться. Він би і всі хати поперекидав, аби не був на ланцюгу. Завідують і правлять ним святі Антоній, Афанасій, Феодосій і Дмитро (Білгородський повіт).

Вихор викликає сатана під час свого весілля. Тому народ, угледівши вихор, хреститься, приказуючи: "Щезни, сатано!" (Ушицький і Канівський повіти). Найчастіше вихор уособлюється в образі самого диявола (Холмська Русь, Грубешівський, Літинський, Луцький, Житомирський та Харківський повіти). Якщо вихор підвіє людину, то їй загрожує неминуча хвороба, від якої може врятувати хіба що йорданська вода (Літинський повіт). Вихор перед грозою — це чорти, що тікають від громової стріли (Житомирський повіт). Вихору слід усіляко берегтися, бігти від нього чимдалі, читати молитви і хреститися. Бо як він когось наскочить, то може геть понівечити (Вінницький повіт). Діти і навіть дорослі часто дражнять його, примовляючи: "Куций, сала! Куций, сала!" А чорт, як і підвладні йому "жиди", не любить сала і від цих слів скаженіє — і ця лють щодалі більше й більше посилюється (Літинський і Вінницький повіти), або, навпаки, присоромлений, тікає геть (Канівський повіт). Вихор буває також і тоді, коли зведе рахунки з життям самогубця, у таких випадках чорт на радощах розгулює, кружеляє вихором і мете чим попало, вириває дерева з корінням, трощить їх тощо, стрімко несучи з собою в далеч душу самовбивці. Коли вихор підіймається дуже високо вгору, то це означає, що чорти позривалися з ланцюгів і, зіткнувшись, чубляться між собою, намагаючись подужати один одного (Вінницький повіт).

Якщо кинути у вихор сокиру або ножа, то можна не лише поранити, а навіть і забити чорта (Холмська Русь, Харківський і Канівський повіти). У Бердянському повіті нам казали, що коли мчить вихор, то треба на шляху йому ввіткнути глибко в землю ножа і тримати його щосили: якщо вихор не вирве ножа, то з'явиться на тому місці кров зарізаного чорта, а інакше чорт заріже тим же ножем самого сміливця, що вступив з ним у двобій.

У Канівському повіті походження вихору відносять до перших днів світотворення. "Вихор буває, — кажуть тут, — під посуху. Він виник від того, що Сатанаїл, коли виніс з води землю, то вода зверху замерзла. Сатанаїл пробився, однак дуже при цьому натомився, а янгол тим часом чекав на нього над морем, вирвав у нього землю і полетів до Бога. Сатанаїл трохи відпочив і кинувся навздогін. Бачить Бог, що Сатанаїл ось-ось ухопить янгола, і каже до нього: "Змахни мечем по праву біч". Янгол змахнув і відтяв Сатанаїлові праве крило. Сатанаїл закружеляв і зробився, як вихор. І нині, коли Сатанаїл почне літати понад землею, то здіймається вихор. В Ушицькому повіті кажуть, що диявол, перш ніж обернутися на вихор, перед тим переживає декілька стадій розвитку: сім років він буває звичайною змією, наступні сім — полозом, а треті сім — крилатим змієм, який живе в скелях. Коли в нього зовсім відростуть крила, тоді він починає літати, обираючи для цього час перед грозою; помахом своїх крил він викликає страшний вітер, що ламає дерева і руйнує будівлі.

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ ПРО ЗЕМЛЮ

о землі український народ, як народ передовсім землеробський, почуває глибоку повагу, яка подекуди (у Вінницькому, приміром, повіті) межує з обожненням. Землю величають звичайно святою і матір'ю, бо з неї створено першу людину, і вона годує всіх людей і тварин. Нею клянуться, причому цілують її або з'їдають жменьку землі (Луцький повіт), — і ця клятва вважається найстрашнішою. Бити без потреби по землі палицею або чим іншим вважається таким же великим гріхом, як бити рідну матір: "наша земля — мати Тетяна", — кажуть у Старобільському повіті.

Щодо зовнішнього вигляду землі є різні погляди. У деяких місцевостях її уявляють собі у вигляді жовтка в яйці; землю оточує звідусіль вода подібно до того, як у яйці білок оточує жовток (Ушицький та Житомирський повіти). Вона — кругла, тому кінця-краю землі немає, а оскільки земля оточена водою, то з небом вона зовсім не сходиться. "На краю землі є "Америк", тобто Америка, де люди такі багаті, що криють дахи своїх домівок сріблом і золотом. "Жиди"-купці, які одні лиш доходять "на край землі", розповідають, що там є чотири моря: Солоне, Синє, Червоне і Чорне. З них пити воду не можна, а тому "жиди"-купці звичайно запасаються під час своїх мандрівок "на край світу" водою на сім років. Оточена вода водяними оболоками (там же).

У деяких місцевостях землю уявляють як округлу купину, що плаває по воді. Землі, на якій ми живемо, незрівнянно менше, ніж води, зібраної на другій землі, що є основою для всього сущого; а небо становить верх нашої землі. У землі є як початок, так і кінець, але ніхто до них не сягав, тому що ми живемо на самій середині землі. Десь дуже далеко-далеко, як від нас до неба, небо сходиться з водою, на якій плаває земля (Літинський повіт).

У Холмській Русі (втім, не скрізь) землю уявляють півкулею. Край її, до якого ніхто, крім "москалів", ніколи не доходив і не дійде, — там, де сонце, спускаючись щораз нижче й нижче, смалить так сильно, що люди, наче обпечені, бувають зовсім млявими й позбавленими життя. Там вічне

літо, але через надмірну спеку ніщо не росте, і люди споживають саму лиш рибу, яку збирають на березі моря після того, як воно перестає грати, вже в цілком звареному вигляді.

У Грубешівському повіті землю уявляють як плаский круг, що тримає пан, котрий сидить під землею в кріслі.

Найчастіше землю уявляють площиною, що плаває по воді (в Луцькому, Старокостянтинівському повітах, деяких місцевостях Холмської Русі та ін.). Край її дуже далеко, за морями, куди ніхто не доходив і дійти не може, і де вона сходиться з небом, яким причиняється, як лядою (у Канівському повіті — "земля сходиться з небом на краю світу, і там баби, перучи, кладуть вальки на небо"). Площин, подібних до нашої землі, дуже багато під нами, і всі вони також населені людьми (Вінницький повіт). Всередині земля наповнена жилами, по яких на її поверхню виходить вода (Холмська Русь, Луцький повіт). В інших місцевостях гадають, що всередині землі — пекло, вогонь невгасимий, у сім разів "лютіший од нашого"; в ньому мучаться грішники до Страшного Суду (Холмська Русь, Канівський повіт). У Грубешівському повіті кажуть, що в надрах землі, які становлять другий світ, пробувають люди; вони нас, хто живе на поверхні, вважають за богів.

Посередині землі є "пупець", або така діра, з якої витікає вода і розтікається по землі жилами; ріки і моря, а так само й кожна криниця, як мине сім років, знов повертаються в той "пупець".

Згідно з давніми релігійно-міфічними поглядами, загальними та інших слов'янських племен, а також персів, монголів і навіть американських індійців, на Україні повсюдно поширене повір'я (виняток, як ми бачили, становить лише Грубешівський повіт), що земля тримається на одній або двох рибах (китах). Кожні сім років риба то опускається, то підіймається, внаслідок чого роки випадають мокрими й сухими. Коли риба, яка тримає землю, перекидається на другий бік (у Старокостянтинівському повіті — "стрепенеться"), тоді буває землетрус. В Ушицькому й Житомирському повітах кажуть, що риба, яка тримає на собі землю, перебуває

в кільцеподібному положенні, тримається зубами за свій хвіст і стоїть нерухомо. Землетрус буває тоді, коли вона випускає із зубів хвоста. У місцевостях, де поширене повір'я, що земля тримається на двох рибах (китах), сухі й мокрі роки пояснюються так: коли тримає землю самець, то літо буває сухим, бо він підіймає землю вище, а коли тримає самиця, то земля понижується, через що ріки й озера виходять з берегів, і літо буває мокрим (Луцький повіт).

Щодо різноманітних нерівностей на земній поверхні, то, крім пояснення, наведеного нами в нарисах про створення світу й людини, є ще й декілька інших. "Коли Бог творив землю, то спочатку варив її, потім ураз остудив; пухирі, які здійнялися як земля кипіла, обернулись на гори, а проміжки між ними утворили долини (Старокостянтинівський повіт). Відносять також походження різноманітних нерівностей на земній поверхні і вже до часу проживання роду людського на землі.

"Коли чорт дуже вже запишався й став чинити надто багато зла людям, Бог послав на землю архангела Михаїла, щоб той збив пиху чортові. Зайшла між архангелом Михаїлом і чортом суперечка, а далі і бійка. Вони вовтузилися по всій землі, і там, де архангел Михаїл дужче бив сатаною об землю, земля западала глибше і утворювались долини і яруги, а там, де сатана намагався подужати архангела Михаїла, земля вивищувалася і утворилися гори" (Літинський повіт).

Кажуть також, що гори, долини, ліси і могили створені Богом з тією метою, щоб було де ховатися звірам (Канівський повіт); або — що вони утворилися після потопу, а до потопу земля являла собою неозору рівнину (Ушицький і Літинський повіти, Холмська Русь). У Вінницькому повіті походження гір, могил, проваль і лісів пояснюють так: гори насипано страшними велетнями, які жили колись; могили — кургани над домовинами цих велетнів; провалля — лихі місця, які провалилися для того, щоб добра людина не стала на них ногою; ліси створені Богом для проживання тих тварин, які не можуть ужитися з людиною. Зокрема, походження могил приписують у деяких місцевостях якомусь воїнству за назвою "Буняк", яке пройшло весь світ і на місцях свого відпочинку

зводило могили, насипаючи при цьому землю своїми черевиками (Луцький повіт; скидається на те, що тут ми маємо справу з блідими залишками переказів про нашестя монголів на Русь, або про Велике переселення народів); в інших — ці кургани вважають могилами полеглих у дуже давні часи воїнів (Житомирський повіт).

Окрім різних нерівностей на земній поверхні, є ще "безодня пропасть", тобто бездонне провалля. Це — яруга незмірної глибини, в якій живуть чорти. Все, що лиш туди потрапляє, зникає навіки без жодного сліду.

На заході (Ушицький повіт), чи на півдні (Житомирський повіт), чи на самому південному заході (Вінницький повіт), за морями, де сонце ходить близько від землі (Луцький повіт), є світла тепла сторона і "тепличина", вирій. Тут ніколи не буває зими через близькість сонця (у Вінницькому повіті — коли в нас зима, у вирії — літо, і навпаки). У вирії є теплі криниці, в яких купаються хворі і зціляються від своїх недуг. Скрізь там води і яри; мешканці роблять грядки під різну городину завширшки не більш як півліктя (Ушицький повіт). Оскільки у вирії тепло, то сюди на зиму відлітають ті з птахів, які не можуть переносити наших зимових холодів. Найраніше з-поміж птахів одлітає у вирій зозуля (в Ушицькому повіті — вона не сама туди летить, а її несе на собі одуд), яка має й ключі від нього; напровесні вона остання звідти відлітає. Сойка тричі на рік (коли розквітне гречка, коли достигають хліба і коли впаде сніг) відлітає у вирій, однак ніколи не долітає: пролетить день, і їй зараз же хочеться дізнатись, скільки вона пролетіла, то вона й повертається назад.

Змії повзуть у вирій по деревах, а ті, що вжалили когось, на покарання, лишаються в нас і на зиму (Чернігівська губернія). Вирій, або ірій, — інакше рай. "За переказами чехів і хорутан, — каже Котляревський, — він був помешканням сонця — Хорса; воно (помешкання) лежить за морем (повітряним) або серед моря на острові (руський Буян); сюди заходить сонце, скінчивши свій денний хід; тут панує вічне літо, буяє вічна зелень, сюди ховається взимку все життя природи і відлітають птахи; тут зберігається насіння, що приноситься на землю; і тут живуть душі предків і душі людей,

ще не народжених“ (повір'я про теплі криниці й лікування в них хворих — пізніша риса, принесена в давнє народне повір'я). Повір'я про вирій, або ірій, відоме й найдавнішим руським писемним пам'яткам. Так, Володимир Мономах у відомому “Поученні“ говорить: “І сьому подивуємось: як птиці небесніі з ірію йдуть, і спершу в наші руки, та не зостаються на одній землі, але й сильні і слабі ідуть по всіх землях, за Божим повелінням, щоб наповнилися ліси й поля“.

Під землею живе особливий народ — рахмани. Вони — християни, але не мають власного числення часу, тому й не знають самі, коли треба святкувати Великдень. Щоб допомогти у цьому випадку рахманам, в Остерському, Літинському і Луцькому повітах є звичай викидати у Велику суботу шкаралупи яєць у річку. Шкаралупи ці через три з половиною тижні, на Праву (переплавну) Середу, припливають до рахманів, і ті лиш тоді святкують Великдень. Через це у зазначених повітах свято Правої Середи зветься “рахманським Великоднем“. В інших місцевостях рахмани мають назву “нави“ (душі померлих), і самий їхній “Великдень“, радісну вість про який до них доносять кинуті у воду на Святу Неділю шкаралупи крашанок, називається “навським“, або “русальним“; у деяких місцевостях середа, на яку припадає “рахманський Великдень“, зветься “Правою (праведною) Середою“. На “рахманський Великдень“ ламають березові гілки, приписуючи їм цілющі властивості (“правлять кістку“).

Власне рахмани — це брахмани, або браміни (індійські мудреці), про щасливе, безтурботне життя яких на Макарійських островах, під самим “сходом сонця“, відомо з марновірної легенди, занесеної до рукописних збірників середньовічної літератури. Ці ж казки занесені й до старовинних легенд про похід Александра Македонського в Індію.

Книжна руська словесність знайома з рахманами, можна сказати, вже з перших сторінок своїх. У літописі преподобного Нестора читаємо про них: “Говорить Георгій (Амартол) у літопису... Такий же закон і в бактріян, яких називають брахманами й островичами, — котрі за настановами прадідів і з благочестя м'яса не їдять, вина не п'ють, блуду не чинять і ніякого зла не коять через страх великий перед Богом“. У

"Ходінні Зосима до Рахманів", яке видано професором Тихонравовим за рукописами XIV і XVII століть, життя рахманів зображено доволі докладно. Наводимо "Ходіння" це в стислому викладі професора М.Сумцова.

Преподобний Зосим 40 днів нічого не їв і просив Бога показати йому країну блаженних. Бажання його було здійснено. Спочатку верблюд переніс його через пустелю; тоді вітер приніс до ріки, за якою жили блаженні. Переправившись через річку з допомогою величезних дерев, що нахилили з одного берега на другий свої верхівки, преподобний Зосим ввійшов у землю рахманів і пробув серед них сім днів. Рахмани вдень і вночі пробувають у молитві. Вони харчуються плодами землі і п'ють солодку воду, що витікає з-під кореня одного дерева. Нема в них ні винограду, ні залізних посудин, ні ножів залізних, ні домівок, ні вогню, ні золота і срібла, нема й одежі. Проживши з жінкою двох дітей, рахмани розлучаються і живуть далі доброчесно. Вони сплять у печерах на землі, яку застеляють листям. Янголи сповіщають рахманів про праведних і грішних людей на землі, скільки кому визначено років життя, і рахмани моляться за людей, тому що, як сказали вони Зосиму, "ми з вашого роду будемо". Під час посту рахмани замість деревних плодів годуються манною, що падає з неба, і лише на підставі цього судять про зміну часу: "коли наближається день Воскресіння Господнього, то вкриваються дерева духмяними плодами, і таким чином дізнаємося, — повідомили вони Зосиму, — коли початок літа буває, а замість служби Воскресіння Господнього неспання буває в нас: пробуваємо без сну три дні й три ночі". Рахмани живуть від 100 до 360 і навіть до 1800 років. Їм відомий час своєї кончини і помирають вони без хвороби і страху. Янголи підіймають душі померлих рахманів до Господа Бога. Душа вклоняється Богові і йде "на місце супокійне". Рахмани склали опис свого блаженного житія , передали його Зосиму і приязно провели преподобного до ріки.

Середньовічні міфічні легенди про рахманів перейшли і до таких книг, з яких наші предки черпали свої квазінаукові відомості. Так, "Книга, названа Козмографія" серйозно повідомляє про них таке: "країна голих рахманів розташована

під самим сходом сонця, і вони мають царя... Житіє їхнє таке: одягаються листям з дерев садових і від них же плодами годуються, і жінок мають, а одягу й худоби не мають; ні міст, ні війни також не мають. І тут же під сходом сонця є місце, де беруть початок великі чотири ріки райські".

Казки про рахманів, які проникли в народ через давні книжкові пам'ятки, як ми бачили, дещо відбилися у свідомості народній, а подекуди переплелися з національними віруваннями в "навів", причому на українському грунті головним чином прищепилась частковість про рахманське Світле свято.

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ ПРО ВОДУ, ВОГОНЬ І ПОЧАТОК ВИНОКУРІННЯ

о *води* український народ також почуває глибоку повагу, бо вона конче потрібна для існування всіх живих істот і до того ж є могутнім цілющим засобом від усіляких недуг. Плювати у воду, а так само засмічувати її де б то не було і чим і як би то не було — великий гріх, і ті, хто не дотримується цього, бувають покарані головним болем. Як лікарський засіб воду застосовують у таких випадках: а) якщо дитина кимось або чимось перелякана, то над її головою ллють у воду розтоплений віск і потім цю воду дають дитині тричі пити і нею ж обмивають їй чоло і груди; б) якщо захворіє корова, то звичайно кажуть, що це зурочини — хтось глянув на неї і позаздрив, і хвору корову обприскують через решето водою (Холмська Русь); в) корови окроплюються водою відразу ж після отелення, притому їм дають ще й маленький шматочок артишу (козачого ялівцю) (Житомирський повіт); г) одержимі нашкірними хворобами намагаються викупатися першими — головним чином у Великий четвер — і вірять, що в такому разі вони неодмінно зціляться (там же). Вода застосовується майже завжди при різних нашіптуваннях.

Особливу цілющу силу від усіх хвороб має свячена вода — святовечірня, йорданська і стрітенська. Богоявленська вода обов'язково зберігається в кожній оселі, і нею так дорожать (в Ушицькому, приміром, повіті), що нікому сторонньому не дадуть, якби навіть той, хто просить, помирав; бджолярі окроплюють цією водою бджіл, аби в такий спосіб їм дати змогу брати мед з різних квітів неушкоджено.

Крім свяченої, дуже велику цілющу силу мають — "непочата вода" і вода "Єлена". Непочатою водою називається вода, яку зачерпують щоранку першою з ріки, колодязя чи криниці (ще краще — з трьох криниць) до сходу сонця; той, хто несе її, якщо зустрінеться з кимось, не повинен вимовляти жодного слова, інакше вода втратить свою цілющу силу і не дасть тому, хто вживає її, ніякої користі. Особливо корисно купати в непочатій воді хворих дітей (Ушицький, Літинський, Старокостянтинівський і Харківський повіти).

Вода "Єлена" називається так за ім'ям своєї винахідниці. Її також треба зачерпнути якомога раніше зранку першим; той, хто зачерпує, має робити це натщесерце; до зустрічних, якщо вони трапляються, не повинен мовити жодного слова. Той, хто вживає цю воду, неодмінно має

вимовити такий приговір: "Вода Єлено! Очищаєш луги і береги — очисть мене від усього злого: болісти і слабости" (Літинський повіт). "Єлена" допомагає головним чином "від пристріту" (хвороба ця проявляється такими ознаками: позіханням, нудотою, тремтінням і, нарешті, лихоманкою), "од підвію вихра" (хвороба ця походить, за народним повір'ям, від того, що людину підвіє вітер, а особливо вихор), "від курочки" (курячої сліпоти) та інших.

Вода виходить із землі "джерлами" (джерелами), які, злившись воєдино, утворюють собою ріки, впадають у море. Джерела беруть свій початок з морів (у Холмській Русі — ріки здебільшого витікають з морів), але вода, проходячи крізь землю, очищається, ось чому вона в ріках, озерах і колодязях не гірка, як у морі. В Луцькому повіті вважають, що всі ріки утворюються з криниць. У Грубешівському повіті їх вважають жилами землі, якими тече вода, як у людини кров; уночі проти Богоявлення вода в усіх вмістилищах перетворюється на певний час у вино. У висиханні рік народ убачає взагалі кару Божу і навіть знамення скорого висихання рік ще й бездощів'ям на нашій землі, тоді як у підземному світі в цей час йдуть рясні дощі (Грубешівський, Житомирський повіти, Холмська Русь). У Луцькому повіті певні, що ріки висихають тоді, коли земля в семирічний термін підіймається значно вгору.

Озера і *ставки* утворилися здебільшого там, де вчинені кимось великі злочини і кричущі беззаконня (Полтавська губернія, Вінницький повіт).

Під *морем* народ має на думці величезне скупчення води без дна і меж (у Вінницькому повіті — у морі лише подекуди зустрічаються "безодні прірви"). Дно моря складається з отворів, в які просочується вода і викликає дощ у підземному світі.

Походження *вогню* в різних місцевостях трактується по-різному. В Житомирському повіті кажуть, що вогонь походить від каменів і вважають його янголом. Янголом також вважають вогонь і в Грубешівському повіті, але про походження його розповідають таке. Один купець прогнав за якусь важку провину свого сина від себе. Син вирушив на кораблі у море. Буря прибила корабель до безлюдного острова. Син купця знічев'я почав якось терти "ліщину об ліщину" — і від тертя вийшов перший вогонь, який згодом поширився всією землею і ввійшов у загальний вжиток. У Подільській губернії

є повір'я, що вогонь вигадав диявол тоді, як був скинутий з неба, його взяла досада, і він запалив люльку: не маючи вогню, він вимовив кілька якихось особливих слів — і люлька затліла.

Також до перших часів світу відносять походження вогню і в Київському повіті, причому винайдення його приписують чортові.

Розіклав якось чорт вогнище і пильнує його. Бог послав до чорта архангела Гавриїла і дав йому залізну палицю. Прийшов архангел Гавриїл і почав розмову з чортом, та непомітно при цьому й застромив у вогнище кінець своєї залізної палиці. Коли встромлений у полум'я кінець палиці розпікся, архангел кинувся навтіки. Чорт за ним, і ось-ось уже наздожене. Бог тоді каже Гавриїлові: "Кидай палицю!" Архангел кинув; палиця вдарилася об камінь, а іскри так і сипонули навсібіч. Звідтоді люди знають, як добувати вогонь.

У Холмській Русі першу появу вогню на землі відносять до часу винищення Содома й Гоморри; в деяких місцевостях Подільської губернії стверджують, що вогонь винайдено Соломоном. Відшукав якось Соломон два кремені, кресонув їх один об одного — і з'явився вогонь.

Таким же анахронізмом на суто народний кшталт відзначаються й інші легенди, що відносять походження вогню до часів значно пізніших. Така, наприклад, легенда, записана в Луцькому повіті. Коли Господь Бог ходив зі святим Петром, то якось вони дуже змерзли і не знали, що робити. Раптом угледіли в лісі вогнище; підійшли до нього і погрілися. Господь Бог, аби взяти Собі вогню на дорогу, ввіткнув у нього залізну патерицю, яка й розпеклася до червоного жару. Аж гульк — де не вискіпався — вискочив чорт та й каже: "А навіщо Ти, Боже, крадеш мій вогонь?" Господь Бог розлютився і кинув було патерицю у воду. Але відразу ж вийняв її з води і хотів ударити чорта. Чорт швидко ухилився вбік, патериця вдарилася об камінь і зламалася. "З того часу і почали так гартувати залізо", — закінчує легенда.

Легенда, записана в Ушицькому повіті, приписуючи винахід вогню чортам, пов'язує його з винокурінням. Коли ще не було так багато народу, як нині, — розповідає легенда, — ходив якось Господь зі святими Петром і Павлом. Приходять вони в одне місце й бачать, що чорти поставили собі винокурню і женуть вино. Господь запитав їх, що то вони роблять. Чорти відповіли, що женуть "мутящу воду". "Ми б

і вам дали напитися, аби ви перерубали нам по колодці", — додали при цьому чорти. Господь запалив Собі палицю і пішов зі святим Павлом, а святий Петро лишився. Чорти, уздрівши, що Господь узяв вогню, стали казати один одному: "Піди й забери в Нього вогонь". Коли один чорт почав було віднімати у Господа запалену паличку, Господь ударив нею об камінь, і тому ми тепер з каменю добуваємо собі вогонь. По тому Господь зі святим Павлом рушив далі, а святий Петро залишився рубати колодку і тричі вимагав, щоб чорти дали йому напитися. Коли він випив "мутящої води" одну "чубару", а тоді й другу, то не схотів рубати більше. Чорти зірвали з нього шату (верхній одяг). Між тим Господь, роззирнувшись і побачивши, що нема святого Петра, звернувся до Павла: "Зачекаймо його або повернімося назад, бо він неодмінно вскочить в якусь халепу". Раптом іде Петро — і вже без верхнього одягу. Господь питає в нього: "Де ж твоя одежа?" Святий Петро зізнався, що шату зняли з нього чорти за те, що він не схотів, випивши "мутящої води", рубати колодку. Господь каже йому на це: "Ходімо відберемо шату, бо без неї ходити непристойно". Коли вони повернулися до винокурні і Господь сказав, щоб чорти віддали шату, вони стали вимагати, аби святий Петро рубав колодку. "Він не рубатиме, — відрік Господь, — а натомість Я дарую вам ту душу, яка помре від вашої "мутящої води". Чорти повернули шату, але не знали, як назвати "мутящу воду". Був серед них біс на ім'я Кай, який так напився "мутящої води", що вона в ньому зайнялась полум'ям, і він згорів. Нажахані чорти почали бігати й гукати: "Згорів Кай! Згорів Кай!" Так і виникло слово "горівка", або "горілка".

Щоб не повертатися ще раз до порушеного в наведеній легенді питання про винайдення горілки, доречно буде навести тут і ще дві легенди про той же предмет. Першу з них записано в Чернігівській губернії.

Було це не за нашої пам'яті. Жили собі тихо люди та поживали, проклятої горілки цієї зовсім не знали. Став диявол гадати та вигадувати, що б таке встругнути людям. Нарешті-таки вигадав.

— Зачекай, — каже, — я їм з нехворощу (розрізняють чотири види нехворощу): а) полинець — Artemisia austriaca; Artemisia campestris; б) вінички, польова нехворощ — Artemisia scoparia waldst et Kit; в) чорнобиль — Artemisia vulgaris L.) такого питва зварю, що хто вип'є його — очманіє

і накоїть всіляких лих, чим і потішатиме мене. І заходився він варити те питво. Вогнище розіклав таке величезне, що все небо затягло димом, який дійшов навіть до Самого Бога. "Чи не чуєте ви диму?" — Бог запитує. — "Чуємо, — відповідають святі, — та не знаємо, звідки він іде". — "Петре! — каже Бог, — піди, поглянь, що там таке коїться". Накинув Петро на себе хламиду й пішов. Приходить до нечистого, питає: "Що це ти робиш?" — "Та варю людям питво, — каже, — хай п'ють собі — менше воду питимуть". — "Бач, який ти добрий ! Що ж, воно — добре?" — "А от скуштуй". — "Дай". Дав йому диявол, а Петро як випив (чоловік він непитущий), так і з місця ані руш, тут же й звалився. Диявол тим часом далі жене. Від людей цілісінький день відбою немає: кожен хоче наввипередки дістати того питва. А на небі дим просто-таки в носах усім крутить, очі виїдає. "Що це таке? Ходи-но ти, Павле, та гукай сюди Петра. Що він там робить?!" — каже Бог. Накинув на себе хламиду Павло, приходить до нечистого. "Чого це Петро тут лежить?" — питає. — "Спить: натомився дуже". — "А ти що робиш?" — "Та людям питво варю". — "Що ж це за питво?" — "Скуштуйте. Он бачите — люди ледь не б'ються через нього". — "Нумо вже, частуй". Диявол почастував. Павло випив, ступив потім кроків зо два, впав, та відразу ж і простягнувся. А на небі ніяк дивиться від диму! Ось Бог звертається до Юрія. "Ходи-но ти, козаче, та дай тим обом доброго прочухана. Та який там чорт димить? Звели негайно припинити, не то Я Сам як устану, то за кучері так відтягаю, що довго потилицю чухатиме!" Юрій розлютивсь, схопив списа й величезну шаблю і вмить опинився біля нечистого. "Що це ти робиш? — питає. — Давно тебе, мабуть, за кучері дерли та висп'ятками з неба гнали! Забув? То я нагадаю! Ти що — нас на шинку прокурити хочеш — га?" Нечистий перелякався. "А ці чого тут попростягалися?" І відразу ж — штурх Павла під бік. Павло підхопився. Юрій давай тоді розбуркувати Петра. Підвівся і Петро, котрий лежав так близько коло вогнища, що в нього зітліла пола. Поглянув Петро на пропалену полу, та й каже: "Будь же ти, прокляте питво, горілкою!" Тут Юрій став розпитувати, що з ними сталося. Петро й Павло розповіли йому і, не гаючись, узялися втрьох за нечистого. Звалили його, як сніп, додолу. Юрій то списом його прохромить, то шаблюкою вздовж потягне; а Петро й Павло і висп'ятками, і кулаками йому піддають. З нечистого тільки щетина сипалась, і шкура на

ньому зовсім порепалась. Натішившись вдосталь з нечистого, загасили вони вогнище та й пішли собі геть. Довго по тому лежав нечистий, не ворушачись, не дихаючи. А надвечір поповз навкарачки до себе в запічок і там усе кректав, охав і стогнав. Отак-то обійшлась нечистому його вигадка! Недешево дісталась вона й людям. Довго вони думали й гадали, як це можна зварити з нехворощу таке добре питво — горілочку. Та з нехворощу зварити — не зварили, а от з хліба дотумкали-таки. І нечистого не треба: краще від нього умудрилися. А йому тільки й треба було — підвести людину.

Другу легенду записано в Літинському повіті.

Під час земного життя Спасителя один чорт, що верховодив над іншими чортами, жив собі у невеличкому будиночку і знічев'я надумав гнати горілку з див-дерева. Якось зайшов до нього Спаситель зі святими Петром і Павлом, і чорт, бажаючи скласти їм шану, став частувати подорожніх винайденою ним горілкою. Спаситель відмовився, а святі Петро й Павло випили по чарці. Після першої чарки святий Павло схотів випити ще і, звертаючись до чорта, каже: "Га! Добра твоя горілка! Давай-но вип'ємо ще". Чорт дав другу чарку, випивши яку Павло почав вимагати ще й третю. Врешті-решт, Спаситель став прощатися з чортом. А той у цей час зірвав зі святого Павла шапку і каже: "Перша чарка на приїзд, друга — на виїзд, за третю — заплати!" Сталося так, що ні в Спасителя, ні у святого Павла, ні у святого Петра не виявилося грошей. Тоді Спаситель рече до чорта: "Стривай, віддай шапку, а тобі буде така заплата: душі тих людей, які помруть від горілки, будуть твоїми". Чорт погодився на це і віддав шапку святому Павлові. Звідтоді чорт завжди проживає у корчмах, де й підбурює людей обпиватися горілкою до смерті, бо в цьому — його прямий прибуток.

На Україні звичайно уособлюють вогонь в образі мстивої людини, тому всі ставляться до нього шанобливо. Так, плювати на вогонь гріх, і якщо плюне хто на нього, така людина на тому світі буде покарана й лизатиме розпечену сковороду. Господині мають замітати жар особливим чистим віником, хрестити і щоразу неодмінно ставити при ньому глечик з водою і класти поліно — аби йому завжди було що їсти й пити.

Вогонь застосовується в таких значних заходах: 1) при освяченні води на свято Богоявлення, для чого стріляють в момент занурення священиком хреста у воду з рушниць, і

задимлене клоччя, яке вилітає після пострілу з дула, хапають і зберігають, як святиню; якщо ж не стріляють, то від палаючих "на Йордані" свічок запалюють ганчір'я, яке потім приносять додому і випалюють ним хрести на всіх чотирьох стінах хати, а також випалюють цим ганчір'ям хрестоподібно волосся на голові у дітей, щоб ті нічого не боялися; 2) вогнем спалюють так званого "дідуха" — солому, яку підстеляють під кутю і узвар напередодні Різдва Христового, а виносять з хат та спалюють рано вранці наступного дня свята, щоб не топтали ногами соломи, на якій лежав Христос (Ушицький повіт); соломою цією також перев'язують дерева, щоб вони добре плодоносили.

Блукаючі вогники на цвинтарях у деяких місцевостях вважають частиною пекельного вогню, і люди вірять, що такі вогники світяться на могилах лише дуже тяжких грішників, яких Бог карає пеклом ще до Страшного суду (Літинський повіт). В інших місцевостях походження їхнє пояснюють тим, що на цвинтарях завжди звичайно водиться всяка нечисть, чортівщина, а надто упирі, про яких мова йтиме нижче, і які намагаються учиняти людям шкоду і лякати їх (Ушицький повіт). Вважають їх також світлом, яке запалюють янголи на могилах праведників (там же), або душами, що вийшли з могил і запалили свічі, які несли, коли проводжали їх при похованні (Холмська Русь). Але найпоширенішим є повір'я, що вогники на цвинтарях, могилах, болотах та в інших місцях — не що інше, як скарби, що виходять з-під землі нагору для просушки (або — чорт просушує закопані в землі скарби). Бачити вогники може тільки щасливець. Щоб добути потім скарб, той, хто побачив вогника, мусить кинути в нього щось зі своєї одежі або взуття. Тільки-но він це зробить, скарб миттю ввійде в землю — та лиш на таку глибину, на якій відстані була від землі на людині кинута річ: якщо, приміром, кинуто шапку, то скарб ввійде в землю на глибину зросту того, хто її кинув, і т.ін. Тоді треба копати, і скарб буде вирито неодмінно. Проте нині таких щасливців уже немає на світі (Луцький повіт, Холмська і Південна Русь). Втім, *вогники на болотах* вважають також дияволом, який заманює туди недосвідчених подорожніх (Літинський повіт); вони можуть вказувати на місце проживання чортів (Ушицький повіт). *Вогники*, що з'являються на могилі (пагорбі), є незаперечним доказом того, що там поховано чаклуна (там же).

УКРАЇНСЬКІ КОСМОГОНІЧНІ ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ ПРО РІЗНІ ТРАВИ, КВІТИ, ХЛІБНІ ЗЛАКИ І ГОРОДИНУ

Українська народна ботаніка, оповита яскравим поетичним і релігійно-міфічним серпанком, довго і, на жаль, марно чекала на своє спеціальне і авторитетне дослідження. Між тим, час спливав, етнографічні матеріали нагромаджувалися в цілому досить мляво, легенди про різні рослини помалу забувалися самим народом, витіснені науковими даними природознавства. На нашу думку, допущена свого часу спеціалістами-дослідниками прогалина так і залишиться вже незаповненою, тому що втрачено сприятливий момент, якого вже ніколи не повернути. Такі назви різних рослин, як "Адамове", або "Чортове ребро" (Thysellinum palustre L. Valeriana dubia Bung), "Адамова голова" (Eryngium campestre L.), "Богородишна коса" (Astragalus Cicer L.), "Богоматерина коса" (Hupericum humilusum L.), "Божа ручка" (Primula officinalis L.), "Божа благодать" (Gratiola officinalis L.), "Борода чортова" (Vincetoxicum officinalis L.), "Дівоча кров" (Amygdalus nanna L.), "Івасик" (Trifolium mantanum L.), "Миколайці" (Neottia Nidus avis L.), "Миколайчики" (Eryngium prlanum L.), "Петрів хрест" (Lathraea squamaria L.), "Петрова закуска" (Achyrophorus maculatus Scop., Hypochaeris radiata L.), "Ручка Божої Матері" (Anastalica hierochuntica L.), "Черевички Божої Матері" (Impatiens noli tangere L.), "Чоловічий вік" (Acmerocallis fulva L.), "Чортів хліб" (Nonnea pulla Dec.), "Чортова веселка" (Phallus caninus L.), "Чортова вишня" (Prunus Chamaccerasus jacq.), "Бісове ребро" (Valeriana officinalis L.), "Чортове яйце" (Phallus impudicus) та багато інших, які дуже багато промовляли колись народному почуттю й уяві, для нас нині залишаються тільки живими свідками того, що з рослинами цими пов'язаний був цілий цикл народнопоетичних легенд, які виникли здебільшого на апокрифічній основі. Цілком імовірно, що для науки вони загинули вже безповоротно. У цьому нарисі ми підберемо лише, так би мовити, краплі того, що випадково вціліло в записах тих чи інших українських етнографів або в журнальних "повідомленнях і замітках" етнографічного характеру.

Корисні трави, хлібні злаки, городину і квіти насадив, за народним віруванням, Господь, а "колючки", реп'яхи, бур'ян й усі гіркі й вонючі трави і цвітки садив лукавий, щоб люди кололись ними, чхали од них, лаялись і грішили." При

цьому, походження деяких з них огорнуте часто то гумористичними, то глибоко зворушливими, то високопоетичними легендами; інші народ наділив надзвичайними властивостями. Особливо багато забобонів пов'язується з папороттю (Aspidium Filixmas L.). Один раз на рік, за народним повір'ям, в ніч під Івана Купала, папороть квітне маленькими, як на кропиві, квіточками, що горять, як вогонь. Кому вдасться роздобути квітку папороті, для того нема нічого неможливого: він знатиме, де є скарби в землі, і діставатиме їх без великих зусиль; йому відмикатимуться самі всі замки без ключа, тільки-но доторкнеться рукою; він може закохати в себе будь-яку дівчину і т.ін. Роздобути квітку папороті дуже важко, бо вона квітне всього лиш одну мить і пильно охороняється від людей чортами. До поміченого завчасно куща папороті сміливець вирушає звечора. Розстеливши довкола рослини освячену дванадцять разів скатертину (в якій чи на якій дванадцять разів освячувалася паска на Світле свято), він окреслює навколо себе коло стільки ж разів освяченим ножем, окроплює його свяченою водою і тоді починає молитися. По дев'ятій годині чорти добирають всіляких способів, аби злякати сміливця: повзуть на нього вужами, накидаються звірами, оглушують свистом і ревом, кидають камінням, гілками, стріляють і т.ін. Тому, хто стереже квіт папороті, радять не боятися нічого цього і не озиратися, бо чорти мають силу тільки до кола, окресленого освяченим ножем. О дванадцятій годині папороть розцвітає, і тієї ж миті квітка злітає на розстелену скатертину, яку треба швидко згорнути і сховати за пазуху, а ще краще — зробивши розріз у шкірі лівої руки, заховати квітку туди і тоді бігти, не озираючись, не спиняючись і не зважаючи на жодні жахи. Страхіття, які супроводжують процедуру здобування квітки, бувають такі великі, що їх звичайно ніхто не витримує, і власником чудесного талісмана можна стати хіба що якось цілком випадково, причому чорти, врешті-решт, все ж умудряються відібрати його собі. Наведемо три невеликих найхарактерніших щодо цього оповіді.

Один чоловік напередодні Івана Купала пас худобу в лісі, загубив її і заходився шукати. Випадково впала йому на личак квітка папороті. То він одразу й дізнався, де худоба, розшукав її та й пригнав додому. Крім того, йому раптом стало відомо, де закопано різні скарби. "Давай заступ, — сказав він жінці,

— піду викопувати гроші". — "Та візьми інші онучі, — каже жінка, — бо ці мокрі". Чоловік почав перевдягатися — і тієї ж миті забув геть усе (а за іншим варіантом, — став ще дурніший, ніж був досі).

Одному хлопчику, який відшукав у лісі загублених волів, впала сама собою квітка папороті у черевик, після чого він зразу ж дізнався, де його воли, і заня/в їх. Дивиться — їде кіньми пан. Порівнявшись з хлопчиком, пан зупинився й каже: "Проміняй мені, хлопчику, свої черевики на моїх коней!" Хлопчик погодився, зняв черевики, віддав їх панові, а собі взяв коней. Сів у тарантас, взяв віжки в руки і хотів було їхати, коли глядь — а в нього в руках лико, прив'язане до трьох паличок, і більше нікого й нічого немає.

Іншому хлопчику-пастушку, за таких самих обставин, явився чорт в образі купця і запропонував великі гроші за черевики. Хлопчик як не повабився на блиск золота, та все-таки, зі страху перед батьками, не погодився на запропонований купцем гендель. По дорозі додому він підійшов до річки, де побачив багато своїх товаришів, одні з них купалися, інші — сиділи осторонь, а загледівши його здаля, запропонували поплавати разом. Хлопчик нашвидку розмотав волоки, скинув черевики і вже хотів було лізти у воду, аж раптом бачить — ніяких товаришів біля річки вже немає. Він дуже злякався, швидко вдягнувся і пішов додому, — та при тому забув усе, що йому відкрилося, доки в нього був у черевикові квіт папороті, поки його не забрали "товариші".

Таку ж чудесну силу, як квітка папороті, має квітка бульби, земляної груші (Aelianthus tuberosus L.), яка також квітне в ніч проти Івана Купала, а так само трава розрив, черевички Божої Матері (не чіпай мене — Impatiens noli tangere L.), закладена у розріз долоні і заросла там, трава тирлич (Gentiana Amarella L.) і квітка тоя, борець (Aconitum Napellus L.).

Щодо тирлича й тої є такі оповіді. В одну дівчину був закоханий чорт. Довго ходив він за нею в образі парубка додому і, зрештою, вирішив узяти її до себе. Мати, готуючи дочку до від'їзду, прикрасила голову її квітами тирлича й тої. Коли прийшов чорт, то ніяк не міг підступитися до неї і став просити скинути з себе квіти. Дівчина, не розуміючи, що від неї вимагають, почала скидати з себе одну за одною всі речі,

які були на ній, і таким чином дотягла, поки заспівали півні. Тоді чорт каже: "Якби не тирлич та не тоя, була би дівчина моя" — і вмить щез. Інша дівчина прикрасила голову квітами тої і пішла в ліс прогулятися. Там зустрівся з нею чорт в образі молодого гарного парубка і завів любовну розмову, причому весь час умовляв: "Скинь, дівко, тою, будеш моєю". У пориві сердечних почуттів, які охопили її, дівчина виконала домагання уявного парубка — і чорт відразу ж заволодів нею.

Соком тирлича відьми змащують себе під пахвами, коли збираються летіти на шабаш. Відваром його вмиваються дівчата, щоб швидше вийти заміж. Скільки дівчина навесні відшукає кущів тирличу, стільки матиме женихів.

Оскільки тирличу й тої боїться нечиста сила, то рослини ці освячують у церкві і кладуть до колисок малят.

Слід, однак, зауважити, що Купальська ніч надає усім травам взагалі особливої сили. У Старобільському повіті кажуть: якщо опівночі проти Івана Купала накосити трави, тримаючи косу навпаки, скласти на купу в добре місце для схову, де б ніхто до неї не торкався, і на Хрещення, коли вистрілять перший раз із рушниці, розрити цю купу, то під нею виявиться сила-силенна чортів, які стануть просити господаря не розривати купи, даючи йому за це грошей і всього, чого лиш він не попросить.

Щодо чорнобиля, або чорнобильника (нехворощ — Artemisia vulgaris L.) у Стародубському повіті розповідають таке. Поблизу одного села був великий ліс. У цьому лісі якось "на Здвиги" (на Здвиження) пішла дівчинка за грибами. Довго ходила вона лісом і все не знаходила грибів. Та ось дівчинка помітила, що в один бік рухається сила-силенна гадюк, що позвивалися між собою. Повертаючись додому, дівчинка раптом упала до глибокої, темної ями. Невдовзі вона побачила в ямі камінь, який світився, і страхітливе скупчення всіляких змій; між ними була змія-цариця — більша за інших і з золотими ріжками; їй корилася решта змій[1]. Змії ці нічого не їли; коли ж їх починав морити голод, вони підповзали одна за одною до каменя, який світився, і лизали його — спочатку цариця, а тоді й решта. Схотілося їсти дівчинці —

[1] Про зимовище змій та про їхню царицю із золотими ріжками йтиметься дещо нижче.

вона також лизнула камінь і голод одразу ж пройшов. Так дівчинка просиділа в ямі аж до весни, коли наспів час зміям розповзатися. Змії, за наказом цариці, переплелися у вигляді драбини, якою і вийшли на світ — спочатку дівчинка, а за нею цариця. Коли дівчинка виходила нагору, то цариця мовила до неї: "Ну, тепер ти розумітимеш мову всіх трав, — кожна з них промовлятиме одна до одної, які хвороби вони виліковують, і взагалі яку користь може кожна з них приносити людині; тільки не кажи чорнобиль, а коли скажеш це слово, то все забудеш". Дівчинка дуже зраділа, коли нарешті видобулася з ями. Повертаючись додому, вона чула всю розмову дерев і трав. Раптом дівчинка чує, що хтось біжить за нею і питає, яка трава на межах росте з чорним биллям? Дівчинка, не довго думаючи, каже: "Чорнобиль!" Тільки-но вимовила вона це слово, відразу ж забула все, що чула від трав і дерев, а чорнобиль через це зветься ще забудкою.

Очерет (Pragmites vulgaris Frin.) хоч і насаджений Богом, проте ним заволоділи чорти, і очерет є їхньою господою. Якось чорт, зустрівши Спасителя, — розповідає легенда, записана в Літинському повіті, — став просити Господа віддати в його розпорядження гречку й овес — на тій підставі, що він допомагав Богу творити світ, а нічого власного не має. Спаситель каже: "Хай буде так, хай віднині овес і гречка належать тобі". Чорт так зрадів, що забув навіть подякувати Спасителю, і побіг від нього підстрибом. На шляху трапився йому вовк, який, уздрівши надзвичайно радісного чорта, загорлав: "А ти чого так скачеш?" Чорт страшенно злякався несподіваної появи вовка, зовсім забув з переляку як звуться подаровані йому Богом злаки, і замість того, аби відповісти: "Бог подарував мені гречку й овес", похапки пробелькотав: "Тому, що Бог подарував мені очерет і осот!" Кажуть, ніби чорт і по сей час ніяк не може згадати, що саме подарував йому тоді Спаситель, отож чорти й володіють лише очеретом та осотом.

Щодо отруйних трав та бур'янів є особливі легенди про походження таких із них: беху, осоту, куколю та кропиви.

Про походження беху (віха, вомига — Cicuta virosa L.) розповідають, що якось чорт чимось завинив перед козаком Савкою (зменшене від ім'я Олександр; хто був цей козак, невідомо). Савка, аби покарати чорта, посадив його в очерет,

що коло ставка, прив'язав його до пня догори ногами й каже: "Ось тобі, сатано: отак тут сидітимеш, доки не вислужишся переді мною чимось важливим!" Просився, просився лукавий — Савка й слухати не хоче: "Сиди, сатано, — каже, — та й годі!" Коли почало смеркатися, зненацька насунула сила-силенна ляхів. Походили вони довкола, подивилися, та й давай по-своєму гуляти. Ось удосвіта, коли проспівали другі півні, чорт, прив'язаний в очереті, погукав до себе ще одного чорта і посилає його до Савки: "Перекажи, — мовить, — йому, що я можу зробити добру справу". Пішов той за Савкою. Приходить Савка, чорт і каже: "Якщо відпустиш мене, то скажу тобі щось дуже цікаве". — "Ну, кажи". — "Ні, спочатку відпусти". — "Ні, спочатку скажи, що ти для мене добре зробиш?" Чорт давай тоді розповідати: "Ось тут, — каже, — за байраком гуляють ляхи, а коні їхні в яру. Хочеш — ми їх геть усіх переловимо, ото вже й погуляємо тоді!" — "А не брешеш? — питає Савка. — Стривай, піду подивлюсь". Прокрався Савка тишком-нишком та попід байраком аж до ляхів, дивиться — справді, грає музика, і веселощі в ляхів саме в розпалі. "Ну, — міркує собі Савка, — впораюсь я й без чорта!" Зараз же звелів він зібрати своїх, викрасти коней, а тоді стрімко напасти на ляхів. Ба ні, справа не вигорає: підкрадається до коней, а їх, виявляється, добре стережуть. Тоді він до чорта: "Ну, сатано, що хочеш роби, а тільки щоб ляхи були нашими!" — "Я все, що від мене залежить, зроблю, — відповідає чорт, — відпусти лиш на волю". Савка добре знав чортову вдачу: "Збрешеш, — каже, і не відпустив його, — краще перекажи своїм чортам — нехай вони справу зроблять, отоді я й відпущу тебе". Нічого було робити, свиснув прив'язаний Савкою чорт — і ось злетілась сила чортів, яких він послав у пекло, до самої чортихи, а Савці звелів тим часом зібрати козаків. Притьмом чорти принесли з пекла насіння й посіяли його в балці понад ставком, де паслись коні ляхів, і відразу з того насіння поросло зілля. Коні йдуть, а воно стогне: бех, бе-ех, бе-ех, бех! І тепер, якщо кінь ступить на це зілля або стане його скубти, то воно думає, що це коні ляхів, і починає стогнати бе-ех! — тому його й звуть бех. Коні ляхів, поївши його досхочу, відразу ж поздихали. Тоді Савка з козаками — на ляхів. Ті до коней, зирк, а вони лежать, черева розперло їм, як колоди. Козаки пов'язали ляхів, безліч потопили їх у

ставку, і тоді, гарно погулявши, вирішили відпустити чорта на волю.

Про походження осоту (розрізняють три різновиди осоту: а) Circaea lutitiana L. — відьмине зілля, б) Cirsium arvense Scop. — наголоватки, жербій, в) Sonhus arvensis L. — молочак) в Ушицькому та Чигиринському повітах розповідають таке. Чорт якось просив Бога, щоб Він дав йому якусь ниву. Бог відповідав: "Що ж Я тобі дам? Жита, пшениці, гречки, ячменю, проса, гороху Я не можу тобі дати; хіба що дам тобі овес". Диявол з радістю побіг од Бога, вигукуючи раз у раз: "Овес, овес..." Святим Петру й Павлу стало шкода вівса, і вони звернулися до Бога: "Господи! Навіщо Ти дав цьому люциперу вівса? Адже він потрібен худобі, яка працює на людину". — "Що ж робити, — відказав Бог, — коли Я вже подарував йому?" — "Я, Господи, піду й відберу", — каже Павло. — "Як же ти відбереш?" — "Я таку штуку встругну, що відберу". — "Ну, тоді йди". Павло випередив чорта і сів під мостом. Ось біжить чорт і раз у раз гукає: "Овес, овес, овес..." Зненацька Павло з-під мосту: "Ага-гов!" Чорт і закляк. — "А, щоб тебе!" — каже чорт Павлові. — "Подарував мені Бог якусь траву чи ниву, та через тебе я тепер і забув, яку саме". — "Може, жито?" — "Ні!" — "Пшеницю?" — "Ні!" І що не питав Павло, чорт весь час відповідав: "ні" й "ні". — "Можливо, осет?" — "Еге! Еге!" — мовив зраділий чорт і помчав вихором, вигукуючи: "Осет, осет, осет!.." Ось отаким чином чорт і сіє нині поміж хлібом осет, а овес лишився на користь людини й тварин.

Майже достоту така ж легенда (записана поблизу Чернігова) є й щодо походження куколю (Agrostema Githago L. і Agrostema Lychnis noctiflora L.). Коли Бог створив світ, то запросив якось до Себе всіх істот і став між ними землю ділити. Нікого при цьому не образив: і людині, й звіру, й птаху, і всякій навіть комасі вказав Він і землю, і воду, і рослини, і їжу. А чорта на той час не було: десь там забарився, чи Бог його знає, що вже він робив. Коли чорт потім прийшов, Бог уже, виявляється, закінчив дільбу і відпочиває. "А мені, — каже, — Боже, що?" — "А де ж ти, сучий сину, був, коли Я землю ділив? Чому не приходив? Тепер уже нічого немає — іди собі геть!" Пішов чорт з плачем. Жаль стало Богові чорта: хоч і лукавий, а все ж і його шкода. — "Ну, бери вже собі овес; тільки дивись — надалі будь справніший. Та йди

розпишись!" А там так було заведено: хто що отримає від Бога, зараз же йде кудись і розписується, щоб потім не було ніяких суперечок. Побіг чорт розписуватися. Біжить через ниву та, щоб не забути, повторює весь час: "Овес, овес, овес..." А людина й почула це. "Ось, — думає, — яку ж чудову ниву та й віддав Бог такій погані!.. Ну, то я хоч налякаю чорта!" Та й засіла в борозні. Ось чорт набігає на неї та все: "Овес, овес, овес..." А людина з борозни як гаркне: "А куди?!" Чорт беркицьнувся з переляку; тоді підхопився та далі, тільки забув уже про овес, а вигук "а куди" почувся йому, як "кукіль". Ось він біжить та раз у раз: "Кукіль, кукіль, кукіль..." Так і розписався. Ото через те кукіль і зветься чортовою нивою.[1]

Походження кропиви (Urtica dioica L.) — вельми зворушлива легенда-казка, записана в Куп'янському повіті, пов'язує з походженням однієї з дуже улюблених українцями квіток — васильків (Ocymum basilicum L.) — і зозулі. У великому лісі жив старий лісник з донькою-красунею Марусею. Батько щодня ходив на полювання, а дочка займалася хатніми роботами. Чи сидить під вікном за роботою, чи збирає в лісі хмиз, чи йде до річки по воду — дзвінка пісня скрізь видає її присутність. Веселий сміх Марусі також нерідко порушував тишу темного лісу. І сподобалась красуня Маруся водяному вужу, який жив за рікою, в озері. Тільки-но підходила до річки Маруся, відразу ж на протилежному березі з'являвся парубок і слухав співи Марусі, не зводячи з неї очей. Спочатку Маруся, як тільки вгледить, бувало, незна-

[1] Досить цікавий варіант, записаний М.Драгомановим у Новгород-Сіверському повіті. Коли Господь Бог призначав їжу кожній істоті, то прийшов до Нього й диявол просити собі харчу. Господь Бог дав йому овес і гречку. Диявол пішов. Тоді Ісус Христос і каже Господу Богу: "Добру ниву віддали Ми дияволу!" — "Ну, що ж робити? Як тепер відібрати?" — каже Господь Бог. А диявол уже зібрався сіяти овес і гречку, летить у поле та, щоб не забути, весь час повторює: "Овес та гречка, овес та гречка..." От Христос сховався за кущем, повз який треба було пролетіти дияволові. Тільки-но диявол порівнявся з кущем, Христос як вигукне: "Ату!" — У диявола з переляку геть вилетіла з голови назва ниви, яку дав йому Господь Бог. "Ой, — каже диявол, — як Ти мене налякав! Я й забувся, яку ниву мені Бог дав". А Христос і каже: "Та ти ж, коли летів, то все казав: осот та гірчиця (мабуть-таки — гірчак — Hierochoa borealis R. et Srbult або Polygonum Hidropiper L. — собачий перець, або Polygonum Persicaria L., або польова гірчиця, кудрявець — Sisymbrium Sophia L.). Диявол повірив, полетів і насіяв собі бур'янів — осоту й гірчиці. Звідтоді ці рослини стали правити за їжу дияволові, а овес і гречка лишилися добрим людям.

йомця, відразу замовкала; та поскільки він завжди починав благати її співати далі, то Марусі несила було відмовити йому в цьому, і потім, непомітно для себе самої, почала чимдалі частіше приходити до ріки не лише по воду, але і з роботою і подовгу просиджувати не березі. Маруся розгледіла, що незнайомець стрункий, молодий і гарний; лише якийсь незрозумілий смуток помічала вона і в словах, і в поглядах його. Проминула весна, і літо було вже на спаді. Якось до старого лісника, в його скромну хатину, ввійшов розкішно вдягнений молодик з товаришами, такими ж, як і він, і став просити руки красуні Марусі. При цьому він назвався володарем озера і лук довкола. Лісник дякував за честь, та не бажав розлучатися з єдиною дочкою, а тим паче — видавати її заміж за людину, зовсім йому невідому. Та коли Маруся пояснила батькові, що вона вже давно знайома з парубком і давно любить його, лісник змушений був прийняти освідчення незнайомця і відпустити з ним свою доньку, бо це було ще тоді, коли шлюб не освячувався Церквою, а вершився лише з благословення самих батьків. Діставши благословення, молодий і молода сіли в чудову карету і в супроводі почту поїхали з подвір'я старого. Лісник зі сльозами на очах проводжав свою красуню Марусю аж до воріт і тоді востаннє поцілувавши та благословивши її, голосно заридав, дивлячись услід кареті, яка швидко несла вдалеч його єдиний скарб. Карета незабаром під'їхала до ріки. Молодий цьвохнув — і на ріці з'явився гарний міст із залізними поручнями. Переїхали на той берег. Знову цьвохнув наречений — і мосту наче й не було. Ось і озеро. Карета, не зупиняючись, в'їхала в озеро і занурилася на дно. Маруся опинилася у дивовижному кришталевому палаці, що палахкотів усіма кольорами райдуги. Маруся прожила в цьому підводному палаці з чоловіком-вужем декілька років щасливо і мала вже двох дітей — хлопчика Василька та дівчинку Горпинку. Схотілося якось Марусі навідати свого старого батька. Довго не давав згоди вуж, щоб відпустити жінку з дітьми до тестя, та, нарешті, поступився перед її проханнями й сльозами, взявши притому наперед із жінки клятву свято берегти його таємницю: не відкривати батькові, що чоловік її — вуж. Знову де не взявся чудовий екіпаж. Вуж з жінкою й дітьми посідали у нього і відразу ж опинилися на березі озера. Поїхали далі квітучим лугом до ріки і спинилися на березі її. Тут вуж вийшов з

карети, нахилився над водою — і раптом перекинувся через ріку гарним дерев'яним мостом, яким Маруся з дітьми переїхала на той бік. Під'їжджаючи до рідної тихої хатинки, Маруся суворо-пресуворо наказала Васильку й Горпинці, щоб вони нізащо не відкривали дідові, хто їхній батько, не казали б, що їхній тато вуж, інакше з усіма ними станеться велике лихо. Старий лісник дуже зрадів, побачивши після стількох років розлуки свою улюблену доньку, та до того ж ще з онуком і онучкою. Розпитував про життя-буття, пригортав то її, то дітей і, пригортаючи, дорікав, що не спромоглися раніше навідати його. Маруся хвалилася батькові, що вони з чоловіком живуть у чудовому палаці, що чоловік її надзвичайно багатий, а головне — досі дуже любить її. Та тільки-но старий лісник починав розпитувати дочку про те, чи далеко від ріки їхній палац, бо ні про який палац поблизу ріки він ніколи не чув, як веселість відразу ж полишала Марусю, і замість точних відповідей вона відмагалася непевним: "Ні, недалеко, зовсім неподалік", і поспішала змінити тему розмови. Це видалося лісникові підозрілим; він зрозумів, що тут криється якась таємниця, і вирішив вивідати її від онучат. По обіді, коли Маруся, на прохання батька, прилягла відпочити, лісник повів Василька й Горпинку в сад, почав пригощати їх різними фруктами і, пригортаючи, запитав Василька: "Скажи мені, Васю, як ви в кареті переїхали через річку? Адже вона дуже глибока, ні мосту, ні порому на ній немає — як же ви через неї переїхали?" — "Тато зробив міст, ми й переїхали", — відповідав Василько. Та Горпинка заперечила: "Ні, не так: тато ліг на воду, і сам зробився мостом, а ми по татові й переїхали; він і зараз ще лежить мостом і чекає, поки ми переїдемо назад, на той бік ріки". — "Хто ж такий, Горпинонько, ваш тато, що сам зробився мостом?" Хоч Василько і зупиняв сестру і нагадував їй про заборону матері, та Горпинка захопилась своєю балачкою і все розповіла дідові: і де вони живуть, і хто їхній батько, і що він лежить зараз через річку гарним дерев'яним мостом. Дід розцілував онучку, обдарував дітей рум'яними яблуками і солодкими грушами, лишив їх бавитися в саду, а сам пішов у повітку, взяв гостру сокиру, попрямував до ріки і порубав міст на друзки. Прогостювавши у батька до вечора, Маруся сіла з дітьми в карету, і вони швидко поїхали до мосту. Під'їжджають до ріки — мосту немає, а на березі, де був міст — о жах! — всюди кров. Зразу

ж зрозуміла Маруся все. "Хто ж із вас, діти, — чи ти, Васильку, чи ти, Горпинко, — розповів дідусеві, що батько ваш зробився мостом? Хто? — вигукнула, ридаючи, Маруся: — Що ж ви мовчите! Ти, Васю?" — "Ні, мамо, я нічого не казав дідусеві", — відповідав Василько крізь сльози. — "А, то, значить, це ти, Горпинко, зробила нас усіх нещасними? Ну, будь же ти за це кропивою! Нехай твою серцевину постійно так само точать черв'яки, як зараз моє серце точить люте горе! І завжди ти завдаватимеш людям пекучого болю, як зараз ти завдала його мені!.. А ти, мій милий Васильку, будь запашним васильком. Люди насолоджуватимуться твоїми пахощами і завжди триматимуть тебе у своїх оселях і в своїх церквах!" І ще дужче заридала Маруся і полетіла в ліс зозулею, а діти лишились на березі рости: Василько — запашним васильком, а Горпинка — жалкою кропивою.

У Старобільському повіті про кропиву просто кажуть, що її посіяно дияволом і проклято Богом. А про васильки в слободі Кабанячій записано таку коротеньку оповідь. Давно це було. Жив на світі дід Василько; була в нього онучка. Якось пішла онучка на тік і знайшла там якесь зернятко; прибігла до діда й каже: "Дідусю, що се за зерно?" — "Ось що, дівчинко: посій його, нехай виросте, — тоді й побачимо, що воно за зерно". Онучка посіяла й стала поливати. Із зернятка виросли квіти. Тоді вона зрізала їх, зв'язала в пучечок і поклала за образи. Довго вони там лежали, поки, нарешті, зовсім усохли. Якось онучка взяла цей пучечок, понюхала: добре пахне. Понесла дідові; понюхав він і каже: "Яке добре, пахуче!" — "Як же квіти ці звуться?" — запитала онучка. Саме в цей час діда покликала баба: "Васильку!" А онучка вирішила, що це квіти так звуться — васильками, й каже: "Так це васильки? Дідусю, давай назвемо їх васильками!" З того часу й дізнались люди про васильки. Васильки кладуть у домовину небіжчика, щоб перебити трупний дух: труп, обкладений васильками, не так швидко розкладається — васильки не дають.

Крім наведених, відомо ще три легенди про васильки, створених від початку до кінця на християнському грунті. Перша легенда, записана в м.Куп'янську, розповідає, що коли зняли з хреста пречисте тіло Спасителя, то змастили його пахучими мазями, оповили чистими пеленами і поховали в саду, в печері. І наказали "жиди" закопати в горі пречесний

хрест Господень, місце над ним розрівняти, навалити потім на нього гною і всякого сміття і посіяти там насіння дій-дерева (див-дерева, дурману — Datura stramonium L.) та блекоти (Hyosciamus niger L.). Бачить Бог злобу "жидівську", дав Василеві (якому — невідомо) насіння пахучого зілля і звелів посіяти його на тому місці, де посіяні були, за наказом "жидів", дій-дерево та блекота. І стало те місце святе, а навколо нього — мерзота запустіння. І спало цариці Гелені на думку відшукати чесний хрест Господень. І приїхала вона до Єрусалима і наказала копати гору Голгофу. Копали гору, копали, шукали хреста, шукали — не знайдуть ніяк. І молилась благовірна цариця Гелена, слізно благала: "Дай, Господи, знайти Твій чесний хрест!" І почув Господь молитву благовірної цариці Гелени. Явився до неї один якийсь і каже: "Шукайте пахучого зілля Василя: де його знайдете, там і хрест обрящете". Пішли на гору Голгофу, знайшли серед сміття місце, яке поросло васильками, почали там копати — і відрили три хрести; два з них поклали, вийнявши з ями, на сміття, а третій, хрест Господень, — між васильки. З тих пір і прикрашають хрест васильками.

Легенда ця, без сумніву, заснована на давній грецькій легенді про знайдення хреста Господнього, в якій розповідається, що на місці, де євреї сховали хрест Спасителя, виросла пахуча й цілюща трава, яку лікарі називають Okimon, а народ — Basilikon, українські васильки. У П.Безсонова, у віршах із західної Болгарії та Македонії про знайдення хреста, повідомляються деякі штрихи, які доповнюють щойно наведену українську оповідь про васильки. Мабуть, що вірші ці являють собою подальший розвиток згадуваної давньої грецької легенди.

За другою легендою, записаною також у Куп'янську, васильки дістали свою назву від імені святого Василя Великого, який начебто за життя дуже полюбляв квіти й зелень і завжди прикрашав ними свою келію. Коли згодом відкрито було домовину з чесними мощами святого Василя Великого, то знайшли в ній пахучу рослину зі скромними квіточками, яку на честь святителя і названо васильком.

Третя легенда, записана в Куп'янському повіті, переносить походження васильків у Росію. За царювання Івана Васильовича Грозного жив у Москві Василь Блаженний,

Христа ради юродивий. Ходив він по Москві і взимку, і влітку босоніж, в самій сорочці, з веригами на плечах. Бував він і в царських, і в боярських палатах, і в селянських хатах. Ночував найчастіше на цвинтарях, там же й помер. Знайшли тіло його в траві. Навколо нього так духмяніло! Спочатку думали було, що це духмяніє тіло спасенника Божого, та виявилось, що духмяніла трава, в якій воно лежало. І назвали ту траву травою Василя, васильками. І тепер ця трава пахне ладаном і мерцем.[1]

Про інший різновид васильків — волошки (Centaurea Cyanus L.) — є оповідь, що колись то був молодий і гарний юнак, якого на Трійцю (Зелені свята) заманила русалка в поле, залоскотала і перетворила на квітку, яка й дістала назву василька.

Є легенди й про інші квіти — братки, забий-кручу і петрів батіг.

Братки (братики, брат-і-сестра, удодів чобіт, полуцвіт — Viola tricolor L.) дістали свою назву від того, що на одному стеблі цієї рослини буває дві квітки — синя й жовта, як брат із сестрою. Щодо походження цієї квітки розповідають, ніби

---

[1] Про Василя Блаженного в Куп'янському повіті розповідають ще й таку легенду. За давніх часів жив у Москві один святий, на ім'я Василь. Якось святкового дня пішов Василь до церкви. У церкві того дня було багато вельмож, а також цар і цариця. По виході з церкви цар підкликав Василя й питає: "А що, Василю Блаженний, чи велелюдно було сьогодні у церкві?" — "Ні, царю-батечку, тільки двоє: я та цариця; та й цариця-матінка була лиш до півобідні, а тоді пішла собі додому і була там до кінця служби". — "Як же так? — каже цар, — хіба ти не бачиш, скільки люду було в церкві, — поглянь! Та невже ти не помітив, що і я був у церкві?" — "Ні, государю, тебе не було в церкві, — відповідав Василь, — ти будував на одному острові місто". — "Правда твоя, Василю Блаженний!" — промовив цар, згадавши, що, стоячи в церкві, він справді думав про те, як би збудувати на одному острові місто. Потім цар запросив Василя до себе в палац. Коли святий увійшов до царських палат, цар підніс йому чарку вина. Василь узяв чарку, підійшов до вікна і вихлюпнув через відчинене вікно вино з чарки у двір. Цар, не кажучи ні слова, підніс Василеві ще дві чарки, але й ті він вилив у вікно. І лише четверту чарку випив. Тоді цар і питає в нього: "То ж скажи мені, Василю Блаженний, навіщо ти перші три чарки вина вилив у вікно?" — "А ось навіщо, — відповів святий, — в Єрусалимі палає монастир, так я надав допомогу". Цар відразу ж послав до Єрусалима гінця, щоб упевнитись у справедливості слів святого. Коли гонець повернувся з Єрусалима, то розповів, що там справді загорівся було монастир, і пожежа стала дуже розростатися, та набігли з Росії одна за одною три дощові хмари й загасили пожежу.

одного разу брат розсердився на сестру, погнався за нею і придушив її; сестра пожовкла, а він з переляку посинів. У Холмській Русі переказують більш зворушливу легенду про братки. Були собі брат і сестра, і вирушили вони в мандри в різні боки. Довго вони так мандрували, і коли згодом випадково зустрілись, то зовсім не впізнали одне одного. Між тим, сестра сподобалась братові, і вони повінчалися і мирно зажили собі, як чоловік із жінкою. Та коли, з плином часу, дізнались, що вони — брат і сестра, то їм стало дуже соромно, і брат каже сестрі: "Ну, сестро, ходімо в поле, посіємось: ти квітнутимеш ліловим квітом, а я — жовтим".

Про забий-кручу (синій ломонос, циганки — Clematis integrifolia L.) є така оповідь з часів боротьби козаків з татарами. Колись бились козаки з татарами, і татари почали їх перемагати. Бачать козаки, що нічого не вдіють, і кинулись навтіки від татар; а отаман козачий, розлютившись, ударив себе з усіх сил списом у тім'я і, як сніп, звалився з коня додолу. Зненацька де не взявся сніговий вихор, підняв усіх невірних козаків угору, розшматував їх на клоччя, перемішав з чорноземом і розметав кістки десь там далеко, "по татарві". З їхніх кісток і поросла забий-круча. О тій порі була страшенно сувора зима, і святий "Панько" (Пантелеймон) вже зглянувся над козаками, які ганебно накивали п'ятами і яких підхопив вітер, і дав їм кожухи (перисті придатки плідників у clematis'a). На чужині, певно, не особливо солодко було, і ось козацькі душі почали просити Бога, щоб Він засіяв їх на Україні, щоб дівчата забий-кручу рвали та у вінки заплітали. Бог змилостивився над ними і

Посіяв на Україні
Попід лісами,
Попід скирдами,
Щоб дівчата рвали,
В вінки заплітали,
В вінки заплітали,
В коси затикали,
Щоб всі люде знали,
Яку козаки ганьбу мали.

Ось що колись-то творилося на білому світі!.. Кажуть, що якби всі парубки разом забий-кручу за пояс заткнули, то всі ті козаки знову б ожили.

Петрів батіг (великороська "сонцева сестра") являє собою досить оригінальну рослину, відому в ботаніці під назвою дикого цикорію (Cichorium intybus L.). Належить вона до родини складноцвітих і має вигляд майже цілком безлистого, доволі міцного й малогілчастого стебла, "хвеськає", тобто дає при змахуванні ним звук дещо подібний до того свисту, який чути, коли змахують батогом. Полюбляє ця рослина узлісся, межі, відкриті галявинки садів та буйні, не дуже сирі левади, де розвивається особливо розкішно і за сприятливих умов сягає заввишки понад два аршини. Вранці, тільки сонце зійде впівдерева і вже добре пригріє, так що почне спадати роса, на батогоподібному стеблі петрового батога з'являються світло-сині, завбільшки іноді майже з мідний п'ятак, зорі квітів, що різко й гарно вирізняються на загальному тлі густої зелені самої рослини. А тільки сонце починає повертати із зеніту, яскраві, до останньої хвилини свіжі квіткові зорі згортаються, закриваються, і рослина до наступного ранку залишається оголеною, ніби осиротілою. Закрившись, квітка більше вже ніколи не відкривається — вона помирає; з новим сонцем розквітає нова, сусідня квітка, — і так послідовно одна окрема квітка може квітнути протягом цілого місяця; а вся в цілому рослина квітне звичайно на Україні з перших чисел червня і до вересня. Збіг часу квітування петрового батога з найспекотливішим літнім часом, коли повітря таке спекотне, що можна бачити його хвилеподібний рух, так звану юту, а також збіг розкривання його квітки після спадання роси з часом, коли чабан рушає свою отару на пашу, і закривання квітки з порою, коли вівці стоять біля водопою на тирлі, мимоволі звернуло на себе увагу й породило пастушу легенду, що являє один з епізодів народної епопеї про ходіння Спасителя (Бога) зі святим Петром по землі. Тільки-но спаде роса, і чабан рушає овець на пашу, відразу ж рушає на пашу і святий Петро своїх овець-верблюдів ("наче в полі бігають хвилі" — хвилі на Україні називають ще й "Петровими згонами"), які раніше були Адамовими вівцями, та коли Адам вчинив гріх, Бог віддав їх святому Петру (верблюди бояться роси, як і вівці). Підіб'ється сонце "на обід", чабан стає з отарою на тирло, — стає у цей час на тирло зі своїми вівцями-верблюдами і святий Петро; тільки чабан пасе іноді отару до півночі, а святий Петро стоїть зі своїми вівцями на

тирлі аж до наступного дня. Коли одного разу святий Петро гнав на пашу своїх овець, у нього в руках не виявилося ні батога, ні гирлиги. Угледів він дорогою бур'ян з довгим пруттям, зламав собі прутика і погнав ним своїх овець. Звідтоді ця рослина й зветься петрів батіг (Катеринославська губернія та Куп'янський повіт).

В іншій легенді про ту ж рослину, записаній у Куп'янському повіті, святий апостол Петро виступає з чортами якогось язичницького бога полів, покровителя жнив. Святий Петро взагалі був дуже до всього цікавий: йому відомі назва й життя будь-якої польової комашки; він знає, чим кожна з них годується. Хід його по полях уподібнюється до ходу бога полів: жучки, бджілки, мушки, метелики барвистими роями оточують його, майорять попереду нього і супроводжують його ззаду. Давніше, за колишніх часів, йде, бувало, святий Петро межею, візьме прутик дикого цикорію й хльоскає ним, як батіжком. А жучки й мушки, які лиш сидять на колоссі, вже й знають: всі злітають і не сміють переводити хліба. Пройде межу, кине свій батіжок на землю, а він прийметься там і росте. А всі жучки й мушки вже добре знають, що ту ниву, де росте петрів батіг, треба обминати, — от вони й не сміють її чіпати. Та це було колись, а нині й петрів батіг не рятує хліба.

Є ще одна легенда про петрів батіг, записана в тому ж Куп'янському повіті, на якій позначився, з одного боку, вплив євангельської оповіді про недопущення апостолами дітей до Спасителя, а, з другого, — почасти й талмудичних оповідок про те, ніби єврейські діти завжди збігалися до Спасителя і звичайно супроводжували його цілою юрбою, тому що Спаситель оживляв Своїм подихом зліплених ним з глини пташок і цим дуже привертав до Себе дітей. Ішов якось Спаситель з учнями Своїми з одного поселення в інше. І треба було проминути луки, на яких хлопчаки пасли овець. Побачивши Господа, пастушата кинули свої отари, побігли з батіжками на шлях, яким ішов Спаситель, і оточили його зусібіч, так що заважали йти далі. Гримнув на них апостол Петро, аби розступилися, але пастушата, не звертаючи жодної уваги на його гримання, й далі сікалися до Спасителя, цілували йому руки, ноги та краї одежі. "Ось я вас!" — знову гримнув на них апостол Петро і вхопив було в одного з пастушків батіжок,

якого той тримав у руках. Але пастушок, не випускаючи зі своїх рук батіжка, став плакати й виривати його з рук Петра. Той поступився перед хлопчиком, віддав його батіжок, а сам, нахилившись, зірвав бадилинку, і розмахуючи нею, раз у раз повторював: "Геть з дороги, а то — скуштуєте мого батіжка!" Пастушата з веселим сміхом розступилися й дали, нарешті, дорогу Спасителеві. Петро кинув тоді бадилинку, що була в нього в руках, і мовив жартома: "А що? Либонь злякалися? Візьміть тепер собі й мій батіжок!" Хлопчаки підняли кинуту апостолом Петром рослину й назвали її петровим батогом. А оскільки квіти в цієї рослини нагадують за своєю формою китицю, то й пастушата почали з тих пір прикрашати свої батіжки "махорками" (китицями) зі шкіри.

Щодо хлібних злаків, то за українським народним віруванням, одразу ж після створення світу ні жита, ні пшениці не було, а пшениця виникла вже опісля з куколю, а жито — із стоколосу (розрізняють три види стоколосу: 1) Bromus mollis L., 2) Bromus secalinus L. і 3) Bromus squarrosus L.). Так кажуть у Літинському повіті. А в Куп'янському, як ми знаємо вже[1], розповідають, що пшениця виросла зі сліз Адама, змішаних із землею, взятою прабатьками, за велінням Божим, біля райського порогу; а зі сліз Єви, змішаних з тією ж землею, виросла конопля.

У Старобільському повіті розповідають, що, коли не було ще хлібних злаків, люди годувалися липовим листом і корою та "потрохом" з дерев, тобто тим, що сиплеться з деревних червоточин. Тоді Господь дав пшеницю — тільки не людині дав Він її, а собаці: той заскавулів од голоду, Бог і кинув йому з неба колос пшениці просто в пащу. Людина вихопила в собаки цей колос, посіяла й розвела таким чином пшеницю. Ось чому людям гріх убивати собаку — ми їмо його пайку.

За іншими легендами, Сам Бог посіяв для людей пшеницю, причому спочатку колос у неї, як і взагалі в усіх хлібних злаків, починався при самій землі і йшов до верхівки стебла, так що не можна було ні косити, ні жати, а підтинали колосся, щоб не розгубити зерна, шилом при самій землі. Нині хлібний колос завбільшки лише з собачу частку. Змен-

[1] Див. розділ "Українські легенди про життя перших людей після вигнання їх з раю і про рукописання Адамове".

шення його сталося внаслідок осквернення однією жінкою святості хліба. Якось Спаситель із апостолом Петром (і Павлом — за іншим варіантом), — розповідають у Куп'янському повіті, — зайшли, прибравши вигляду подорожніх, у хату до однієї жінки й попросили в неї милостині. Господиня в цей час пекла млинці. У відповідь на прохання подорожніх вона кинула їм млинця, та перед тим витерла ним сліди, залишені її дитиною на лавці. Подорожні вийшли в поле, і Христос, обурений наругою над хлібом, став обшмульгувати колос знизу вгору. Бачачи це, хазяйський пес почав вити, і апостол Петро вблагав Спасителя зглянутися хоч над собакою і залишити на стеблі частину колосу із зерном на долю собаки.

У варіанті цієї легенди, записаному в тому ж Куп'янському повіті, розповідається, що одного разу в жнива Спаситель і апостол Петро ходили в образі жебраків по нивах. Підійшли вони до однієї жінки й попросили хліба. Жінка як гримне на них: "Бач, куди забралися канючити!" — вихопила в дитини окраєць хліба і дала їм. Спаситель взяв той окраєць, поклав його в торбину, тоді нахилився до колоса і давай його обшмульгувати. Собака лежить під возом і дивиться. Побачив, що від колосу зовсім мало вже лишилося, і почав завивати. Тоді Спаситель залишив колоса всього вершка на два. Святий Петро й запитує: "Навіщо Ти, Господи, обшмульгав колос?" — "А то щоб люди не пиндючились, — відповідав Господь. — Я б його і ввесь відшмульгав, та залишив тільки на собачу долю". Звідтоді люди й почали з хлібних злаків збирати собачу долю; а раніше колосся було від самого коріння, не так, як нині — всього лиш вершка на два.[1]

Хоча при переказі легенди про первісний хлібний колос нерідко можна почути від оповідача, що все це було колись, за царя Панька, як земля була тонка (як плугом поореш, то

[1] Г.Шимон Матусяк, зі слів "лісовиків" Сандомирської пущі, розповідає дещо інакше цей переказ, відносячи його до житнього колосу. Житній колос раніше був удвічі більший за нинішній. Богородиця, бажаючи пересвідчитися в милосерді людей, прийшла в село під виглядом жебрачки просити милостині. Жінка пекла млинці й відмовилась дати Їй шматочок, відказавши при цьому: "Іди геть, стара карго! Я краще дам собаці!" Богородиця, розгнівавшись, вийшла на поле, взяла колос і обірвала його вершечок, скільки захопила рука, а решта лишилася на згадку, й то лиш завдяки заступництву Христа.

й води в черевик набереш, а як пальцем проколеш, то волів, було, напоїш), однак легенда ця й понині побутує не лише на Україні — вона широко розповсюджена й серед великоросів, білорусів, поляків, болгар, киргизів і навіть китайців — одне слово, як у Європі, так і в Азії. За одними легендами, раніше зерна покривали стебло жита від верхівки до землі. Хтось, прийнявши цю рослину за непотрібну, почав ногою обшмульгувати зерна, і вони всі пообсипалися. Прибіг собака, став просити залишити для нього, і зерен зосталося лиш стільки, скільки їх тепер є на колосі. За іншими легендами, давно колись замість снігу падало з неба біле борошно. Одна жінка підтерла свою дитину тістом, і з того часу замість борошна став падати сніг. У Тарбагатайській області Китайської імперії записано такий варіант цієї легенди, який дещо нагадує щойно наведену старобільську легенду. Чоловік і жінка створені Богом (Бурхун-бакчі) одночасно. Разом з людьми Бог створив і коней. Їжею для тих та інших була трава. Та люди знищували її в такій величезній кількості, що коням не залишалось нічого. Тоді Бог лишив траву на поживу коням і почав посилати з неба борошно (куїр). Ним годувалися перші люди доти, доки син, який народився в них, не досяг п'ятирічного віку. Хлопчик цей одного разу, коли не було вдома батька й матері, сидячи на постелі, зробив дещо таке, що в кибитці (гір) робити в жодному разі не дозволяється. Хлопчик злякався і, аби замести сліди своєї провини, заховав речові докази в мішок з борошном. Бог, розгніваний таким учинком хлопчика, перетворив на сніг усе борошно, яке було на землі.[1] Настав голод, що загрожував людям смертю. Та тут рятівником людини стає собака (ноха). Він також голодував разом з людьми; нарешті, бачачи, що наближається смерть, собака почав жалісливим завиванням благати

[1] Слід зауважити, що вчинок, якого припустився хлопчик, і досі вважається в торгоутів найстрашнішим гріхом, що не має собі, окрім старечої слабості, ніякого виправдання. Кибитка, в якій вчинено цей гріх, має впродовж дня зробити сім перекочовувань, до того ж на кожному місці зупинки забивається в землю дерев'яний кілок (число сім і дерев'яний кілок мають тут значення ще й тому, що, за переказами, перші люди, коли втратили борошно, в семи місцях шукали його і, помічаючи місце, звідки вирушали, в кожному втикали по дерев'яному кілку). Але й по здійсненні семи перекочовувань у такій кибитці не можна жити, перш ніж вона не буде освячена ламою.

в Бога порятунку для людини: дати їй хоч якусь їжу, вказуючи на свою цілковиту невинність і непричетність до непристойного вчинку хлопчика. Розчулений благанням собаки, Бог послав йому з неба одну зернину. З цієї зернини, відразу ж посадженої у землю, помалу й розрісся хліб, яким годувалися й нині годуються люди. Киргизький варіант цієї легенди являє собою строкате поєднання різноманітних легендарних мотивів. Люди й коні створені Богом одночасно. Ті й інші годувалися спочатку травою. Але коні з'їдали її так багато, що людям не лишалось майже нічого. Тоді Бог, на прохання людей, став посилати їм з неба крупу. Люди змішували її з водою і їли. Вогню, аби зварити їжу, тоді ще не було на землі.[1] Минуло декілька років. Рід людський розмножився до сорока душ; тридцять дорослих і десятеро дітей, з яких дев'ятеро дівчаток і один семирічний хлопчик. Хлопчик цей якось сидів сам собі в юрті й, бавлячись, ненавмисне накапостив. Аби приховати свій вчинок од рідних, він зібрав усе на лопатку і сховав у кап (мішок) з крупою. Розгнівався Бог, що хлопчик так осквернив Його небесну їжу, і припинив посилати людям з неба крупу, а замість неї став падати звідти білий сніг. Усю крупу, яка залишилась ще в людей, вони швидко з'їли, і почався голод. Люди стали тоді їсти коней; та прийшов час, і їх не стало — всіх з'їли. Почалося отут у них людожерство. Щодня з'їдали по людині: хто найдовше проспить уранці, того й з'їдять. Нарешті, людей усіх було з'їдено, лишився один лиш чоловік. Страшним-престрашним був він: зросту сорок аршинів, увесь кошлатий, око одне, три ноги, вуха нижче плечей звисають. Коли залишалося на землі ще п'ятеро людей, він, боячись, що

[1] Про походження вогню у киргизів є така легенда. Був час, коли люди не знали вогню (от), але потім вони побачили, що без вогню їм погано, й почали просити Бога послати їм з неба вогонь. Бог начебто не зрозумів їхнього прохання і створив для них сонце (кун) і місяць (ай). Між людьми був тоді наймудрішим "дуана" (шаман) Фрук. "Без вогню нам не можна жити", — казав він Богові. — "Я дав вам вогонь, — відповідав Бог, — удень вам світить сонце, вночі — місяць". Мудрий Фрук пояснив Богу, що хоча справді людям не можна жити без сонця й місяця, та не можна також жити й без того вогню, який в холод зігрівав би їх, на якому вони могли б зварити собі їжу тощо. Тоді Бог послав "дуану" Фрука в пекло. Там йому дали маленьку іскорку. Від цієї іскорки й поширився вогонь між усіма людьми.

коли-небудь проспить уранці й буде з'їдений, уночі всіх подушив і витяг з урочища Оп-Чілик (у Тарбагатаї) на Мус-Тау... (Крижана гора — найвища точка Саурських гір, вкрита вічним снігом). Там він сидів і поїдав їх. Вистачило йому цих людей тільки иа тиждень, а потім і для нього настав голод. Рівно дев'ять років просидів він без їжі, не рухаючись з місця. Схуд, охляв, став тонким, як палиця. Нарешті, підвівся він і пішов знову на давнє місце, в урочище Оп-Чілик. Приходить — бачить, що весь Оп-Чілик засіяно хлібом, і стоїть одна юрта. Ввійшов він до юрти, а там сидить із собакою дівчина. Став він розпитувати дівчину, звідки вона. Дівчина розповіла, що вона була ще маленькою дівчинкою, коли люди стали поїдати одне одного. І тоді ж, наступного дня, вона втекла з цим собакою в гори і сховалася там у печери. Ніхто не помітив її втечі. Годувалась вона щодня лише одним хлібним зернятком, яке їй приносив собака. А собаці Бог давав на день по два зернятка: одне він з'їдав сам, а друге віддавав їй, дівчині. Бачачи нарешті, що нікого вже не лишилося в Оп-Чілику, вона повернулася сюди й оселилася тут. Собака й надалі приносив їй по одній зернині. Тоді вона стала їсти по зернині через день, а всі ті дні, коли не їла, сіяла зерна, які лишалися. Ото з них і розрісся хліб. Одноокий одружився з цією дівчиною, і знову рід людський почав множитися.

Ячмінь і горох також походять от сліз Адама, коли він, по вигнанні з раю, обробляв уперше землю й плакав (Літинський повіт). Зокрема, про походження гороху в Старокостянтинівському повіті розповідають таку легенду. Коли Господь вигнав Адама з раю, йому довелося взятися за діло — обробляти землю, щоб прогодувати себе з Євою. Важко було Адамові звикати до тяжкої праці, і ось, коли він уперше взявся за обробку землі і вперше ходив за плугом, то дуже плакав. А де падали на землю його сльози, там виріс горох, який у багатьох місцевостях України зветься, мабуть, під впливом наведеної легенди сльозами Адама.

З городини є короткі легенди лише про хрін і часник. Про хрін у Старобільському повіті кажуть, що до Різдва Спасителя він був дуже отруйним. "Жиди" замислили було отруїти Христа, для чого приготували хрону й залили Його; але Спаситель благословив хрін, знищив цим усю його от-

руйність і звелів християнам їсти хрін цілком безбоязно. Ото через те люди і вживають хрін у їжу, особливо ж їдять його на Україні (з буряковим квасом) в жилавий понеділок (понеділок першого тижня Великого посту), щоб "закрементуватися" (зміцнитися) на весь піст.

Часник походить із зубів баби-чаклунки. Коли померла ця баба, — розповідають у тому ж Старобільському повіті, — і її поховали, й коли згодом у неї випали зуби в могилі, то з цих зубів і виріс часник, через що його гріх їсти. Хто наїсться часнику, тому впродовж дванадцяти днів гріх ходити до церкви: він молитиметься не Богу, а лукавому, і від цієї людини відступиться янгол його на дванадцять днів (а хто наїсться цибулі, від того янгол відступиться на десять днів). Особливо не годиться їсти часник проти ночі: хату, в якій хто-небудь наїсться часнику, янгол обминатиме за дванадцять дворів.

Доволі багато збереглося легенд на Україні про походження тютюну. Слід зауважити, що куріння проникло сюди незрівнянно раніше, ніж у Великоросію, й прищепилося тут з разючою силою. Люлька здавна вважалася ознакою гарного тону й молодецтва, бо була для козака часто єдиною розвагою у степовій самотині на варті, на пасовищі тощо. Вона є начеб неодмінною приналежністю козацької ясної зброї, за неї, за словами однієї народної української пісні, козак готовий без вагання проміняти жінку, а гоголівський Тарас Бульба через люльку накладає навіть головою.[1] До всього того, специфічна збуджувальна дія тютюну, як і горілки, мимоволі, мабуть, навела народ на думку про надприродне походження тютюну, а визнання гріховним задоволення, яке він дає, змусило визнати й первісне джерело тютюну нечистим.

Легенда, записана в Чернігівському повіті, розповідає, що коли Бог розгнівався на чортів і почав скидати їх з неба,

---

[1] Наскільки міцно вкорінилася на Україні серед народу жага до куріння, свідчить такий досить сумний факт. 4 січня 1907 року був повішений за наказом Київського військово-окружного суду від 16 листопада 1906 року на Лисій горі, неподалік Києва, козак Юхим Голобородько, віком дев'ятнадцять років, за вбивство одного і замах на вбивство другого стражника в селі Хорошках Лубенського повіту. На пропозицію священика висповідатися й причаститися Голобородько відповів відмовою і перед самою стратою попросив лише дозволу... покурити.

то один чорт летів-летів та й нахромився в Рудичевім гаю, що під Вертіївкою[1], на суховерхий дуб. Висів на ньому чорт доти, доки почала з нього порохня сипатися. Стала падати порохня на землю, а з тієї порохні почала рости тютюнова розсада. Люди її стали брати там та палити й нюхати, а потім і в себе на городах розвели.

У Чигиринському повіті записано таку легенду (записана чи переказана у першій своїй половині доволі плутано) про походження тютюну з серії "Обходів апостольських". Колись святих було всього лиш троє: Бог, Петро та Павло, а більше святих не було на світі. Ходили вони собі завжди втрьох, — товаришували. Ось і замислили вони побудувати церкву: "Збудуємо, — кажуть, — церкву на показ людям (тоді віра була жидівська, "було в розброді": знає кожен, що Бог є, а де він є — того не знає); дзвонитимемо, молитимемося Богу, а люди ходитимуть до нас, дивитимуться на нас і навертатимуться до нашої віри". Дерева з лісу для спорудження церкви вони не возили, а носили на плечах; та що вони наносять за день, те за ніч чорти й порозкидають геть усе. Пішли вони тоді й зайшли до одного ченця; він і не відає, що то Бог і святий Петро, а думає, що прості люди. Гомонять вони поміж собою. "Ось, — кажуть, — підрядилися ми одному чоловікові збудувати церкву на горі, аби було де Богу молитися, але демони щоразу скидають дерево з гори". Чернець і каже: "Можливо, я якось збудую ту церкву". А Бог на те: "Ну, як збудуєш, то Я тобі втричі більше заплачу".

Сидить собі чернець, Богу молиться, — і як унадились до нього з того часу чорти! Стали вони всіляко спокушати його: набіжать до церкви та як насмердять, аби він хоч засміявся... А чернець одне собі знає — весь час Богові молиться. Настав у тій країні голод — ні в кого немає хліба, Чернець став перемелювати тоді попіл на жорнах, пече з нього проскурки й роздає людям. А чорти весь час лазять до нього та не дають йому Богу молитися. Задзвонив він одного разу до церкви, накадив ладаном у капличці — позбігались чорти, заважають молитися... Чернець ну тоді ганятися за ними і спіймав-таки, нарешті, одного. Чорт благає: "Пусти, — каже, — більше я вже не піду, не піду й край!" — "Ні, — відповідає

[1] Мала Вертіївка розташована за 12 верст від м.Ніжина.

чернець, — не пущу. Наносиш мені он на ту гору дерева на церкву, тоді пущу. Тільки дивись — якщо не наносиш, то я тебе все одно знову спіймаю!" Дочекався чорт вечора, зібрав решту чортів, і наносили вони стільки дерева, що не одну, а дві церкви можна було збудувати. Приходять Бог і святий Петро. Бог і каже до ченця: "Скільки ж дати тобі за твій труд, що ти навозив дерева?" — "Я, — відповідає чернець, — нічого не хочу, а тільки нехай дасть мені Бог, щоб я знав усе, що робиться на світі". — "Ні, — каже Бог, — так не годиться, щоб ти все знав; ну, хіба, — каже, — третину". І дав Бог ченцеві тому так, що він знав третину того, що робиться на світі. Збудували вони церкву, і лишився чернець у тій церкві Богу молитися. Почали туди люди ходити, "приставать у віру", а чернець їх наставляє. Чорти бачать, що вже багато стало тих, хто увірував, прийшли до ченця й давай його спокушати: танцювали, грали на різних музичних інструментах... Чернець не звертає ні на що жодної уваги. Тоді один чорт обернувся на такого ж достоту коня, який був у ченця, прийшов і став у нього під вікном. Глянув чернець у вікно — його кінь. "Хто це, — каже, — коня мого випустив? Він ці дні застоявся, треба буде проїздити". Тільки-но подумав це, а кінь уже стоїть осідланий. "Коли б ти вже, — думає чорт, — скоріше сідав!" Бачить чернець — кінь осідланий, і вирішив, що це, певно послушник осідлав, а до стайні, де стояв у цей час його справжній кінь, і не зазирнув. Сів на чорта і їде. Щойно виїхав на двір, а чорт так одразу і шугонув угору. Підлетів ледь не під самі небеса та й питає тоді ченця: "Ну, що з тобою зробити: чи кинути тебе звідси так, щоб сам ти забився, чи — аби іншого забив?" (А чортові байдуже — чи сам чернець заб'ється, чи заб'є кого іншого — аби лиш спогрішив). "Відпусти, — каже чернець, — мене: я тобі не те що одного, а десятьох людей заб'ю, аби лиш мені ще пожити на світі". Чорт не кинув ченця, бо повірив, що той заб'є десятьох людей, опустив на землю і відпустив його. Прийшов чернець у свою келію, а там сидять послушники й журяться — де ото він подівся? Побачивши його, вони вельми зраділи. І став чернець знову, як і раніш, Богові молитися. Чорт чекав-чекав, поки він заб'є десятьох людей, та так і не дочекався. Являється до нього і не дає молитися. Знову стали чорти спокушати ченця, та нічого не можуть удіяти. Ось старший чорт і каже решті: "Давайте приймемо на себе образ

богів і влетимо до нього в келію, коли він молитиметься. Він озирнеться, погляне до нас, бо ми йому осяємо келію, задивиться, кине Богові молитися, почне з нами пити й гуляти — й тоді наша воля чинити з ним усе, що забажаємо". Осяяли вони келію. Чернець подумав, що це — янголи і дуже зрадів. Чорти йому забили памороки, він кинув читати книжку, підвівся, а вони й кажуть: "Годі вже тобі читати, сідай з нами — погуляєш. Ми до тебе прийшли в гості". Чернець зрадів, підвівся, привітався з ними — подав одному руку, другому... коли став подавати третьому, дивиться, а в них в усіх пазурі такі, як у півнів! Чернець упав і зуби вишкірив, а чорти так і загули з келії: думали, що тепер уже чернець дуба врізав. Слуги ченця почули, що в келії щось загуркотіло. Прибігли, дивляться, а чернець лежить зовсім як неживий. Вони ножем розтулили йому рота, влили в рот води, а тоді почали його відливати. Очумався нарешті чернець, підвівся: "ох, — каже, — лукаві! Що накоїли!" Вмився, помолився Богу й сів читати книжку. Біля келії ріс дуплястий дуб. Чорти підпалили того дуба — спокушають, щоб чернець вийшов гасити. Побачив чернець, що горить дуб, узяв та й закляв у ньому одного чорта; дуб раптом почав зростатися, і чорта розчавило в ньому так, що з нього потекла кров. Чорти й міркують: "Що б таке зробити з цієї крові, щоб вона не пропала." Поробили вони кочерги й почали розгрібати листя; одну частину — в один бік, а другу — в інший. І поріс на тому місці бур'ян з величезним листям. Стали приходити туди пани й почали рвати те листя, і воно їм видалося таким духмяним! Ось стали вони різати листя, палити й нюхати. Оскільки чорти розгрібали листя на два боки, то й тютюн поріс неоднаковий: з одного боку поріс "льохкий" (Nicotiana Pabacum L.), а з другого — "корінці, мархотка, листатий" (Nicotiana rustica L.). Оскільки тютюн виник із чортової крові, то його й не годиться палити... Нині вже весь світ засмердівся ним, а коли якась душа і є, можливо, праведною, то й та не піде в рай через тютюн.

Легенда, записана в с.Литвяках, виводить тютюн також з самої, так би мовити, сутності чорта. Нечистий звичайно спокушає кожного християнина, й тільки-но в церкві йде богослужіння, він уже там, і виходить з неї лише тоді, коли співають "Херувима" (Херувимський спів). Ось батюшки якось і веліли понавішувать на всіх вікнах во ім'я Господнє,

щоб нечистий не мав змоги вискочити з Божого храму. Заспівали "Херувима"; чорт хотів було вискочити з церкви, та вже ніяк не міг. Прибіг до дверей — нема як вискочити; він тоді стрибнув було у вікно, впав з усього розгону назад, заревів і здерев'янів. "Нехай собі лежить, — кажуть батюшки, — поки завершиться служба". Після служіння підняли одубілого чорта, винесли його з церкви й міркують: "Що з ним робити? Закопати? Ні, краще спалити, щоб не лишилося по ньому й сліду!" Зібрались пани дивитися. Спалили чорта — і раптом на тому місці, де згорів дощенту чорт, виявили не попіл, а насіння. "Що за насіння таке?" — радяться поміж себе пани. Ось один пан забрав його й посіяв у себе вдома, щоб подивитися, що виросте з того насіння. Зорали великі такі грядки й засіяли їх. Поросла трава. З'їхались усі пани, дивляться — поросла якась трава, а хтозна, для чого вона придатна! Коли під'їздить до них чужий пан. "Здорові були, панове! Чого ви тут ходите?" — "Та ось ніяк не втямимо, що це за трава така?" — "Трава ця — дуже гарна, дуже корисна для людей: її добре палити кожній людині — зразу відчує в собі особливу бадьорість". І розповів тоді той чужий пан, як треба доглядати за тютюном, як і пасинкувати його. По тому попрощався й каже до свого кучера: "Не журись, брате: наша *хвамилія* не пропала: не пішла в ніщо — скрізь уживатимуть тепер тютюн". А той чужий пан та був сам чорт.

За легендою, записаною в Білгородському повіті, про тютюн наснилось одному чоловікові вві сні. Ходив цей чоловік по монастирях Богу молитися. Прийшов він раз до якогось монастиря, й побачив у тій слободі чи в тому місті розквітлий тютюн. І сниться йому вночі: квітне картопля, на картоплі ростуть яблука, і хтось каже до нього: "Назбирай тих яблучок, закопай їх у гарячий гній — виросте розсада; посади тоді розсаду на грядках і весь час поливай і поливай... Тоді виросте в тебе щось надзвичайне."

Той чоловік так і зробив: нарвав яблучок, закопав їх у гарячий гній і щодня раз у раз ходить і дивиться, коли з'явиться розсада. Приходить на дванадцятий день, а там сидить єврей. "Чого ти, чоловіче, весь час ходиш?" — питає єврей. — "Я тут одну штучку закопав". — "Яку?" Він і давай розповідати єврею. — "Отож ти не ходи тепер шість днів, — каже єврей, — і розсада сама з'явиться". Чоловік той не ходив шість днів, і розсада справді сама з'явилась. Скопав він тоді

невеличку грядочку, висадив розсаду та весь час поливає й поливає. Бачать це люди і питають його, в чому справа? "Вам не питати, мені не відповідати", — відказав він. А одна дівчина — напевно, Свята Неділя — й каже: "Хіба ж це Бог дав? Це не Бог дав! Якому Богу молився, той і дав, а це не Боже!" — "Що ж мені робити?" — "Якщо хочеш порятунку своєї душі, то відмовся від цього, а якщо хочеш стати багатієм, то продовжуй: кого просив, той тобі й дасть". — "А, що Бог дасть!" — "Це не Бог. Бог на небесах, а твій бог у свинячому хліві стоїть?" — "Як би то не було, а я тебе не послухаюсь!" — мовив чоловік і пішов у свинячий хлів поглянути, чи правду казала дівчина. Справді, у свинячому хліві стоїть лукавий, весь у золоті, й каже: "І ти, чоловіче, будеш увесь у золоті". — "Чого я хотів, те мені Бог і дав!" — "Тут Бога немає. Будь мені товаришем, — своєї правив лукавий, — нікого не слухай, а весь час поливай і поливай розсаду. Як виросте, листя обламай, а насіння приберігай — будеш великим багатієм".

За іншими легендами, чорт дає людям тютюн уже в цілком готовому вигляді, й сам навчає їх палити й нюхати. Так, наприклад, за однією місцевою розповіддю, чорти заманюють селянина, який ішов до церкви, в ліс, дарують йому люльку й навчають палити.

Легенда, записана в Олександрівському повіті, пов'язує початок паління й нюхання з початком споживання горілки й веде його від пустельника, якого спокусив на все це лукавий. Колись у Запорозьких пущах жив пустельник. Довго він там жив, і стало йому, нарешті, сумно самому: не їсть, не п'є, не молиться. Ось лукавий прийняв на себе образ людини і являється до пустельника. "Чому ти, пустельнику, — питає, — зажурився?" — "Тому, — каже, — що одним один у пущах: сумно". — "На тобі коробочку з порошком: понюхаєш — і здасться тобі, наче ти вдвох з кимось". Пішов нечистий. Потягнув пустельник носом порошку раз, другий, третій — чхнув і йому стало весело. Другого дня знову приходить нечистий. "А що, — питає, — як?" — "Весело, — відповідає пустельник, — наче вдвох." — "Та ось на тобі зілля й люльку: запалиш — і стане тобі так, немов утрьох". Запалив пустельник — стало йому веселіше, ніж було. Приходить нечистий і третього дня. "Ну, що, — питає, — як?" —"Весело, — відповідає пустельник, — немов утрьох". — "То на ось

тобі посудину з краплями: як вип'єш — почуватимешся, наче вдесятьох". Щез лукавий. Випив пустельник — і стало йому, наче вдесятьох: як заспіває, як заграє, як підніме поли та як пуститься гопака навприсядки!..

Є на Україні ще один погляд на нечисте походження тютюну: він виріс, кажуть, з тіла тої блудниці, яка зняла Предтечі голову. Легенди, які наводилися досі, наполягаючи на нечистому походженні тютюну, тим самим гаряче протестують проти його паління й нюхання. Однак і те й друге (останнє здебільшого серед хліборобів-орачів), як ми зазначили вже, ввійшло мало не в плоть і кров українця, й нині вже ніхто майже не витрушує, йдучи до церкви, усе чисто з кишень — всілякі рештки й ознаки тютюну, а тим паче не вдягає нових, не "опоганених" тютюном, штанів, як це робилося "куріями" за давніх часів. Ось чому поряд з наведеними вище легендами на Україні є й такі про походження тютюну, з яких випливає висновок, що в курінні нема ані гріха, ані спасіння. Така, приміром, легенда, записана п.Катрухіним у залізничному потягу зі слів одного сивого діда. Легенда ця являє собою своєрідну народну переробку відомого біблійного епізоду про ганебне осквернення старшим сином Давида Амноном рідної своєї сестри Тамари і про криваву помсту за сестру Авессалома (Друга книга царів, розділ 13). Ось ця найвищою мірою оригінальна легенда.

Було це дуже давно. Далеко не за пам'яті не лише батьків чи дідів, а навіть і прадідів, царював у якійсь землі цар Давид. Був у нього одним один син на ім'я... (імені оповідач ніяк не міг пригадати — "якесь чуже"). Була в царя, з-поміж іншої челяді, одна дівчина, яка прислужувала цариці. Така з себе гарна, така брава, така краля, що й сказати не можна; кращої за неї не було в усьому царстві тому ні поміж паннами, ні поміж простолюдинками. Тому нема нічого дивного, що в неї дуже закохався царенко. Закохався він, і утнув дуже некрасиву штуку. Раптом захворів ні з того ні з сього, але хвороба була не справжньою, а вдаваною. Захворів так, що й з кімнати своєї не виходив: "Не можу, — каже, — і порогу переступити". Настав час обіду. Запрошують його, як це заведено, до спільного столу. — "Нічого, — каже, — не хочу, не можу навіть дивитися на їжу". Не йде. Почув про те Давид і каже своїй жінці, цариці: "Ти б, стара, послала синові хоч печеного яблучка. Може, він з'їв би чого-небудь солоденького, смач

ненького, бо ж не можна хоча б то й хворій людині не їсти нічого: здоровий — і той без їжі заслабне зовсім, а хворий і поготів". Послухалась цариця, виконала волю чоловіка: в ту ж хвилину заходилася, спрягла два яблучка, поклала їх на срібну тарілочку, і, гукнувши красуню-служницю, веліла їй віднести те синові. Понесла вона. Царенко взяв яблучка і велів красуні зачекати, доки він з'їсть їх, щоб, значить, потім посуд прибрала, а сам тим часом гукнув вартового, який завжди стоїть біля царських покоїв, і віддав йому суворий наказ, щоб невідступно стояв біля дверей і нікого ні під яким приводом не впускав до нього. Віддавши цей наказ, царенко вчинив тоді ганебну наругу над красунею. Через якийсь час дівчина вибігла з кімнати царенка і, голосячи на весь двір, попрямувала до царя скаржитися. Вислухав її Давид і, жаліючи свого сина (тому що в давні часи хоч і не так було, як нині, а все ж за такий злочин карали на смерть), велів їй мовчати й нікому не розповідати про те, що сталось, ні слова, за що обіцяв щедро винагородити її грошима та всім іншим. Річ у тому, що цар більше вогню боявся суддів, щоб вони — не дай Боже — не довідались якось: судді були такі, що коли тільки довідаються, то неодмінно притягнуть до законної відповідальності — не зважать, що царський син, скажуть: "Закон". А проти цього й сам цар нічого не вдіє. Чого Давид боявся, те й сталося: якби знав про це один чоловік чи два, то ще, либонь, справу якось і можна було б зам'яти, а то ж скільки людей бачило, як дівчина бігла від царенка з розкуйовдженим волоссям й голосінням; усі, звичайно, відразу ж зрозуміли, в чому річ, і розблаговістили по усіх усюдах — адже ж язик без кісток. Так справа дійшла, нарешті, й до суддів. Довідалися вони й зраділи. "Подавай його, — кажуть, — сюди: будемо судити!" І притягли царенка до суду. Судили оце вони, судили, і присудили відтяти йому голову. Стратили царенка й поховали за містом, у степу, наче харцизяку якогось. А дівчина після цього стала наче не сповна розуму, як причинна. Плаче, тужить, І цілий день плаче, і цілу ніч плаче. Нічого з нею не можуть удіяти. Нічим не можуть її заспокоїти. Її страшенно вразило те, що через неї стратили людину — та не якусь там, а самого царського сина. Тільки зайде на світанок, а вона вже й іде за місто, на могилку. Впаде крижем на неї, і тужить-розливається, так що довкола стогін стоїть. Плаче і весь час благає страченого царенка, аби

пробачив її; а сльози з очей, наче вода з джерела, так і течуть, так і ллються на землю. Поливає вона ними щодня ту могилку. І виросла з її сліз оцих на могилці у царенка рослинка, така гарна, зелена, висока та кучерява, мов капуста. Дівчина тоді й благає Бога: "Господи, — каже, — якщо Ти й він пробачили мені за мою провину, що так гнітить мене, то зроби, щоб рослину, яка зросла з моїх сліз, полюбили всі люди на світі!" Зглянувся Господь на ці її молитви і зробив так, як вона просила: полюбили ту рослину всі люди, які живуть на землі...

А звідки пішла сама назва цієї рослини, то от звідки. Був у тієї дівчини маленький песик — цуцик, з породистих, що пани тримають у покоях. Цуцик оцей скрізь за нею бігав. Куди, бувало, не піде вона, й цуцик за нею слідком. Ходив цуцик і на могилку за нею. Коли зросла та рослина, цуцик забіжить під неї, й почне вовтузитися в ній і топтати її. А дівчина все, бувало, жене його звідти, щоб не псував трави, й гукає до нього: тю, тю, тю, тю, тю, тю! Через те рослина ця й стала зватися тютюном.[1]

— Ось тепер і розсудіть самі, — завершив оповідач, — гріх чи не гріх палити? Нема в палінні жодного гріха, нема й порятунку.

І отак дивляться на паління в багатьох місцевостях України. У Старобільському повіті, наприклад, кажуть, що хто палить, але не плює при цьому, той гріха не чинить, але хто палить і плює, той не омине пекла, тому що земля всім нам мати: ми всі із землі, землею живемо і в землю знову підемо, і того земля не прийме, хто на неї плює.

Так само двоїстий на Україні погляд і на нюхання тютюну. Легенда, записана в Олександрівському повіті, веде початок нюхання все від тих же чортів. Померла, — говорить легенда, — в чорта мати. Поклав він її й позганяв усіх чортів голосити. Зібрались курії з люльками, а нюхарі з ріжками (на

[1] Про походжеиия иазви тютюну иам особисто довелося чути в Бердяиському повіті таку оповідь. Зупиились у степу чумаки й почали варити вечерю иа могилці, яка поросла якоюсь особливою травою. Коли потім трава ця від вогию підсохла й загорілась, один чумак, вражений иевідомим доти ароматом, що поширювався довкіл, з подиву вигукнув : "Ти ба!" Нерозчувши, як слід, другий чумак, украй здивований, перепитав: "Табак?" — "Тю-тю" — "затюкав" иа иього перший. — "Тютюн?" — знову спаителичеио перепитав той, зиов не розчувши. З того часу і стали називати иововідкрите зілля табаком і тютюиом.

Україні в давні часи нюхальний тютюн носили переважно в ріжках, а згодом уже — в тавлинках). Ось курії сіли в рядочок біля чортової матері, а нюхарі — в другий. Курій що потягне з люльки, то й плюне чортовій матері межи очі — так усю її й обплювали; нюхарі сидять собі смирненько, і коли потягне якийсь тютюну з ріжка, то з очей покотяться сльози, наче він плаче. Дивиться чорт, дивиться та й каже: "Добра це річ — нюхати тютюн: і себе повеселиш, і за іншим поплачеш". Дізнались люди, що чорт похвалив нюхарів, і давай і собі товкти тютюн та потягувати з ріжка, як ті чорти, що голосили за чортовою матір'ю.

Втім, П.В.Шейн, грунтуючись на цій легенді, а Ів.Манжура — на записаній ним в Олександрівському повіті приказці про нюхарів, доходять досить поспішного висновку, ніби нюхання тютюну вважалось на Україні чимось негожим і навіть зневажалось, тоді як паління було ознакою молодецтва і, так би мовити, гарного тону. Ні про негожість, ні про зневагу в даному разі не може бути й мови. Курії добродушно насміхалися й насміхаються з нюхарів, нюхарі — з куріїв, та й годі. Головним приводом для глузування куріїв над нюхарями була неохайність останніх, які після нюхання звичайно ніколи майже не втираються; та на втіху їхню у Старобільському повіті кажуть, що хто нюхає і не втирається, той не чинить гріха: з нього сміються люди й засуджують його, і тим самим беруть з нього гріх на себе.

А в Білгородському повіті кажуть, що на нюхання тютюну навіть благословила Сама Пресвята Богородиця. Якось заболіла голова в Божої Матері. Понюхала Вона тютюну, й голова перестала боліти. Божа Матір і каже тоді: "В Мене від нюхання голова вже не болить, нехай же увесь хрещений світ користується цим засобом, від якого в Мене перестала голова боліти".

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ ПРО ДЕРЕВА Й КУЩІ

Легенд і переказів про дерева й кущі збереглося на Україні дуже мало, причому джерелом їхнім є здебільшого ті чи інші апокрифи. Саме походження лісу народ у Подільській губернії пов'язує з прокляттям Богом змія після гріхопадіння прабатьків; доти лісу зовсім не було, а росла скрізь (за винятком, звичайно, раю) лише сама трава. Коли Господь прокляв змія, він одразу ж пішов попід землю, і куди він пішов, там усюди заросла земля лісом. Оскільки і згодом для зростання лісу від людини не вимагалося жодних особливих зусиль, то в народі вкорінився погляд на ліс як на Bonum nullius, внаслідок чого крадіж лісу, а надто панського — і до того ж на дрова, не вважається навіть більш чи менш вартим осуду чи негожим; мати-земля родить його на загальну потребу всіх і кожного. Такий погляд на ліс поширений і серед багатьох інших народів. Навіть педантичні щодо чужої власності німці й ті (приміром, в околицях Берліна) вважають, що ліс не має господаря, і тому красти його — аж ніяк не злочин. "Ліс росте для всіх", — кажуть прусські селяни.

А в Старобільському повіті вважають, що всі дерева — лісові, паркові та фруктові — саджав і сіяв Сам Господь на потребу людини.

Щодо фруктових дерев нам не доводилось в етнографічних збірниках і матеріалах зустрічати ніяких легенд і переказів, а стосовно решти дерев, то, за кількістю народних пересудів, перше місце має бути відведене, безперечно, осиці (Populus Tremula L.).

Осика створена Богом і спочатку нічим особливо не вирізнялася з-поміж решти дерев. Новий, так би мовити, період історії її починається з пришестя у світ Христа Спасителя. Властивість листя осики тремтіти навіть тоді, коли ані шелесне в природі жоден вітерець, змусило народ вважати це дерево заклятим, проклятим. Проклято осику Богом за те, що не вклонилася Пресвятій Богородиці під час утечі Святого Сімейства до Єгипту. За другим варіантом (Житомирський повіт), її проклято Богом, і в неї повсякчас тремтить листя тому, що коли Йосиф і Пресвята Діва Марія втікали до Єгипту, то, з наближенням воїнів, посланих за ними на-

вздогін Іродом, вони сховалися під осику. І ось, тоді як усі дерева при цьому зовсім позамовкали, одна лиш осика й далі шелестіла листям. У Старобільському повіті кажуть, що незадовго до Своїх хресних страждань і смерті Спаситель сховався якось під осикою від "жидів", які хотіли схопити Його. Осика раптом як зашелестить листям при цілковитій тиші, що панувала скрізь у природі! Спаситель злякався і прокляв її, мовивши: "А щоб ти шелестіла і з вітром, і без вітру!" Та найбільш поширене на Україні, як і в німців, і в сербів, повір'я, ніби листя осичини тремтить тому, що на ній повісився Іуда Іскаріотський.[1] Спершу він хотів було повіситися на березі, але та так злякалася, щó аж побіліла, чому в неї й нині кора біла. За другим варіантом, Іуда прибіг спочатку до груші й хотів було на ній повіситися, але груша виявилася надто колючою. Тоді він підійшов до осичини й удавився на ній. Ото через те осика й тепер так тремтить; груша також тремтить і труситься, але не так сильно, як осика. Г.Біньковський записав у Заславському повіті ще один варіант, поширений також і в Литві. Жили колись дві відьми: мати і донька. Вони мали дуже велику відьомську силу і геть не ладили одна з одною, одна одну люто ненавиділи і одна одній весь час шкодили. Раз якось мати заманила до себе дочку і вбила її, до того ж тіло порозтинала на шматки і порозвішувала їх по всіх деревах. Не повісила тільки на осиці. Осика затремтіла від заздрощів і люті, і відтоді тремтить і труситься від люті й понині.

Як прокляте дерево, осика ніколи не застосовується при спорудженні будинків, бо в противному разі, вся родина тремтітиме день і ніч од хвороби, як тремтить осика. Так само гріх осиковою палицею бити скотину і людей, які зразу ж "скрутяться".

Як дерево прокляте й нечисте, осика водночас є найкращим і найнадійнішим оберегом від усякої нечисті і погані: чортів, відьом, чаклунів, небіжчиків, упирів тощо. Найбільшої шкоди в господарстві відьми завдають тим, що забираються по ночах до корівників, видоюють корів і тим

---

[1] Про людину, котра чомусь тремтить і труситься, на Волині кажуть: "труситься, як осичина"; про злих людей "його (треба) повісити на сухій осиці"; "бодай (він) повісився на сухій осиці".

геть псують їх. Якщо зробити весь тин, або огорожу навколо обори, або загороди, де стоять вночі корови, з осикових кілків і ворин або вкопати хоча б декілька осикових кілків у неї, то відьма не пройде крізь такий тин, і корови будуть застраховані від зіпсуття нею (Заславський та Старокостянтинівський повіти); принаймні можна обмежитися втиканням осикових гілочок у тин загороди (Старобільський повіт) або тим, щоб був осиковим хоча б кіл, до якого прив'язують корову (Старокостянтинівський повіт). У деяких селах Старокостянтинівського повіту, з метою забезпеки од відьом корів і телят, одягають тим і другим на шию обручі з молодих осикових лозин, підкурюють вим'я корів осиковою корою й листям. Для охорони помешкання й людини од відьом тримають у хаті осику (з тією ж метою тримають у хаті ще кропиву, горобину, освячені в церкві вербові гілки) і носять при собі маленькі осикові цурки. З осиковою лозиною в руках у будь-який час ночі можна йти, куди завгодно: до такої людини не підступить ніяка нечисть або погань (Старокостянтинівський повіт).

Якщо помре відьма або упир, то, аби вони не вештались по ночах і не полохали людей, треба, — кажуть у Старокостянтинівському повіті, — зробити на труні, або домовині, все віко чи хоча б частину його з осикової дошки. Таке віко не випустить з домовини відьми чи упиря, які не зможуть підняти його, і тому не вставатимуть з могили. Якщо на вікнах та біля дверей, коли ходить небіжчик, покласти по шматку осики, то небіжчик нізащо не піде в хату.

Нарешті, осика відіграє вельми важливу роль у народній медицині, в практиці сільських бабок, знахарок і шептух, які дають хворим на різні хвороби осикову кору (п'ють від лихоманки), осикове листя, осиковий корінь.

До проклятих Богом дерев належить також верба (Salix fragilis L.; в деяких місцевостях — лоза, Salix Cargaea L.). Проклята вона Богом за те, що з неї було зроблено цвяхи, якими "жиди" збивали хреста для розп'яття Спасителя (Ушицький повіт). За те її точить черва. В сухій вербі сидять чорти (Вінницький повіт), як говорить про те й українське прислів'я: "Закохався, як чорт в суху вербу".

І навпаки, сосна (Pinus sylvestris L.) й липа (Tilia parviflora Ehrh.; сріблиста — Tilia argentea Dc.) вважаються

на Україні благословенними деревами. Сосну Господь благословив за те, що деревина її виявилась непридатною на цвяхи при хресних стражданнях Спасителя (Холмська Русь). Липі Господь надав особливої сили — відвертати прокляття, які вимовляються жінками на чоловіків. Ці прокляття липа приймає на себе, через що на ній і буває так багато наростів (Літинський повіт). Липою не можна бити худоби — здохне (Старобільський повіт).[1]

З кущів окремі народні українські перекази відзначили лише бузину, шипшину, глід і чай.

Бузина (Sambucus nigra L.; червона — Sambucus racemosa L.) — кущ нечистий (Вінницький і Проскурівський повіти). Її насадив сам чорт і тепер увесь час сидить під нею (Літинський повіт). На тому місці, де є старий корч бузини, не можна нічого будувати, бо це місце — оселя чорта (Вінницький і Проскурівський повіти). Бузини не слід ні рубати, ні викопувати, щоб не дратувати чорта і тим не накликати на себе лиха (Літинський повіт). Не можна й знищувати коріння її: сміливцеві, який ризикне зробити це, скорчить руки й ноги (Вінницький і Проскурівський повіти), або ж він весь час нездужатиме (Холмська Русь). Бузину проклято Богом тому, що на ній начебто повісився Іуда-зрадник. У Канівському повіті кажуть, що на бузині раніше не було ягід, а стали родити на бузині ягоди після того, як на ній кати повісили святу великомученицю Варвару, причому скребли тіло її залізними скребками. Мабуть, переказ цей виник під впливом житія святої великомучениці Варвари і зовнішнього вигляду ягідних бростей бузини, які дещо нагадують собою скребки з краплями крові.

Шипшина (Rosa canina L.) і глід (Crathaegus monogyna Jacg.) створені лукавим для того, щоб люди лаялись і грішили, коли вколються ними (Старобільський повіт).

Про походження чаю в Олександрівському повіті є така легенда. Був один пустельник. Рятувався він у пустелі, і став його диявол спокушати, та нічого з його підступів не виходило. Тоді диявол став йому "вії напускать"; так напустив, що

[1] Про вільху дивіться розділ "Українські легенди про створення Адама і Єви".

несила йому й на світ Божий глянути. Пустельник узяв та й поодривав ті вії і закопав їх у землю: "Якщо, — каже, — Богу треба буде, то з цих вій щось добре виросте". Пішов він згодом через якийсь там час подивитися; дивиться, а з них виріс чай. Ось чому чай не гріх пити, — робить висновок легенда, а тютюн палити — гріх.

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ ПРО СВІЙСЬКИХ ТВАРИН

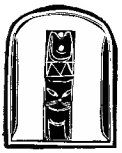

походження свійських тварин, їхні характерні особливості, іноді й самий зовнішній вигляд оточені багатьма українськими легендами та переказами. До того ж, більшість перебуває в щонайщільнішому й найбезпосереднішому зв'язку з тими чи іншими апокрифами, а деякі грунтуються на давніх релігійно-міфічних поглядах народу на природу.

Кінь (свійський — Equus caballus) — це, як ми знаємо вже, перетворений янголом, за велінням Господа, диявол.[1] В Ушицькому повіті кажуть, що диявол взагалі може перетворюватися на всяких тварин. І ось, коли він якось обернувся конем, "Господь так його благословив", що він уже навіки й лишився конем. Особливістю коня, яка впадає в око, між іншим, є те, що він безперервно їсть і ніколи не наїдається. Особливість ця є наслідком прокляття коня. Коли Господь народився на землі, то покладений був у ясла. Віл не тільки не торкався до жодної стеблинки сіна з ясел, але ще й зігрівав Богодитину своїм диханням. А кінь, що стояв з другого боку, повисмикував усе сіно, яке лиш було в яслах. Тоді Пресвята Богородиця промовила: "Тож будеш ти, добрий волику, завжди ситим у Бога; а ти, коню, будеш завжди голодним, хоч і їстимеш досхочу". І дійсно, ці слова Богоматері справдилися: кінь, скільки не їсть, завжди голодний; а віл, якщо голодний, може задовольнитися ремиганням (Подільська губернія).

Про ненажерливість коня кажуть ще й таке (Луцький повіт). Коли всі звірі прийшли вклонитися новонародженому Спасителю, кінь, підступивши до сіна, на яке покладено було Богодитину, заходився те сіно їсти, за віщо й приречений Господом на вічну ненажерливість.

А в Старобільському повіті і той, і інший перекази дещо перекручені, але при цьому доповнені новою подробицею. Спаситель прокляв коня за те, що коли Він переховувався од "жидів" і забрався в ясла, кінь своєю мордою повикидав звідти усе сіно і таким чином відкрив переслідувачам Спасителя. Як проклятий Богом, кінь не годиться в їжу. Коні перебувають під заступництвом святого великомученика Георгія Побідоносця, який захищає їх од вовчого нападу. 23 квітня (за старим стилем. — *Ред.)* підстригають лошатам гриви й

---

[1] Дивіться розділ "Українські легенди про життя перших людей по вигнанні їх з раю та про рукописання Адамове".

хвости і випускають їх на пасовисько до сходу сонця, на росу (Житомирський повіт). Найкращих коней подобає домовик, який заплітає їм гриву в косиці і їздить на них цілу ніч верхи у стайні, так що врешті-решт може геть загнати коня. Тому в стайні разом з конем ставлять цапа або підвішують до стелі вбиту ворону, сову чи сороку, на яких домовик і їздить (Харківський та Старобільський повіти). Якщо домовик заплітає коневі гриву — значить, він (кінь або масть його) прийшовся до дому.

У стайні на порозі прибивають підкову або цвях, щоб злодії не вкрали коня. Через те місце, де качався кінь, не слід переходити: "лишай нападе"; а якщо трапиться кому перейти ненароком, то він мусить тричі сплюнути й сказати: "Нехай тоді мене лишай нападе, як кінь (жеребець) лоша приведе". Кінь за дванадцять днів наперед чує весілля або весну: "чує на себе лиху годину", що він матиме тяжку роботу (Чернігівська губернія).

Воли (Bos) і віслюки (свійський — Equus asinus) створені Богом і вважаються благословенними за те, що, коли новонароджену Богодитину було покладено до ясел, воли й віслюки вкривали Її соломою і зігрівали своїм диханням (Подільська губернія, Літинський повіт). Воли напередодні Нового року (в Луцькому повіті — напередодні Різдва Христового) набувають здатності розмовляти людською мовою.

Один господар, довідавшись од людей про те, що воли проти Нового року розмовляють між собою людським голосом, вирішив підслухати їхні розмови. Ось і заліг він на ніч у яслах. Лежав так він, може, до півночі, — нічого не чути. Тихо в оборі (у воловнику, в загороді), воли полягали, ремигають собі. Лежали воли, лежали, а тоді один раптом підводиться. А другий і каже до нього: "Чого ти не лежиш, нащо ноги томиш?" Господар в яслах нашорошив вуха і слухає. Той віл, що підвівся, каже: "Як то ми далі житимемо, адже в нашого господаря дуже мало сіна? А до весни ще далеко, то чим же він нас прогодує?" А господар все слухає та дивується. Ті воли, що лежали, кажуть: "Нічого, що в нашого господаря мало сіна; є ще в нього ціла скирта соломи, що вже три роки як стоїть. Цією соломою господар і годуватиме нас до нового сіна. Якби він обмолотив цю скирту, то набрав би ще корців (корець дорівнює чотирьом мірам) зо два жита. Ну, та господар не обмолочуватиме тієї соломи, бо, як тільки обмолотить, то й помре; лише тим ми і поживимося, що в соломі лишилося де-не-де зернятко". Отак це розмовляють між собою воли, а

господар все те чує. Може, в ті часи жито було дороге — платили, оце як і зараз, по три карбованці за корець, — тільки господар замислився — хочеться йому обмолотити ту солому. Міркує: "Обмолочу та продам — ось і куплю волам сіна". До того ж, він чув, що казали воли, страшно молотити! Крутивсь, крутивсь господар, а тоді не стерпів-таки: "Де, — думає, — валяються два корці жита?" Одразу ж умовив молотьбитів: змолотили солому. Вимолотили вони й зерно, однак господар справді потім недовго й жив: як говорили воли, так і збулося (Київська губернія).

У Літинському повіті записано таку оповідь. Один дуже скупий чоловік, маючи намір пересвідчитися в тому, чи справді воли розмовляють між собою людською мовою напередодні Нового року, сховався звечора до волів у ясла. Незабаром він справді почув розмову їхню. Воли говорили один одному: "Нічого нам їсти: господар сам усе поїв. Ляжемо хоч перепочинемо, бо завтра повеземо свого господаря на цвинтар". Господар дійсно наступного дня помер. Під впливом цієї і подібних оповідей на Україні особливо дбають про те, щоб добре нагодувати волів напередодні Нового року.

Не можна бити волів коромислом, бо вони ревітимуть та бігатимуть. Не слід палицею проводити хреста на землі, а також не годиться заступом і сапою, або "тяпкою дзьобать" (бити, рубати) землю: якщо ступить на таке місце рогата худоба, то буде кульгати. Якщо загублених волів, а так само іншої свійської худоби, ніхто не нагляне, тобто не побачить, то вони можуть прожити у степу або в лісі декілька днів неушкодженими, тобто їх не займе ані вовк, ані будь-який інший хижий звір.

Особливим піклуванням і доглядом на Україні користується корова — поїльниця і годувальниця селянської родини. З коровою слід поводитися лагідно і навіть шанобливо. На Великдень у Новгород-Сіверському повіті з нею христосуються, дають "святості", тверде вим'я мастять "четверговим" яєчком, підкурюють смирною та ін. Залишаючи корову доїти, дають їй хліба-солі — "одхідного", як робітнику при розрахунку. Корова дуже чутлива до "лихого ока", через що у селах не можна завести хорошу корову, а в місті можна, бо тут менше людей з "лихим оком". Коли в корови зіпсується молоко, стане червоним, треба її видоїти й вилити це молоко на тому ж місці, тоді підкурити корову чимось "свяченим" — і причина обов'язково минеться, якщо лиш нікому про те не розповідати, а то корова ходитиме зуроченою до весни. А

навесні слід узяти паличку з клечальної осики (гілка осики, якою прикрашали хату на Трійцю — Зелену неділю), зрубану першою в суботу проти Зеленої неділі, і нею гнати корову перший раз у череду. Тоді можна впізнати й ту відьму, яка зурочила корову: вона прийде й проситиме осикову паличку. Те, від чого корова стала причинною, на цей раз зникне вже безслідно. Коли корова отелиться, дають їй з'їсти великодню шишку, "щоб смирна була", а також просвердлюють їй ріг, насипають туди освяченого маку і забивають отвір осиковим кілочком, "щоб добра на молоко була і щоб відьма не портила" (Старобільський повіт).

Верблюди (дромадер — Camelus dromadarius; двогорбий — Camelus bactrianus) — це Петрові вівці. Мабуть, таке вірування виникло через схожість морди верблюда на морду вівці.

Овець (Ovis) створив Господь і благословив у їжу людям за те, що вони кормом і своєю вовною прикрили Його, коли Він ховався від "жидів" (Старобільський повіт).

Свійську козу (Сарга) в одних місцевостях (Могилів-Подільський) вважають невдалою спробою чорта створити, наслідуючи Бога, корову. При цьому чорт, зліпивши козу, ніяк не міг дати їй життя. Коли ж Бог, на прохання чорта, дав їй життя і коза побігла, чорт, аби якомога ближче розгледіти її, схопив козу за хвіст і ненароком одірвав його. Так коза й залишилася назавжди з одірваним хвостом (Старобільський повіт). На доказ створення кози чортом кажуть, що від кози відьма ніколи не може відібрати молока, навпаки, вона навіть боїться кози; водночас якщо козу окропити свяченою водою, вона зараз же пропаде (Літинський повіт). Чорт полюбляє бавитися з козою як зі своїм створінням, а тому її вважають за потрібне тримати, для забави чортові, у стайнях, — в такому разі він кидає мучити коней (Житомирський повіт). Дику козу чорт прижив зі своєю жінкою; тому є приказка: "тебе десь чорт сплодив на дикій козі".

У Куп'янському повіті, як ми вже знаємо,[1] збереглася легенда про створення цапа дияволом за образом і подобою своєю. Дивно, що до буквальності схожу легенду записано і в Литві (Росієнський повіт), з одним лише додатком, що Бог вдихає життя в цапа на прохання чорта-кіпшаса крізь стри-

[1] Дивіться розділ "Українські легенди про створення Адама і Єви".

жень пір'їни. Ця, вочевидь, незначна подробиця згодилася легенді в розповіді про створення Єви.

Бог, — розповідає вона, — створивши всі предмети, живі й неживі, став ліпити з глини образ першої людини. А чорт, сидячи в той час за кущем, казав про себе: "Бог почав учитися ліпити з малих предметів, з порошинки, з камінця — і Йому легко було вчитися; але все-таки я — ліпший за Нього майстер. Хто може порівняти Його першу, малу порошинку з моїм витвором — гарним, чудовим цапом! Я тепер розумію, що Сам Бог мені заздрить. Ось Він знову почав ліпити — хтозна-що. А на вигляд чудова річ. Та я Його переплюну, мій витвір буде гарнішим". Відтак чорт сам почав ліпити, уважно придивляючись до Божої роботи. Порівняв, поладнав — і справді вийшла гарна річ. Бог завершивши Своє творіння, вдихнув йому душу, і воно стало жити. Так з'явилась перша людина — Адам. Чорт уже знав, що він своєю пір'їнкою нічого не вдіє, а тому почекав, поки Бог завершить Свою роботу. Після того, як було вдмухано душу Адаму, Богові не потрібна була більше пір'їнка, і Він її кудись поклав. А чорт цього лиш і чекав. Тільки-но Бог одійшов убік, чорт узяв Його пір'їнку і вдмухнув душу своєму творінню. Зліплене чортом творіння ожило, бо в пір'їнці лишилось трошки Божого духу, а решту чорт додав уже свого. Так з'явилася на світ Єва. Адам, угледівши Єву, ніколи вже більше не відходив од неї; і Бог нічого не міг удіяти... Ось чому жінка, отримавши свою життєвість од змішаного духу Бога і чорта, буває доброю і простою, а іноді й злою.

Про походження свиней (справжня — Sus) в різних місцевостях України збереглися різні легенди. В Ушицькому повіті кажуть, що свиней створив Бог із землі на користь людині. А в Літинському повіті свиню вважають перевертнем (вовкулакою) "жидівки". Під час земного життя Спасителя "жиди" якось, спокушаючи Його, накрили "жидівку ночвами" й запитали: "Якщо Ти — Бог, то відгадай, що сховано під ночвами?" Спаситель, як Бог, знав, звісно, що під ночвами — "жидівка", але, щоб покарати тих, хто випробовував Його, відповів: "Під ночвами — свиня". І з "жидівки" справді зробилася свиня. Тепер свиню називають "жидівською тіткою", і "жиди" не їдять свинини, як свого тіла. У Харківському повіті ця легенда переповідається в трохи зміненому вигляді. Коли ходив Спаситель по землі, то зайшов Він якось до "жида". А "жид" сховав жінку й дітей під ночви та й каже: "Якщо Ти — Бог, то відгадай, що там?" — "А що

ж там?“ — відповідає Спаситель — “Свині“. Підняли ночви, коли там — свиня з поросятами. Ото через те “жиди“ й не їдять свинини.

Ці легенди, вочевидь, є відлунням одного з епізодів в апокрифічному Evangelium Infantiae — “Дитинстві Ісуса Христа“, де розповідається про тимчасове перетворення Господом дітей на козенят. А в гасконській казці мова йде про те, що раз якось Господь зайшов у дім до однієї жінки. Тут він почув у сусідній кімнаті галас, який зчинили діти, й запитав, хто там галасує. “Там мої поросята“, — розповіла жінка, і діти її обернулися на поросят. Мати кинулась навздогін за Спасителем, який вже пішов собі, із благанням, щоб Він повернув дітям людську подобу. Спаситель виконав її прохання, та при цьому попередив, щоб вона надалі ніколи не брехала.

Питання про те, чому Господь благословив свинину в їжу людині і чому прийнято освячувати на Великдень свиняче сало й поросят, розв'язує легенда, записана в Маріупольському повіті. Коли Христа шукали “жиди“, Він сховався від переслідувачів в ясла з сіном. Коні зверху з'їли сіно, тоді Христос заховався глибше. Кури розгрібали сіно й вигребли Христа. “Жиди“ схопили Його й стали було мучити. Христу вдалося якось визволитися, і Він сховався в солому. Свині нумо рити ту солому, і зарили Його ще глибше. Ось чому “жиди“ тепер такі ласі до курей, а свиней зовсім не їдять. Нам, хрещеним, Бог благословив свинину, через що ми й освячуємо сало (і поросят) з паскою.

Загодовувати свиню належить тому, хто сам багато їсть; доглядати за нею протягом годівлі має одна людина. І те й інше роблять для того, щоб свиня швидше й дужче тлустішала. Є такі знахарки, котрі замовляють на хлібі й дають його потім з'їсти свині, щоб вона добре їла і швидко годилася на сало.

У Старобільському повіті розповідають, що одна жінка нашептала на скибці хліба, поклала його на стіл, щоб дати потім кабанові, аби він через два місяці уже був готовий. Маленький син знахарки схопив нашептану скибку і з'їв. Після цього він став так багато їсти й так сильно жиріти, що через два місяці, коли надійшов призначений для забою кабана час, помер від ожиріння.

Собака (дворовий — Canis familiaris domesticus) створений дияволом з глини (Ушицький повіт); проте він є найближчою до людини твариною і єдиним його вірним і

надійним другом. Зліпивши першу людину й лишивши її просушуватися на сонці, Господь приставляє сторожувати собаку. Щоправда, він виявився цього разу поганим сторожем; правда й те, що легенди не забули відзначити жадібність "блукаючих" (бездомних — тих, що не мають господаря) собак, які не проти, аби поживитися всім, що лиш погано, без догляду, лежить. Не повторюючись, наведемо на доповнення одну невелику легенду, записану в Харківському повіті, про те, як собака, створений спершу голим, одержав потім од Бога шерсть. Зліпив Бог людину з глини і поставив сохнути, наказавши собаці стерегти її, а Сам пішов Собі. Ось собака стеріг, стеріг, замерз і заснув (він тоді голий був, без шерсті). Йшов мимо чорт, угледів людину, роздер навпіл їй груди, нахаркав туди, тоді склав, як було, і знову поставив. Повертається Бог. Удмухнув у людину безсмертну душу, а людина раптом почала харкати. Бог тоді до собаки: "Як же ти не встеріг?" — "А я, — каже, — Господи, змерз та й заснув. Дай мені шерсть, тоді вірно стерегтиму". Бог дав йому після того шерсть, а людина так і зосталась назавжди вже з харкотинням.

У Літинському повіті, — ймовірно, під впливом біблійної оповіді про покарання пророком Єлисеєм дітей, що насміхалися з нього (Друга Книга Царів: 2, 23—24), а також під впливом апокрифічного Infantiae Evangelium і різних легенд про перетворення людей за провини на тих чи інших тварин, — вважають собаку перевертнем дитини. Коли Спаситель ходив по землі, то в одному селі хлопчик особливо переслідував Його, бігаючи за ним і гавкаючи, подібно до собаки. Спаситель прокляв хлопчика за це і перетворив його на собаку.

Легенда про те, що собака був спочатку без шерсті, а також про вміння собак деяких порід невтомно плавати і навіть пірнати, мабуть, дали початок легенді про те, що собаки перш жили у воді, і тільки згодом уже стали жити на землі. Якось ішов чоловік на полювання і, зустрівши двох звірят, запитав їх, звідки вони. Звірята відповіли: "Ми жили у воді, а тепер житимемо на землі". — "Як ви зветеся?" — спитав чоловік. — "Собаки". — "Як я можу пересвідчитися?" Собаки вийняли свої документи й показали йому. Тоді чоловік той каже до них: "Дивіться, вам дозволено жити на землі всього лиш один рік, а по закінченні цього часу знову треба йти у воду". Через рік зустрівся він знову з тими ж звірятами і став сварити їх за те, що й досі живуть на землі, коли термін вже

вийшов. "Без документа нам не можна йти у воду", — відповідали звірята. — "А де ж ваш документ? — "Ми віддали котові". — "Ходіть же й візьміть його в кота". Собаки пішли до кота і зажадали в нього свій документ, але документа в кота вже не було: його вкрали миші і з'їли. Так собаки мусили залишитися на землі й живуть на ній дотепер. Тому й нині людина переслідує собаку, собака — кішку, а кішка — мишей; і собаки, й коти, і миші завжди будуть між собою непримиренними ворогами".

Питання власне про те, чому між собаками й котами панує непримиренна ворожнеча, легендою, записаною Т.Зіньківським, розв'язується дещо інакше. Якось був такий неврожай, що гинули від голоду і люди, й собаки. Один собака пішов до Бога просити хліба. Бог дав йому потрошку всякого нив'я, дав до того ж і розписку. А в тій розписці було сказано: що сам господар їстиме, те щоб давав і собаці. Повернувся собака додому, віддав господарю все те нив'я. Господар засіяв його, — вродило. Їсть сам господар, і собаці дає те ж саме. Ходить собака подвір'ям і мокне в негоду під дощем. Приходить він до кота й каже : "На, братику-котику, тобі цю цидулочку: ти — в хаті, в сухому сидиш, то в тебе цидулочка ніколи не змокне". Сидить собі кіт у хаті, а коли надворі похолоднішало, він заліз у піч. Господиня розпалила в печі, а кіт як вистрибне звідтіля, та й забув прихопити із собою з печі розписочку.

Варить господар собі їсти, та вже більше й не дає собаці того, що сам їсть, а замішує висівки, дає помиї... Собака бачить, що господар не дає йому вже більше того, що їсть сам, прийшов до кота й питає: "А де та цидулочка, що я дав тобі на зберігання?" — "Я, — каже кіт, — сидів у печі, грівся, а господиня раптом розпалила піч. Я вискочив, та й забув у печі цидулочку, то вона там і згоріла". Відтоді собаки стали шарпати котів, і ніколи вони не можуть ужитися.

Якщо собака риє ямки, то хто-небудь помре в домі; якщо виє — буде пожежа.

Серед собак особливими властивостями вирізняється так званий ярчук. В деких місцевостях (Старобільський, Літинський повіти) будь-якого взагалі першонародженого собаку вважають ярчуком; у Луцькому повіті кажуть так: якщо перше цуценя-сука приведе перше цуценя-самку, а ця в свою чергу приведе першого цуценя-самця, то це й буде ярчук. У ярчуків є вовчий зуб, і вони страшенно люті й надзвичайно дужі. Рана від укусу ярчука дуже небезпечна, і її важко

загоїти. Ярчук бере вовка і має здатність бачити й проганяти злих духів, а також бачити відьом, яким заважає ходити в чужі корівники й видоювати з корів молоко. Виростити ярчука важко, тому що відьми до досягнення ярчуками річного віку, коли вони входять у повну силу, всіляко намагаються звести їх.

Собаку не слід убивати з рушниці: та зіпсується й не буде придатна вже для полювання. Якщо когось укусить собака, то треба засипати рану його ж перепаленою шерстю: це — найкращий і найнадійніший засіб. Хто обдере із собаки шкуру, тому цілий рік не можна ходити до церкви — гріх (Старобільський повіт), а якщо він колотиме після того кабана, то сало смердітиме.

Кіт (свійський — Felis maniculata domestica) створений Богом. Він — тварина добра і друг людини, що оберігає його від усього злого (Літинський повіт). В Ушицькому повіті про походження кота розповідають таке. Чорт, перекинувшись на мишу, плив через море, аби спокусити Єву. Пресвята Діва, побачивши це, кинула Свою рукавицю. З цієї рукавиці зробився кіт, який в ту ж хвилину зжер чорта. Отже, хоч кіт і походить з рукавиці Пресвятої Богородиці, він усе-таки — тварина нечиста, бо з'їв чорта. Він володіє деякими недобрими властивостями. У хвості в нього є отрута, що викликає в людей нежить, коли кіт нап'ється води з посудини, з якої п'є людина (Житомирський, Старобільський та Проскурівський повіти), або коли сплять з котом (Старобільський повіт). Щоб убезпечитися від цього, котові одтинають кінець хвоста (Проскурівський і Житомирський повіти). Якщо кудись ідеш, то в жодному разі не можна брати з собою кота, інакше кінь стане в дорозі (Старобільський і Таращанський повіти). До кого приблудиться кіт, та людина неодмінно зубожіє; і навпаки, якщо приблудиться собака, то це — на щастя й достаток. Коли кішка перебіжить дорогу, то чекай невдачі, або ж здохне кінь; для відвернення лиха треба кинути паличку так, щоб вона перелетіла навхрест через слід кішки. Якої масті кіт приживеться у домі, такої масті треба тримати й худобу: домовик одразу ж задушить кота, якщо лиш йому буде не до вподоби його шерсть (Старобільський повіт). Кіт, який прожив дванадцять років, перестає муркотіти і стає таким лютим, що може задушити людину, чому його тоді здебільшого й забивають (Проскурівський повіт).

Кіт фігурує також у легендах про всесвітній потоп, але про ці легенди мова попереду.

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ ПРО ДИКИХ ЗВІРІВ

Українська народна зоологія, відображена в легендах, не обмежується самими лише свійськими тваринами; в ній посіли відповідне місце дикі звірі, птахи, риби, гади й комахи. Народна фантазія всіляко, напевно, силкується осмислити різноманітні особливості тих чи інших живих істот і з цією метою несвідомо спускається в глиб прадавніх віків і виносить звідти уламки спільноарійських релігійно-міфічних поглядів і вірувань, то покірно повторює споріднені з нею апокрифічні уявлення, внаслідок чого витвори її в цій галузі являють собою найстрокатішу суміш елемента "легендарного" з казковим. А втім під впливом християнства порівняно серйозніший "легендарний" елемент все-таки значно перевершує елемент казковий.

З диких звірів українські народні легенди, як і слід було сподіватися, відзначили тільки тих, з якими народові найчастіше доводилося й доводиться стикатися в житті. Доволі багато легенд є про вовка (звичайний — Canis lupus), оскільки вовк, поза своїм прямим значенням, відіграє ще й важливу роль у зооморфічному зображенні демона.

Якось, — розповідає легенда (Луцький повіт), — чорт явився до Бога й каже: "Люди зовсім не доглядають своєї худоби, і вона робить шкоду. Треба зробити так, щоб люди на майбутнє боялися пускати її саму". Бог звелів тоді чортові зліпити з глини вовка. Чорт хутенько побіг, зліпив вовка і привів його до Бога. Бог знайшов вовка завеликим (той був завбільшки з доброго коня) і визнав, що його слід обстругати. Чорт узявся обстругати вовка, і з великих стружок наробив шершнів, з менших — мух, а з найменших — комарів. Він обстругав вовка до таких розмірів, яким ми його бачимо нині, й пустив. Вовк страшенно розлютився від нестерпного болю і сказав Богові, що їстиме не лише худобу, а й людей. Чорт привів вовка до людей і нацькував його на першого-ліпшого чоловіка. Чоловік той став благати вовка, аби дозволив йому перед смертю помитися. Вовк дозволив. Чоловік узяв гарного дрючка, заховав його, а тоді спитав у вовка дозволу витертися його хвостом. Вовк дозволив і це і відставив хвоста. Тоді чоловік схопив вовка за хвіст і ну його гамселити дрючком щосили. Вовк вирвався від чоловіка і накинувся на чорта.

Чорт злякався і дременув від нього, вовк — за ним... І тепер, коли біжить вовк з роззявленою пащею, то люди не чіпають його, інакше чорт втече від вовка, і він кинеться тоді на ту людину, яка перешкодить йому наздогнати чорта.

В Ушицькому повіті записано такий варіант. Вовків, собак, лисиць, диких кіз, кабанів, зайців та інших звірів чорт зробив з глини. Коли все це було готове, прийшов Бог поглянути на чортову працю. Чорт давай цькувати Бога й декілька разів вигукнув: "Гужа його!" Та ані вовки, ані собаки не зрушили з місця. Тоді Бог мовив: "Ану лиш, тепер я тебе поцькую!" І щойно вимовив "Гужа!", як усі вовки й собаки в ту ж хвилину кинулися за чортом. Чорт хотів накивати п'ятами, та де там: тільки-но ухопився за вільшину, як собаки відкусили в нього п'яти, і відтоді чорт — безп'ятий.[1] Загалом кажучи, на Україні є вірування, що вовки їдять чортів. Кажуть (м.Тараща): якби їх не вбивав грім і не пожирали вовки, тоді б чортів розплодилося стільки, що й світу Божого не було б видно.[2]

Наведені легенди про створення вовка і вороже ставлення його до диявола досить близькі за змістом до естонського переказу, який наводить Відеман, і до одної албанської казки, яку наводить Ган. Естонський переказ говорить, що коли Небесний Отець (Таг) створив звірів, диявол також виявив бажання бути творцем: із синьої глини він зліпив собаку, та оскільки сам не спроможний був оживити його, то звернувся з проханням до Небесного Отця. Небесний Отець у відповідь на це прохання сказав: "Устань, вовче, розірви чорта!" (за іншим переказом, ці слова вимовив начебто сам диявол). Через те єсти чортів і небіжчиків, що повертаються на цей світ, відлякують вовками, які й пожирають останніх.

Зміст албанської казки, у стислому вигляді, такий. Коли Господь створив прабатьків, чорт із того ж матеріалу змайстрував вовка, але оживити його ніяк не міг: хукав на нього до знемоги, а все ж таки нічого з того не виходило. Тоді Бог ударив патерицею по бебехах (тому в нього перехват на тулубі) і мовив: "Створіння, пожери свого творця!" І першим,

---

[1] Див.розділ "Українські легенди про створення Адама і Єви".

[2] В апокрифі "Читання від Адама" дияволу приписується створення ведмедя і вовкулаків.

кого зжер вовк, був диявол. Подібний до цього грецький міф повідомляє Харисій Мегдан: вовки пожирають демонічних вовкулаків (βρυχολακαζ), як у естів — небіжчиків, що блукають після смерті і заспокоюються лише тоді, коли їх тричі з'їдять вовки і уразить блискавка.

Отже, цілком зрозуміло, що тут ми маємо справу з одним із різновидів дуже поширеного дуалістичного сюжету про світотвір і створення тваринного світу Богом та дияволом.

Вовками відає святий Юрій, причому в Олександрівському повіті їх навіть і називають "Юрієвими собаками". Вовки їдять тільки те, що вкаже їм святий Юрій. Одного чоловіка чарівники перетворили на вовка, і він був вовком цілий рік. Вигнаний з села людьми й собаками, бігаючи лісом, він схотів їсти. Раптом він угледів святого Юрія, який їхав верхи на білому коні. Наблизившись до перевертня, святий Юрій зупинився і свиснув. Одразу ж на його свист вибіг з лісу вовк, якому святий Юрій сказав: "Візьми цього свого товариша й покеруй ним, тому що він ще недосвідчений і не може сам собі роздобути їжі" (Луцький повіт).

Святому Юрію (Георгію) приписується влада над вовками, без сумніву, тому, що на нього, так само, як на святого пророка Іллю та архістратига Михаїла, перенесено риси язичницького бога-громовика[1], а вовк є зооморфічним образом демона. І таке зображення святого Георгія властиве не лише руському народові, а й багатьом іншим. Так, мусульмани в давнину сполучали Іллю й Георгія в один образ Khidrelleza; абазини вшановують обох названих святих в один і той же день. Сама влада святого Георгія над вовками виробилася, на думку академіка Веселовського, "з ідеї приборкання: St Georges leur serre la gueule, кажуть у Франції; вони — це негативний символ, як у північного Одина, який водночас зветься й ворогом вовка, й годує двох вовків зі свого столу, а вовки звуться його псами". У руському духовному великому вірші Єгорій Хоробрий зустрічає саме вовків і заповідає їм їсти лише "велене, від святого Єгорія благословенне" (дозволене, вказане); "що у вовка в зубах, те Єгорій дав", — говорить руське народне прислів'я. В ролі годуваль-

[1] Докладніше про це нами вже сказано в розділі "Українські легенди та перекази про різні атмосферні явища".

ників вовків в українських і взагалі руських легендах, поряд зі святим Георгієм, виводяться також Спаситель і святий Микола, подібно до того, як в осетинській легенді — Бог. Святого Георгія легенди подають у таких випадках на білому коні, або старим, навколо якого вовків — сила-силенна; вовки — його хорти (так само в Литві та у естів); він — вовчий пастир, як у осетинів святий Феодор Тирон (Тутир), інший змієборець.

Святий Юрій призначає в поживу вовкам не тільки тварин, а й людей: так народ пояснює випадки розтерзання вовками людей.

Одна жінка, — розповідає легенда, записана в Харківському повіті, — вийшла якось надвір і бачить біля їхніх воріт святого Юрія на білому коні. А за ним покірно біжать вовки. Вона злякалася, вбігла в хату і розповіла своєму чоловікові. Тому схотілося поглянути на це диво. Наступної ночі пішов він до лісу і виліз на дерево. Бачить — на білому коні їде святий Юрій, а за ним біжать вовки. Зліз Юрій з коня, сів на траві, а вовки лягли навколо нього. І каже він до вовків: "Тобі, сіроманцю, на вечерю ягнятко, яке оце там лежить; тобі (до другого) — оце ягня; тобі — оте..." Усім, усім указав вечерю, а одному старому, кривому вовку нічого було вже вказати. Юрій і каже до нього: "А тобі, старий вовче, отой чоловік, що сидить на дубі". Й поїхав собі далі. Всі вовки порозскакувалися по тих місцях, куди послав їх Юрій, а кривий підійшов до дуба, сів на задні лапи, та й сидить — чекає, коли злізе той чоловік. Однак чоловік з дерева не злізає. Сидів, сидів він на дубі, отак і пересидів вовка: вовк устав з-під дуба й побіг шукати собі іншої поживи. Тоді чоловік — хутчіше з дуба і ходу. Прибіг до пилярів, які поблизу пиляли колоди. "Добрі люди! — став він благати. — Прийміть мене до себе, я вам допомагатиму". Ті прийняли його, нагодували, а він їм допомагав колоди пиляти. А коли лягли вони спочивати, чоловік той і каже їм: "Бережіть мене, добрі люди, щоб вовки не злапали: якщо встережете, вік на вас за те працюватиму". Вони поклали його посередині між собою, вкрили своїми свитами та кожухами і заснули. Вранці, щойно попрокидалися, роззирнулися, — нема того чоловіка: вовк все-таки злапав його.

Споріднена легенда, записана в Олександрівському повіті, проводить мораль, що все на світі відбувається за Божим помислом і Його ухвалою.

Ішли якось шляхом-дорогою двоє чоловіків. Один і каже: "Давай десь уже станемо на ніч, бо я боюсь вовків". А другий відповідає: "Я сам від чотирьох вовків одіб'юся". — "Ні, — каже перший, — краще зупинимося на ніч: Бог його Святий знає, що воно ще буде". — "Буде те, що я знаю", — відповів другий. Ось той, котрий не боявся вовків, пішов собі далі дорогою, а той, який боявся, попрямував на вогонь, що блимав у степу. Приходить до багаття, а там вовків — сила-силенна, а посередині — Юрій варить їм їсти. "Не бійся, чоловіче, — каже Юрій, — вони тебе не зачеплять. Звідкіля ти?" Чоловік той розповів, як ішли вони вдвох. "Я, — говорить, — кажу: Бог знає, що ще буде, а він каже: буде те, що я сам знаю". Ось Юрій і послав чотирьох вовків. Прибігають вони назад — не взяли. Послав він ще шістьох — і ті не взяли. Послав він нарешті дванадцятьох, які й розірвали нерозважного сміливця. Це йому так Бог учинив за те, що він казав: "сам знаю, що буде". Так говорити не годиться, треба казати завше: буде так, як Бог дасть.

Взагалі слід зауважити, що на Україні, як і у Великоросії, простолюд твердо вірить, що "все на світі твориться не нашим розумом, а Божим судом". З безлічі народних оповідей на цю тему наведемо тут для ілюстрації всього лиш одну, записану в Острогозькому повіті.

Сидить собі чоловік та цюкає щось сокирою. А Бог тоді ще ходив по землі мандрівником. Ось підходить Він до цього чоловіка й каже: "Здоров був, чоловіче!" — "Доброго здоров'я!" — "Хай Бог помагає!" — "Спасибі!" — "А що ти оце, чоловіче, робиш?" — "Човник", — відповідає той. — "Як Бог дасть, то й буде човник", — зауважив Мандрівник. — "Тут і без Бога видно, що буде човник", — каже чоловік і далі собі цюкає. Цюкає та й цюкає, коли роздивився, а вже той човник і не виходить. "То змайструю я ночви", — вирішив він. Знову йде Мандрівник: "Здоров був, чоловіче!" — "Доброго здоров'я!" — "Хай Бог помагає!" — "Спасибі!" — "А що ти оце, чоловіче, робиш?" — "Ночви", — відповідає той. — "Як Бог дасть, то будуть ночви".

Розсердився чоловік і каже: "Тут і без Бога видно, що будуть ночви", — і далі собі цюкає. Цюк та й цюк, коли роздивився, а вже й ночви не виходять. — "Тож зроблю я собі в такому разі корячок", — надумався він і став знову цюкати. Де не взявся — знову Мандрівник. — "Здоров був, чоловіче!" — "Доброго здоров'я!" — "Хай Бог помагає!" — "Спасибі!" — "А що ти оце робиш?" — "Корячок". — "Бог дасть, то й буде корячок", — зауважив Мандрівник. Ще дужче розсердився чоловік і каже: "Ось тут уже й без Бога видно, що буде корячок", — і став далі цюкати. Та доцюкався до того, що й корячок не виходить. Почав було робити ложку — і ложка не вдається. Коли, нарешті, побачив, що нічого не виходить, застругав шпичку. Отак замість човна чоловік зробив шпичку.

Будучи створінням диявола, вовк водночас в арійських народів є й зооморфічним образом диявола. В середні віки диявола часто звали "infernus lupus", "lupus verax", тобто вовк, що викрадає душі, і т.ін. Однак і в цій своїй символічній ролі вовк усе-таки є підвладним святому Юрію, як про це свідчить легенда, записана в Кременецькому повіті. Вигнали селянина на панщину. А селянин цей був страшенно вбогий, і в нього всього лиш, може, й було, що самий лиш хліб-грисяк. Пішов чоловік відбувати свою панщину в ліс — збирати хмиз. Воловодився він там, може, більше як півдня, схотілося йому їсти, і він уже вирішив було з'їсти свій грисяк, та потім передумав: "Краще підвішу його поки що на дереві — нехай собі повисить, а коли скінчу працювати, то перед тим, як іти додому, й з'їм". Наносив скільки там треба було хмизу на віз, пішов до хліба — нема! Шкода, та що вдієш: пішов додому голодний.

Між тим, став уже святий Юрій скликати до себе всіх звірів і ну розпитувати, хто з них що зробив. Той каже, що він у селянина свиню загриз; інший — що теля задер...кожен про своє. Після всіх підходить один вовк і каже: "А я, святий Юрію, з'їв у чоловіка хліб-грисяк, який він підвісив на дереві". — "Як же ти міг скривдити цього чоловіка? У нього тільки всього й було, що кусень хліба-грисяка, а ти й той з'їв! Зле ти вчинив, бо скривдив злидаря. Ходи ж тепер до того чоловіка служити: за те, що з'їв у нього останній хліб, відслужи йому три роки!" І пішов той вовк до чоловіка

відслужувати. Обернувся хлопцем, приходить до нього й каже: "Дядьку, візьміть мене до себе: я у вас працюватиму. Ви мені нічого не платіть — я працюватиму у вас за хліб". — "Та в нас, сину, нема коло чого поратися, нам і самим нічого їсти". — "А я все-таки залишусь: платні мені ніякої не треба, а на хліб, либонь, і сам зароблю". Жінка тоді й каже чоловікові: "А так — отак і так, чоловіче: хоч і не багато напрацює, а все ж на хліб заробить — візьмемо його". І взяли вони того хлопця до себе. Другого дня хлопець знайшов десь штук зо три старих цвяхів, розпалив пічку, попросив у господаря молотка (та що там за молоток у такого господаря!), розпік цвяхи і швидесенько викував з них три ножі: "Нате, — каже, — господинечко, понесіть на базар: за що продасте, за те й продасте, може, й на хліб заробите; та, до речі, і заліза шматочок купіть мені — буду ковалювати". Винесла господиня ножі на базар і миттю продала їх: взяли, не торгуючись. Купила вона хліба, купила й заліза. З того заліза хлопець уже більше ножів накував. Господиня продала й ті і купила багато заліза. Хлопець викував з нього плуг — продали. Далі справа пішла так, що збудували кузню, накупили інструменту, і став хлопець кувати плуги, рала — одне слово, все... Помалу став чоловік багатшати, возити по ярмарках і спродувати те, що скував наймит. "Казала я тобі, чоловіче: візьмемо хлопця, а ти не хотів. А тепер ось, мабуть, сам бачиш, як він нам згодився. Він завів таку справу, що з ним без горя можна вік звікувати". Між тим, наймит став потроху й господаря привчати до ковальської справи — вже й той плуги кує. Грошей у них стало відтоді ще більше. Побачив якось хлопець старого собаку, який жив у господаря і вже був такий слабий, навіть не гавкав, та й каже: "Дядьку! А ви знаєте — я з цього Рябка зроблю зовсім молодого собаку. Хочете?" — "Зроби", — каже господар, глянувши на хлопця і знизавши плечима, а сам собі думає, що той жартує. Хлопець ухопив собаку за хвіст і потяг до кузні. Там він його вкинув до горна, спалив, тоді вийняв, поклав на ковадло, вдарив молотком раз, другий — і вийшов песик молоденький, гарненький; бігає той песик, знай собі гавкає, тішиться! Приходить хлопець до господаря й каже: "А що, дядьку, впізнаєте свого старого Рябка?" Той глянув і, побачивши свого Рябка молоденьким, зачудувався. Після того хлопець узяв і матір господаря, яка була вже дуже

старою, кував її, розігрівав, знову кував — вийшла з неї молоденька дівчина, років вісімнадцяти. Скоро пішов поголос усім світом, що з'явився такий коваль, котрий зі старих людей кує молодих. Стали до нього звідусіль з'їжджатися: то король везе свою стару жінку, щоб перекував її на молоду; то пан везе матір; той — батька. Всі їдуть, кожен хоче зробитися молодим. Хлопець усіх перековував, нікому не було відмови; лише господаря свого він не навчив, як із старих людей робити молодих, — господар саму лиш ковальську працю й знав. Багато, дуже багато надбали вони своєю працею грошей — господар уже не бідував. Відбув хлопець свій строк, одпрацював визначені йому святим Юрієм три роки, збирається йти додому, а дядько не відпускає, просить, щоб лишився ще. "Ні, — каже хлопець, — не можна мені у вас більше жити, піду; вистачить на вас. А тільки ось що, дядьку: до вас приходитимуть люди, коли я піду, проситимуть, щоб ви зі старих робили молодих; та ви не беріться за це — нічого не вийде". І пішов собі. Незабаром, справді, до того чоловіка з'являється пан, привозить старого батька і просить зробити його молодим. Чоловік той божиться, що не вміє, та мужицьке діло таке: як не послухаєшся пана, то накладеш головою. А пан знай пристає: "Скуй мені молодого батька!" Нічого не вдієш, змушений був кувати. Поніс старого до кузні, кинув його у вогонь, спалив, поклав тоді на ковадло і хотів було кувати, а старий пан так і розсипавсь на порох. Причепилися до чоловіка, тягають його; стали судити, і присудили до шибениці. Ставлять на площі шибеницю, і повісили його. Коли чоловік зовсім уже конав, усі розбрелися по хатах. Зненацька підходить до шибениці хлопець та й каже: "А я ж застерігав вас, дядьку, щоб ви не бралися до справи, якої не знаєте". Тоді зняв із шибениці дядька і послав його в кузню кувати, а замість нього затягнув у зашморг лантух соломи. Другого дня прийшли люди до шибениці, щоб зняти повішеного. Дивляться, а замість чоловіка висить лантух соломи! Вони — до кузні; а той кує собі, мов і не було нічого. Знову потягли його до шибениці, знову повісили. А хлопець знов прийшов, вийняв із зашморга свого колишнього господаря, відіслав його додому і звелів кувати, а замість нього підвісив колоду. Прийшли люди знімати повішеного, коли на шибениці хилитається колода! До кузні — той собі кує. Знову

схопили його, потягли до шибениці і повісили. Хлопець прийшов і цей раз, зняв, послав додому і наказав: "Глядіть же, як тільки з'явиться хто на порозі кузні, кидайте йому просто межи очі все, що трапиться під руку — нічого вам за це не буде, ніхто не підступиться до вас і не займе". Пішов той чоловік додому — і ніхто вже відтоді його не займав.

З деякими легендами про вовків і ставленням до них великомученика Георгія та святителя Миколи ми ще зустрінемося нижче, а тут згадаємо тим часом про оригінальне повір'я, яке побутує в Олександрівському повіті, мовби вовчиця приводить дітей всього лиш раз на своєму віку, й до того ж стільки, скільки того року буває тижнів Різдвяної м'ясниці разом з масницею.

Українські легенди про походження ведмедя (справжній — Ursus) варіюють на різні способи загальноарійське вірування про нього. У деяких народів та народностей є навіть і понині особливий культ ведмедя, який мав величезне значення в давні часи. Такий культ, зокрема, є й досі ще в обських остяків Тобольської округи, сургутських остяків, айнів і гиляків, лопарів, бурятів, кавказьких горців, фіннів, вогулів, алтайців, урянхайців (сойотів), сибірських киргизів, самоїдів, росіян тощо; залишив цей культ більш чи менш помітні сліди і в різних західноєвропейських народів, причому він часто змішується з культом вовка, собаки та ін. Ведмідь був для первісного дикуна найгрізнішим з усіх звірів, яких лише зустрічав він у лісі. На півночі це був цар лісів, який, окрім сили, розуму і хитрості, вражав ще тим, що міг ставати на задні лапи, нагадуючи собою людину, і особливо тим, що підошви його задніх лап дуже схожі на підошви людини. Звідси був уже один лише крок до визнання ведмедя перевертнем людини, що ми й справді бачимо в легендах і казках різних народів. До найхарактерніших українських легенд про походження ведмедя належить така. Коли Господь ходив ще по землі з апостолами, йшли вони одного разу через якусь річку біля млина, і треба їм було переходити місток. А мірошник узяв та й сховався під містком, щоб налякати їх. Він одягнув кожух вовною назовні і несподівано вискочив з-під містка. Тоді Господь мовив до нього: "Та щоб ти так бігав, доки твого віку!" З того часу й повелись на світі ведмеді

(м. Тараща, Холмська Русь, Ушицький та Олександрівський повіти).

Йшов якось Господь зі святим Петром через міст. Раптом з-під мосту вискакує чоловік у вивернутому кожусі — він сховався туди раніше, щоб налякати Ісуса й Петра — та як гаркне: "Ве!.." А Господь одвернувся від нього, сплюнув і каже: "Ну, то іди ж тепер у цій шкурі в усі краї світу, лякай людей, а люди лякатимуть тебе". Пішов тоді той чоловік ведмедем, а від нього вже розмножився й по всьому світу ведмежий рід. Ось тому ведмеді й схожі на людину (Старобільський повіт).

У ті щасливі часи, коли Господь був у безпосередньому спілкуванні з людьми й часто, напевно, являвся їм, один мірошчик, одягнувши навиворіт кожух, хотів з-за рогу налякати "жида-мірошника". Сталося так, що цієї хвилини проходив Господь, і той мірошник наткнувся на нього. За таке нерозважне зухвальство, за повелінням Божим, він лишився назавжди ведмедем.

Ведмеді колись давно були звичайними людьми. Жили вони в лісі й нікого до себе не приймали, ні з ким не хотіли знатися. Ось зайшов якось туди один чернець. Усе село обходив — просився, аби пустили в хату. Але ніхто йому не відчинив дверей. Тоді чернець прокляв тих людей. Вони й зробилися ведмедями (м.Тараща).

Раз якось прийшов в одну хату збирач на церкву, а господар, щоб налякати його, сховався на покутті, за образами. За це Господь обернув його на ведмедя. Через те ведмідь і рветься завжди на покуття, коли його приведуть в хату (Старобільський повіт).

У Житомирському повіті кажуть, начебто ведмідь і мавпа виникли з людини-чаклуна, що обернувся раз назавжди в цих тварин, здатних, подібно до людини, лазити по деревах і споживати однакову з нею їжу.

Нарешті, в місті Куп'янську записано ще дві легенди про походження ведмедя на мотив відомої казки Пушкіна "Про рибалку й золоту рибку". За цими легендами, на ведмедів були перетворені чоловік та його жінка (за другою легендою, — й дитя їхнє), що виявили ненаситну жадібність.

Не можна не згадати тут, що деякі з наведених вище українських легенд про походження ведмедя мають доволі близьку схожість з литовськими легендами. Так, легенда, записана в Трокському повіті, розповідає, що коли Спаситель ходив по землі зі Своїми учнями, йому якось довелося йти з одного містечка в інше, коли вже смеркалося. Татарин (totorjus), а інші кажуть — гудас, тобто білорус, маючи намір налякати їх, вліз під міст на тому шляху, де вони мали йти. Як тільки Спаситель з апостолами підійшов до мосту, татарин почав ревти (murmet) по-ведмежому. Учні, які вперше почули той рев, спитали Господа: "Вчителю, хто це так реве (njurna)?" Спаситель відповів, що це реве такий звір, якого вони ніколи ще не бачили. Звір цей зветься ведмедем (meszka). За хвилину учні побачили кошлатого ведмедя, який вибіг з-під мосту і зі страшним ревом зник у лісі. Через те ведмеді, як перевертні з людей, мають підошви, дуже схожі на людські. Кожну людину ведмеді вважають за кривдника і, зустрівшись з нею в лісі, не випускають живою за те, що людина зробила ведмедя перевертнем. Ось чому людині ніколи не можна насміхатися з ведмедя, бо не відомо, хто він такий.[1]

Литовська легенда, яку наводить Фекенштедт, дуже нагадує наведену нами раніше українську легенду про походження "хохлів і москалів" .[2]

Громада селян у кожухах вирушила в зимовий час на весілля, витіваючи різні штуки. Спаситель і святий Петро випадково йшли тією ж дорогою. Селяни, побачивши гаданих прочан, надумали з них посміятися. Злізли з возів, одягли кожухи навиворіт і загородили їм шлях на мосту, через який ті мали проходити. Не зважаючи на прохання подорожніх дати їм дорогу, селяни й далі знущалися, так що Спаситель розгнівався врешті і промовив: "Якщо ви хочете бути ведмедями, то будьте ними!" Щойно він вимовив це, як селяни відразу ж перекинулися на ведмедів.

---

[1] В Олонецькій губернії на підтвердження того, що ведмідь є насправді перевертнем, серед різних інших доказів посилаються, між іншим, і на те, нібито було безліч випадків, коли при здиранні шкури з убитого ведмедя виявлялося, що тіло його під шкурою було оперезане чоловічим пасом або знаходили під нею рештки білизни, вбрання, прикрас і т.ін.

[2] Дивіться розділ "Українські легенди про походження різних народів".

Дещо вище в того ж Фекенштедта йдеться про те, що до Христа ведмедів не було. Під час Його земного життя один чоловік став лякати людей хутром, яке він одягнув навиворіт. Господь і перетворив його на звіра з хутром, тобто на ведмедя.

За іншою оповіддю, ходив старий чоловік по людях, роблячи їм добро. І довелося йому переходити міст. Коли старий був на мосту, якийсь невідомий чоловік виліз рачки і став рикати по-ведмежому. Старий промовив: "Якщо хочеш бути ведмедем, то й залишайся ним". Старий пішов собі далі, а чоловік той перекинувся на ведмедя і втік до лісу. Через те задні лапи у ведмедя й залишилися схожими на людські ноги.

До тварин-перевертнів, за українськими легендами, належить також і кріт (звичайний — Talpa evropeca). В одного багатія, — розповідає легенда, записана в Подільській губернії, — була якось спільна із злидарем нива. В один і той же час вони її засіяли, і навіть одним і тим же насінням. Засів злидаря Господь благословив, і на його ділянці ниви вродило, а на ділянці багатія зовсім не вродило.

Але багатий став відмовлятися від своєї ділянки й каже бідному: "Це на моїй ділянці вродило, а на твоїй не вродило". Які докази злидар не наводив багатієві, той і слухати нічого не хоче, а тоді пропонує йому для розв'язання суперечки таке: "Якщо ти вбогий, не віриш мені, то завтра вранці підемо на ниву, і нас сам Бог розсудить". На тому злидар і пішов собі додому. А багатій узяв та на ділянці злидаря викопав яму, посадив у неї свого сина й каже йому: "Дивися ж, синку! Коли я завтра спитаю, чия це нива, то ти відповідай, що це нива не вбогого, а багатого". Тоді прикрив сина в тій ямі соломою й пішов додому. Рано вранці зібрали громаду. Приходять на ниву. Багатий і питає: "Скажи, — каже, — Боже, чия це нива: багатого чи вбогого?" — "Багатого! Багатого!" — лунає голос з середини ниви. А Господь каже з гурту людей: "Не слухайте його: нива — вбогого!" І тоді Господь усе розповів людям, а синові багатія каже: "Ото сидітимеш ти під землею поки світу й сонця!" Отак і зробився кріт із сина багатія.

В Ушицькому повіті цю легенду переказують дещо інакше. Один багатій надумав стати мудрішим за Самого Бога. Для цього він загорнув сина свого й спитав Бога: "Вгадай, що

тут загорнуто?" Господь відповідав йому: "Загорнуто крота". Багатій розгорнув і побачив, що його син справді зробився кротом.

Невеличкі звіренята сліпці (зінські щенята — жіночі щенята — Spalax typhus) народжуються від жінки за її гріхи (Літинський та Проскурівський повіти). Вони страшенно злі й дуже отруйні, через що Бог позбавив їх зору, аби вони не завдавали надто вже багато шкоди. Якщо б у них були здорові очі, вони б і людей їли. (Старобільський повіт). Той, кого вкусив сліпець, неминуче вмирає (Літинський та Проскурівський повіти).

Зінське щеня просило в Бога таких очей, як у вола. Бог сказав йому: "Нарий стільки купок, скільки зірок на небі, тоді дам". З того часу воно й намагається якомога більше нарити купок, щоб отримати такі, як у вола, очі (Харківський та Старобільський повіти).

Хто знайде де-небудь зінське щеня, притисне його до землі палицею і тоді задушить, притиснувши хребта двома пальцями — великим і мізинним, той з успіхом буде "давити заушниці" (залозки), допомагатиме при лікуванні "завалів" (Харківський, Літинський та Проскурівський повіти).

Щодо зайця (русак — Lepus vulgaris, біляк — Lepus timidus) на Україні кажуть, що він не тільки створений чортом, а й завжди є звичайно його передовим. Ось тому, якщо заєць перебіжить комусь шлях, то з тією людиною неодмінно станеться лихо, або ж на неї чигає невдача в тій справі, в якій вона йде. Коли побачиш зайця, який перебігає шлях, одразу ж для попередження лиха треба викинути з возика віхоть сіна, і заєць тоді повернеться назад (Літинський та Старобільський повіти).

У Черкаському повіті записано таку оповідь про зайця, що її часто наводять у дитячих читанках. Думає одного разу собі заєць: "Я — безсиліший за всіх на світі: всього боюся; пташка злетить — я й тієї жахаюся... Піду ліпше втоплюся!" Ось іде він до болота, йде берегом і шукає, де б краще кинутися у воду. Коли раптом жаба — шубовсь у воду! "Еге! — думає заєць. — Не стану ж я топитися, бо виявляється, є й таке на світі, що мене боїться!"

Щодо кажанів, тобто летючих мишей (звичайний кажан

— Vesperugo noctulo), у Старобільському, Костянтиноградському, Ушицькому, Луцькому та Таращанському повітах кажуть, що кажани походять з простих мишей, які з'їдять паски чи взагалі чогось свяченого на Великдень. Тому біля церкви й буває багато кажанів, бо там після освячення завжди залишаються шматочки паски, які з'їдаються простими мишами, що відразу ж обертаються на кажанів. Коли зловиш кажана, то треба зварити його й розібрати кісточки. Поміж багатьма кісточками в нього є одна — грабельки і друга — вилки. Варто лише тими грабельками зачепити яку завгодно дівчину, і вона буде твоєю. Однак вона недовго житиме — всього один рік, і потім помре. Як тільки почне виходити рік, слід відштовхнути її вилками, — тоді вона відстане, і вже не помре (Київський та Проскурівський повіти).

У Старобільському повіті кажана засушують і носять від лихоманки. Якщо худобу, призначену на продаж, загодувати засушеним кажаном, то вона сильно й швидко товстішає. Та це — великий гріх: така худоба скоро пропадає. Людина, яку вкусить кажан, помирає. Якщо кажан "опакостить" голову, то буде лисина (Проскурівський повіт).

Про деяких інших тварин є тільки різні повір'я, що стали наслідком багатовікових спостережень й часто забарвлені християнським елементом. Так, щодо звичайних мишей (домашня — Mus musculus, лісова — Mus sylvatisus, польова — Mus agrarius) є прикмета, що коли їх багато буває взимку, то наступного року буде врожай; якщо вони частіше гризуть верхню частину печеного хліба, то це на врожай, а якщо нижню — на недорід. А щоб миші не знищували хліб, треба на Маковія (1 серпня — за старим стилем. — *Ред.*) принести освяченої в цей день води, піти з нею у комору, окропити її й промовити: "Миші! Не ходіть у комору: вас не пустить туди маковійська вода!"

Коли зловиш мишу, треба її присмалити й тоді пустити: всі перекочують з двору; а коли підкурювати їх тютюновим димом, то вони пропадатимуть (Старобільський повіт). Коли миші величезними стадами переселяються до невідомих країв, то це провіщає війну (Проскурівський повіт).

Байбак (Arctmomis bobac) на зиму засинає, на Стрітення перекидається на другий бік, а на Явдохи (1

березня — за старим стилем. — *Ред.)* свисне вперше і знов засне, якщо холодна погода, а коли погода тепла, то встає й починає походжати (Старобільський повіт).

Їжак (європейський — Erinaceus europaeus) після Покрови залягає в барліг. За входом до нори і місцерозташуванням його барлогу судять, чи суворою буде зима і взагалі про погоду, яка має бути взимку: якщо лігвища їжака на узліссі, буде тепла зима, а якщо посеред лісу, то зима буде суворою. Вітер і сніг взимку мають бути з протилежного від нори до лігвища боку. Сало їжака вживають як ліки для тих ран у худоби, в яких заводяться черви, а також для освітлення (Старобільський повіт).

Ласка (Putorius vulgaris) вважається дуже шкідливою твариною. З'являючись у хлівах, ласки псують корів: молоко перетворюється на кров. Кажуть також, що коли ласка перебіжить через тварину, яка лежить, то тварина не в змозі буває після того підвестися, і в цьому випадку конче потрібно звернутися за допомогою до знахаря, котрий вміє нашіптувати проти такої шкоди (Житомирський повіт).

Хто тримає у дворі кролів (Lepus cuniculus), в того не плодитиметься худоба (Старобільський повіт).

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ ПРО СВІЙСЬКУ ПТИЦЮ

Українські легенди та перекази широкою хвилею захопили також і пернате царство, причому й ці всі майже без винятку легенди та перекази перебувають у найтіснішому й щонайбезпосереднішому зв'язку як з апокрифами, так і з давніми релігійно-міфічними поглядами на природу. Зі свійських птахів українські легенди та перекази розповідають про курей, гусей, качок, індиків, голубів і павича.

Курка походить із землі (Ушицький повіт). Але погляди на неї розходяться до цілковитої протилежності навіть у місцевостях, що належать до одного й того ж повіту. Так, у слободі Біло-Куракиній Старобільського повіту її вважають Божою птицею, тому що, коли народився Ісус Христос, вона кігтями загребла Його, щоб не знайшов Новонародженого який-небудь (sic!) Ірод; а в слободі Микільській того ж повіту курку вважають проклятою Господом за те, що коли Спаситель переховувався від "жидів", то кури вигребли Його ногами. Ось тому курей і не освячують на Великдень і не їдять курячих ніжок; втім, сама курка — птаха благословенна за яйця, що вона їх несе і що освячуються разом з паскою. Така ж різноголосиця помічається і в повір'ях щодо того, як курка співає по-півнячому. Переважає той погляд, що така курка віщує смерть когось із мешканців тієї оселі або взагалі нещастя. Таку курку беруть у руки, перекидаючи її то хвостом, то головою вперед, вимірюють відстань від столу до порога: якщо перед самим порогом курка вляжеться хвостом до нього, в такому разі їй відтинають хвоста, а якщо — головою, то відтинають голову (Старобільський та Проскурівський повіти). Або ж перекидають ту курку через хату, і якщо вона впаде хвостом до хати, то відтинають хвоста — і з неї вийде потім "хазяйка, несуха й сижуха"; а якщо — головою, то відтинають голову, причому з такої курки не можна варити борщу, а треба її лише "пом'янути". Проте в Проскурівському повіті є й зовсім протилежне повір'я: якщо курка заспіває півнем (це буває внаслідок того, що в неї наростає на язиці "пипоть" — тіпун), то це є гарною прикметою: своїм співом вона відганяє ворогів.

Яйця, знесеного куркою під Благовіщення і на Велик-

день, не можна класти під квочку: з нього вийде калічка. Щоб кури були плодючі, треба нагодувати їх на Новий рік кутею, а також погодувати нею й на Водохрещу і при цьому ще окропити святою водою. З тією ж метою ("щоб кури плодились") радять на Новий рік, як тільки прийдуть перші посипальники, посадити їх у хаті на лавці, а самому піти з кочергою під сідало й пополохати курей; потім ввійти до хати й дати посипальникам, що Бог послав (грошей чи ласощів — пряників, цукерок). Для того, щоб примусити курку раніше заквоктать і раніше сісти на яйця, треба під Різдво звалити її з сідала помелом. Коли курка чи інша якась свійська птиця сидить на яйцях, то не можна трусити сажі в димарі: всі яйця почорніють; не можна також смажити тоді яєць і кидати в полум'я їхню шкаралупу: запечуться і не вилупляться курчата. Ввечері кури кудкудачуть — на нещастя, вранці — на щастя (Старобільський повіт).

Спів півня (Gallus) неодмінно на світанку й часто вдале провіщення саме співом погоди в Олександрівському повіті пояснюють тим, що в півня є особлива — "ангельська" пір'їна, яка крутиться, коли півню час наспіє вже прокинутися на світанку, а так само крутиться й на погоду, внаслідок чого він чує тоді, що співає вже "морський півень" (кажуть, що морський півень, мабуть, живе, як і "морські люде", "в лузці"). Якщо півень обійде навколо хати й тоді заспіває, це знак, що обов'язково будуть гості (Новомосковський повіт), і причому — з того саме боку, з якого боку хати півень співає. Йому звичайно примовляють у цей час: "Якщо дорогий гість, нехай тобі буде золотий хвіст, а якщо поганий гість, то нехай відпаде і той хвіст". Якщо півень співає ввечері, буде весела і тепла ніч; якщо вночі — нічого не бійся; якщо вранці і вдень — буде гарна погода; якщо на покутті і на порозі — будуть гості; якщо часто співає біля вікна — на нещастя, або ж хтось помре з домашніх (Старобільський повіт).

Чорного півня не слід тримати у дворі, тому що там, де він їсть, ніколи не живуть в мирі і злагоді чоловік з жінкою. Аби нишком зчинити в якійсь сім'ї сварку між чоловіком і жінкою, досить лише принести їм у подарунок чорну курку (Старобільський повіт).

Не говоритимемо тут про те, яку велику роль відіграє й

понині півень у народних казках і різноманітних (особливо весільних) обрядах, а також яку важливу роль відігравав він у давнину як жертовна тварина і як символ сонця, в переносному значенні — всього світлого й доброго, а скажемо ще принагідно декілька слів про півня-царика. Півня цього можна, — кажуть у Чигиринському повіті, — впізнати ще тоді, коли він перебуває в яйці, бо він вже в яйці пищить. З віком він стає дуже сильним і сміливим, так що його бояться не тільки півні, а навіть сам диявол, який не сміє ввійти у двір, де є півень-царик. До півня цього на Україні ставляться з великою повагою, і різати його вважається справою нерозсудливою і грішною. Чумаки, вирушаючи у велику дорогу, беруть його із собою як найкращий і надійний оберіг від усього лихого. Професор М.Сумцов на підставі оповіді, записаної п. Підберезьким у Чигиринському повіті, та іншої оповіді, записаної поблизу міста Охтирки Харківської губернії і обробленої в художній формі Я.І.Щоголевим у невиданому вірші його "Климентові хутори", схильний ототожнити півня-царика з тим червоним півнем, який, за народним повір'ям, відкриває скарби. А в паралель до українських повір'їв про півня-царика ставить дуже схоже чеське повір'я про білого півня, який начебто приносить у дім щастя і охороняє його від злих чарів.

Гусей (Anser) і качок (Anas) Господь благословив у їжу людям за те, що вони прикрили Спасителя соломою, коли Він ховався від "жидів". Гусей "для завода" треба купувати з верхоріччя, "за водою" — тоді вони краще плодитимуться. Купованих "для завода" гусей і качок (а також взагалі усяку птицю й дрібну скотину) мусить ловити сам покупець, а не продавець. Коли виведуться маленькі гусенята, їм припалюють страсною свічкою пушок на голівках, "щоб шуліка не хватала". Якщо в гусака вирвати з крил навхрест по три пір'їнки, то він пропаде (Старобільський повіт). Дикі гуси (або сірі — Anser ferus, cinereus, vulgaris, sylvestris palustris, Anas anser) походять із землі (Ушицький повіт). На зиму вони відлітають від нас у вирій, на теплі води. Коли дикі гуси повертаються навесні до нас, то, хто їх побачить, має взяти в руки віхоть соломи й підкинути його тричі вгору, вимовляючи при цьому: "Гуси, гуси! Нате вам на гніздо, а нам на здоров'ячко!" Солому цю потім треба зібрати і покласти під

свійських гусей або курей-квочок — на кожне яйце по соломинці: тоді гуска або курка-квочка виведуть стільки пташенят, на скількох яйцях вони були підсипані, не буде жодного бовтуна (Проскурівський повіт).

Індичка (Meleagris, Meleagris gallopavo) — найслабша і "вриклива" (та, що боїться пристріту) птиця. Аби індички не пропадали, їх слід загодувати "свяченим" і окропити святою водою, а пташенятам, які тільки-но вилупилися, треба, як і гусенятам, припалити на чолопочку пушок страсною свічкою (Старобільський повіт).

Голови індички не годиться їсти: "Вона дурна і схожа на гадючу".

Голови голуба (Columba) також не їдять на Україні: вона (голова) проклята Богом за те, що голуб розсмикав солому, в якій Спаситель переховувався від "жидів" (Старобільський повіт). Щоб завести голубів, потрібно вкрасти підволоку з плуга й поставити її на тій споруді, де їх мають намір розвести: це буде чудовою приманкою для них (Проскурівський повіт); підволоку з успіхом можна замінити палицею, вкраденою у жебрака (Новомосковський повіт). У Старобільському повіті з цією метою радять застромити у стріху хліва, призначеного для голубів, шматочок тієї палички, яка лежить під хрестом, коли освячують воду. А далі треба купити пару голубів, і коли вони стануть плодитися, то першу пару голубенят залишити "для заводу", другу — зарізати, причому голівки цих останніх увіткнути в стріху хліва, де живуть голуби; так само, якщо знайдеш на шляху чеку (загвіздок), візьми її, неси, не озираючись, додому і ввіткни у стріху голуб'ячого хліва. Якщо зробиш з клечальної (троїцької) осики хрест і ввіткнеш його в гніздо своїх голубів, а потім, коли знайдеш квач з мазниці (дігтярки) і ввіткнеш його у стріху чужого голуб'ячого хліва, до тебе перелетять з того двору всі голуби, тільки перелітатимуть вони не разом, а щомісяця по одній парі. Голуб'ячого пір'я не годиться класти в подушки: болітиме голова.

В кого плодяться голуби, в того не буде пожежі.

Посилання на християнську символізацію голуба ми знайшли тільки в одному повір'ї Старобільського повіту (слобода Біло-Куракино): голубів гріх їсти, бо в них вселявся

Дух Святий; а якщо хто і їсть, то їх не ріжуть, а відривають (одкручують — майже по всій Україні) їм голівки.

Павич (звичайний — Pavo cristatus) — погана птиця. Його м'яса й собаки не їдять. Про походження павичів є декілька легенд. В Ушицькому та Літинському повітах їх вважають перевертнями чортів. Колись уночі напередодні свята Благовіщення молоді чорт і чортиця умовилися вбрати одне одного в різні барви, якомога пишніше. Чортиця встигла прикрасити чорта, де тільки можна було, барвистими квітами; а чорт устиг лиш застромити в голову чортиці одну квітку, як раптом заспівали півні. Чорт і чортиця вмить перетворилися на павичів, та так уже ними й лишилися, бо чорти, за народним повір'ям, мають силу тільки до перших півнів. Тому не годиться прикрашати павичевим пір'ям ікони, як це необачно роблять іноді недосвідчені дівчата (Старобільський повіт).

У Лебединському повіті перших павича й паву вважають короленком і королівною, які вбиралися до весілля. Наречений одягся, а наречена не встигла, коли чаклун обернув їх на птахів. У тому ж повіті кажуть ще, ніби пава (очевидно — чортиця) вбирала якось свого павича, причому собі ледь устигла начепити на голову жмут пір'я, як заспівав півень. Так пава й лишилася зі жмутиком різнобарвного пір'я тільки на самій голові.

Нарешті, в Холмській Русі записано таку легенду про походження павичів. Був день Світлого Христового Воскресіння. Один багатий чоловік, убравшись у дорогі й гарні строї, не пішов до церкви, на прохання жінки, і лишився вдома. Жінка його весь час, поки йшло великоднє богослужіння, лежала в ліжку, аніскільки не клопочучись про вбрання. Бог покарав безтурботне подружжя за такі непростимі лінощі і перетворив їх на павичів.

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ ПРО ДИКИХ ПТАХІВ

Щодо диких і хижих птахів, то в легендах про деяких з них не можна не помітити залишків так званого тваринного епосу; решта легенд є плодом простої спостережливості народу; проте як у тому, так і в другому випадку помітний вплив справила зі свого боку ще й апокрифічна література. Легенд про диких і хижих птахів збереглося чимало. Зупинимося на найголовніших з них.

Одним з найшанованіших, так би мовити, на Україні птахів є ластівка (сільська ластівка — Hirundo rustica, domestica gutturatis та ін.). Це — Божа пташка (Київський повіт). Створена вона Богом із землі (Ушицький та Літинський повіти). Благословив її Господь за те, що коли "жиди" розпинали Христа, ластівки крали в них цвяшки (Проскурівський повіт). Якщо ластівка в'є під чиєюсь оселею гніздо, то це передвіщає щастя тій родині (Старобільський та Літинський повіти). Розоряти гніздо ластівки або "драть" їхні яєчка — гріх: все обличчя у винних всіється веснянками, подібно до цяток на ластів'ячих яєчках (Літинський, Київський та Старобільський повіти). Більше того, ластівка, щоб відомстити, попсує корову, для чого пролетить під коровою тричі — молоко почервоніє і його стане так мало, що навіть теля пропаде з голоду (Старобільський і Новомосковський повіти). Хто розорить гніздо ластівки і вб'є її пташат, у того вона спалить хату, принісши з поля вогню (Харківський і Старобільський повіти). Щоб вивести з обличчя ластів'яче ряботиння (веснянки), потрібно, як уперше навесні побачиш ластівку, вмитися молоком і втертися тим рушником, в якому носили святити паску, — не тільки зійде ластів'яче ряботиння, а й станеш білолицим (Старобільський повіт). Або: коли побачиш уперше навесні ластівку, треба тричі сказати: "Ластівко, ластівко! На тобі веснянки, дай мені білянки!" (Подільська губернія). Декотрі, побачивши вперше навесні ластівку, беруть з-під правої ноги землі й помічають, якого кольору трапиться в ній вовна: такої масті і скотину треба тримати (Старобільський повіт). Якщо ластівки раптово відлітають з якої-небудь місцевості, то там слід неодмінно чекати мору на людей (Літинський повіт).

Якщо ластівка "напаскудить" комусь на голову, то голо-

ва в того чоловіка вкриється шолудями (Літинський і Канівський повіти).

Восени (в Літинському повіті 26 вересня — за старим стилем. — *Ред.*) ластівки не відлітають на теплі води, у вирій, а зчеплюються лапками одна за одну, утворюючи довгу вервечку, і, за якусь провину, замерзають на цілу зиму у воді. А напровесні, коли скресне крига і зігріється вода, вони оживають і літають потім аж до Здвиження. Не раз, буцімто, витягували взимку неводами цілі в'язки зчеплених одна з одною мерзлих ластівок (Київський, Таращанський та деякі інші повіти).

Природне бажання пояснити деякі особливості зовнішнього вигляду ластівки та її суто ідеальну сімейність породило особливу досить зворушливу легенду про походження ластівок з палко закоханих одне в одне чоловіка й жінки (Олександрівський повіт). Жили собі, кажуть, чоловік і жінка. Чоловік одного разу щось різав і забруднив руки кров'ю, а жінка в цей час підійшла й так і в'ється круг нього. Чоловік узяв її за підборіддя й лагідно промовив: "Ластівко, — каже, — ти моя!" — і при цьому поцілував. Тієї ж миті вони спурхнули й полетіли ластівками. Оце через те в ластівки й видно під горлечком червоненьку плямочку.

Не меншою повагою й любов'ю користується ластівка і в інших народів. У Чехії та Німеччині вона зветься "пташкою Божої Матері"; вважають доброю ознакою, якщо ластівка влетить у вікно. Розорити гніздо ластівки чи вбити її — тяжкий гріх (Німеччина та Італія) і, як кара за це, в корів тієї людини, що розорила гніздо, молоко обертається на кров або ж і зовсім пропадає (Угорщина і Німеччина). Давні письменники свідчать, що навіть хижі птахи вважають ластівку священною. У Арріана — ластівка попереджує Александра Македонського про небезпеку.

У Дагестані розповідають, що богатирі заснували аул Цудаха з такого приводу. Зупинились вони одного разу на тому місці на ночівлю і ввіткнули прапор у землю біля свого вогнища. Прокинувшись уранці, богатирі побачили, що ластівки носять землю на кінець списа, до якого прикріплено було прапор, лагодять на ньому собі гніздо. Вчені пояснили це як добре знамення, і богатирі вирішили оселитися тут.

На монгольському сході є така чудова легенда, що являє собою суміш декількох казкових мотивів на апокрифічній підкладці і змальовує ластівку великою благодійницею роду людського. Коли всемогутнім Богом призначено було пророку Ноєві, хай буде над ним благословення, мандрувати в ковчезі по водах, що покрили всю землю, шайтан (диявол), обернувшись на мишу, всіляко намагався шкодити людям і звірям, які були в ковчезі. Він знищував запаси, псував майно і, нарешті, замислив погубити весь ковчег, потопивши його у водах вселенського моря. Для цього, забравшись якомога нижче, аж на дно ковчега, шайтан прогриз дірку в днищі його. Вода ринула, і ковчег почав швидко наповнюватися водою. Змія, що була тут же, заткнула дірку хвостом і стала голосно кликати на допомогу. Першою прибігла на той лемент кішка, яка, дізнавшись у чому річ, не чекаючи приходу пророка Ноя, хай буде над ним благословення, з'їла мишу. Винуватця було знищено, а тому карати було нікого; залишалось винагородити змію. "Змерзла я", — промовила змія. "Потерпи, — відповів пророк, хай буде над ним благословення, — коли зупинимося на землі, проси в мене для їжі найсолодшої крові, і я дозволю тобі годуватися нею". — "Пошли комара довідатися, яка кров найсолодша, бо мені не можна відлучатися". Довго літав комар. Ковчег уже зупинився. Скуштувавши крові усіх звірів, гадів і птахів, комар покуштував і крові людини. "Солодкість її ще й зараз я відчуваю на язиці", — каже він ластівці, що летіла навстріч, показуючи їй язика. Почувши це, ластівка боляче щипнула його за язик, і комар уже не міг говорити, а тільки пищав; за нього ж доказала ластівка, що найсолодшу кров знайдено комаром у жаби. — "Амінь. Аллах — акбар!" — вигукнув пророк, хай буде над ним благословення. Звідтоді призначено змії годуватися жабами, а ластівку за свій порятунок людина береже в своєму домі разом з її гніздом і пташенятами. Змія хотіла з'їсти ластівку за її витівку, схопила її за хвоста; та ляйляк (лелека) відняв її в змії, яка встигла лише відкусити у ластівки кінчик хвоста. Досі можна бачити в кожної ластівки викроєний зубами змії хвіст. Кішка хоч і стала домашньою твариною, але й тепер зберігає все лукавство шайтана, якого вона проковтнула.

Ляйляк — священна птиця, це й дитина знає. Змія досі

не може зігрітися кров'ю жаби; велика заслуга її перед праведним Ноєм, хай буде над ним благословення, та, мабуть, гріх її перед Адамом ще більший.

Такою ж благодійницею роду людського постає ластівка і в легенді, записаній у 1883 році на острові Лесбосі, поблизу берегів Малої Азії, зі слів одного молодого черкеса, і яка належить до великого циклу легенд про Соломона. Мудрий цар Соломон, син Давида, розумів мову всіх птахів і рослин і призначив усім тваринам їжу. Змії він призначив для покорму кров людини. Люди стали жалітися, що скоро загине весь їхній рід. Соломон зібрав усіх звірів і, вислухавши скаргу людини, послав комара розшукати для змії тварину з найсолодшою кров'ю. Через рік — нове зібрання звірів. Комар зустрів на шляху ластівку і каже до неї, що він вважає найсолодшою кров людську. Ластівка вирвала в нього язик і у відповідь Соломонові комар міг лише пищати — кс... кссс... Ластівка сказала, що комар онімів, та начебто встиг сказати їй, що найсолодша кров у жаби. І жабу було віддано в їжу змії. Невдоволена такою переміною їжі, змія кинулась на ластівку, але та випручалася і змії вдалося вискубти в неї тільки середину хвоста. Через те люди люблять ластівку й не розоряють її гнізда.

З монгольського сходу, слід гадати, легенда про ластівку, як благодійницю роду людського, проникла до наших вотяків, що ставляться до ластівки з великою шаною і вважають, що вона приносить із собою щастя; тому вотяки влаштовують під дахами куали гнізда з берестяних ящиків для ластівок і ніколи не вбивають їх, боячись, що їх неминуче спіткає за це велике лихо.

Колись на землі жив страшний змій, який живився кров'ю тварин. Змій послав комара куштувати у тварин кров; язик у комара на той час був довшим, аніж тепер. Комар, помандрувавши по світу, повідомив змія, що найсолодша кров у коня. Змій посилає його на пошуки вдруге. Через якийсь час комар прилітає й каже, що людська кров солодша за кров усіх тварин на землі. Не встиг комар скінчити мови, як до нього підлетіла ластівка й відірвала в нього язика, щоб він не говорив на людину. Комар злетів і запищав. Змій розгнівався на ластівку і схопив її за хвіст. Ластівка вирвалась із рук (sic!)

змія, лишивши в них середину хвоста. І залишився в ластівки хвіст назавше в такому вигляді, в якому він нині є.

Горобці (сірий, домашній — Passer domesticus) виникли з чортів, і взагалі горобці — проклята Господом пташка (Ушицький та інші повіти). Про походження їхнє є в Літинському повіті така оригінальна легенда. "Жиди" постійно тримали і тримають кіз. Колись вони так їх любили, що навіть послід козячий ховали у свої пуховики. У пуховиках послід цей зігрівся, і з нього зродились горобці.

Оскільки "жиди", за українським народним віруванням, підпорядковані безпосередньо дияволу, то й горобців не можна назвати інакше, як "чортовим насінням". "На Семена" (1 вересня — за старим стилем. — *Ред.*) горобці збираються в очерет, і чорт їх міряє тут на мірки четверики. Насипле мірку з верхом, і тоді "зчеркне": скільки горобців опиниться понад міркою, тих чорт випускає на волю, а які залишаються в мірці, тих він забирає собі (Київська губернія і Літинський повіт). Саме зібрання горобців "на Семена" (приблизно в цей час горобці збираються у доволі великі зграї) зветься гороб'ячою радою.

Прокляття Богом горобців тісно пов'язується з розп'яттям Господа на хресті. Про це є декілька доволі близьких, зрештою, за основним своїм мотивом легенд. У Маріупольському повіті кажуть, що коли розпинали Христа, то горобці гукали: "Жив! Жив! Жив!" "Жиди" почали тоді ще з більшою жорстокістю мучити Христа. За це Господь прокляв їх і не дозволив їм відлітати на зиму в теплі краї. Восени, коли бувають "жидівські кучки", тоді й горобці літають також кучками. Взимку їх багато гине.

У селі Микольському розповідають, що коли розіп'яли Господа, то на хрест Його сіло двоє горобців — червоний (червоноголовий — Passer montanus) та сірий. Червоний гукав: "Помер, помер!" А сірий (звичайний, наш): "Жив, жив!" Тоді один з вояків ударив Спасителя списом у бік. За це Господь прокляв горобців, не благословив їх у їжу (хоча дехто й їсть) і спутав їх, щоб вони не ходили по землі, а стрибали.

У селі Біло-Куракиному того ж повіту записано такий варіант цієї легенди. Горобця проклято за те, що коли "жиди"

розіп'яли Христа, то горобець весь час гукав: "Жив, жив!" Розбійники (sic!) повернулися і забили Господу залізний цвях у саме серце (у слободі Кризькій кажуть, що горобці, крім того, приносили й залізні цвяхи, якими "жиди" прибивали до хреста Спасителя). Тому залізними цвяхами "і Боже як гріх" (дуже грішно) збивати домовини, "склепувати" ікони і кріпити іконостас.

У Південній Росії про горобців кажуть так. Горобці — прокляті Господом птахи. Їх треба видирати з гнізд, тому що вони говорили "жив", коли "жиди" прийшли подивитися, чи помер уже Христос. Так би "жиди" й не знали, якби не сказав горобець, а щойно горобець мовив: "Жив, жив", одразу ж один "жид" узяв та й прохромив списом (sic!) боки Ісусу Христу.

Для кожного, сподіваємось, цілком зрозуміло, що всі такі легенди, грунтуючись на апокрифічних оповідях, водночас скористалися з тих звуків, які найчастіше видають горобці, і які справді дуже схожі на слово "жив".

Вбачаючи в горобцях породження чорта, вважаючи їх фізичними, так би мовити, винуватцями хресних страждань і навіть смерті Спасителя, народ ставиться до горобців вельми вороже. Діти нещадно розоряють їхні гнізда, всіляко мучать горобців, — і ніхто не зупиняє їх у цьому. А "жидам" горобці начебто настільки милі, з указаних вище причин, що коли спіймаєш горобця й понесеш до "жида", той неодмінно викупить його.

На протилежність горобцю, невелика пташка посмітюха (справжні подорожники, з родини лісових співців — Calcarius) користується на Україні пошаною, але чому — невідомо. В Старобільському повіті кажуть, що коли тільки жайворонки не прилетять на Сорок мучеників (9 березня — за старим стилем. — *Ред.*), тоді за них співають посмітюхи, за що жайворонки, після того як вродить збіжжя, мають дати посмітюхам мірку пшениці.

Інша маленька пташка — волове око, або волове очко (коров'ячий жовтушник — Agelaeus pecoris) — також користується на Україні не меншою пошаною: гніздо цієї пташки гріх "драть", інакше осліпне віл (Київський повіт). Таке ставлення народу до волового ока, цілком імовірно, пояс-

нюється надзвичайно зворушливою легендою про його походження, яка збереглася, між іншим, у Галичині, як уламок давньоарійської старовини. Маленька пташка ця, кажуть люди, виникла з дитинчати, яке дуже любило свого рідного батька. Давно, дуже давно вже минулося це. Напали на село татари, спалили всі хати, а людей повбивали. Вбили й батька цієї дитини, тулуб викинули на вигін, а голову закопали десь під корчами. Це тому волове очко й стрибає завжди попід корчі й зірко всюди видивляється, розшукуючи голову батька, щоб поховати її там, де поховано тулуб. Однак і досі ніяк не може знайти. Колись усе-таки знайде воно голову свого батька, поховає її — і тоді знов стане людиною. Волове око розуміє мову людини і, коли хтось покривдить його, жорстоко мститься за те.

Те, що насправді легенда ця є уламком давньоарійської старовини, можна пересвідчитися на дуже схожій з наведеною легендою індійській казці. В одного царя було багато синів. З меншим сином батьки погано поводилися; а втім, лише цей син і був добрим та лагідним. Він один лишився при батькові, коли той зазнав поразки в битві і втік. Під час утечі цар і цариця від утоми й знемоги померли, і цей син турботливо поховав їх. Сонце, зворушене такою синівською любов'ю, перетворило юнака на прекрасного птаха з гребенем.

Перетворення люблячих дітей на птахів може бути пояснене тим, що за сивої давнини символом дитячої любові був саме птах, як про це свідчать різні давні й середньовічні "фізіологи".

Щодо дятла (справжній зозулястий — Dendrocopus; наш звичайний, або великий зозулястий — Dendrocopus major, Picus major, cissa та інші) також є переказ, записаний П.Кулішем, наче він був раніше людиною, а потім Бог так дав, що він перекинувся на птаха. А втім, є й інший переказ, ніби дятел виник із землі, а що із землі, то — від Самого Бога. Кажуть, що якби послухати вночі біля гнізда дятла, то можна було б виразно почути, як він стогне: це в дятла голова болить від того, що він цілоденно безперестанку довбає дерево.

Якщо дятел стукає в ріг чийогось дому, то це — передвістя смерті. Це повір'я, відоме і в галичан, належить

до часів сивої давнини, коли дятел вважався зловісним птахом. Святий Епіфаній порівнює дятла з дияволом. За словами Плінія, дятел сів якось на голову претора Люція Тубера в той час, коли той виконував свій суддівський обов'язок, й повідав, що вітчизна його загине, якщо він, дятел, не буде вбитий; а якщо Люцій Тубер уб'є його, то невдовзі сам помре. Люцій Тубер, люблячи вітчизну, поспішив убити дятла, і скоро після того сам помер.

Пліній через те вважав дятла пророчим птахом, "in auspiciis magni".[1]

Сорокопуда (сірий — Lanius excubitor; малий — Lanius minor) гріх "драть" із суто практичних міркувань: він "тягне за курами" — б'є кібця (Київський повіт).

Щодо солов'я (справжній — Lusciola; курський — Lusciola philomela; різноголосий — Lusciola hubrida; степовий — Lusciola Golcii) у Проскурівському повіті твердять, ніби в нього зовсім немає задньої частини — її відірвав у солов'я кліщ. Ось чому соловей, боячись, аби кліщ не відірвав у нього й ще чогось, не спить тепер цілими ночами і весь час співає: "кум кліщ".

Про походження солов'я знаходимо у П.Куліша таку легенду-казку. Одна дівчина дуже запала в серце вужеві. Та й сама закохалася в нього. Він і повіз її до себе в палац. А в нього палац був увесь із кришталю. Стояв він під землею, в якійсь могилі, абощо. Ну, звісно, старенька мати попервах побивалася за донькою. Та й як, насправді, не побиватися?.. А донька — чи спізналася вона там з вужем, чи не спізналась, але, як би там не було, завагітніла і, коли настав час, розродилася близнятами — хлопчиком і дівчинкою. Обоє — як з воску вилились, у матір. А вона з себе була така гарна, мов квітка. Ось, коли Бог дав діток, вона й каже : "Як вже наші діти людьми народилися, то ми їх у людей і перехрестимо". Сіла в золоту карету, поклала діток собі на коліна й поїхала в село до священика. Ще карета не докотилася до царини, а матері вже хтось доніс про це. Стара зчинила галас на все село, схопила косу та й до царини. Бачить дочка

[1] Про дятлів дивіться також нижче в розділі "Українські легенди та перекази про гадів" (наприкінці абзацу, де йдеться про черепах).

неминучу смерть, та як заголосить до діток; а тоді й каже: "Літайте ж ви, дітки, пташками по світу: ти, синку, соловейком, а ти, донечко, зозулею". Випурхнули — соловейко у праве, а зозуля — в ліве віконце карети. А карета, коні та інше все — не знати де й поділися. Не стало й доньки, тільки понад шляхом на тому місці виросла глуха кропива.

Про походження зозулі (звичайна — Cuculus canorus; сипуха звичайна — Strix flammea) є й докладніша легенда-казка, яка в цілому дещо нагадує щойно наведену. Купались якось у ставку дівчата. Виходять з води, і кожна стала брати своє плаття. Одна дівчина — до свого плаття, аж дивиться, а в нього забрався вуж. Лежить, згорнувшись у клубок — ніяк не можна тій дівчині взяти плаття. Що тут робитимеш? Нема в що їй вдягатися!.. Тоді раптом вуж і каже дівчині: "Я вилізу, та тільки за умови, щоб ти була моєю, а то не віддам плаття". Як тут — за вужа заміж іти?! Стоїть бідолашна дівчина біля води; стояла вона там доти, доки череда пішла в село. Нарешті, взяла вона своє плаття у вужа й каже до нього: "Піду за тебе, присилай сватів". Старости не примусили себе довго чекати. Подала їм дівчина рушники. Ось відгуло й весілля. Чоловік не бере її до себе додому, а каже: "Поживемо поки що у твого батька".

Чи довго, чи недовго так вони жили, тільки якось чоловік заявляє їй, що піде на те саме місце, де вона тоді купалася: "Піду, — каже він, — а коли дуже вже засиджуся там, то прийдеш туди й гукнеш: ку-ку! ку-ку! ку-ку! — я зразу ж і явлюся до тебе. А тепер іду: треба зі своїми рідними побачитися. Бачиш, — каже, — ти не схотіла в моїх рідних жити, а мені без них сумно". Пішов. Нема його й нема. Пішла жінка на те місце, де вона колись купалася з подругами. Приходить і гукає: "Ку-ку! ку-ку! ку-ку!" Виплив її чоловік, і зажили вони знову разом, як і раніш... Через якийсь там час чоловік знову збирається йти до своєї рідні, а жінці наказує викликати його з води, якщо він часом надто вже засидиться у своїх. Тоді зібрався і втретє провідати їх. "І цього разу мене так само викликатимеш; прийдеш до води й скажеш: "Ку-ку! ку-ку! ку-ку!" Може трапиться, що тепер я й не випливу до тебе. Та коли сам не випливу, то пришлю свого приятеля. Схочеш зі мною побачитися, сідай на нього, коли він випливе, — приятель цей і відвезе тебе до моїх рідних. Не бійся сідати

на нього: він мій щирий товариш... Отож приїзди, благаю тебе, до мене. А коли не приїдеш, то не будеш мені за жінку й не повернешся вже до своїх рідних, а перекинешся на птаха".

Не схотіла вона їхати до вужаки, який був її чоловіком, — й відразу ж перекинулася на птаха, полетіла, й тепер "кукає".

У Літинському повіті зозулю вважають перевертнем князівни. Закохавшись в якогось молодика, князівна довго приховувала кохання своє від батька, який чомусь ненавидів цього молодика. Одного разу закохані сиділи десь разом, і князівна, в пориві ніжного почуття, яке охопило її, сказала обранцеві свого серця: "Ах ти, моя зозулько!" Батько князівни випадково почув ці слова і в страшному гніві на доньку промовив: "То ж будь ти зозулею!" Князівна в ту ж хвилину й перекинулася на зозулю.

В Ушицькому повіті кажуть, що зозуля й чайка (звичайна — Vanellus capella; степова — Vanellus gregarius; болотяна — Vanellus leucurus) походять від дівчат, які здумали було полякати Спасителя. Спаситель, аби покарати їх, вирік, щоб одна з них кукала, а друга кигикала, поки світ сонця[1].

В Олександрівському повіті зозулю вважають перевернено на птаха вдовою, через що вона й гнізда собі іноді не в'є. Нарешті, є ще вірування, начебто зозуля стала з жінки, яка вбила свого чоловіка й була засуджена за те Богом не мати пари й поневірятися по лісах.

У Галичині зозулю вважають дівчиною, проклятою матір'ю й перетвореною на птаха за те, що вона, бажаючи налякати матір, заховалася якось за комин й почала кувать. У тій же Галичині записано цілком тотожну з ушицькою легендою оповідь про перетворення на зозулю проклятої батьком князівни й дуже перероблений варіант цієї легенди, за яким на зозулю перекинулася князівна, проклята матір'ю за те, що не схотіла вийти заміж за багатого князя.

Легенди про те, що зозуля пішла з людини-чоловіка (у

[1] У Переяславському повіті кажуть, що чайка — безутішна вдова. Коли помер її чоловік, вона з горя обернулась на чайку й весь час літала над його могилою кигичучи.

німців der kuckuk — чоловічого роду) або жінки, й досі живі й у західноєвропейських народів. Так, французи кажуть, що в зозулі був батько — чоловік дуже бідний; коли він через страшні нестатки вирішив повіситися, зозуля кинулась шукати його. А знайшовши, коли він повісився, дуже тужила. І тепер вона не співає далі того часу, коли батько її наклав на себе руки.

З усіх птахів зозуля є одним з найпророчіших. Спочатку вона була тільки доброю віщункою як провісниця весни й літа, найкращих пір року. При цьому, значення доброї віщунки зозуля значно іншою мірою втримала в народній літературі західноєвропейській, аніж в українській та південнослов'янській. А втім, на Україні скрізь заведено в народі питати зозулю, коли хтось уперше почує її кування, скільки років він проживе: скільки разів зозуля прокує, стільки років — передбачається — проживе той, хто запитує. Коли зозуля кує, то з волечка в неї в цей час випадає зернятками "намисто", яке вона й нанизує на гілочку (всім відомі яєчка гусіні — кільцепряда). Якщо в того, хто почує вперше кування, виявляться в кишені гроші, то вони не переводитимуться в нього цілий той рік. Ось чому дехто навесні зав'язує шага (гріш) у сорочку, щоб завжди бути при грошах.

Частіше в українській народній поезії — і незрівнянно рідше в поезії народів західноєвропейських — зозуля є злою віщункою. В українських піснях про смерть козака його мати, сестра й кохана, тужачи, прилітають до нього на могилу зозуленьками. Кування зозулі в заспіві вже зарані вказує на сумний зміст пісні. За українськими й польськими народними повір'ями, крик зозулі в саду віщує погану погоду, а трикратний над оселею — смерть господаря. Тривале кування провіщає поганий рік та хвороби людей і скотини.

Зозуля незвичайна ще й тим, що на зиму начебто вона не сама відлітає у вирій, а несе її на собі одуд (Ушицький повіт). Повір'я це є нічим не пояснимим і принаймні дивним: порівняно маленька пташка — одуд — має нести на собі досить велику — зозулю. Чи не можна вбачати в цьому повір'ї видозміненого літературного запозичення з наведеної п.Потаніним монгольської казки про переліт птахів? Журавель

побив маленького богоргоно й вивихнув йому ноги. Коли птахи зібралися в певний час для перельоту на північ, богоргоно звертається до них з такою промовою: "Ви зараз відлітаєте, а де я подінуся, хворий і до того із сім'єю? Без громади я тут лишуся на вірну загибель. Погляньте на мене теплим оком, батьки-добродії, й вирішіть мою долю, поки не відлетіли". "Еге ж, він правду каже, — погодилися всі птахи... Оскільки в його безпорадності винен журавель, то він і має нести покарання: нехай він однині й довіку тягає до півночі й назад на собі птаха богоргоно". І звідтоді при перельоті на північ і назад богоргоно сідає журавлеві на спину. А журавель через те рідко долітає до далекої півночі, тому що раніш за інших птахів утомлюється, бо летить з вантажем на спині.

Літературне запозичення вказаного вище українського повір'я з наведеної монгольської казки доволі ймовірне, оскільки й сама монгольська назва журавля — *лег-лег* проникла в Південну Росію у формі *лелека*, що позначає, втім, собою чорногуза.

Деякі повір'я про одуда (звичайний — Upupa epops) загалом більш чи менш схожі з повір'ями про зозулю. Проте одуд є багато зловіснішим птахом, ніж зозуля: на чиєму дворі сяде одуд, особливо якщо при цьому ще й довбатиме носом і кричатиме, там неодмінно станеться лихо (крик одуда дещо схожий на слова "лихо тут"), або хтось помре. Крім того, одуд — птах мстивий. Якщо розорити гніздо його, то він полетить у поле, вкраде в кашоварів вогню, принесе його, покладе на хату й підпалить її (Старобільський повіт).

Зозуля не гине, а восени, чи через два-три роки, через сім років, перетворюється або на яструба (Accipiter; перепелятник — Accipiter nisus; коротконогий — Accipiter brevipes), або в крагульця, тобто кібця, інакше — місера, або навіть на орла. Звичайно говорять так, що на крагульця зозуля перекидається через рік, на яструба — через два, а через три роки — на орла, так що птахи ці не народжуються, а походять шляхом перетворення від зозулі. Цілком імовірно, звідси бере свій початок і відоме російське прислів'я: "проміняти зозулю на яструба".

За іншим віруванням, зозуля на сьомому році свого життя перетворюється на крагульця, стає ворогом людини,

ховається під стріхою хат і нападає на свійську птицю. У вигляді крагульця зозуля проникає в гнізда ластівок і горобців, тому ластівки й горобці, тільки угледять зозулю, відразу ж збираються в зграю, летять за нею і мстяться їй. Дивовижно, що саме таке повір'я було і в античному світі. У Плутарха ("Vita Arati") зозуля питає інших птахів: чом вони відлітають усі при її появі, тоді як вона — зовсім не хижий птах? Птахи відповіли, що вони бояться в її особі майбутнього яструба.

Втім, у Літинському повіті прямо заявляють, що походження яструба — невідоме. В Ушицькому повіті щодо яструба розповідають таке. Яструб поклав знесене ним яйце під ворону. Ворона висиділа яструба, дбайливо годувала його й, милуючись, весь час кричала: "пан! пан!" Коли ж ворона, полетівши якось за кормом, довго не поверталася, а виведений нею яструб дуже зголоднів і, схопивши потім ворону, яка прилетіла, почав шарпати її, та вирвалася й закричала: "кат! кат!".

Яструбові в перший день Петрового посту жінки, збираючись до корчми, обіцяють відому десятину курчат; при цьому запрошують одна одну до корчми так: "Ходімо на шуляка". Такого звичаю дотримуються для того, щоб зберегти курчат од надто зірких очей яструба, який, у противному разі, всіх їх поб'є й поїсть. З цією метою будь-яка жінка, яка виносить уперше на двір курчат, неодмінно мусить зав'язати собі очі і, випускаючи курчат на землю, промовити: "Як не бачу я, де випускаю курчат, так щоб не бачив їх шуляк" (Літинський повіт).

Легенди про походження лелеки (гайстер, бусол, бусля, боцян, чорногуз; справжній — Ciconia; білий — Ciconia alba) мають виключно християнський апокрифічний характер, і намагання деяких вчених, приміром, Де-Губернатіса, оточити їх міфічним ореолом є явно силуваними й нічим не обгрунтованими. В етнографічній літературі відомо дві основні українські легенди про походження лелеки. Перша, записана в декількох варіантах, подає це так. Коли Бог пересвідчився, що гадюки, вужі й усі отруйні комахи завдають надто багато шкоди людям, то зібрав їх усіх в один лантух і доручив якомусь чоловікові кинути в море.

"Візьми ось цей мішок, — каже Бог чоловікові, —

віднеси його на море й кинь у воду. Але, коли нестимеш, не розв'язуй й не заглядай у мішок; неси собі так, щоб і не знав зовсім, що там є". Йде собі той чоловік з мішком до моря, і так йому кортить його розв'язати: "Як же це отак можна — несу на собі, та щоб я й не знав навіть, що несу? Чого, справді, боятися? Загляну!" Розв'язав мішок, а гади так і поповзли, так і поповзли з нього. Бог і каже тоді тому чоловікові: "Не схотів Мене послухатися, випустив гадів по всіх усюдах, — іди-но тепер сам їх збирай..." І став той чоловік з того часу буслом (лелекою).

За другою легендою, Пресвята Богородиця дала одного разу Свою сорочку служниці, щоб та пішла на море й випрала її, а до того суворо заборонила дивитися на саму сорочку. Служниця не послухалася, а коли подивилася, то побачила безліч різних гадів. Тоді Пресвята Богородиця мовила: "Якщо ти така, то будь чорногузом і їж цих гадів". Звідтоді й досі чорногузи ходять і збирають всіляких гадів (Ушицький повіт).

До лелеки на Україні ставляться майже як до священного птаха. Двір, де є гніздо лелеки, вважається щасливим, саме село, в якому є хоч одне гніздо лелеки, — застрахованим від "великої тучі з бурею" (мабуть, тому, що лелека мостить своє гніздо на високому й зовсім відкритому і не захищеному місці). Не тільки розорити гніздо лелеки — великий гріх, а навіть полохати їх. За розорення гнізда лелека мститься тим, що приносить вогняну головешку й підпалює хату. Таке ставлення до лелеки, яке багато в чому нагадує ставлення до ластівки, пояснюється, з одного боку, тим, що він знищує різних гадів, а з другого — і лелека, й ластівка є радісними вісниками наближення весни.

Про журавля (сірий — Grus communis) у Літинському повіті кажуть, ніби він створений із землі, а в Луцькому — ніби журавлі пішли з циган, але як саме — невідомо. Якщо побачиш журавлів уперше навесні, коли вони летять з вирію, то треба називати їх веселиками, а не журавлями: хто назве веселиками, тому буде цілий рік весело, а хто журавлями, той буде цілий рік журитись.

Журавлі якнайсуворіше дотримують подружньої вірності: вони зграєю збираються судити самицю, яка завинила, і нещадно вбивають її своїми дзьобами.

Сова (сіра — Syrnium aluco), сич (звичайний — Nuctata tengmalmi) і пугач (Aubo iguavus) є в українській народній поезії найзловіснішими птахами. Такої репутації птахи ці зажили не лише на Україні, а й в усіх майже народів давнього й нового світу, як птахи нічні, хижі, що вирізняються до того ж відворотливою зовнішністю. Особливо це стосується сови, яка стала символом усього темного, похмурого, як у фізичному, так і моральному сенсах. У Біблії сова згадується як нечистий птах (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону: 14, 12—18). Єгиптяни вважали сову символом смерті і т.ін. Середньовічні "фізіологи" й "бестіарії" ототожнюють сову з дияволом, батьком брехні, який боїться сонячного світла, тобто Христа.

За українськими народними віруваннями, сови й пугачі пішли з кішок, тому в них котячі голови, і крик їхній нагадує крик кішки (Ушицький повіт). Поява сови і пугача поблизу села наводить нудьгу й смуток на всіх пожильців його (Житомирський повіт). Крик сови й пугача на хаті взагалі віщує пожежу або смерть когось із членів родини. Та в Проскурівському повіті розрізняють: якщо пугач гукає: вповів! вповів! — то в тій хаті народиться дитина; а якщо: поховав! поховав! — то хтось помре.

Подібні до цих вірування про сову та пугача є і в поляків, і в угорців, і в німців. За віруваннями галичан, сова по ночах показує чортам і упирям гнізда дрібних пташок.

Проте як не похмуро дивляться на Україні на сову, народ усе ж не відмовив їй у глибокому й вельми зворушливому почутті, бо будь-який взагалі птах сам по собі безгрішний, чому він і ходить босоніж. Одного разу, — розповідають у Канівському повіті, — сова зустрілася із соколом (звичайний кречет — Falco candicaus) і засперечалася, чиї діти гарніші. Сокіл каже: "Зведемо їх краще разом, та й подивимось". Звели. Побачила тоді сова, що її діти гірші, а сокіл ще й плюнув на них. "Хоч мої діти й гірші, — мовила сова, — та мені їх більше шкода, ніж твоїх, бо вони — мої діти. Тож не плюй на них, а коли вже тобі так хочеться плювати, то плюй на землю".

Як відомо, на цей же мотив є байка Езопа: "Мавпа

квапиться зі своїм дитинчам, якого вона вважала найгарнішим у світі, на їхній огляд і змагання в красі".

З приводу того, що птах коня (Ahilvus), що належить до породи яструбиних, п'є звичайно тільки росу й дощову воду, в Подільській губернії є така легенда. Колись Господь гатив по світі греблі. Всі птахи, звірі й люди допомагали Йому в цьому, один лиш птах коня не схотів узяти ніякої участі. Ото через те він тепер й живе тільки росою та дощем.

Круки (чорний — Corvus; великий — Corvus corax), граки (Corvus frugilesus argicola та ін.) і галки (Colaeus maonedula, Corvus monedula), що посідають таке чільне місце в усних поетичних творах і повір'ях різних народів, українськими легендами якось надто вже обійдені. У Старобільському повіті крука вважають проклятим за те, що він вирив з копиці Ісуса Христа, коли Спаситель ховався від "жидів". Чорним кольором крука Бог покарав за те, що він не повернувся до ковчега Ноя (таке ж вірування є і в поляків). У Проскурівському повіті він користується повагою й іноді служить віщуном. Пташат своїх крук висиджує не пізніше березня, поки нема ще мурашок, бо м'ясо молодих кручат є для них особливими ласощами. Кажуть, що колись крук узяв своїх маленьких діточок, поніс їх до ріки й посадив одного на березі, а з другим злетів понад рікою й питає його: "Годуватимеш мене хлібом? Якщо годуватимеш — перенесу". — "Годуватиму, але своїх дітей", — відповідало кручатко. Тоді крук кинув його у воду, а пташа, що сиділо на березі, саме втопилося.

Подекуди на Україні, так само як і в Галичині, вважають, що чорт літає по дворах у подобі крука, підпалює дахи і взагалі завдає людям багато шкоди. Коли кричить крук, дехто спльовує, як і в інших випадках, коли бояться зурочення чи пристріту, наприклад, при прокльонах. Схильністю круків і ворон (чорна — Corvus corone; сіра — Corvus cornix; грифова — Corvus crassirostris) до падла обумовлюється повір'я, що крук віщує смерть і стоїть у найближчому зв'язку з душами померлих. Відображенням цього повір'я є, між іншим, уподобана українською сільською молоддю гра в крука. В грі беруть участь: "крук", "матка", "дівчина" й "діти". "Матка", "дівчина" й "діти" стають у ряд, одне за одним, і йдуть до

крука, який, сидячи, копає паличкою ямку. Між "маткою" й "круком" відбувається такий діалог: — "Круче, круче! Що ти риєш?" — "Ямку" (або — "піч"). — "Навіщо?" — "Окріп варити". — "Для чого?" — "Заливати ним очі дітям". — "За віщо?" — "За те, що вони поїли мою їжу". "Діти" на це відповідають, що вони не винні в тому. "Матка" обертається, щоб порахувати їх, а "крук" у цей час ловить "дітей" і т.д. Діалоги ці повторюються доти, доки "крук" не переловить "дітей" і, нарешті, не спіймає "дівчину", після чого всі вони нападають на "крука", валять його додолу й турчать йому у вуха, або проробляють те ж саме з "маткою". Професор О.О.Потебня на підставі того, що спільним мотивом в усіх варіантах цієї гри є намір "крука" залити дітям очі, цілком справедливо зауважує, що крук тут інакомовно виражає смерть: осліплені діти стають надбанням смерті. На те ж указує й саме копання "круком" ями, що є символічним вираженням похорону.

У Галичині прокляття ворони пояснюється іншим апокрифічним мотивом. Ворона хотіла було пити кров, яка крапала з ран розіп'ятого Спасителя, за що Бог прокляв її, і з тих пір частина дзьоба ворони навіки набула червоного кольору.

Любов граків і галок до стадного життя породила на Україні вірування, що в них є громадський суд, причому іноді всі вони гуртом убивають свого співчлена, який завинив (Старобільський повіт).

Колись був такий час, що всі звірі й птахи розмовляли людською мовою. Ключі від вирію тоді були у ворони. Та якось вона прогнівала Бога, і звідтоді ключі від вирію перейшли до сойки. Сойка летить до вирію раніше за всіх птахів, одмикає його, а сама повертається назад. За іншим варіантом, сойка щороку літає у вирій, та ніколи не долітає до нього: пролетить день, і відразу ж їй хочеться дізнатися, скільки пролетіла. То вона й повертається назад. І так сойка даремне літає туди й сюди, поки випаде сніг.

Сорока (звичайна — Pica rustica, candata, vulgaris та ін.; лісова — Dendrocitta) створена чортом і править йому за коня (Таращанський і Проскурівський повіти), тому застрелену сороку прив'язують до стелі в стайнях, певні, що нечиста сила не буде на конях їздити, а учепиться за сороку. На Сорок

Мучеників (9 березня — за старим стилем. — *Ред.*) сорока кладе на гніздо сорок паличок, а на Похвалу Пресвятої Богородиці (п'ятниця п'ятої седмиці Великого посту) "похвалиться яйцем" — знесеться (Канівський повіт). Крик сороки на хаті чи біля хати означає або те, що господаря хтось лаятиме, або він одержить якусь звістку, або ж будуть гості.

Орла (Aquila; степовий — Aquila orientalis; яструбиний — Aquila fasciata) на Україні знають безпосередньо. Тут найчастіше зустрічаються орли-горлані (Aquilae naviae) й малорослі орли, або орли-карлики (Aquilae minutae), які живляться здебільшого мишами, жабами й зміями, але охоче пожирають і дрібних птахів. В українських легендах про орлів головну роль відіграють частково давні, пов'язані з орлом, міфічні уявлення сил та явищ природи, почасти старовинні фантастичні легенди "фізіологів" про птахів, які проникли до Південної Русі з "азбуковниками" й "палеями", або, найімовірніше, з тими "прилогами", якими рясніли південноруські схоластичні проповіді XVII століття. Спостереження ж над природою орла залишаються на другому плані.

Орел — не тільки цар-птах. Орли пішли з царів, через що зображення орлів і досі карбують на царських печатках (Ушицький повіт). Орла бити не можна. Мисливець, перш ніж вистрілити в орла, мусить спитати його тричі: чи він нажився на світі? Якщо нажився, то він подивиться прямо на мисливця, а коли ще не нажився, то відвернеться від нього. Його навіть і черви не їдять, і він не засмердиться ніколи, хоч тримай його доти, доки всохне (Новомосковський повіт). В орлиному гнізді неодмінно є гроші (і різні коштовні речі). Без грошей він ніколи собі гнізда не мостить (Новомосковський і Старобільський повіти). В усій цій легенді злиті, як говорить професор М.Ф.Сумцов, два мотиви: літературний — про ставлення орла до хвороби й смерті та народне повір'я про те, що птахи, переважно сороки й ворони, викрадають золоті й срібні речі. Перший мотив грунтується на легендах "палей" і "азбуковників" про птаха "харадра": якщо хтось у хворобу впаде, то від харадра дізнається, чи живий буде, чи помре. Якщо померти йому, відверне від нього очі свої харадр; якщо бути йому живим, радісно злетить увись проти сонця. Ця легенда про харадра відома також із західних "бестіаріїв". Спільне джерело і наших, і західних відомостей — "фізіолог"

святого Епіфанія. В українській легенді про орла цей літературний мотив перероблено стосовно самого орла. Повір'я, що в гнізді орла бувають гроші, з одного боку, певно, грунтується на тому, що народ звик бачити зображення орла (державний герб) на монетах і взагалі на всіх грошових знаках; з другого — на тому зоологічному факті, що деякі хижі птахи з воронячого роду, особливо сороки, справді крадуть і кладуть у своїх гніздах блискучі й металеві речі. В Галичині є повір'я, буцімто орел, зібравши багато золота й срібла, золотить потім собі голову й хвіст.

Легенда про те, як Бог призначив орла королем, або царем птахів, тісно пов'язана, між іншим, з походженням назви однієї маленької пташки — Matacilla regulus (Zauk noning) — корольком. Одного разу Бог, маючи намір дати птахам короля, мовив до них: "Хто з вас злетить найвище, того Я й зроблю королем". Птахи злетіли у височінь — так високо, як тільки кожен з них міг. А поміж ними та й була така крихітна пташечка, меншої за яку нема вже й на світі ніякої іншої. Вона тихесенько сіла до орла на хвіст, а той і не підозрює нічого. І ось, коли орел злетів уже якнайвище, так високо, що його й оком не уздриш, та пташка спурхнула з його хвоста і знялася ще вище. Господь Бог, помітивши це, засміявся й каже: "На хвості короля прилетів корольок".

Про один з різновидів орлиної родини — грифа (справжній — Vultur; сірий — Vultur monachous) у Літинському повіті розповідають, начебто це — превеличезний птах, який може своїми крилами затулити світло сонця й літати без спочинку сорок діб.

Окрім птахів загальновідомих, українські народні легенди знають ще двох птахів, які не існували й не існують зовсім: "носорожця", або "єдинорожця", і "нічницю". Про першого з них ми скажемо в тому місці, де в нас йтиметься про потоп. А щодо нічниці, то це — начебто такий птах, який сам від природи сліпий, і його завжди водить інша, маленька пташка; літньої ночі вона звичайно видає тужливий крик.

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ ПРО РИБ І РАКІВ

Хоч слова "рибка", "рибочка", "рибонька" досить часто зустрічаються в українських народних піснях як найсердечніші найменування палко коханої дівчини, попри все це розділ легенд і вірувань про риб є вкрай бідним і грунтується виключно на апокрифах. Українські легенди та перекази стосуються тільки лиш "однобокої" риби — камбали, почасти в'юна, скойок і раків.

Про походження "однобокої" риби (певно, мала плоскуша, або мала камбала — Pleuronectes flesus, passer, roseus, Platessa flesus, marmorata) легенда, записана в Канівському повіті, розповідає таке. Коли Спаситель був розіп'ятий на хресті і вже віддав Свій божественний дух, у суботу явився до Божої Матері архангел Гавриїл і сказав Їй: "Твій Син воскресне з мертвих". Матір Божа саме в цей час снідала маленькою рибкою, причому так об'їла на ній м'ясо, що лишились самі лиш реберця. Почувши чудесне благовістя архангела, Вона перехрестилась та й каже: "Тоді Мій Син воскресне, коли оживе ця рибка". А рибка раптом — плюсь! ... і ожила... "Однобока" риба зустрічається іноді в Дністрі. Один бік у неї — зовсім як у звичайної живої риби, а на другому видно самі лиш реберця, наче їх об'їдено кимось, — так вона боком і виляє по воді.

До часу хресних страждань Спасителя відносить легенда, записана в Подільській губернії, й походження камбали (справжня плоскуша, або справжня камбала — Pleuranectes platessa, Platessa vulgaris). Сиділа якось Матір Божа понад морем і їла сушену рибу. Щойно Богоматір з'їла половину риби, як раптом Їй кажуть, що Її Сина розп'яли. Вона як тримала ту рибу, так і впустила її в море. Рибка зразу ж ожила, з неї й пішла камбала.

В Ушицькому повіті кажуть, що камбала перш мала звичайний вигляд і два ока; а теперішнього плоского вигляду

набула і з одним лиш оком лишилась після того, як була проклята Божою Матір'ю. Якось Божа Матір їла камбалу, і коли ввіткнула їй в око виделку, то камбала впала з тарілки на землю. Матір Божа прокляла її, і це прокляття тяжіє на камбалі й досі, через що вона постійно перебуває на дні моря й ніколи не бачить сонця.

Легенди як про "однобоку" рибу, так і про камбалу, відомі лише в південно-західній Русі, легко могли скластися під впливом римсько-католицьких зображень Пресвятої Богородиці з рибою, найкращим взірцем яких є відома картина Рафаеля в мадрідському Прадо.

В'юнів (в'юн-пічкур — Misgurnus fossilis, Acanthopsis, Cobitus fossilis) у деяких місцевостях зовсім не їдять через їхній зовнішній вигляд і вважають, що вони — "гадючі породи" (Старобільський повіт).

Походження скойок (річковий молюск з роду Anadontu Unio) пов'язується легендою з ходінням Спасителя по землі. Приходить, — говорить легенда, — якось раз Господь до одного чоловіка під виглядом жебрака, немовби, значить, попросити милостині в нього. Чоловік подав йому хліба й каже: "Дав би дідусеві й поїсти, та нема нічого сьогодні". А в самого на полиці стояла ціла макітра вареників. Господь і питає: "А то що ж у вас у макітрі?" — "То? Нічого! Це, — каже, — жінка скойки намочила". — "Нехай будуть і скойки", — промовив Господь і пішов з хати. Коли той чоловік до макітри з варениками, а там і насправді мокнуть скойки.

Своєрідний вид рака (Cancer), що спричинився до загальновідомого непорозуміння, наче в нього очі зовсім не на місці, і наче, рухаючись, він повзе не вперед, а задкує, породив на Україні вельми оригінальну легенду про те, чому в рака опинились очі зовсім не на тому, де треба, місці. Рак весь час просив Бога, аби Господь дав йому волячі (тобто величезні) очі, а Господь приніс йому рачачі (маленькі) — "Заткни їх, — сказав ображений рак, — у...!" Господь узяв і заткнув раку

в... очі (Ізюмський повіт; цю ж легенду в цілком тотожних виразах ми особисто чули в Бердянському повіті).

Українське прислів'я говорить: "Змилувавсь Бог над раком, та дав йому очі не там, де треба".

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ ПРО ГАДІВ

Українські легенди та перекази приділяють увагу порівняно небагатьом видам гадів, але розвинуті незрівнянно докладніше легенд і переказів про риб. Вони стосуються: гадюки, вужа, полоза, ящірки, жаби і черепахи.

Гадюка (звичайна гадюка — Vipera berus, Coluber berus, prester, chersea, melanis, scytha, thuringicus, cocruleus, Vipera ceilonica, squamosa, orientalis, Communis, limpea та ін.), що зветься в Літинському повіті ще гадюкою-падалицею, походить від диявола, "що видно по її зубах" (Старобільський повіт). Та, крім цього вірування, яке виникло під впливом оповіді Біблії про гріхопадіння наших прабатьків, є ще легенда з циклу "Обходів апостольських", яка розповідає таке про походження гадюки. Одній жінці схотілося злякати, чи що, Спасителя з апостолом Петром, а може, просто тільки жартома позбиткуватися з них. Йшов Спаситель з апостолом Петром після того, як їх хотів було налякати чоловік, якого Господь перетворив за це на ведмедя[1], коли дивляться — лізе рачки гола жінка, та прямісінько їм під ноги, й нумо сичати, висолопивши язика: ссс... ссс... ссс...

Господь прокляв її й каже: "Віднині ти будеш новою тваррю на землі й на весь свій вік лазитимеш на череві й без одежі". Жінка полазила гадюкою й розплодила згодом гадюк од себе по всьому світу (Старобільський повіт). У той час, як усі інші тварі з любов'ю ставляться до своїх дітей, гадюка щоразу, після того як виплодить гадюченят, обів'ється разом з ними на суку, і тоді почне їх поглинати одне за одним. Яке гадюченя впаде на землю і встигне втекти, те тільки й залишиться жити. Якби вона не зжирала своїх гадюченят, то гадюк розвелося б сила-силенна. Це вже так Бог дав. Та настануть такі часи, що всього намножиться незлічима кількість — і звіра всякого, і людей, — і їстимуть тоді звір звіра, а люди — людей.

Гадюки дуже отруйні і страшенно люті. Кажуть, що гадюка, вкусивши людину, відразу ж квапиться до води; і якщо лиш вона приповзе до води раніше, ніж прийде той,

[1] Дивіться розділ "Українські легенди та перекази про диких тварин".

кого вона вкусила, то вже нібито ніяк не можна порятуватися від смерті. Тому радять усім, кого вкусила гадюка, якомога швидше бігти до ріки або найближчого колодязя і занурити вкушене місце у воду (Літинський повіт). У Старобільському повіті кажуть, що коли гадюка вкусить людину, то треба її зразу ж убити, відірвати голову й прикладати її до ранки, аби врятуватися; а якщо не вб'єш, тоді вона полізе до води і нап'ється, після чого, якщо вдруге вкусить гадюка цю ж саму людину, вона неодмінно помре. Дуже дієвим також засобом від укусу гадюки визнають трикратне прочитання назад молитви Господньої.

Якщо до ранки, що утворилася від укусу гадюки, прикласти ясеневу паличку й потім зберігати її в себе, тоді уникнеш обмов і наклепів (Старобільський повіт). Втім, гадюка сама уникає нападати на людину і з першого разу ніколи не кусає, якщо людина на неї наступить, і каже: "Це вона не бачить". Коли потім наступить удруге, гадюка каже: "Це вона жартує". І лиш коли вже наступить утретє, вона каже: "Це він дратує", — і тоді вкусить. Така поведінка її пояснюється тим, що "після хреста" (після свята Здвиження, 14 вересня — за старим стилем. — *Ред.*) гадюка до весни (навесні гадюки з'являються "на Варуха, як земля руха"; — мабуть, тут помилка записувача приповідки, — треба: "на Руфа", апостола із 70, пам'ять якого святкується Церквою навесні, 8 квітня — за старим стилем. — *Ред.*), а не пророка Варуха, пам'ять якого святкується восени, 28 вересня — за старим стилем. — *Ред.*), упродовж усієї зими, живуть у вирії (вирій гадючий — не той, що пташиний: пташиний вирій — на теплих водах, "за пущами і за багатирями", а гадючий — в Руській землі), куди допускаються тільки ті, що не мають провини, які не вкусили нікого за літо — ні з людей, ні з тварин. Гадюку, яка вкусила людину, не приймає земля, і тому вона лазить до пізньої осені й чекає, щоб її хтось убив. При цьому, хто взагалі вб'є гадюку, тому Бог пробачить сорок гріхів.

Про гадючий вирій в Олександрівському повіті розповідають таке. Пішла одна дівчина в ліс і провалилася в їхній вирій. Коли вона провалилась, гадюки раптом як засичать, а найбільша гадюка як засичить на них, — ті одразу так усі й принишкли. І лежить там, — каже дівчина, — сірий камінь. І ось яка з них не підповзе, то щоразу й лизне і лизне той

камінь. А найстарша гадюка отак весь час і в'ється навколо дівчини та все кланяється їй і показує, щоб і вона лизнула той камінь. "Я, — каже дівчина, — довго кріпилась, цілих дев'ять днів, а потім-таки лизнула. І раптом, — каже, — відчула в собі такий приплив сили, що і їсти зовсім перехотілося". Коли потім настав час вилазити з вирію, найстарша вигнулася дугою, і дівчина легко й вільно вилізла по ній на світ. А втім, після того вона недовго вже й жила[1].

У свій вирій гадюки лізуть "під чесного хреста" (напередодні свята Здвиження) не поодинці, а цілими величезними гуртами; перед веде найстарша гадюка, якій беззаперечно підкоряється решта. Ця гадюка — з великими золотими рогами, і в неї, як мовиться, царський чин. Є й у деяких інших гадюк золоті роги, тільки маленькі, й чин у них менше царського (у Старобільському повіті гадюку з червоними ріжками називають цариця-голиця). Гадюк із золотими рогами особливо багато нібито можна бачити тоді, коли вони лізуть у вирій. Отож дехто навмисне йде в цей час рано вранці в ліс, аби роздобути собі гадючі золоті роги, бо у володаря їхнього буде багато грошей, і взагалі він стане щасливим. Роги ці бережуть, як зіницю ока, й нізащо не продадуть нікому. Добути їх можна так. Коли угледять гадюку із золотими рогами, то кладуть червоний суконний пояс (нині таких поясів немає вже — їх ніхто не носить, хіба що рідко де-не-де побачиш) або суконну червону стрічку поперед неї в тому напрямку, куди вона лізе (гадюка не звертає ніколи вбік і не повертається назад). Долізе вона до пояса чи до стрічки і почне потихеньку пищати; тоді почне пищати дужче, далі — ще дужче, і якщо хтось стоїть поблизу, то вона так пищить, що навіть оглушує його: їй не хочеться скинути роги, а дітися

[1] У Старобільському повіті записано такий варіант цієї оповіді. На Здвиження всі гади злазяться докупи, до однієї ями..., і лижуть там кам'яний стовп, чим і живуть цілу зиму, аж до весни. Тому на Здвиження не можна ходити в ліс, бо провалишся до гадюк у яму. Якось пішов отак один чоловік і потрапив-таки до них. Гадюки так і обпали було цього чоловіка, щоб кусати його. Та тут найстарша як засичить на них, — він назад; почали лизати камінь і його штовхають туди ж. Полизав і він камінь, і раптом почав розуміти по-гадючому. Прожив той чоловік з ними в ямі аж до самої весни, бо звідти сам він ніяк не міг вилізти: надто ж глибока вона була.

ніде. І доти пищить все й пищить, доки, нарешті, не покладе їх на пояс чи на стрічку (Сумський повіт).

Якими б не були отруйними і страшними через це гадюки, але той, хто знає "таке слово" (певне слово), може чинити з ними все, що схоче. Косили в полі косарі. Тільки-но посідають вони, бувало, обідати, один одразу ж і понапускає гадюк, які давай лазити тут же, "по табурі". Косарі підхоплюються, нажахані, зі своїх місць, а той хизується, походжає та похваляється собі, Ось один дивився якось, дивився та й каже: "Нумо, поглянемо, що ти таке відаєш?" Узяв повсть, розстелив її на землі, поставив на неї того косаря й каже: "Стій же, не зрушуй з місця, інакше тобі буде смерть". Тоді — як свисне! Раптом, не знати звідки — котиться колесо. Докотилося і давай жалом (це була величезна змія) то в одне око, то в друге — ось-ось виколе їх зовсім. Вистояв він так, ні живий ні мертвий, а потому, як змія зникла з очей, і каже: "І онукам, і правнукам закажу ніколи не похвалятися своєю хоробрістю перед гадюками" (Олександрівський повіт).

Якщо хтось прислужиться гадюці, вона не залишиться невдячною.

Діставши відставку, поверталися два солдати зі служби додому — один верхи на коні, а другий безкінний. Застала їх ніч у степу. Прокидаються вони вранці, й бачать: облягла їх навкіл змія — така величезна, як гора. Сидять вони в цьому страшному колі й плачуть. Коли зненацька змія відкинула трошки отак убік хвостика. "Ну, — каже піший солдат до другого, — ти — з конем, то драпай, може, втечеш". Щойно той виїхав, змія знову замкнула коло. Потім розвернулася вся й ну кланятися й пищати — от-от мало не забалакає та весь час кличе солдата за собою. Солдат якось уже там подав їй знак, що згоден. Ось змія полізла собі, а він за нею, за нею. Прилізла до нори і як запищить! А з нори як вискочить друга змія, й давай вони битися. Солдат прицілився і вправно зніс голову тій, яка вискочила з нори. Друга змія давай тоді кланятися йому та дякувати. Потім швидко поповзла й наздогнала десь крамаря (торговця красним товаром), вбила його й пригнала солдатові коня з возом (Олександрівський повіт).

Так розповідав сам солдат про свою щасливу пригоду; але нічка темна, треба думати, повідомила б менш поетичну, зате більш вражаючу повість про вдавано-чудесну появу в нього коня з возом, навантаженим крамом.

Гадюки іноді є знаряддям кари Божої. Одна мати часто ходила провідувати свою заміжню дочку, і своїми відвідинами, зрештою, набридла тій. Якось раз прийшла вона в такий час, коли дочка спала. Прокинувшись і побачивши матір, дочка розсердилась, вилаяла її й сказала: "І чого тільки вона тут вештається!" Мати пішла зі сльозами, а дочка знову заснула. І сниться їй, наче хтось каже: "Піди в сад і візьми там два сувої полотна". Прокинулась вона, пішла в сад — і справді побачила два сувої полотна. Взяла вона їх, повісила собі на плечі й понесла. Раптом з тих сувоїв полотна утворилося дві гадюки, які вп'ялися злій дочці в груди і геть приросли до неї, так що було несила їх одірвати. Так вона й померла з гадюками. Її, кажуть, міг би вирятувати від гадюк лише такий чоловік, який протягом усього життя не їв м'яса по понеділках і вівторках (Старобільський повіт).

Літературним джерелом цієї оповіді є східні оповідання "Римських діянь" ("Gesta Romanorum"), а також оповідь, вміщена в одному руському рукописі, де роль змій перенесено на жабу, а карі піддано не злу дочку, а злого сина. Зміст оповіді цієї, що має заголовок "Про те, як шанувати батьків і не зневажати їх", такий. Жив у Німеччині багатий чоловік, що мав єдиного сина. У тій же місцевості жив інший чоловік, вельможний, в якого була єдина донька. І запропонував він тому багатому чоловікові видати за його сина свою дочку, але за умови, що багатій ще за життя надасть синові в повне розпорядження все своє майно. Багатій прийняв пропозицію, записав на сина все своє майно і одружив його з донькою вельможного. Але син недовго після цього шанував своїх батьків: на четвертий рік, з намови дружини, він оселив батька й матір в окремий будиночок, збудований біля воріт його дому, й видавав їм так мало на утримання, що вони змушені були терпіти голод і нестатки в усьому. Якось мати, сидячи проти вікон синового дому, побачила, що в сина смажили гусака на обід. Вона сказала про це старому своєму чоловікові. Старий пішов у господу сина. Угледівши його, син звелів сховати гусака. Батько повернувся до себе в будиночок

ні з чим, оплакуючи свою ганебну старість. Коли батько пішов, син знову звелів поставити гусака до вогню. Та коли зібрались було зняти гусака, на ньому опинилася страшна, здоровенна жаба, завбільшки з самого гусака. Син узяв якесь знаряддя й хотів було ним скинути жабу; але жаба, лишивши гусака, стрибнула йому на обличчя і так уп'ялася в нього, що несила було відірвати її.

Якщо ніхто не побачить гадюки протягом дванадцяти років, то в неї виросте дванадцять голів, а якщо ніхто не побачить тридцять років, то вона виросте завбільшки з кобилу (Старобільський повіт). Якщо гадюка, яка живе в землі, не виходить на світ Божий упродовж тридцяти років, і до того ж, якщо протягом усього цього часу ніхто не потривожить її в лігвищі й гадюка не чутиме жодного звуку, то з неї виросте полоз (Вінницький повіт), або жовтобрюх. Так обставив народ походження полоза, мабуть, тому, що нині вкрай рідко зустрічається на території України (у степах Новоросії і в недоступних скелях понад Дністром). Полоз (Егух) належить до підродини псевдоногих (Boine), саме до удавових змій і, як усі удавові, неотруйний. У народних українських легендах він набув фантастичних розмірів і характеру. М.Левченко говорить: "У Херсонській губернії я чув про них (полозів) доволі багато оповідей: наприклад, мені показували старовинну могилу, де в норі жив полоз, який викрадав ягнят, а в одній брошурі мало не про торгівлю в Новоросії на початку цього (XIX) століття розповідається, що у височезних бур'янах у степах Новоросії, доки не почали розводити у незліченній кількості шпанських овець, водились такі величезні полози, які нібито волів душили; однак за достовірність такого свідчення не ручаюсь. Мені лише раз у житті випало бачити живого полоза; це було в степу, в Ананьївському повіті; змія лежала кроків за 15 від шляху, яким я їхав; прокинувшись від стукоту коліс мого екіпажа, вона підняла голову на аршин від землі. Коли я наказав зупинитися, щоб ближче роздивитися, то змія поповзла, і в цей час я мав змогу добре її розгледіти: завдовжки вона видалася, за окоміром, понад 5 аршинів; голова завбільшки із зігнуту кисть руки дорослого чоловіка; тулуб завтовшки з руку. Кольору сірого з жовтавим полиском, наче змащена оливою. Трапляються такі змії найчастіше понад Бугом, серед скель. Найбільші екземпляри

бачили на острові Березані, або Ада, що в Чорному морі, неподалік Очакова"[1]. На Україні говорять, що полювати на полоза треба погідної, сонячної днини, і якщо він поженеться за людиною, то тікати слід проти сонця, яке засліплює полоза своїм блиском. Убити полоза можна тільки в тому разі, якщо куля влучить у білу цятку під горлом. У Кишиневі жив один каліка-жебрак, ноги якого були поламані полозом. Жебрак цей раніше був чабаном. Сидів він якось у курені біля хворої вівці, зненацька на нього напав полоз, обвив його й неодмінно задушив би, якби чабану не пощастило вбити полоза гирлигою. Здихаючи, полоз так бив хвостом по землі, що на цілий лікоть вибив яму.

Розповідають також, ніби полоз схопив у полі одного молдаванина, обгорнув його хвостом і почав тягти за собою. Дорогою трапився другий полоз, який удавився рукою мерця, вив (sic!) і всіляко намагався вивільнити своє горло. Молдаванин вийняв руку з його горла. Полоз знову тоді потяг його в печеру, дав лантух з хлібом й мішечок з грішми як винагороду за допомогу, надану полозові, що удавився рукою мерця, і відпустив.

Мабуть, тут ми маємо справу з варіантом наведеної вище оповіді солдата, де йдеться про гадюку. Таких фантастичних легенд про змій у давнину було дуже багато; чимало ходить їх у народі й дотепер. У більшості цих оповідей полоз змальовується як такий, що все пожирає і все знищує.

Назву "гадюка" в загальному значенні цього слова на Україні вживають ще й тоді, коли мова йде про вужа. Частіше за інші види тут зустрічаються: вуж чотирисмуговий (Coluber quaterraiatus, Elaphis cervone, Coluber, Tropidonomus, Ntrix elaphis, Elaphis quaterrcliatus), водяний вуж (Tropidonotus), звичайний вуж, або вужак (Tropodonotus natrix, Coluber natrix, scutatus, ponticus, minutus, niger, Natrix torquata, persa, Tropidonotus ater, persicus, scutatus, torquatus, minax, murorum). Цього порівняно безневинного плазуна шанують у народі і кажуть, що де плодяться вужі, там буде щасливе життя — багатство (Харківський, Проскурівський, Житомирський та інші повіти). Хто вб'є вужа, тому запишеться сорок

[1] За Бремом, турецький полоз (Eryx jaculus, familiaris, turcicus, Anguis jaculus, helino) сягає довжини 66, щонайбільше — 77 ст.

гріхів (Старобільський повіт). Хоч улюбленою здобиччю вужа є жаби, та він не проти того, аби поласувати й молоком, якщо йому вдалося раз-другий скуштувати його[1]. На цьому спостереженні грунтується дуже поширене на Україні повір'я, ніби вужі ссуть вим'я корів і взагалі дуже люблять молоко, хоч у таких оповідях часто багато терпить і сама природа вужа. Так, одні розповідають, що це — звичайний великий вуж; живе він у хаті, десь під припічком. Коли дітям дадуть молока, виповзає й він і також лізе до миски. Діти женуть його, б'ють ложками по голові; та вуж лиш пищить і не заспокоюється доти, доки йому не дадуть напитися молока.

Дехто говорить, що вуж цей — з руку завтовшки й куций, мов обрубаний, як колода, з великою круглою головою, подібною до дитячої. Живе він надворі, й коли ссе корову, то обвивається навколо однієї з її задніх ніг. Якщо таку вподобану вужем корову продати, то за нею іде й вуж, свиснувши при цьому так голосно, що ті, хто чув цей свист, неодмінно оглухнуть.

Нарешті, дехто твердить, що вуж цей являє собою якесь особливе чотириноге, подібне до кішки, покрите, як і всяка взагалі гадина, лускою, до того ж — з довгим, як у ящірки хвостом і з головою, схожою на дитячу. Живе він десь у гноївні, поблизу вподобаної корови, і коли не ссе її, то спить. Корова, яку вподобає вуж, надзвичайно добротна і дає вдвічі, а то й більше за інших молока. Якщо такого вужа вбити, то здохне й корова, бо й вона, зі свого боку, також любить його і скучає за ним більше, аніж за телятком; або ж її почнуть ссати інші вужі і остаточно зіпсують (Старобільський повіт). М.Грінченко записала в Харківській губернії таку оповідь про ссання вужем корови в однієї молодиці. Молодиця оця не знала зовсім, що вуж ссав її корову, й пішла якось раз доїти. Раптом бачить — він обгорнувся навколо однієї із задніх ніг корови і ссе її. Молодиця вдарила вужа, й він ураз поліз собі

[1] Професор М.Сумцов говорить, що вірування про вужа, який ссе корову, позбавлене щонайменшого реального грунту, бо, за спостереженнями природознавців Лінка й Ленца, вуж не тільки не п'є нібито молока, а й не вживає взагалі ніякого пиття. Та запевненням шановного професора цілком суперечать незчисленні факти буденного селянського життя й висококомпетентні спостереження одного з найвідоміших зоологів А.Е.Брема.

в льох, де, виявляється, жив. Молодиця, подоївши корову, процідила молоко й понесла його в льох. Коли вона зійшла в льох, вуж упав на неї зі стелі льоху, обгорнувся навколо тіла і почав її ссати. Що вона потім не робила, до кого не зверталася за допомогою, — не відвалюється від неї вуж. З ним так і померла, — і лиш тоді вуж відпав. Корова також перевелася зовсім.

Ці й подібні до них оповіді про вужів мимоволі наводять на думку, що у вигляді вужа в давнину уявлявся домовик. За свідченням Герберштейна, у Литві шанували змій гивоїтів (givoitos), тримали їх в оселі, приносили їм у дарунок молоко, сир, яйця й курей. Кромер говорить, що в Польщі дозволяли вужам і взагалі зміям селитися в домівках під піччю й шанували їх, як пенатів. Греки утримували змій в Афінському акрополі і в багатьох інших містах, оскільки уявлення про родинних і родових пенатів за давніх часів поширюване було на цілі міста та області.

Уявлення про вужа, як про чотириногого, могло виникнути зі спільного вірування на Україні про змій, за яким вони мають нібито приховані ноги — випускають їх тільки тоді, коли потрібно буває тікати, якщо загрожує небезпека. Ніг цих ніхто, звісно, не бачив, та якщо — кажуть — кинути змію у вогонь, то вона покаже їх. Ось чому дітлахи, тільки-но знайдуть змію, одразу ж намагаються обкласти її вогнем — певні, що вона, рятуючись від них, неодмінно покаже свої таємничі ноги.

Між іншим, про це є на Україні ціла низка легенд, першоджерело яких — книжні апокрифічні сказання про Ноя; але про ці легенди мова попереду, у розділі про всесвітній потоп. (Очевидно, цей розділ автор мав намір опублікувати в 2-му томі. — Прим. ред.). Легенди, подібні до цих, ще дужче закріпили в народі ту повагу до вужів, яка коренилася на культі змії взагалі, що безсумнівно був у всіх давніх арійських народів, зокрема і в слов'ян. Перше місце у розвитку культу змій слід одвести давнім грекам, які поважали їх, як дочок землі, матері всього живого, що стали згодом її символами. Змій поміщали у храмах Аполлона і Асклепія. В часи занепаду в Аполлоновому храмі, в Епірі, були віщі змії, в залежності від апетиту яких робилися пророцтва. Асклепій, син Аполло-

на, бог лікарства й цілитель хвороб, був навчений зміями мистецтва молодити старих і воскрешати мертвих: якось раз змія обвилася навколо його посоху; Асклепій убив її, але виповзла друга змія, тримаючи в роті невідоме зіллячко, доторком якого й воскресила вбиту (Асклепій тому завжди зображувався із посохом, обвитим змією; є й особливий вид вужа — Ескулапів вуж, Coluber Aesculapii, flavescens та ін.). Культ змії з Стародавньої Греції перейшов до римлян. За часів республіки, за консулів Фабія й Брута, у Римі лютувала чума. Аби відвернути епідемію, римляни відрядили до Епідавра посланців за зображенням Ескулапа. Посланці повернулися й привезли вужа, який сам уповз на їхній корабель, і в якому римляни визнали втіленого бога. На тому місці, де привезений вуж виліз на берег, було споруджено храм Ескулапові[1].

Занісши священних змій Асклепія у середню Європу, римляни разом з тим, цілком природно, занесли й поширили тут і легенди про їхнє цілюще значення, які, за посередництвом літературного впливу лікарських порадників, "травників" і "зільників" проникли тоді і в епічну народну поезію. Принаймні основні класичні уявлення знайшли собі повне відображення у віруваннях усіх слов'янських народностей. Так, у "Номоканоні, сиріч законоправильнику", виданому Захарією Копистенським у Києві 1624 року, зустрічається і пряме свідчення, що українські знахарки прикладали зміїну шкіру до очей або зубів у випадку хвороби. У Старобільському повіті линовище гадюки носять на шиї, а також підкурюються ним од лихоманки; в інших місцях хворих на лихоманку підкурюють засушеною змією (також — кажаном, гніздом ремеза — рід синиці — Parus pendulinus, засушеною жабою). Особливо цілюще значення приписують голові змії. Іноді тримають вдома якусь кісточку або черепашку, що нагадує формою й розмірами зміїну голівку, вірячи, що вони приносять у дім здоров'я. Такі повір'я зустрічаються в казках, піснях та інших народних творах — українських, великоруських, словенських, чеських, болгарських і сербських. На думку австрійських сербів, змії саме й навчили людей лікування, оскільки вони володіють знанням цілющих трав. В одному

[1] І донині ще, кажуть, можна бачити там зображення вужа в садах одного монастиря, присвяченого святому Варфоломію.

старовинному лікарському пораднику про траву попутник (Plantago major L.) говориться: "Розповідав, мовляв, венеціянин, торговий чоловік; випало йому дорогою їхати з крамом на возах важких, і змія, мовляв, лежить на шляху, і через неї переїхав віз, і тут її затерло, і вона, мовляв, померла. І друга змія приповзла й принесла в роті попутник та на неї поклала, і змія, мовляв, ожила й поповзла". В розділі "Українські легенди та перекази про надприродних істот" ми навели вже легенду про те, як один чоловік потрапив до песиголовців і, змушений готувати їм для їжі змій, скуштував цього їдла й сам, і відразу ж почав розуміти силу трав. На додаток наводимо тут ще одну подібну до попередньої легенду, записану в Олександрівському повіті. Жив собі один пан, і був у нього кучер. Якось раз той пан поїхав з кучером у ліс і спіймав гадюку. Привіз він спійману гадюку й почав її варити. Варив він її, варив, а тоді воду, в якій варив, вилив на траву — трава так і зайнялася раптом полум'ям. Став він тоді варити знову. Через якийсь час знову вилив воду на траву, трава й цього разу спалахнула. Давай він варити ту гадюку втретє. Вилив воду — трава не горить. Взяв тоді пан зварену гадюку й почав її їсти. Їв, їв — все з'їв, самі лиш кісточки позалишалися. А кучер усе те бачив, що робив пан. — "Ну, — думає собі, — якщо пан їв гадюку й не помер, посмокчу я хоч кісточки — для чогось він та їв же її!" Посмоктав кучер кісточки — й байдуже. Невдовзі потому пан знов їде з кучером у ліс. Коли прислухається оце кучер — і Господи, Боже Ти мій! Вся трава, чує він, говорить! Одна каже: "Я ось від того", друга: "А я оце від того". Та: "Я від ось такої хвороби", а та: "А я від ось такої". Збоку отак стоїть буркун (Melilotus coerulea Lam.) і каже: "А я від гилі, я від гилі" (Hernia scrotum). Кучер, як почув усе це, мимоволі посміхнувся; пан побачив його посмішку й питає: "Чого ти, Іване, смієшся?" — "Та так собі", — відповідає кучер. — "Та, ні, — каже пан, — мабуть, ти щось знаєш?" — "Та ні ж бо! Їй-Богу, так собі!" — "Ану сплюнь, — каже пан, — на лівий бік". Кучер тільки-но сплюнув — і все змовкло, і він уже не чув, що говорять трави.

З ящірок на Україні зустрічаються здебільше так звана звичайна, або прудка ящірка (Lacerta agilis, Seps caerulescens, argus, ruber, Lacerta vulgaris, stellata, arenicola, stirpium,

laurentii, exigua, cherconensis, sylvicola, cloniensis, paradoxa); на півдні Росії трапляється ще, втім, і зелена ящірка (Lacerta viridis, bilineata, strigata, bistriata, chloronata, schreberi, quinquevittata, elegans, smaragdina, seps viridis, Padarcis cyamolema). Сіра ящірка (самиця прудкої) відома в народі під назвою "хлоп'ячої", а зелена (самець тієї ж прудкої) — під назвою "дівчачої", причому кажуть, ніби "хлоп'яча" ящірка кусає дівчат, а "дівчача" — хлопців. Коли побачать навесні вперше ящірку, то відбивають у неї хвоста, зберігають його й носять на шиї від лихоманки. Якщо на відбитий у ящірки хвіст не наступити ногою, поки він зовсім застигне, то з нього виросте гадюка. В руки брати ящірку вважається гріхом, а коли хто візьме, то мусить мити їх водою доти, доки не піде кров (Старобільський повіт). У Канівському повіті розповідають, немов одна жінка проковтнула якось під час сну ящірку. Ящірка всередині в неї розчинилась. Коли потім знахарки стали лікувати цю жінку, то вона виблювала і ящірку, і її дитинчат (Канівський повіт).

Жаби (водяна зелена жаба, ропуха — Rana esculenta, viridis, fluviatili, calcarata, Relophylax esculentus; різновид її — озерна жаба — var. ridibunda, cachinnans, fortis; сіра, або трав'яна жаба — Rana temporaria, muta, fusca, cruenta, alpina, scotica, flaviventris, platurrhiaus, dybawskii; болотяна, або гостроморда жаба — Rana agilis, gracilis; плямиста зеленуха, зелена жабка — Dendrobates tinctorius, histrionicus, Calamita, Rana, Hyla tinctoria, Hylaplesia aurata, tinctoria, Phyllobates auratus, chocoensis), створені Богом (Літинський повіт) й відіграли важливу роль при закінченні Давидом Псалтирі, про що йтиме мова в розділі про Давида (розділ наступної книж. — Прим. ред.), за українськими народними легендами. У льохах і криницях жаби заводяться в тому разі, якщо над льохами й криницями хто-небудь є.

Аби перевести їх у льох, треба розпалити там вогнище й покласти на нього стручкового червоного перцю (Capiscum amnuum L.). Брати жабу руками не годиться вона може пирскнути і тоді "нападуть" бородавки. Одна жінка — кажуть — взяла жабу в руки; та їй пирскнула прямо в обличчя, і в цієї жінки виросла навіть борода. Кажуть також, що жаби, як і миші, передчувають майбутній неврожай і з такої місцевості перекочовують в іншу, де буде багато вологи і

передбачається хороший урожай. Якось раз сила-силенна жаб перекочовувала з однієї місцевості в іншу. Побачив це один чоловік, схопив дрючок і вдарив ним жабу, яка вела перед і яка зветься маткою. Матка стрибнула на цього чоловіка і вп'ялась так міцно йому в щоку, що ніхто не міг відірвати її; так цей чоловік і помер, і похований був разом із жабою. Укус зеленухи, яка іноді ганяється за людиною, вважають невиліковним (Старобільський повіт).

Жаби дуже часто заводять бійку з вужем, який ними, як відомо, переважно й годується. Хто побачить жабу й вужа, які б'ються, повинен розняти їх палицею і тоді зберігати її, мов коштовний талісман: така палиця приносить у дім прибуток (Київський повіт), рятує людину від покарання (Старобільський повіт), розганяє градові хмари, які для цього треба перехрестити нею (Літинський повіт).

Амулетом є також і жаб'яча кісточка, яку здобувають в такий спосіб: кидають жабу в мурашник; коли мурашки об'їдять на ній м'ясо, тоді й беруть з кістяка приворотну загнуту кістку. Ця кістка вживається в присушках, коли хочуть пробудити в комусь кохання. Неабияку роль, як ми це вже бачили, відіграють жаби і в народній медицині.

Досить багато схожих повір'їв про жаб є також у західноєвропейських народів — у Франції, Австрії, Швейцарії, Шотландії. У класичну давнину їли жаб, щоб були діти.

Якщо жаба "перебіжить дорогу", то слід чекати чогось поганого (Чернігівський повіт).

В оповідях про черепах (прісноводна — Clemmus; європейська еміда — Emys, orbicularis, lutaria, europaea, meleagris, flava, hellenica, Terrapene europaea, Lutremys europaea) відчутний вплив оповідань "Римських діянь" про невдячних і нешанобливих дітей, а також апокрифічних сказань і давніх міфічних народних поглядів. У Канівському повіті кажуть, що черепаха створена Богом уже після загального створення світу. Одна скнара й хитра дівчина, бажаючи приховати від свого рідного батька приготоване для нього м'ясо, заховала його в глиняну миску й зверху накрила тарілкою. Щоб покарати за таку скнарість дівчину, Бог перетворив заховане нею м'ясо на черепаху. Ось чому черепаха й тепер покрита двома щитами, подібними до тарілок, причому

задні й передні лапи і голова дуже нагадують собою руки, ноги й голову дівчини.

Вол. Менчицем записано таку легенду про походження черепахи. Пішла одного разу мати в гості до своєї заміжньої дочки. Підходить до хати, де жила дочка; а дочка, вгледівши матір, схопила мерщій миску, де була смажена курка, побігла й поставила її в коморі: вони якраз саме у цей час їли з чоловіком смажену курку. Входить мати до хати. Її садовлять, приймають. Посиділа мати, збирається йти. Тільки-но мати за поріг, дочка з чоловіком до курки — доїдати її. Вносять ту курку, а дочка та накрила її покришкою. До курки — коли там черепаха. Оскільки курку накрито було двома полумисками, то і в черепахи — череп'я (щити) згори і знизу.

За варіантом, записаним І.Манжурою, жила колись мати, в якої була заміжня дочка. Раз якось зварила дочка курку в борщі, а на той час та й прийшла до неї мати. Дочка схопила курку й мерщій ховати її. Коли мати пішла, вона — до курки, відкрила, — коли вилазить черепаха. І тепер, коли черепаха виплодить черепашат, то — якщо прислухатися — вона мовби квокче.

Нарешті, за варіантом, записаним у Канівському повіті, на черепаху перетворилася сама заклята матір'ю дочка. До однієї молодиці, — розповідає легенда, — прийшла здалеку в гості її рідна мати. Спочатку молодиця пригощала її, чим Бог послав; а потім бачить, що мати довго не збирається додому, стала годувати її дедалі гірше й гірше, — вона була дуже скнарою: весь час, бувало, каже, ніби нема нічого, ніби в усьому терпить нестатки, а сама їсть собі, що ласіше, потайки від матері. Ось якось мати бачить, що дочка зварила собі курку і їсть її тайкома. Почала мати докоряти їй, а дочка й каже, що то вона не курку, а черепаху через нестатки свої зварила. Тоді мати закляла її, і дочка сама черепахою стала. Отак вона й лишилася черепахою донині. І тепер черепаху називають іноді куркою.

Дехто говорить, що черепахи дуже мстиві і надзвичайно живучі. Напоїв одного разу чумак волів, побачив черепаху, побив, потрощив її на м'ясо і погнав собі волів до возів. Черепаха за ним. Чумаки в дорогу — і вона за чумаками. Цілих три дні повзла: куди піде чумак, який убив її, туди й

черепаха за ним. "Давай, — кажуть чумаки, — подивимось, що вона робитиме?" Поклали того чумака долі, накрили повстю. Черепаха видряпалась на нього, вимочилась, та як гукне! — і тоді поповзла собі геть. Зняли чумаки повсть з товариша, коли дивляться — він лежить мертвий.

Черепаху на Україні вважають дуже корисною для корів, і тому часто тримають черепах у ночвах з помиями, які дають пити коровам; дають також лизати черепаху корові, причому спостерігали, що після того молоко стає незрівнянно густішим і смачнішим, і корова дає його значно більше.

Між іншим, черепасі на Україні приписують надприродне відання — знання всякого зілля, і тому в Ушицькому повіті запевняють, наче вона походить з найхитрішого чорта. Злодії за допомогою черепахи намагаються роздобути собі розрив-траву, перед якою не може встояти жоден замок. Для цього треба відшукати гніздо черепахи, де вона поклала вже яйця, і пильнувати часу, коли вона піде за кормом. Тільки-но вона зникне з очей, одразу ж огороджують гніздо кілочками або невеликим тином. Черепаха, повернувшись і бачачи гніздо своє огородженим, негайно ж відшукує і приносить у роті розрив-траву, від доторку якої огорожа розлітається вмить, як пух од вітру. Тоді намагаються вирвати в черепахи з рота цю траву, вичавити з неї сік і хоч краплю його впустити за шкіру своєї долоні. Від одного доторку такої долоні до якого завгодно замка він миттю розлітається на найдрібніші шматочки.

Схожі повір'я в Галичині, а також у багатьох місцях Великоросії та Білорусії, у чехів і німців є щодо дятла. Щоб дістати розрив-траву, потрібно відшукати гніздо дятла і затулити вхід до нього дерев'яним кілочком. Дятел випробує спочатку силу свого дзьоба, щоб проникнути в гніздо, а тоді вже принесе розрив-траву. Коли він полетить за розрив-травою, слід розстелити перед деревом, де гніздо, червону хустину. Дятел прийме її за вогонь і випустить розрив-траву. Всі подібні до цієї оповіді грунтуються на літературних джерелах, саме — на давніх "фізіологах", а також на апокрифічних сказаннях про Соломона. А що стосується власне щойно наведеного повір'я про дятла, то давність його засвідчена Плінієм, — ніби дятел може проникнути в будь-яке закрите приміщення, відчинивши замки за допомогою трави.

УКРАЇНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ ПРО КОМАХ

віт комах у цілому знайшов собі доволі бліде відображення в українських народних легендах та переказах. Більшість із них, являючи собою дрібні уламки загальноарійських космогонічних поглядів, водночас набули порівняно пізніше християнсько-апокрифічного забарвлення: а деякі, — дуже, втім, небагато — належать до галузі так званих "побрехеньок".

З-поміж усіх комах легенди особливим ореолом оточують бджолу, до якої на Україні, як і у Великоросії, додається епітет *свята*.

Бджола (звичайна — Apis mellifica) відіграє досить помітну роль у космогонічних легендах різних народів. У монгольських казках і в стислому вигляді у казках південних слов'ян, греків і румунів (у останніх — як далеке відлуння монгольських космогонічних переказів) бджолі приписується участь навіть у самому світотворенні. Українські космогонічні легенди не зберегли нічого такого про бджолу. Вони відзначають лише наступний факт, що належить до цієї сфери. Бджола просила Бога, щоб помирав кожен, кого вона вжалить. "Та нехай краще сама ти помиратимеш", — відповідав їй Бог на це прохання... — "Ти, бджілко, вподібнишся до свічі й канону". Цей невиразний переказ доволі близько прилягає до переказу кавказьких татар, де бджола поєднується із змією. Змія й бджола звернулися до одного пророка з питанням: яка доля чекає на них? Пророк відповів, що змія завжди страждатиме на головний біль, та за це той, кого вона вкусить, помиратиме, тоді як сама вона залишатиметься живою; і навпаки, бджола не страждатиме на головний біль, та коли вжалить когось, то сама помре. Професор М.Ф.Сумцов у цьому переказі кавказьких татар схильний бачити рештки давнього космогонічного міфа, що зберігся в деяких східних казках і легендах. Така, приміром, монгольська казка, в якій говориться, що цар-птиця Хан-гаруді послала двох птахів — ремеза й ластівку і з ними бджолу на землю скуштувати, чиє м'ясо найсмачніше. Коли вони повертались, їх зустрів бурхан (монгольський ідол) і спитав, чиє м'ясо найсмачніше. Вони відповідали, що людське. Бурхан, аби врятувати людину, умовив їх не розповідати цього

цар-птиці Хан-гаруді. Ремез і ластівка погодилися, і, не поклавшись на бджолу, вирізали їй язик. Тоді, прилетівши першими до Хан-гаруді, вони сказали, що найсмачніше м'ясо у змії, як порадив їм сказати бурхан. Невдовзі прилетіла й бджола, та на питання Хан-гаруді могла відповісти лише незрозумілим бунчанням.

У монгольському варіанті роль бджоли грає оса (звичайна — Vespa vulgaris). За монгольським повір'ям, оса походить від чорта (шулмуса). Хан шулмусів послав осу (дзюгу) довідатись, чиє м'ясо найсмачніше. Вона жалила різних тварин і куштувала їхню кров; нарешті, вирішила, що найсмачніша кров — людська, і з цим повідомленням полетіла до хана шулмусів. Зустріла її ластівка, розпитала і, аби відвести від людини небезпеку, що їй загрожувала, відкусила язика в оси, й та нічого не могла сказати ханові шулмусів, а тільки сичала[1].

В румунській космогонічній казці про бджолу говориться, що бджола була посланцем Бога, причому спочатку вона була вся білою. Одного разу Бог вагався, скільки створити сонць — одне або ж декілька, й послав бджолу до сатани спитати його думку. Бджола сіла на голову сатани й дізналась, що сатана думав. А думав він, що при багатьох сонцях спека на землі буде сильнішою за пекельний жар, і ночі тоді зовсім не може бути. Бджола полетіла до Бога, а сатана, помітивши, що вона дізналась про його потаємну думку, вдарив її батогом, через що й вийшов тонкий розріз на тільці бджоли, і замість чистого білого кольору вона набула жовтавого й подекуди чорного.

Надто різко виражений у цій казці дуалізм мимоволі наводить на думку про можливість у даному разі несторіанського літературного впливу, який свого часу був доволі сильним у середній Азії.

П.Куліш наводить ще такий, як він каже в підрядниковій примітці, "безобразний уламок якоїсь легенди, що замінює для народу природну історію тварин". Сокіл побратався з

[1] Сартську, черкеську й вотяцьку легенди наведено нами вище в розділі "Українські легенди та перекази про диких птахів", де йдеться про ластівок.

бджолою і одного разу каже їй: "Злетимо вгору. Ти далеко чуєш, а я далеко бачу: я за сім миль бачу, а ти за сім миль чуєш". Узяв сокіл людську волосинку, за яку вхопилась бджола, й піднялися вони вгору. І каже сокіл: "Лети, бджоло, за мною". Злітає щодалі вище сокіл, піднімається за ним і бджола. "Ну, — каже сокіл, — дивись, бджоло, вниз, чи велика земля?" — "Така, як діжа, в якій баби хліб місять". Піднімаються вони після того ще вище й вище. Знову каже сокіл: "А поглянь, — каже, — зараз, бджоло, чи велика земля?" — "Вже, — відповідає бджола, — така, як тоді, коли баба вибере з діжі тісто й посадить маленький засадчичок (хлібець з решток тіста, яке пристало до стінок діжі). — "Ну, спускайся ж тепер донизу, бджоло, та пускай поперед себе й саму волосинку... Що чуєш?" — "Чую, немовби реве". — "А я, — каже сокіл, — нічого не чую. Ну, лети ж, — каже, — тепер та припади до землі й послухай, як удариться та волосинка... А що, бджоло, чула?" — "Чую: аж гупнула й підскочила тоді вгору на 12 сажнів". — "Тож залишайся ти, бджоло, в тому краю й діставай собі споживок за сім миль довкола; а я полечу в такі краї, де тебе зовсім не буде. Там я за 7 миль вбиватиму птахів і годуватиму дітей своїх".

Священне значення бджоли, з одного боку, грунтується на переказі, що вона спочатку жила в раю; з другого — на легенді, в якій мовиться про те, що начебто завдяки бджолі циган не вбив п'ятого цвяха в груди Спасителя, коли прибивав Його до хреста за наказом "жидів"[1]; нарешті, на вживанні воскових свічок при богослужінні. Бджола просила в Бога дозволу брати для себе споживок з квіток. Бог віддав у її розпорядження всі квіти "від моря до сходу: "Літай, — сказав Господь, — по світу і з усіх річок, з усіх берегів, збирай хвіру (офіру) Богу; і людям принось, і для себе припасай".

Священне значення присвоюється бджолам й багатьма іншими народами. У німців бджола має назву божої пташки — Herrgottsvogel, Marienvogel. За легендами чехів, бджоли прилетіли до розіп'ятого Христа й пили піт, що проступив на Його обличчі. За однією південнослов'янською легендою, Спаситель під час мандрівки по землі був поранений однією

[1] Дивіться цю легенду в розділі "Українські легенди про походження різних народів", де йдеться про циган.

скнарою жінкою. З його рани вийшло дещо подібне до мухи. "Поглянь, Петре, — сказав Спаситель, — ця маленька істота — бджола. Вона завжди готуватиме віск, без якого не обійдеться жодне церковне богослужіння".

Легенда, подібна до цієї, є й серед кальтицького населення Валліса. Осетини-дигорці вшановують бджіл й моляться їхньому покровителю Аніголу.

Бджільництво й нині становить на Україні улюблену й "благословенну" галузь сільського господарства. За народним віруванням, коли на Хрещення влаштовують "Йордань" на ріці, то вбивають "у голову" хреста кілка для того, щоб бджоли носили мед у вулики до самої голови; хто потім, по закінченні свячення води, витягне цього кілка своїми руками, в того водитимуться бджоли. Таку ж силу мають й палички, на які священик кладе хреста під час освячення води, внаслідок чого буває звичайно велика штовханина, тому що багато хто бажає заволодіти цими паличками[1].

З усіх інших комах на Україні ставляться з повагою ще до сонечка (бедрика, божої корівки) (Coccinella). Це — маленька комаха. В неї півокруглі червоні або жовто-червоні крильця з білими або чорними цяточками (дванадцятикрапкове сонечко — Micraspis duodecimpunctata; семикрапкове — Coccinella septempunctata; рябе — Cocconella impustulata; двокрапкове — власне, українське сонечко (обл. бедрик) — Chilocorus bipusutulatus; різноманітне, або мінливе — Coccinella dispar). Крильця сонечко щільно складає на спинці, і тоді кругленький блискучий червоний або жовто-червоний вигляд його справді дещо нагадує собою сонце. Розчавити сонечко вважається великим гріхом, і ось чому. За стародавніх, віддалених часів жили, кажуть, велетні, що звалися королями. Тоді Господь створив невелику людину, звичайну, таку, як ми. Виїхав цей невеличкий чоловік з погоничами у поле й почав орати чотирма парами волів. Прийшов великий чоловік, "король", забрав людей і волів у кишеню, пішов до Бога й питає: "Що це, Господи, за корівки такі?" — "Не займай їх, — рече Господь, — це люди такі будуть, а вам зараз смерть настане". Зокрема, щодо власне сонечка, то

[1] Дивіться про них у розділі "Українські легенди про надприродних істот".

повір'я про нього позначені релігійно-міфічним характером, мають найтісніший зв'язок із сонцем, зумовлений, мабуть, зовнішнім виглядом і способом життя цієї комахи, й почасти — з вирієм, країною світла й тепла — цілком імовірно тому, що сонечко у великій кількості з'являється ще напровесні й любить повзати на осонні. Діти беруть звичайно у руки сонечко, кладуть його на долоню й кажуть: "Сонечко, сонечко! Одсунь віконечко та скажи мені: куди заміж йти?" (або: "де я буду жениться?"). В якому напрямку, розпрямивши крильця, полетить сонечко, там і живе суджений тієї, хто питає, або суджена того, хто питає. У Сербії в цієї комахи дівчата питають про своє заміжжя. У Львові й Перемишлі діти, підкидаючи сонечко, питають: "Чи до неба, чи до, пекла?" — і якщо комаха розгорне крильця й полетить, значить, той, хто питає, піде на небо; а якщо вона впаде, то той, хто питає, потрапить до пекла. У деяких місцевостях Галичини в сонечка питають про те, яка буде наступного дня погода і т.ін. У чехів вважається доброю прикметою знайти сонечко; а якщо хтось розчавить його ногою, навіть коли ненавмисне, то, за повір'ям галичан, в родині цієї людини хтось помре.

Заступництвом користуються також "комашки" — мурахи, які вважаються нешкідливими, через що їх гріх убивати. Розрізняють мурашок червоних (червона — Formica sanguinea; руда — Formica rufa) і чорних (чорна — Lasius filiginosus; бура — Lasius niger). Перші звуться "дівчачими" й кусають нібито тільки дівчат; а другі — "хлоп'ячими" й кусають нібито тільки хлопців. Якщо зруйнувати мурашник, то буде сильний вітер. На тому місці, де був мурашник, не можна зводити оселі: "хвороба і смертность буде"; а сараї і скотарні можна будувати: "прибиток скотини буде". Коли побачиш уперше навесні мурашок, добре набрати їх у пригорщу й потерти себе по обличчю: не будеш з волами потрапляти у шкоду. Діти, побачивши мурашник, устромляють в нього палички, змочені слиною, примовляючи: "Комашка, комашка! На тобі медку, а мені дай сирівчику (квасу)". Вийнята з мурашника паличка береться мурашиною кислотою, яку діти облизують. Якщо мурашки роблять великі мурашники, то взимку треба чекати сильних морозів.

Деякі селяни варять мурашок в окропі, цим відваром паряться від ломоти (гостця), а також парять волам хворі шиї.

А всі інші комахи вважаються більш чи менш "нечистими" і часто притому шкідливими, за винятком, щоправда, безневинного загалом цвіркуна (польовий — Gryllus campestris; хатній — Gryllus domesticus), який надворі цвіріньчить на негоду, а в хаті — на достаток.

Якщо пізно ввечері проти неділі і святкових днів прибирати в хатах, то, на кару, в них заводиться всяка погань: таргани, багатоніжка, рогатки, мокриці тощо. Таргани (прусак — Blatta germanica; чорний — Periplaneta orientalis), зокрема, заводяться також і від того, що підмітають віником припічок. Якщо заведуться в хаті таргани, то треба чекати лиха.

В одній хаті, де жила досить велика родина, розвелось якось багато тарганів. Одного разу невістка надвечір принесла два відра води й поставила їх на відничку (полиця в кутку сіней). Вночі чули, що на горищі щось грюкало. Вранці невістка встала й пішла брати воду, та обидва відра виявилися порожніми, навколо було сухо, й ніхто з родини води не брав. Сусіди пояснили, що це — перед "причиною" (лихом). І справді, через тиждень після цього загадкового випадку втопилася в копанці свекруха названої невістки; чоловіка її, який пішов було на Донщину, задавило в млині; а невдовзі потому перевелася помалу й уся родина.

Щоб знищити тарганів, треба знайти старий личак або черевик, прив'язати до нього дві нитки, посадити туди декількох тарганів і, взявшись удвох за нитки, витягти личак або черевик на роздоріжжя і там кинути. При цьому хтось має супроводжувати тарганів й жартома тужити за ними. Роблять ще й так: прив'язують таргана ниткою, за яку потім береться вся родина, і якнайсерйозніше, без сміху й жартів, тягнуть його нібито насилу, надимаючись, скільки є духу, з хати на перехрестя, де й кидають. Кажуть, що як у тому, так і в другому випадку таргани скочують з хати.

У народній медицині чорних тарганів вживають від зараження сказом (приймають їх усередину).

Воші (головна — Pediculus capitis; одежна — Pediculus vestimenti) заводяться з тіла людини від журби, від клопоту,

від поганої води, а також у тих, хто п'є сік граба (Carpinus Betalus L.). У Проскурівському повіті вважають ознакою великого нещастя, якщо в когось зовсім немає вошей. Бити їх на столі й на вікні гріх, тому що стіл — престол, а крізь вікно янголи літають. Щоб не заводились і не кусалися воші, треба золити сорочку натщесерце (Старобільський повіт).

Щодо первісного походження бліх (звичайна — Fulex irritans) у Харківському повіті записано таку "побрехеньку". Жила собі дуже старезна баба, така старезна, що вже нічого майже не могла робити, а все більше сиділа. А відомо, що сидіти без усякого діла — так нудно! Ось вона якось і молиться: "Гошподи! Хоч би Ти мені хоч манешеньку яку втіху пошлав!" Бог і вкинув їй у пазуху клубок бліх. Як почали вони її кусати та стрибати! А стара знай своє весь час каже: "Гошподи! Яке втішне! І куша, і штриба, і плига!" Відтоді й повелись блохи на світі.

У Старобільському повіті кажуть, ніби блохи плодяться тому, що розливають воду по хаті, коли вмиваються на Різдво і на Великдень. Є, між іншим, повір'я, що того літа, коли буває багато бліх, буде великий урожай гречки. Не слід бити бліх на Різдво, інакше вони будуть дуже кусати влітку.

Сарана (перелітна — Pachytylus migratorius; південно-африканська — Gryllus devastator) вважається Божою карою, причому на крилах у неї є напис, щоразу новий, про те, за які саме гріхи людські цього разу послано Господом сарану. Як кара Божа, сарана жодними засобами не може бути винищена; навпаки, чим більше вбивати її і гнати, тим більше завдасть вона шкоди. А звільнитися від сарани можна тільки молитвою (Старобільський повіт).

Про комарів (звичайний — Culex pipiens) у Сумському повіті записано таку космогонічну оповідь. Прикро стало комарам, що тільки-но вкусить комар людину, так та враз візьме й розітре його, — і комара як не бувало на світі. Ось вони якось пішли до Бога та й кажуть: "За віщо Ти, Господи, образив нас? Тільки-но комар вкусить людину, людина враз розчавить його, — і комара як не бувало на світі! Зроби, Господи, так, щоб людина не могла розтерти наших кісток, а щоб вони валялися по світу, й чумаки відбивали б об них осі!" — "А хто ви такі?" — питає Бог. — "Ми — півчі святого

Петра". — "Ну, то приходьте на Різдво і проспівайте Мені". — "Е ні, Господи! Коли прийде Спас (свято Преображення Господнього, 6 серпня. — за старим стилем. — *Ред.*), половини не стане нас!" — "Так нехай же все й залишиться, як є", — відказав на це Господь.

Починаючи з травня, на Україні з'являються великі мухи — гедзі (різновиди роду Tabanus, Tabanus bovinus, Tabanus rusticus, Tabanus sostitialis та ін.), яких народ називає оводами, дроком. Дрок безумовно є лихом рогатої худоби. Найбільша кількість дрока буває звичайно під час Петрового посту, і тоді переслідувана ними рогата худоба зі страшним ревінням скаче полями, городами, і нема рішуче ніякої змоги хоч якось впоратися з нею, коли вона дрочиться. Між тим — говорить легенда, — раніше ж нічого такого не було, ніхто не знав ніякої дроковиці. Та ось одного разу Господь схотів Сам особисто поглянути, як люди годують жебраків. Одягся жебраком і вирушив (діло було влітку, на Петрів піст) мандрувати й спостерігати поміж людей. Дивиться — в полі пастухи худобу стережуть і якраз їдять хліб. Бог і попросив у них хліба, але пастухи не дали Йому. "Ну, — сказав тоді Господь, — якщо так, то нехай же ваша худоба мучиться від дроку!" З того часу й нападає саме о цій порі дрок на худобу (Ніжинський повіт).

Легенда, записана в Куп'янському повіті, пов'язує походження дроковиці з апостолом Петром — мабуть, тому, що час появи найбільшої кількості дрока збігається з Петровим постом. Колись, — говорить легенда, — було так, що вівці дрочились, а рогата худоба спокійно стояла собі в гурті, як тепер спокійно стоять вкупі вівці в дроковицю. Та ось якось святий Петро йшов полем і страшенно схотілося йому пити — зовсім у горлі пересохло. Підійшов він до чередника, котрий пас рогату худобу. Чередник ледаче носить за собою ослінця, всядеться на нього й сидить собі: худоба не бігає, стоїть на одному місці, як укопана. Діло було якраз у Петрівку. Підійшов оце святий Петро й каже: "Дай мені, чоловіче добрий, води напитися!" А чередник у цей час сидів на ослінчику й латав свиту. "Багато, — каже, — вас таких вештається тут, які просять води напитися, — де ж мені наноситися її для всякого пройди! Йди собі геть!.. А втім, коли вже хочеш напитися, так бачиш, де вода?" — і при

цьому, не підводячись з ослінця, вказав ногою на глек з водою, який стояв тут же біля нього. Тоді святий Петро пішов до вівчаря, котрий неподалік пас овець. Бідний вівчар тільки й знає, що все бігає за вівцями та переймає їх — нема йому ні хвильки спокою. Підійшов до нього святий Петро та й каже: "Дай мені, будь ласка, води напитися, а то зовсім помираю від спраги!" — "Та в мене й була вода, — відповідає вівчар, — та недавно я всю випив". — "То піди принеси". — "Я пішов би й приніс, та ось, бач, лихо яке: якщо тільки я піду, то всі вівці розбіжаться, так що я потім жодної не знайду". — "Йди, — каже святий Петро, — вівці не розбіжаться, спокійно стоятимуть, поки ти вернешся". Вівчар швидесенько побіг і приніс води. Святий Петро напився, подякував йому й каже: "З цього часу вівці ніколи вже більше не будуть дрочитися, а стоятимуть і пастимуться спокійно, на одному місці; а рогата худоба буде сильно дрочитися, так що її й не перейме ніхто". Тільки-но він вимовив це, як ураз і почала бігати на всі боки худоба чередника, котрий не дав святому Петру води напитися. Чередник кинув і свого ослінця та весь час бігає за худобою, не маючи ні хвильки спокою; а вівці стояли на місці, спокійно собі паслися й більше вже не дрочились. Відтоді рогата худоба дрочиться, а вівці — ніколи. І сьогодні, коли дрочиться рогата худоба, то всі пастухи проклинають того чередника, котрий не дав води святому Петру і тим розсердив його. А якби він не розсердив святого Петра, то рогата худоба ніколи б не дрочилася, а то ось через одного та й усім лихо.

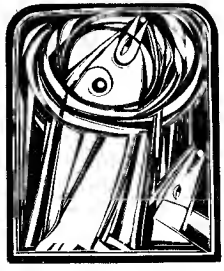

ПРИМІТКИ

с. 16. *...Чулков...*

Російський етнограф другої половини XVIII століття, автор широковідомого "Словаря русских суеверий". Див.: Чулков М. Словарь русских суеверий. СПб, 1782.

Імена Калайдовича, Сахарова, П.Киреєвського, Снєгирьова залишаться незабутніми для кожної руської освіченої людини.

Російські етнографи першої половини XIX століття. Див.: Снегирев И.М. Русские простонародные праздники и суеверные обряды. Вып. I—IV, М. 1837—1839; Сахаров И.А. Песни русского народа. СПБ, 1839; Сахаров И.А. Сказания русского народа. СПб, 1885; Песни, собранные П.В.Киреевским. Нов. серия. М. 1911.

с. 19. *На думку Макса Мюллера...*

Мюллер Макс (1823—1900 рр.) — сходознавець, один з основоположників наукового підходу до міфології.

с. 24. *...етнографічні відмінності між ними за найдавніших часів, на думку вчених, були зовсім незначні.*

Ще Нестор-літописець, описуючи слов'янські племена, відмічав суттєві розбіжності між ними у побуті, звичаях та віруваннях, що простежується і на археологічному рівні.

...проникають потім до Ставропольської губернії, навіть за Волгу і в Сибір.

Очевидна неточність і тенденційний підхід, який спирається на широкорозповсюджену в шовіністичних колах російських вчених теорію Михайла Погодіна. Згідно з цією теорією українці, що живуть тепер у Подніпров'ї, прийшли сюди після навали Батия з-під Карпатських гір і заселили спустошені татарами "місця київських великоросіян, які відійшли на північ". Теорія всіляко підтримувалася і культивувалася самодержавством у руслі політики притлумлення й заперечення українства. Археологія і писемні джерела

засвідчують неперервність розвитку населення Середнього Подніпров'я до і після рейду Батия.

с. 25. ...*міфологічному процесі духовного життя народу.*

Міф — спроба донаукового (позанаукового) пояснення світу, розв'язання основної апорії людського існування (життя — смерть).

с. 26. ...*вірш "Про Голубину книгу".*

"Голубина" чи "Глубинна" книга — твір давньоруської літератури, в якому йдеться про питання світобудови та походження життя. Відома в двадцяти варіантах.

...*перейшли в поезію у вигляді велетів.*

Інакше тлумачення виникнення оповідей про велетнів див. у О.М.Афанасьєва. Велетні як уособлення могутніх сил природи. (Афанасьев А.Н. Древо жизни. Избранные статьи. М. 1983. — с.292—306).

с. 33. ...*як із Візантії, так і з Болгарії перейшло до нас чимало апокрифів...*

Апокрифи — твори релігійного спрямування, не визнані церквою.

Ревне збирання давніх легенд почалося в іудеїв особливо після полону Вавілонського.

Південна частина єврейської держави (власне, Іудея) близько 600 року до н.е. була захоплена Вавілонським царством. Населення Іудеї було вигнане в рабство до Вавілона. Рештки його лише близько 536 року до н.е. повернулися на батьківщину і відновили своє національне життя.

...*у творах Йосифа Флавія.*

Іудейський філософ I століття н.е., автор "Іудейських старожитностей" — одного зі свідчень про життя і воскресіння Ісуса Христа.

с. 34. ...*до творів Філона...*

Філон Олександрійський (бл. 25 року до н.е. — бл. 50 року н.е.) — іудейський філософ, автор теорії містичного екстазу, в якій ідеї грецького філософа Платона поєднані з біблійними уявленнями про Бога.

с. 34 ... християнські екзегети...

Екзегети (з грецької) — богослови-тлумачі біблійних текстів.

с. *35. Як галузь маніхейства богомили, подібно до маніхеїв, прийняли близьке до давньоперського релігійного дуалізму вчення про два начала світу — добре, Бога, і зле, Сатанаїла.*

Маніхейство — філософське і єретичне вчення, яке спиралося на давньоіранську релігію зороастризм. За маніхейством, світ має два начала — божественне і диявольське, які перебувають між собою у непримиренній боротьбі. Подібно до світу, людська душа роздвоєна так само. Зло у світі незнищенне, однак його можна пригнітити в собі суворим аскетизмом (утриманням від м'ясної їжі, а також від деяких видів рослинної, цілковитою безшлюбністю і т.ін.). Заснування маніхейства приписують перському філософові Мані (216—276 рр.). Мані вважав Христа псевдовчителем, а єдиним пророком і Божим посланцем вважав себе.

Богомили — одна з християнських сект середньовіччя, яка засновувала свою діяльність на ідеях маніхейства.

с. 40. *Із зустрічі двох світоглядів створився той середній стан, який давні пастирі Руської Церкви назвали "двовірством".*

Період співіснування язичництва і християнства. Його реальність засвідчена і археологічно знахідками так званих змійовиків — бронзових чи мідних медальйонів із зображенням християнського святого з одного боку і багатоголового змія — із зворотного.

с. 44. *...у травневій Четьї-Мінеї XII століття...*

Книги помісячних церковних читань (з грецької "міне" — місяць).

"Великі Четьї-Мінеї" укладені московським митрополитом Макарієм 1542 року — своєрідна богословсько-церковна енциклопедія, куди увійшли деякі книги Святого Письма з тлумаченням до них, послання і діяння апостолів, прологи, патерики, житія, а також твори візантійських богословів і російських церковних письменників. Сюди ж увійшли книги духовного змісту, збірники "Пчела", "Златая цепь", дорожні записи палестинських паломників і т.ін. У "Великі Четьї-Мінеї" було вміщено і так звану Кормчу книгу та деякі церковні акти. Загалом це рукописне зібрання складають дванадцять великих фоліантів (із 528 сторінок).

с. 48. ...*Мефодія Патарського*...

Мефодій Олімпійський (пом. 312 року) — видатний візантійський теолог і філософ.

Василія Великого...

Мається на увазі Василій Кесарійський (бл. 330 — 379 рр.) — визначний церковний діяч, митрополит Кападокії, єпископ, екзарх понтійський. Йому належить винайдення широковідомої ортодоксальної формули: Бог недоступний для пізнання по суті, але повідомляє себе в своїх діях (тобто, наш розум не може наблизитися до Бога, тому Він сам наближається до нашого розуму).

...*Григорія Богослова*...

Мається на увазі Григорій Назианзін (329/30 — 390 рр.) — видатний візантійський письменник і церковний діяч, знаменитий проповідник і апологет християнства.

...*Івана Злотоуста*...

Іван Злотоуст (бл. 350 — 407 рр.) — константинопольський єпископ, видатний візантійський письменник і церковний проповідник, автор близько тисячі проповідей, які поставили його на рівні із уславленими ораторами давнини Демос-

феном і Ціцероном. Прізвище Златоуст закріпилося за ним з VI століття. З цього ж часу його твори були перекладені латинською, коптською, вірменською, а нині — майже всіма європейськими мовами. Про велику популярність Златоуста свідчать численні так звані "Златоусты" і "Златоструи" — збірники проповідей, поширені на території Київської Русі та на Балканах.

с. 48 ...Івану Дамаскину...

Ортодоксальний візантійський філософ-теолог VIII століття.

с. 51. ...*Феодора Студита...*

Феодор Читець — візантійський історик V—VI століть, автор "Тричастинної історії" — своєрідної енциклопедії раннього середньовіччя.

...Епіфанія Кіпрського...

Візантійський письменник і теолог IV століття, автор широковідомого твору "Панарікон", спрямованого проти єретиків. Йому ж приписують авторство "Фізіолога" — популярної у середньовічній Візантії та державах її кола праці з природничої історії.

...Андрія Крітського...

Візантійський письменник і теолог (бл. 660 — 740 рр.). Йому належить авторство "Великого канону", який увійшов у православну культову практику на період Великого Посту. Біблійні реальні події трактуються в ньому не як такі, а як алегорії, моральні принципи.

с. 52. ...*Хроніки Івана Малали та Георгія Амартола.*

Іван Малала (бл. 491 — бл. 578 рр.) — видатний візантійський історик, автор всесвітньовідомої "Хронографії" — твору, в якому викладена світова історія від біблійних початків до 563 року. "Хронографія " в переосмисленому вигляді викладає міфологію Стародавньої Греції та історію

країн Сходу, історію античних держав, елліністичного світу, Візантії.

Георгій Амартол — візантійський історик другої половини IX століття. Його хроніка була широкорозповсюджена в давнину у Європі, в тому числі і на терторії Давньої Русі.

с. 52 ...Сиф...

Сиф (за Біблією) — третій син Адама і Єви.

...Німврод...

Німврод (за Біблією) — онук Хама, правнук Ноя, один з видатних вождів, засновннк Вавілону та Ніневії. Жив між 2400 і 2000 роками до н.е.

...про майбутні події до останніх часів світу — по сьомій тисячі літ од створення його.

Є два типи християнського літочислення. До 1699 року в Росії користувалися літочисленням "від сотворіння світу". З першого січня 1700 року, згідно з указом Петра I, було введено відлік років од "Різдва Христового" (Р.Х.). Різниця між першим і другим літочисленням становить 5508 років.

...Александра Великого...

Мається на увазі Александр Македонський — цар Македонії (роки правління 336—323 до н.е.) — видатний полководець і державний діяч.

...Александр помістив нечисті народи Гога і Магога та інші в північних горах.

В книзі Буття Магог згадується як син Яфета, тобто онук Ноя. Разом з братами він був засновником так званих північних царств. У книзі Ієзекіїля під цими іменами виступають, ймовірно, скіфські племена під час їхнього вторгнення до Малої Азії. В Об'явленні Святого Івана згадуються Гог і Магог як прислужники Сатани, які вестимуть війну з Божим людом.

с. 52 *...зішестя на землю Єноха та Ілії, які викриють антихриста, але самі будуть умертвлені ним.*

Єнох та Ілля (за Біблією) — божі люди, живими переселені на небо. За біблійною хронологією Ілля був переселений на небо в 3200 році від сотворіння світу, а Єнох народився в 622 році від сотворіння світу й прожив на землі 365 років.

с. 54. *...вміщалась у Кормчих і деяких інших книгах.*

"Кормчая" — одне з найраніших зведень церковних законів та регламентацій, що з'явилося на Русі разом з введенням християнства.

с. 55. *...Посланням Авгаря до Ісуса Христа.*

Маються на увазі так звані листи Авгаруса — один з Новозавітних апокрифів, в якому йдеться про те, що Авгарус, цар Едеси, просить Ісуса Христа зцілити його від недуг.

с. 65. *Відомому Іоаникію Галятовському...*

Видатний український письменник, філософ і теолог, церковний діяч, ректор Києво-Могилянської Академії (роки життя бл. 1620 — 1688), автор всесвітньовідомого "Ключа разумения" та підручника з риторики "Наука албо способ зложения казання", інших творів.

с. 67. *Космогонічні українські народні погляди та вірування.*

Цикл міфів, у яких йдеться про першовитоки та будову світу.

с. 68. *В основу їх, без сумніву, покладено загальноарійський міф...*

Арії (арійці) — частина індоєвропейських племен. На думку переважної більшості дослідників, територією формування індоєвропейської спільності була Мала Азія, Північна Месопотамія та Південний Кавказ, звідки проходило їхнє розселення в західному, північному та східному напрямках. Скотарські племена аріїв у першій половині III тис. до н.е.

почали своє просування на схід і північ, досягнувши у II тис. до н.е. території Північного Причорномор'я, Приазов'я та північно-західної частини Індії. Арії принесли свою культуру і писемність, справили неабиякий вплив на місцеві племена. Міфологія аріїв була відображенням світогляду індоєвропейських племен. Вона зафіксована у так званій Рігведі — збірнику релігійних гімнів та сакральних текстів (1028 гімнів у 10 частинах).

с. 70. *...космогонічне вчення гностико-богомильської єресі...*

Гностицизм (з грецької "гносіс" — знання) — одна з релігійних філософій перших століть нової ери, яка виникла на сході Римської імперії. Спочатку мала на меті підведення філософської основи під християнське віровчення, однак пізніше виступає як ворожа щодо книг Старого Заповіту. Для гностицизму характерне різке протиставлення духовного і "плотського", переконання в одвічному існуванні Всесвіту. У своїй філософії гностики поєднували грецьку філософію (платонізм, піфагорейство) з міфологічними системами Близького Сходу та античних країн, персоніфікували абстрактні поняття, ототожнюючи їх з міфологічними істотами.

...в образі святої людини (та саме усе ж Бога)...

Слов'яни — єдиний серед індоєвропейців народ, який не зберіг загальну для них назву верховного божества — Д'яус, Див, Деус, Теос, а, натомість, "Бог" — запозичення з іранської міфології, де культ божества неба Деуса був поступово витіснений культом Бхага (Бага) — бога, "що роздає щастя".

с. 88. *У Палеї говориться, що Бог створив людину в землі Мадіамській...*

Територія між Середземним і Червоним морями.

...узявши від восьми частин ...

Відгомін стародавніх вірувань народів індоєвропейського

кола. Пор.: у Рігведі боги створюють світ із часток титана Пуруші.

с. 88. ... *людині, таким чином, було дане ім'я Адам.*

Адам (з єврейської) — чоловік (людина).

с. 165. ...*на всіх чотирьох кутах майбутньої хати викопують невеликі ямки...*

Давні уявлення про просторову будову світу засвідчені і на археологічному рівні. Слов'яни і, пізніше, русичі орієнтували свої житла кутками або сторонами в чотирьох світових напрямках, що грунтувалося на певних міфологічних уявленнях. (Докладніше про це див.: Попович М.Ф. Мировоззрение древних славян. К.1985).

с. 167. *Про господарське причандалля і землеробське знаряддя...*

Віра в "душі речей" — характерна риса міфологічної свідомості, в якій всі предмети навколишнього (надто — найближчі речі хатнього вжитку) мислилися трікстерами (своєрідними посередниками) між світом живих і світом потойбіччя. З цим пов'язана величезна кількість міфів і легенд, що в своїх пізніших проявах збереглися досьогодні у різних народів.

с. 173. *Лангобарди під час війни з усипетами...*

Германські племена перших століть нової ери. Лангобарди в 568 році вторглися до Італії і утворили там ранньофеодальне королівство. У 774 році воно було завойоване військами франкського короля Карла Великого і увійшло до складу його королівства.

За деякими відомостями, у вторгненні лангобардів до Італії брали участь слов'янські племена та племена Наддунайщини.

с. 176. ...*при народженні дитини намагаються сплющити їй тім'я і загострити його.*

Археологічно цей звичай зафіксовано у готів (перші століття нової ери), в похованнях яких зустрічаються надмірно витягнуті верхні частини черепа — наслідки прижиттєвої спеціальної деформації.

с. 179. *...подібним до єгипетського шакалоголового Анубіса, слуги Гороса, сина Озірісова.*

Анубіс — давньоєгипетське божество, яке супроводжувало померлих до потойбічного світу. Зображався з головою шакала і тулубом людини. Гор — сонячне божество Давнього Єгипту. Зображався з головою сокола. Озіріс — одне з центральних божеств давньоєгипетської міфології, бог плодючості.

с. 227. *Культ П'ятниці...*

Пов'язаний за християнським культом Параскеви, який, на думку дослідників, поєднав у собі риси давнього слов'янського божества — Мокоші, землеробської богині, покровительки врожаю та достатку. (Докладніше див.: Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. М.1988).

с. 238. *...що знали багато небес...*

Уявлення древніх про горизонтальну і вертикальну будову Всесвіту були складними і неодномірними. Наприклад, у Рігведі йдеться про дев'ятичленну вертикальну будову світу.

Юрій ОЛІЙНИК

Оглав

Георгій Булашев та його праця про український народ . . . 5

Замість передмови 16

Загальний нарис розвитку усної руської і зокрема української літератури 23

Прийняття Руссю християнства та короткий нарис виникнення і розвитку апокрифічної літератури 31

Вплив християнства та апокрифічних творів на народний світогляд і українську народну словесність 39

"Мандрівні повісті" в українській легендарній літературі . . 61

Космогонічні* українські народні погляди та вірування . . . 67

Українські легенди про створення світу 68

Українські легенди про створення Адама і Єви 87

Українські легенди про гріхопадіння перших людей та їхнє вигнання з раю 95

Українські легенди про життя перших людей по вигнанні їх з раю та про рукописання Адамове 107

Українські легенди про "триблаженне древо", смерть Адама та главу його 115

Додаткові українські легенди та перекази про людину 129

Українські легенди про походження та характеристичні особливості деяких народностей 145

Українські легенди та перекази про житло, господарські будівлі, знаряддя й деякі винаходи 163

Українські народні оповіді та перекази про легендарних людей і народи 171

Українські легендарні оповіді про надприродних істот 189

I. Доля 190

II. Злидні 204

III. Уособлення хвороб 211

IV. Уособлення днів тижня 219

1. Святий Понеділок 219

2. Свята Неділя 223

3. Свята П'ятниця 227
Українські легенди та перекази про небо і світила небесні 237
Українські легенди та перекази про різні атмосферні явища 253
Українські легенди та перекази про землю 267
Українські легенди та перекази про воду, вогонь і початок зинокуріння 275
Українські космогонічні легенди та перекази про різні трави, квіти, хлібні злаки і городину 283
Українські легенди та перекази про дерева й кущі 315
Українські легенди та перекази про свійських тварин 321
Українські легенди та перекази про диких звірів 331
Українські легенди та перекази про свійську птицю 347
Українські легенди та перекази про диких птахів 353
Українські легенди та перекази про риб і раків 373
Українські легенди та перекази про гадів 377
Українські легенди та перекази про комах 393
Примітки 403

Літературно-художнє видання

Серія "Відродження"

Булашев Георгій Онисимович

**УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД
У СВОЇХ ЛЕГЕНДАХ,
РЕЛІГІЙНИХ ПОГЛЯДАХ
ТА ВІРУВАННЯХ**

**Космогонічні українські народні погляди
та вірування**

Редактор Т. П. Гуменюк
Художній редактор А. М. Буртовий
Технічний редактор О. І. Дольницька
Коректори Л. О. Ващенко, М. Ф. Совенко

II/K

Здано до набору 12.09.91. Підписано до друку 14.01.92.
Формат 84x108/32. Папір офсетний. Гарнітура "Балтика".
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 21,84. Ум. фарбовідб. 44,94.
Обл.-вид. арк. 23,45. Тираж 30 000 пр. Зам.

Фірма"Довіра"
252001 Київ-1, вул. М. Грушевського, 1 д

Головне підприємство РВО "Поліграфкнига"
252057 Київ, вул. Довженка, 3

КОСМОГОНІЧНІ УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПОГЛЯДИ ТА ВІРУВАННЯ